Іван-Павло Химка

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

від історії до пам'яті

ДУХ І ЛІТЕРА

Іван-Павло Химка

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ВІД ІСТОРІЇ ДО ПАМ'ЯТІ

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 94+323.15(=161.2=411.16)
Х466

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Х466 **Химка Іван-Павло. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті.** – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. – 384 с. (Серія «Бібліотека юдаїки).

ISBN 978-966-378-671-1

Збірка статей відомого українсько-канадського історика Івана-Павла Химки висвітлює проблеми українсько-єврейських відносин часів Другої світової війни, вивчення яких досі потребує не лише професіоналізму, а й інтелектуальної сміливості. Спираючись на джерела з архівів України, США, Канади, Польщі, Німеччини та Ізраїлю, автор розповідає, як звикання до насильства, організованого та підбурюваного нацистською владою, вивільняло руйнівний потенціал людської психіки, що уможливив етнічні чистки навіть поза сферою контролю окупаційного режиму. Досліджуючи поведінку місцевого населення України під час Голокосту, він показує, що за різних обставин одні й ті самі індивіди могли бути і пасивними спостерігачами, і співучасниками злочинів, і рятівниками.

Окремі статті аналізують замовчування теми знищення євреїв в радянській політиці пам'яті, а також непростий процес її входження до історичних наративів поряд з іншими трагедіями XX сторіччя – Голодомором та масовими розстрілами, скоєними НКВС, – за часів незалежності Україні та в українській діаспорі. Включені до збірки полемічні тексти засвідчують почасти вкрай гострий характер сучасних історіографічних дискусій і вказують на ті питання спільного українсько-єврейського минулого, які ще чекають на зважених і відповідальних дослідників.

Видання стало можливим за підтримки
Fund for Central and East European Book Projects, Amsterdam
та Асоціації єврейських громадських організацій та общин України
(Ваад України)

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Переклад статей з англійської: *В'ячеслав Циба, Катерина Диса та ін.*
Наукова редакція: *Анатолій Подольський, Тетяна Бородіна, Ігор Винокуров*
Літературний редактор: *Наталія Куліш*
Коректор: *Валентина Божок*
Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*
Верстка та дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

На обкладинці використане зображення фрагменту скульптури
з Holocaust Memorial of the Greater Miami Jewish Federation

Усі права застережено. Цю книгу або будь-яку її частину не може бути відтворено або використано будь-яким способом без письмового дозволу видавця, за винятком використання коротких цитат в огляді публікацій

ISBN 978-966-378-671-1

© Іван-Павло Химка, 2019
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2019

ЗМІСТ

Передмова наукового редактора 5

Передмова автора 9

1. Воєнні злочини: біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діяспори 15
2. Антисемітизм, діалог, самопізнання 32
3. Міфи про національну консолідацію, Голодомор і Голокост: відповідь Романові Сербину 35
4. Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост 55
5. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост 84
6. Націоналізм без Бога 118
7. Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба 136
8. Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про Львівський погром влітку 1941 року 176
9. «*Краківські вісті*» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни 191
10. Продовжуючи Голокост без німців: колишні члени допоміжної поліції в українському національному повстанському русі 206
11. Пам'ять українців про Голокост: відображення знищення євреїв у спогадах, зібраних 1947 року 229
12. Дискусії в Україні про причетність націоналістів до Голокосту 248
13. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні 278

14. Про книгу Омера Бартова «Стерті» 318

15. Як міркувати про складне: роздуми про книгу Деніела Мендельсона «Втрачені» 324

16. Переораний терен 337

17. Музей-меморіал «*Тюрма на Лонцького*»: приклад посткомуністичного заперечення Голокосту.... 343

Бібліографія 373

Передмова наукового редактора

Писати вступне слово до збірки статей Івана-Павла Химки, відомого українсько-канадського інтелектуала, професора історії Східної Європи Альбертського університету – справа дуже відповідальна. Проте водночас робити це дуже приємно, адже ми з автором вже доволі давно знайомі, час від часу зустрічаємо, читаємо один одного.

Чудова ідея – видати його вибрані розвідки окремою збіркою – належить Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Києво-Могилянської академії. Зібрані у цій книзі публікації відображають напрями роботи автора протягом останніх двох десятиліть в галузі історії євреїв України та українсько-єврейських взаємин. Незважаючи на те, що ці дослідження друкуються не вперше, їхня наукова цінність не зменшується. Ті з них, наскрізною темою яких є трагедія єврейства України (особливо її західних регіонів) у роки нацистського панування, сьогодні неможливо оминути при опануванні історіографії Голокосту. У кількох статтях професор Химка також аналізує сучасний стан вивчення історії Голокосту в Україні та збереження пам'яті про її жертв. Ці тексти, на мою думку, – серед найцінніших у виданні.

У низці своїх праць І.-П. Химка, розглядаючи поведінку людей в умовах німецької окупації, зосереджується на свідченнях про причетність певних представників місцевого населення до підбурювання антисемітської істерії, переслідування та знищення євреїв. І справді, тих, хто сам брав участь у насильстві чи проявляв байдужість до чужих страждань, було вдосталь і в Україні, і в інших країнах, що опинилися під контролем Третього райху. Важливо пам'ятати, що спомини тих, хто свідчив про злочини і злочинців, так само, як і тих, хто з шаною згадував своїх рятівників, українців та

людей інших національностей, базувалися на суб'єктивному досвіді. На жаль, навіть поєднані разом, ці різні тональності людських переживань не вичерпують усього багатоманіття страшних реалій, адже найтрагічніший досвід мали саме ті, хто не дожив до можливості зберегти його для нащадків. Але бодай рухатися до розуміння граничної складності тих подій ми мусимо, і на цьому шляху студії Івана-Павла Химки дуже важливі – особливо для молодої генерації сучасних істориків, які досліджують екстремальне насильство в новітній історії України.

Представлені у цій книзі статті підтверджують, наскільки суперечливими є питання історії Голокосту як у власне академічному, так і в політичному дискурсах, та наскільки складно буває уникнути ідеологічно заряджених оцінок у їхньому обговоренні. Професор Химка обґрунтовано критикує тяжіння певних громадсько-політичних осередків до вкрай звуженого розуміння концепції українських місць пам'яті там, де вони мають включати вшанування єврейських, польських та інших жертв й осуд їхніх убивць. Водночас можна констатувати, що теперішні дискусії українських гуманітаріїв про долю євреїв та українсько-єврейські взаємини під час Другої світової війни характеризує саме їхня поліфонічність, а доказова вага аргументів, опертих на історичні джерела, все ж значно переважає над силою емоцій, інституційних зв'язків та групових інтересів.

Від часу проголошення незалежності України у 1991 році поступово формується наукова школа з вивчення історії Голокосту. За минулі десятиліття тема Голокосту в Україні перетворилася на окреме проблемне поле в українській та світовій історіографії. Зусиллями Українського центру вивчення історії Голокосту та Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства у Києві, Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» у Дніпрі, істориків Бабиного Яру та інших гуманітаріїв побачило світ чимало знакових праць українських та зарубіжних учених, збірників документів та спогадів тих, хто пережив Голокост на українській землі. Моторошні події масових убивств євреїв у загальному контексті нацистської окупації України, воєнних дій та життя в окупації стали предметом численних дисертаційних досліджень.

В результаті цих зрушень історія Голокосту стала розглядатися як складова частина історії України середини минулого століття. Вітчизняними вченими було розроблено низку аспектів історії Голокосту в українському контексті, таких як регіональні особливості антиєврейського терору під німецькою та румунською окупацією; історії порятунку та рятівників, Праведників народів світу; демографічні наслідки Голокосту; німецька антисемітська пропаганда на окупованих українських землях; міжнаціональні взаємини; участь євреїв у русі Опору.

На істориків чекає ще чимало недосліджених чи недостатньо досліджених проблем історії Голокосту. Необхідним є подальше вивчення надскладного питання співпраці місцевої людності та політичних угруповань із німецькою окупаційною владою під час масових «акцій» із винищення євреїв. Уваги дослідників потребують моделі поведінки цивільного населення в умовах агресивного прищеплення німецької антисемітської пропаганди, особисті, родинні та соціальні мотиви людських вчинків. Все більшого значення набувають мікроісторія та локальні студії конкретних місць – маленьких містечок, де коїлося велике зло. Важливою сферою досліджень залишається розвиток культури пам'яті про Катастрофу в Україні.

Маю надію, що вихід збірки статей Івана-Павла Химки заохочуватиме до професійного, неупередженого погляду на ці та інші актуальні сюжети, а також буде гідно оцінений усіма, хто зацікавлений історією Голокосту й українсько-єврейських взаємин.

Анатолій Подольський, к.і.н.,
Український центр вивчення історії Голокосту (Київ)

Передмова автора[1]

Один із давніх юридичних принципів втілено у латинській приказці *audiatur et altera pars*, що означає «нехай буде вислухано й іншу сторону». Я висловлюю подяку Центрові досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства за надану мені можливість оприлюднити свої погляди в Україні, позаяк вони, за багатьма мірками, єретичні. Ця збірка складається з низки досліджень, в яких я документую воєнні злочини, скоєні членами Організації українських націоналістів (ОУН) та вояками Української повстанської армії (УПА). Український інститут національної пам'яті схильний замовчувати ці питання. Він не лише намагається реабілітувати діяльність націоналістичних організацій під час Другої світової війни, а й створює їхній культ по всій Україні. Він ініціював переіменування «декомунізованих» вулиць та інших топонімів на честь бійців УПА, Степана Бандери, Романа Шухевича та інших націоналістичних лідерів. Українська влада відзначає символічну річницю заснування УПА[2] та різноманітні річниці, пов'язані з

[1] Від редакції: *Судження, висловлені автором у цій передмові та статтях збірки, відображають виключно його особисту позицію. Вона може не співпадати з точкою зору видавців та редакторів, які підготували книгу до друку. Певна емоційність, якою забарвлено тексти І.-П. Химки, почасти пов'язана з політизацією атмосфери навколо порушених у них питань, а також застосуванням некоректних прийомів деякими з його опонентів.*

Незалежно від нашого ставлення до конкретних тверджень, ми вважаємо за потрібне дати авторові змогу представити свої наукові аргументи, а читачам – скласти про них безпосереднє враження. На нашу думку, це сприятиме продовженню предметної дискусії щодо проблем, важливих для фахівців та суспільства.

[2] Святом, що від 2015 р. відзначається на державному рівні 14 жовтня, є День захисника України. Він календарно співпадає із Днем українського козацтва, встановленим президентом Л. Кучмою ще у 1999 р., і водночас справді відсилає до традиції УПА. День захисника України замінив собою успадковане від

її провідними активістами. На честь націоналістів періоду війни встановлено багато пам'ятників. Діячі ОУН і УПА є героями підручників і популярних кінофільмів. Тож деякі з моїх нарисів явно контрастують із оцінками, які є звичними для читачів у багатьох регіонах України.

Тексти про переслідування і знищення євреїв під час Другої світової війни, вміщені у цьому виданні, слід диференціювати. Деякі з них було написано тоді, коли моя основна дослідницька робота фокусувалася на інших темах. Я не мав наміру робити Голокост основною темою свого дослідницького проекту до 2006 року і не мав змоги приступити до роботи над ним до 2008-го. На темі ОУН і УПА я вирішив зосередитися у 2009 році. Мірою того, як я читав дедалі більше книжок і джерел, мої знання про неї ставали розлогішими, тож мої попередні тексти спиралися на більш обмежений матеріал, ніж пізніші статті. З огляду на ці розбіжності, представлені у цій книзі публікації, створені в різний час і з різною метою, не формують єдиного цілісного наративу.

Проте маю окремо зупинитися на актуальності тих текстів, які розглядають воєнні злочини й антисемітську ідеологію ОУН і УПА. На сьогодні чимало людей в Україні вважає членів цих організацій воєнної доби героями. Думаю, що в кожній країні існують певні люди з минулого, які виконують роль взірців. У Сполучених Штатах, наприклад, є день, присвячений пам'яті Джорджа Вашинґтона, якого загал вважає батьком-засновником країни, і день пам'яті Мартина Лютера Кінґа, який керував рухом за громадянські права афроамериканців, доки не був убитий в 1968 році. А ще є День Колумба, однак цікаво те, як це свято змінилося з часом. Коли я хлопчиком зростав у Сполучених Штатах, День Колумба був важливим національним святом, і наші шкільні вчителі розповідали нам святкову історію про те, як цей сміливець відкрив американський континент. Та за кілька десятиліть по тому думка про свято змінилася. Тепер лише невелика частина американців вважає, що День Колумба гідний бути національним святом.

радянських часів і позначене значною гендерною нерівністю (т.зв. «чоловіче») свято 23 лютого. Останнє припадало на міфологізовану «річницю створення Червоної армії»; до цього часу воно відзначається в Росії. – *Прим. ред.*

Підставою для цього є те, що громадська свідомість глибше збагнула справжню історію експедицій Колумба до Америки, зокрема жахливе поводження з корінним населенням – так званими індіанцями. Колумб, приміром, наклав на тубільців данину коштовними металами, а тим, хто не платив її, відрубували руки. Також мушу зазначити, що в жодній країні Північної Америки чи Західної Європи немає офіційного культу героїв у тому розумінні, як він існує в Україні[3]. Одна з організацій-попередниць і засновниць ОУН, Союз української націоналістичної молоді (утворена в 1926-му, за три роки до появи ОУН), першою запровадила культ героїв, особливо культ героїв Крут (трьохсот студентів, які загинули в 1918 році, захищаючи незалежність України від більшовиків). ОУН долучила культ героїв до свого відомого вітання «Слава Україні!» – «Героям слава!» (це вітання націоналістів відродилося в Україні після Майдану 2014 року, але без жесту, який мав його супроводжувати – одночасного підняття правої руки з розкритою долонею)[4]. Як відомо, приблизно в той же час (у 1934 році) звання Героя Радянського Союзу запровадив Сталін. У посттоталітарному суспільстві на кшталт України плекання

[3] Історичну політику в Україні доречно розглядати в контексті аналогічних політик у країнах Центральної та Східної Європи, які, подібно до неї, не мали державної самостійності в середині XX ст. Більше того, у деяких країнах Північної Америки (Мексика, Куба та ін.) та Західної Європи (Ірландія), які раніше пережили колоніальну залежність, вшанування діячів національних та соціально-революційних рухів нерідко охоплює персоналії та військово-політичні угруповання, ідеології та практиці яких були притаманні правий або лівий екстремізм чи авторитарні тенденції. – *Прим. ред.*

[4] ОУН не мала монополії на гасло «Слава Україні!», яке використовувалося на Наддніпрянщині ще на межі XIX–XX ст. та під час революційної боротьби 1917–1921 рр. (див.: Юрій Юзич, "Хто і коли вигадав гасло «Слава Україні!»", *Історична правда*, 4 жовтня 2018: https://bit.ly/2TzCmy7). Під час Майдану 2013–2014 рр. та подальшого протистояння російській агресії формула «Слава Україні! – Героям слава!» набула нового змісту – як соціального (допускаючи не вузьке етноцентричне, а інклюзивне розуміння політичної спільноти), так і темпорального (відсилаючи більшою мірою до постатей та вчинків сьогодення, аніж віддалених часів) – і була сприйнята носіями різних ідентичностей та ідеологічних уподобань. – *Прим. ред.*

культу героїв може вдало поєднуватися з минулим країни, але воно не є ознакою того, що суспільство прямує вперед, у майбутнє.

Крім того, звеличення ОУН і УПА несе із собою певне повернення до їхнього світогляду, який надавав перевагу пропаганді над інформацією, авторитаризму над демократією, волюнтаризму та ірраціоналізму над розумом, цензурі над відкритим обговоренням і ненависті до інших народів над визнанням та діалогом[5]. Деякі із цих ідей проникли в українську громадянську й політичну культуру. Оскільки героїзація ОУН і УПА вимагає представлення їх шляхетними й щиросердними, їхні злочини має бути або спростовано, або, що ще гірше, виправдано. Ось чому необхідно вивчати справжню історію, оперту на факти та їхнє раціональне тлумачення й обговорення. Припускаю, що, крім носіїв націоналістичних поглядів, в Україні є й ті, хто включає міфи про ОУН та УПА до суспільної свідомості просто через те, що цей міф допомагає відрізнити українську свідомість від російської. Постать Бандери є однією з тих, які неприйнятні для поширеного у Росії світогляду. Якщо ОУН і УПА – це герої, то всі радянські та пострадянські російські міфи про Другу світову війну втрачають значущість. Але це помилковий підхід. Не існує лише двох точок зору на Другу світову війну, «бандерівської» та «радянської», – їх багато. Зокрема, чи не було би більш осмисленим для українців розмірковувати про Другу світову війну по-європейськи? Це означало би визнання того, що величезні зусилля західних союзників та Радянського Союзу, спрямовані на перемогу над нацистською Німеччиною, були правильною і найважливішою справою того часу. Це означа-

[5] Логічно припустити, що це може стосуватися шанобливого ставлення до боротьби вояків УПА не більшою мірою, ніж боротьби українців у лавах Червоної армії. В обох цих випадках, як і в низці інших, ідеться про політичну мобілізацію образів минулого. Втім, така мобілізація є вибірковою у своєму акцентуванні певних (наприклад, антиімперських) характеристик. Вона не тотожна відродженню чи виправданню усього комплексу світоглядних принципів, втілення яких відстоювали ті, пам'ять про кого культивується. В Україні це стосується, зокрема, і вшанування історичних діячів із лівими політичними поглядами (скажімо, С. Петлюри чи Н. Махна), а також постатей домодерної доби (таких як лідери й учасники козацьких і гайдамацьких повстань XVI–XVIII ст.). – *Прим. ред.*

ло би визнати велику роль, яку відіграв Радянський Союз у тій боротьбі, у тому числі внесок семи мільйонів українців, які воювали в Червоній армії. Проте це не означає, що потрібно применшувати жахи сталінської епохи, голод 1932–1933 років і масові репресії та вбивства 30-х років (так само це не може вести до применшення відповідальності керівництва СРСР за початок Другої світової війни у спілці з гітлерівським райхом та агресію проти сусідніх держав у 1939–1940 рр. – *Ред.*). Треба усвідомити, що життя та історія складні, а не прості. Націоналістичні міфи прості, але вони також і хибні.

Коли я пишу це передмову, властиво цінності істини та розуму зазнають загрози у більшості країн Північної Америки та Європи. Я вважаю, що без цих цінностей, якщо ми натомість спиратимемося лише на міфи, ми опинимося у світі хаосу і небезпечного неспокою. Ми повинні мати змогу обговорювати проблеми та послуговуватися фактами й логікою для ухвалення хороших рішень. Нам також потрібне комплексне бачення історичного процесу, що відображає те, як він відбувався насправді.

Нарешті, хочу зазначити, що всі тексти, включені до цього видання, стосуються української історії та українського суспільства. Правда, що всі ці тексти також мають певний стосунок до українсько-єврейських відносин, та я не є істориком євреїв або юдаїзму. Мене цікавило те, як українці історично мислили про єврейське населення, що колись було доволі помітною частиною українського демографічного ландшафту. Крім того, мене цікавив найскладніший період у взаєминах українців та євреїв.

І, насамкінець, маю чітко заявити, що тривале співіснування українців та євреїв було далеко не завжди конфліктним і що припинення цих відносин через Голокост було не результатом дій із боку українців, а справою рук націонал-соціалістичної Німеччини.

1. Воєнні злочини: біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діяспори

Уперше надруковано: "War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora", *Spaces of Identity* 5.1 (April 2005): 9–24.

Авторизований переклад українською Ернеста Гийдела опубліковано в *Україна модерна*, ч. 10 (2006): 95–106. Друкується з дозволу редакції часопису.

Ця стаття порушує гостру проблему воєнних злочинів, скоєних українцями під час Другої світової війни, як елементу (радше відсутнього) колективної ідентичності діаспори[1]. Висловлені тут погляди великою мірою підважують консенсус, який там склався. Справді, я намагався написати текст, який би був для того консенсусу неприйнятний, який би його підважував і готував місце для подальших виступів. Я не досліджував усіх текстів, дотичних до теми, що з'явилися у діаспорі (і це навряд чи є необхідним для такої статті, як ця), а натомість зосередився на сучасних електронних медіях: це "Ukrainian Weekly" за останні роки, доповнений аналізом ретроспективної вибірки статей із газети «Свобода»[2] та збірки матеріалів важливої конференції 1983 року, присвяченої українсько-єврейським відносинам[3].

---

[1] Хочу подякувати всім, хто читав цей текст і висловлював свої зауваження до його попередніх версій: Христі Хом'як, Девіду Марплзу, Алану Рутковському, сестрі Софії Сеник та Андрієві Заярнюку. Не всі вони згодні з поглядами, висловленими у цій статті, й відповідальність за останні повністю лежить на мені.

[2] Я вдячний Тарасові Курилу, який переглянув для мене «Свободу» за 1950, 1960, 1970 і 1980 рр.

[3] *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, eds. Peter J. Potichnyj and Howard Aster (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988).

Будь-хто, переглянувши медії (особливо електронні) північноамериканської української діяспори, буде вражений, наскільки вони одержимі питанням підозрюваних у воєнних злочинах часів Другої світової війни[4]. Це відбувається вже досить довго. Преса, а також українські діяспорні науковці[5] занепокоєно спостерігали за роботою комісії Дешена (*Deschênes Commission*), створеної 1985 року для виявлення військових злочинців у Канаді. Преса також ретельно стежила за американським та ізраїльським судовими процесами проти громадянина США, українця Івана (Джона) Дем'янюка, якого обвинувачення ототожнювало зі зловісним «Іваном Грозним» – садистом-охоронцем одного із нацистських таборів смерті[6]. Діяспорна преса подавала ці суди як травестію правосуддя. Та й загалом розшук військових злочинців у ній описується як полювання на відьом[7], що завдає лиха майже винятково невинним людям і плямує репутацію всіх українців. Однак із боку української діяспори майже не було спроб розглянути проблему у менш самооборонний спосіб, більш самокритично. (Кілька винятків згадано далі.)

Натомість цілковитим мовчанням і небажанням брати їх до уваги оповито навіть добре задокументовані воєнні злочини, як-от ма-

[4] Матеріали на цю тему регулярно з'являлися на веб-сайтах Конгресу українців Канади (http://ucc.ca) та Українського канадського товариства громадянських свобод (УКТГС; http://uccla.ca), а також у діяспорному інформаційному інтернет-бюлетені "E-Poshta" [нині не функціонує. – *Прим. ред.*].

[5] *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath: A Symposium*, ed. Yury Boshyk (Edmonton: Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1986). Див., зокрема, ч. 2 цього видання, "History and Its Aftermath: Investigating War Criminals in Canada and the United States".

[6] У 2011 р. ще один німецький суд над І. Дем'янюком відбувся в Німеччині. Під час процесу в Мюнхені було встановлено, що від травня до жовтня 1943 р. підсудний був охоронцем у таборі смерті Собібор. Його визнали винним у співучасті в убивстві понад 28 тис. євреїв у цьому таборі. Дем'янюк помер 2012 р., до набрання вироком чинності. – *Прим. ред.*

[7] Наприклад: Lubomyr Luciuk, "Wasyl Odynsky a Victim of Modern-Day Witch-Hunt", *Ukrainian Weekly*, 25 March 2001; Matthew T. Connolly, "Luciuk Commentary Much Appreciated", ibid., 13 May 2001. Зустрічаються й інші формулювання, наприклад, «пролобійовані показові суди» (Eugene Harasymiw, "Letter to *Edmonton Journal* Regarding War Crimes Issue", ibid., 8 October 2000).

сові вбивства поляків на Волині Українською повстанською армією (УПА) в 1943–1944 роках[8] та участь української допоміжної поліції у винищенні євреїв під час Голокосту[9]. У своєму поданні до комісії Дешена 1986 року Іван (Джон) Сопінка, юрист Конгресу українців Канади, стверджував, що українські націоналістичні організації «жодним чином не були союзницькими щодо нацистів»[10]. Також заперечувалося, що український рух часів Другої світової війни мав будь-які ідеологічні настанови, які могли сприяти участі в актах геноциду. Наприклад, ветеран УПА і військовий історик Лев Шанковський заявив на одному із «круглих столів», що організованого антисемітизму «в Україні [...] ніколи не було. Але існує міт про український антисемітизм, який підігрівається [...] "під батутою Москви"»[11].

---

[8] «Нам потрібен медійний вартовий, який би переглядав усю пресу, поширював інформацію про викривлення і вимагав їх виправлення. Щойно минулого тижня у "New York Daily News" з'явилася стаття одного із членів її редколегії, де стверджується, що під час Другої світової війни українці винищували польських католиків» (Roman Iwasiwka, "Yes, We Should Hire a PR Firm", *Ukrainian Weekly*, 30 January 2000). Типовою є згадка про «вшанування т. зв. волинських подій 1943 року, під час яких УПА, *за звинуваченнями*, знищувала польські поселення та вбила від 30 тис. до 60 тис. поляків» (Oksana Zakydalsky, "Commemorations of 1943 Events in Volyn: Perspective of Ukrainians in Poland", *Ukrainian Weekly*, 8 June 2003). «У 2003 році польські власті планують відзначити річницю, за їхніми словами, "волинської різанини" – *гаданого* масового вбивства етнічних поляків українським підпіллям у Волинському регіоні України в 1943 році». ("Treasure Trove of Ukrainain Historical Archives Discovered in Poland", *E-Poshta*, 19 February 2003). Виділення мої.

[9] У 1980-х роках для визначного українського політолога все ще було питанням, чи українці «служили лише як охоронці, чи також убивали євреїв» (Yaroslav Bilinsky, "Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations during the Second World War", in *Ukrainian-Jewish Relations*, 380. John-Paul Himka, "Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors," in The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency, ed. Jonathan Frankel (New York; Oxford: Oxford University Press, 1997): 186 (n. 11).

[10] "Ukrainians during World War II", Ukrainian Canadian Congress position paper, 19 June 1999. Див.: John Sopinka, *Ukrainian Canadian Congress Submission to the Commission of Inquiry on War Crimes* (Toronto: Justinian Press, 1986).

[11] "Про проблему антисемітизму в Україні", *Свобода*, 3 лютого 1960.

У діяспорі можна часто зустріти подвійні стандарти в обговоренні військових злочинів і злочинів супроти людяності, які скоїли українці і які, відповідно, скоєно супроти них. Зокрема, спогади і свідчення очевидців, що свідчать на користь першого, трактуються як не варті довіри, на відміну від тих, які свідчать на користь другого. Так, прямі польські чи єврейські свідчення про військові злочини українців відкидаються як тенденційні, хоча важливий український віктимний наратив голоду 1932–1933 років спирається якраз на такі джерела[12]. Часто використовується аргумент щодо того, що наказу УПА знищувати польське населення на Волині так і не було знайдено[13]. З іншого боку, те, що голод 1932–1933 років був наслідком умисної політики, в американській діяспорі ніколи не піддавалося сумніву, хоч для такого трактування бракує беззаперечних доказів (які також відсутні у випадку Голокосту). На злочини підпорядкованої нацистам польської поліції посилаються як на пояснення чи виправдання, до певної міри, атак на польські села на Волині[14], проте українські діяспорні автори ніколи не пропонували говорити про колективну відповідальність за злочини української поліції, що перебувала на службі в нацистів.

---

[12] Класичні тексти: *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, eds. Semen O. Pidhainy et al., vol. 1: *Book of Testimonies* (Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953); *Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine*, 3 vols., eds. James E. Mace and Leonid Heretz (Washington: Government Publishing Office, 1990).

[13] Taras Kuzio, 1) "Commemorating 1943 Events in Volyn," *Kyiv Post*, 10 April 2003; 2) "How Poland Is Commemorating the Volyn Events of 1943 the Wrong Way," *Ukrainian Weekly*, 25 May 2003.

[14] Таке пояснення опосередковано присутнє в Kuzio, "Commemorating 1943 Events in Volyn". Кузьо пише, що «важливим фактором у волинському конфлікті» було те, що «нацисти замінили українських поліцейських, які втекли до УПА, місцевими поляками». Подібне пояснення див. також у Zakydalsky, "Commemorations of 1943 events". Дії поляків, які служили в *Schutzmannschaften* (допоміжній поліції), є звичним виправданням нападів УПА на польське цивільне населення, яке використовують українські націоналісти.

* * *

Заперечення воєнних злочинів пов'язане з конструюванням українських віктимних наративів, хоча воно вмотивовано також іншими факторами[15]. Найважливішим із таких наративів, звичайно, є голод 1932–1933 років у радянській Україні, який діяспорні українці часто ставлять в один ряд із Голокостом[16]. Ярослав Білінський висловив цю позицію на українсько-єврейській конференції 1983 року, що збіглася в часі із п'ятдесятиліттям голоду. Професор

[15] Голова УКТГС Іван (Джон) Грегорович стверджував, що «українців частіше зображують як лиходіїв, а не жертв, якими вони були насправді» ("Holocaust Education Is Supported by Ukrainian Canadian Community", *Ukrainian Weekly*, 31 October 1999). Історик Андреас Каппелер зауважує, що внаслідок досвіду, набутого у XX ст., українці розвинули мартирологію, яка відіграє велику роль у їхній національній мітології. «Проте водночас вони часом забувають, що українців можна відшукати не лише серед жертв тоталітарних режимів, а і з-поміж виконавців злодіянь цих режимів» [Andreas Kappeler, *Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine* (Vienna: Böhlau, 2003),19].

[16] Питання Голодомору часто порушувалося серед американських українців у зв'язку із процесом І. Дем'янюка [див.: Glenn Sharfman, "The Quest for Justice: The Reaction of the Ukrainian-American Community to the John Demjanjuk Trials," *Journal of Genocide Research* 2.1 (2000): 68, 70, 78]. «У час, коли політичні лідери [...] вимагають компенсацій єврейським жертвам Голокосту, загиблі в українському геноциді ігноруються» (Maria Lewytzkyj, "Great Famine Commemoration Bears Witness to Genocide", *Ukrainian Weekly*, 14 November 1999, цитата Володимира Курила); «...голокост-голод» (George V. Mylton, "Books Expose Famine-Genocide", ibid., 8 October 2000); «...український голокост, заподіяний українському народові радянською владою під час штучно створеного Великого голоду 1932–1933 років» (Ihor Sawon, "Famine Memorial United Our Community", ibid., 3 December 2000). Шведський учений, порівнявши українські підручники з історії, написані в Україні, з підручником, що його написав історик із Торонто Орест Субтельний, зазначив, що у «жодному з переглянутих українських підручників з історії немає свідомого зіставлення Голодомору і Голокосту, на відміну від північноамериканського випадку. В Ореста Субтельного таке зіставлення, навпаки, присутнє у поясненні того, що Голод означає для української спільноти» [Johan Öhman, "From Famine to Forgotten Holocaust: The 1932–1933 Famine in Ukrainian Historical Cultures", in *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, eds. Klas-Göran Karlsson and Ulf Zander (Lund: Nordic Academic Press, 2003), 242].

Білінський заперечив «причинно-наслідковий зв'язок між стверджуваною участю комуністів єврейського походження у колективізації сільського господарства і Великому Голоді та будь-якою доведеною участю екстремістів українського походження у Голокості». Але згодом він заявив, що «кожна спільнота обов'язково має поставити перед собою гостре питання про свою частку вини, проте тут можна дійти поспішних висновків та будувати стереотипи. Щоб уникнути культивування загрозливих стереотипів з українського боку, давайте досліджувати відповідальність за Великий голод так само обачно, як багато євреїв досліджують відповідальність за Голокост. Як за логічними, так і за моральними критеріями обидві трагедії є рівнозначними. Геноцид є геноцид»[17]. Згодом, на «круглому столі» під час тієї ж конференції, він висловив свою позицію чіткіше, ствердивши, що українську участь у Голокості слід осмислювати приблизно так само, як єврейську участь у Голоді[18].

У 2003 році, звертаючись до зборів на вшанування пам'яті Голодомору-геноциду в Блумінґтоні, співзасновник і президент голівудської фундації «Тризуб» (*Hollywood Trident Foundation*) Віктор Борисов скаржився: «Багато хто з нас із болем усвідомлює, що будь-хто на цій планеті знає про Голокост, але мало хто чув про Голодомор». На його думку, це зумовили дві причини: 1) «Гітлер програв війну, Росія виграла війну»; 2) «Росія [...] витратила купу грошей і десятиліття зусиль на очорнення і дискредитацію всього українського. Українці, навіть ті, котрі ще носять на своїх руках нацистські концтабірні татуювання, шаблонно тавруються як нацистські симпатики та колаборанти, просто щоб дискредитувати їхню позицію». На думку Борисова, між українським голодом та Голокостом був причинно-наслідковий зв'язок: «Хоча Гітлер і Сталін ненавиділи один одного, кожен із них також вивчав методи супротивника. Коли стало очевидно, що Росії зійшов з рук такий масовий геноцид в Україні, Гітлер чувся вільним взятися до Голокосту»[19].

[17] Bilinsky, "Methodological Problems", 387.

[18] "Round-Table Discussion", in *Ukrainian-Jewish Relations*, 484.

[19] "Victor Borisow's Keynote Address at Commemoration", *Ukrainian Weekly*, 19 October 2003.

В інтернет-дискусії навесні 2002 року історик Марк Тауґер заперечив, що український Голодомор мав штучний і спланований характер. Українські діяспорні вчені відгукнулися на цей виступ як на черговий випадок «широко розповсюджених подвійних стандартів», «впертої відмови науковців та журналістів ставити радянські й нацистські злочини супроти людства на один рівень». Виступ Тауґера порівнювали зі спробами заперечень Голокосту[20]. Згодом один дописувач у "E-Poshta" переконував, що за заперечення того, що український Голод був геноцидом, Тауґер, а також історики Лінн Віола та Моше Левін мають «потрапити до пекельної купи гною історії, зарезервованої за найбільш морально збанкрутілими брехунами і пропагандистами». Для нього такі погляди були рівнозначними позиції тих, хто твердив, що «насправді ніхто не загинув у газових камерах Аушвіца»[21]. На вагомий аргумент Тауґера щодо того, що голод частково було спричинено зміною у способі, яким радянська влада обраховувала розмір врожаю[22], діяспорні вчені і журналісти нічого не відповіли.

У діяспорних медіях часто можна натрапити на заклики наслідувати приклад євреїв і створити детальніший та переконливіший наратив «українського голокосту». Нерідко робляться заяви про те, що українці страждали не менше за євреїв, що свідчить про суперництво в інтенсивності віктимізації. Наведу лише декілька з-поміж численних прикладів.

Під час дискусії 1960 року, заперечуючи існування українського антисемітизму, Лев Шанковський наголосив, що «жиди мають бути для нас прикладом, як висвітлювати найновішу трагічну історію»[23].

---

[20] Taras Kuzio, "Denial of Famine-Terror Continues Unabated", *RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report* 23 (12 June 2002).

[21] Peter Borisow, "So-called Omissions in the Ukrainian Famine Bibliography," *E-Poshta*, 22 May 2003. Борисов змішав цих учених разом із прорадянськими пропагандистами Дуґласом Тотлом (*Douglas Tottle*) та Джефом Коплоном (*Jeff Coplon*). Див. більш зважені коментарі: David Marples, "In Defence of the Ukrainian Famine Bibliography," *E-Poshta*, 22 May 2003.

[22] Mark B. Tauger, "The 1932 Harvest and the Soviet Famine of 1932–1933", *Slavic Review* 50.1 (Spring 1991): 70–89.

[23] "Про проблему антисемітизму в Україні", *Свобода*, 3 лютого 1960.

1980 року в листі до редакції газети «Свобода» Йосип (Джозеф) Іванів запитував: «Чи можемо ми подати імена винних, а також дати і місця з такою ж легкістю, як євреї, коли їх питають про Голокост?»[24]. Пізніше того ж року «Свобода», з посиланням на колишнього українського в'язня Аушвіца, надрукувала слова про те, що «український "Голокост" [йшлося саме про вбивства українців нацистами під час Другої світової війни. – *Прим. ред.*] був не менше страшний, як Голокост жидів»[25]. На українсько-єврейській конференції 1983 року Ярослав Білінський також висловився на цю тему: «Ми мусимо нарешті написати фундаментальну історію української мартирології, яка за якістю принаймні дорівнювала би праці Гілберґа[26] про винищення євреїв»[27]. Коли у січні 2000 року тодішній прем'єр-міністр Віктор Ющенко згадав про можливість створення музею Голокосту[28], Любомир Луцюк написав, що українцям потрібен «національний музей, присвячений пам'яті багатьох мільйонів українців, убитих протягом XX століття [...] Українці сьогодні потребують нагадування про велику ціну, яку їхні предки заплатили за незалежність, так само, як згадують про це усі євреї та закордонні офіційні особи, коли вони відвідують Яд Вашем в Ізраїлі»[29].

З-поміж інших помітних у діаспорі віктимних наративів слід назвати інтернування українців у Канаді під час Першої світової

---

[24] Joseph Iwaniv, "Documentation of Our Holocaust Needed", там само, 30 березня 1980.

[25] Леся Стахів-Дяченко, "Новини з Ліги проти знеславлення українського імені", там само, 10 червня 1980.

[26] Йдеться про дослідження Рауля Гілберґа «Винищення європейських євреїв» [Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews* (New York: Yale University Press, 1961)]. Книга неодноразово перевидавалася. – *Прим. пер.*

[27] Bilinsky, "Methodological Problems", 387. Див. також: "Round-Table Discussion", 483.

[28] "Prime Minister Viktor Yuschenko's Address to Holocaust Conference", *Ukrainian Weekly*, 19 March 2000.

[29] Lubomyr Luciuk, "Museum Must Recall All Who Were Killed," *Ukrainian Weekly*, 16 April 2000. В іншому дописі на цю тему заявлялося: «Одна з останніх речей, якої потребує світ – іще один музей Голокосту. Це також найостанніша річ, якої потребує Україна» (Eugene Harasymiw, "Is Ukraine's PM Merely Being PC?", *Ukrainian Weekly*, 16 April 2000).

війни[30] та вигнання їх із рідних теренів на південному сході Польщі у 1947 році (акція «Вісла»)[31].

Українське канадське товариство громадянських свобод (УКТГС) виступало проти державної підтримки створення у Канаді музею, присвяченого виключно Голокосту. Голова дослідницької секції УКТГС Любомир Луцюк так сформулював заперечення:

«Надалі жодного федерального, провінційного чи муніципального фінансування [...] не має надаватися цьому проектові, допоки не буде зроблено публічних запевнень, що пропонований Канадський музей прав людини буде всеохопним у своїй концепції та наповненні. Чи включатиме цей музей, наприклад, постійну виставку про перші у Канаді операції національних інтернувань і їхні травматичні наслідки для українців та інших європейців, несправедливо ув'язнених як "п'ята колона" у 1914–1920 роках? І чи буде пропоновану галерею Голокосту присвячено усім жертвам нацистської тиранії? Як щодо ще більшої кількості мільйонів тих, хто страждав під комуністичним гнітом, тих, хто пішов у небуття чи за Великого голоду-геноциду 1932–1933 років у Радянській Україні [...] чи на "полях смерті" Пол Пота? Незважаючи на незаперечну шляхетність тих, хто активно проводить цей проект, перш ніж лопата зачерпне першу грудку землі, ми мусимо мати підтвердження, що такий музей не буде свідомо чи несвідомо підносити страждання якоїсь однієї спільноти над іншими»[32].

Перш ніж полишити цей аспект нашої теми, дозвольте мені відкрито сформулювати власну позицію з надією на те, що так я

[30] УКТГС було засновано «1984 року для спростування наклепницьких звинувачень у тому, що українські військові злочинці отримали притулок у Канаді»; і далі: «Уповноважений українсько-канадською громадою, щоб домовлятися про вчасну і чесну Українсько-канадську угоду про відшкодування за несправедливе інтернування українських канадців як "п'ятої колони", УКТГС організовував симпозіуми, подавав численні статті до канадської й української преси та широко розповсюджував інформаційні матеріали...» (https://bit.ly/2NCkoWB).

[31] "Declaration of the Ukrainian World Congress on the Occasion of the 55th Anniversary of 'Akcja Wisla' in Poland" (12 April 2002), *E-Poshta*, 22 May 2002.

[32] "Museum Must Include All Victims (Letter to the Editor)", *Winnipeg Free Press*, 15 April 2003.

зможу принаймні уникнути деяких непорозумінь щодо неї. Я не стверджую, що голод чи інші сюжети віктимних наративів не заслуговують на історичні дослідження і роздуми, що на зло не слід звертати увагу або що пам'ять про померлих не варто сприймати як священну. Але я виступаю проти використання цієї пам'яті як інструменту з метою накопичення політичного чи морального капіталу – особливо коли це робиться через спроби виключення з історичних досліджень та рефлексій подій, у яких українці були злочинцями, а не жертвами, коли «наше власне» зло не помічається, а пам'ять про померлих «Інших» не трактується як священна. Є одна аналогія, яка, незважаючи на всі її хиби, доречна у моєму випадку. Я пишу тут так, як, напевно, писав би північноамериканський єврей, який відчуває весь жах Голокосту, але водночас не може не висловити свого занепокоєння, спостерігаючи, як цю трагедію експлуатують задля різноманітних проектів, пов'язаних з ідентичністю та політикою (наприклад, захистом Ізраїлю), особливо коли це супроводжується ще й наративом виправдання (наприклад, політики супроти палестинців)[33].

[33] Мирон Куропас, журналіст правих поглядів, який має колонку в *"Ukrainian Weekly"*, схильний критикувати євреїв з цього приводу: «Певні єврейські американські лідери сповнені рішучості підтримувати Голокост живим для того, щоби підтримувати "почуття провини" [...] Відчуваючи тут велику можливість для поглиблення американського усвідомлення єврейської жертовности, у цей процес влилися інші єврейські організації, науковці та індивіди. Відтоді Голокост став великим бізнесом. Він підтримує платоспроможність єврейських організацій, продукує безліч книжок, статей, фільмів та оберігає Ізраїль від того, щоб його будь-коли сприймали у непривабливому світлі». У словах Куропаса немає і сліду розуміння, що його критицизм щодо практик, які він закидає євреям, певною мірою може бути доречним і щодо української діяспори. Хоча він таки проводить зв'язок між Голокостом і Голодомором: «Впливове єврейське лобі [...] переконало багатьох, що Голокост був винятково єврейським випадком [... Для цього лобі] ствердити, що знищення 7 млн. українців більшовиками під час голоду 1932–1933 років у радянській Україні було напевно таким же злом, як і Голокост, означає принизити у певний гротескний спосіб убивство 6 млн. євреїв нацистами» (Myron B. Kuropas, "The Demjanjuk Debacle Revisited", *Ukrainian Weekly*, 3 March 2002). Подібні думки він висловлював і раніше: idem: 1) "Manipulating the Holocaust", ibid., 5 September 1999; 2) "Holocaust Exploitation", ibid., 20 August 2000.

* * *

Ставлення української діяспори до цієї гострої проблеми слід розуміти у контексті. Найчастіше в обговореннях брали участь західні українці, які залишили Україну після Другої світової війни і які становлять групову мішень для інсинуацій та звинувачень у воєнних злочинах, а особливо їхні нащадки – друге і третє покоління діяспори, народжені вже в Америці. Представники старшого покоління були свідками масових убивств, скоєних НКВС влітку 1941 року, або ж добре знали про ексгумацію масових поховань в'язнів, убитих НКВС у 1937–1938 роках, проведену у Вінниці 1943-го. Їм також було відомо про брутальні методи радянської влади у боротьбі з УПА відразу по війні. Дехто із власного досвіду міг оповісти про життя під нацистським пануванням у Райхскомісаріяті Україна, і майже всі знали когось, кого німці запроторили у концтабори за належність до українського підпілля. З їхньої точки зору, саме заподіяне українцям було головним наративом війни.

Крім того, українська діяспора виступала і виступає проти нерівного, на думку її представників, трактування нацистських і радянських злочинів супроти людяності. У діяспорі вважають несправедливим, що лише нацистські і пов'язані з ними злочинці потрапили під суд за скоєне в Україні, але за вбивства не було засуджено жодного члена радянського апарату. Прикладом того, що викликає роздратування в діяспорі, може слугувати стаття у британській "Guardian", яку потім поширила "E-Poshta". Стаття оповідала про Басю Чайку, яка, за словами кореспондента "Guardian", «була завзятою комуністкою, яка засідала у військовому трибуналі, що засуджував на смерть "зрадників батьківщини"» у Конотопі в 1940-х роках. Ось як говорила сама Бася Чайка: «Я була дуже радикальною і безкомпромісною [...] Мені неодноразово доводилося підписувати смертні вироки...» Цю історію було подано у рамках інтернет-проекту, присвяченого відтворенню «життя у штетлах, східноєвропейських єврейських селищах, стертих з лиця землі під час Голокосту». Як зауважив коментатор у "E-Poshta", журналіст, «здається, не помічає того факту, що об'єкт його статті була екзекутором невинних людей в Україні»[34]. УКТГС закликала провести

[34] "Guardian Article about a Jewish Communist 'Hanging Judge' in Ukraine", *E-Poshta*, 7 January 2003.

розслідування задля виявлення радянських військових злочинців у Канаді та депортувати «тих, хто брехав про свою минулу злочинну діяльність до приїзду в Канаду»[35].

Зрештою, діяспора вдається до захисних заходів супроти того, що вона сприймає як наклепи на українців у цілому в газетах і на телебаченні. Вона викриває, інколи у різких виразах (особливо це стосується електронних медій української діяспори), сенсаційні статті про гаданих «нацистських воєнних злочинців», що з'являються у провідних ЗМІ[36]. Діяспора негативно відреагувала на телевізійний фільм «Голокост» (1978), оскільки він зображував українців «як нацистських колаборантів, а не як жертв Третього райху»[37]. Напевно, найбільш сумнозвісним випадком викривленого подання інформації щодо українців був сюжет «Потворне обличчя свободи» у програмі «60 хвилин», який канал CBS показав у жовтні 1994 року[38].

* * *

Хоча у північноамериканській українській спільноті переважає заперечення випадків воєнних злочинів та однобічний погляд на українську віктимізацію, жодна спільнота не є монолітною, тож і в українській були і є кілька винятків із цього правила.

Одним із них був покійний Іван Лисяк-Рудницький, учений великої громадянської відваги. Він піддав сумніву прийняту в діяспорній історіографії тезу про те, що бандерівський рух пройшов через демократичну трансформацію у другій половині 1943–1944 роках. Об'єктом його особливої критики була ксенофобія ОУН, зокрема її ставлення до євреїв під час Другої світової війни та «сві-

[35] Прес-реліз УКТГС "Ukrainian Canadians Call for Inquiry on Soviet and Communist War Criminals in Canada', 9 July 2002.

[36] У своєму листі від 27 вересня 2002 р., який поширювався у діяспорній електронній дискусійній групі "InfoUkes", а також на "E-Poshta", Віл Зузак (*Will Zuzak*) писав про «негідників [*pimps*] у ЗМІ, які продали свої душі індустрії Голокосту».

[37] "Strike While It's Hot", *Svoboda*, 27 April 1980.

[38] Конгрес українців Канади видав детальний звіт про цей випадок: "*The Ugly Face of Freedom*: A Position Paper". Див. також: Terry Harasym, "*60 Minutes*: An Anti-Ukrainian Scandal", *Ukrainian Canadian Herald*, December 1994: 8.

дома кампанія "очищування терену" від польського населення»[39]. На українсько-єврейській конференції 1983 року, у відповідь на заклик Ярослава Білінського до єврейських науковців досліджувати єврейську участь у злочинах сталінізму, Лисяк-Рудницький зауважив: «Кожен має спершу здійснити певне домашнє прибирання всередині своєї групи, і українцям було би недоречно казати єврейським науковцям, що вони мають робити з єврейською історією. Це їхня проблема, тоді як нам слід уже почати прибирати у власному домі, а ми не є у цьому достатньо добрі»[40].

Марко Царинник підняв проблему українського антисемітизму часів війни у «Сучасності», тоді інтелектуально найповажнішому діяспорному часописі[41]. Він далі працює над цією темою і як науковець[42], і як письменник (незавершена книга «Розлючені янголи»). Така позиція зробила його непопулярним серед діяспорного істеблішменту.

Українську греко-католицьку церкву за її некритичне ставлення до УПА критикувала сестра Софія Сеник. У своїй статті, опублікованій у часописі Інституту Кестона "*Religion, State & Society*", вона зазначала: «Хоча деякі з її членів були без жодного сумніву ідеалістичними борцями за свободу, УПА також має на своєму рахунку численні вбивства цивільного населення та підпали, так само як нацистські та комуністичні військові формування». Уривки статті сестри Софії Сеник поширювалися на "E-Poshta" під заголовком «Злісний напад на Українську Католицьку Церкву», а щойно наведену цитату було виділено там жирним шрифтом[43].

---

[39] Іван Лисяк-Рудницький, "Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)", у його ж, *Історичні есе*, т. 2 (Київ: Основи, 1994): 495.

[40] "Round-Table Discussion", 491.

[41] Марко Царинник, "Тільки і єсть у нас ворог – наше серце", *Сучасність*, ч. 10 (1984): 91–99.

[42] Karel C. Berkhof and Marco Carynnyk, "The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 *Zhyttiepys*", *Harvard Ukrainian Studies* 23.3–4 (1999):149–184.

[43] Sophia Senyk, "The Ukrainian Greek Catholic Church Today: Universal Values versus National Doctrines", *Religion, State & Society* 30.4 (2002): 317–332. Цитати з неї поширено на "E-Poshta" 21 березня 2003 р. Увагу "E-Poshta" на статтю

Я, своєю чергою, також відверто порушував питання української участи у винищенні євреїв у роки Другої світової війни[44].

Зрідка у листах до "Ukrainian Weekly" звучить розчарування з приводу панівного дискурсу. Микола Савицький (*Nicholas Sawicki*) висловив свої застереження щодо статті Мирона Куропаса «Експлуатація Голокосту»; назва, на його думку, «навряд чи відповідає газеті такої репутації»[45]. Джордж Нестор заперечував супроти вживання деяких нових термінів на означення голоду 1932–1933 років, таких як «Голод-геноцид» і «Голод-Голокост». «Обидва слова ["Голокост" і "геноцид"] доречно вживати щодо катастрофи, яка випала на долю європейських євреїв під час Другої світової війни. Нам не слід мавпувати євреїв: це принижує і їх, і нас»[46].

* * *

Із відкриттям колишніх радянських архівів діаспорі усе важче заперечувати, що українська міліція, допоміжна поліція на службі в німців та українські націоналістичні формування здійснювали воєнні злочини. Зокрема, фундаментальне дослідження довело участь української поліції у винищенні євреїв у Східній Галичині[47]. З'явилася також монографія, присвячена українській і білоруській поліції, у якій детально розглянуто їхні злочини[48]. Жорстокість УПА щодо цивільних висвітлено у блискучих, базованих на архів-

звернув Тарас Кузьо. Крім уривків, було подано й електронну пошту редактора журналу "*Religion, State & Society*" на випадок, якщо читачі захочуть висловити свої погляди йому особисто.

[44] Химка, "Націоналізм без Бога".

[45] Nicholas Sawicki, "Ethnic Tensions and Wise Decisions", *Ukrainian Weekly*, 3 September 2000. Стаття Куропаса цитувалася вище.

[46] George A. Nestor, "Famine Terminology Is Problematic", *Ukrainian Weekly*, 18 May 2003.

[47] Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1997), 148, 217–219, 260, 366.

[48] Martin Dean, *Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: St. Martin's Press, 2000). Див. також зауваги до цієї книги у моїй рецензії в *Polin* 16 (2003): 546–548.

них джерелах розвідках Джефрі Бурдса[49], який саме працює над книгою з історії УПА, що має переглянути деякі загальноприйняті погляди. Володимир Сергійчук опублікував том документів про ОУН і УПА, очевидно, прагнучи подати націоналістів у привабливішому світлі, а проте він включив до нього документ одного з відділів УПА, у якому той рапортував про винищені польські села навесні 1943 року[50]. Що більше буде архівних досліджень, то більше такої інформації може з'явитися. Звісно, у більшості випадків результати наукових досліджень повільно інтегруються у колективну пам'ять. Але процес ще більш ускладнюється, якщо отримані результати нелегко узгодити з наративом, який уже існує.

З огляду на останні дослідження важче стало обстоювати невинність української націоналістичної ідеології. Зараз уже ясно, що український націоналізм у Галичині вже наприкінці XIX століття досить активно переймав мову і логіку тогочасного расизму[51], розвинувши також досить розгалужений антиєврейський дискурс[52]. У міжвоєнній західноукраїнській пресі регулярно з'являлись ан-

[49] Jeffrey Burds, 1) "Agentura: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944–1948," *East European Politics and Societies* 11.1 (Winter 1997): 89–130; 2) "Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948", *Cahiers du Monde russe* 42.2–4 (April–December 2001): 279–319.

[50] «В с. Кути Шумського району спалено цілу польську колонію (86 дворів), а населення винищено за співпрацю з гестапо і німецькою владою [...] У Вербському районі спалено польську колонію Нову Новицю (40 дворів) за співпрацю з німецькою владою. Населення знищено. [...] За активну співпрацю з німцями в тому ж селі [с. Бігаль Деражнянського району] знищено польську колонію» [Володимир Сергійчук, ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали (Київ: Дніпро, 1996), 311–312]. Див. також: Ігор Ільюшин, *ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)* (Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2000); Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven; London: Yale University Press, 2003).

[51] Див.: Andriy Zayarnyuk, "Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914 (With a Focus on the Sambir Area", PhD thesis (University of Alberta, 2003), ch. 8.

[52] John-Paul Himka, "Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century", in *Ukrainian-Jewish Relations*, 111–158.

тисемітські статті[53]. Під час війни один із лідерів ОУН(б), Ярослав Стецько, виступав зі схваленням винищувального антисемітизму нацистського штибу[54]. В іншому місці я писав про те, як навесні 1943 року одній із найліпших газет під німецькою окупацією, «Краківським вістям», було поставлено завдання опублікувати серію авторських антисемітських статей. Газета спромоглася залучити для цього кілька відомих діячів, зокрема тих, які стануть впливовими у північноамериканських діяспорних медіях після війни: Анатоля Курдидика, який редагуватиме «Вільне слово» (Торонто), «Новий шлях» і «Поступ» (Вінніпег), Луку Луціва, майбутнього багаторічного редактора «Свободи», та Олександра Моха, який керуватиме видавництвом «Добра книжка» (Торонто)[55]. Починаючи від 1920-х років західноукраїнський націоналізм плекав безжальне ставлення до «національних ворогів»: вороги підлягали знищенню, а не пробаченню; сильний мав розчавити слабшого[56]. Український націоналізм у міжвоєнні та воєнні часи, без сумніву, був відмінний від нацизму, але перший виріс із деяких спільних із другим імпульсів, що призвело до вбивчих дій.

* * *

На діяспору давно чекає болісна, але чесна оцінка української участи у воєнних злочинах. Після 1945 року деякі суспільства зітк-

[53] Shimon Redlich, "Jewish-Ukrainian Relations in Inter-War Poland as Reflected in Some Ukrainian Publications", *Polin* 11 (1998): 232–246.

[54] Berkhof and Carynnyk, "The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews".

[55] Іван-Павло Химка, "«*Краківські вісті*» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни", у цій книзі. Я утримався від того, щоб назвати Анатоля Курдидика у тій статті, оскільки на той час він був ще живий. Його некролог з'явився в *Ukrainian Weekly*, 15 July 2001; згодом про нього тепло написав Ростислав Хом'як (R. L. Chomiak, "In tribute to the Late Anatol Kurdydyk, 'A Mere Editor of the Ukrainian Press'", ibid., 2 September 2001).

[56] Janusz Radziejowski, "Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929)", w *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. Ewa Grześkowiak-Łuczyk (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992), 317–318.

нулися з темними сторінками свого минулого, і вони досі перебувають у пошуку відвертих відповідей на питання: «Що нам робити зі своєю історією?». На згадку спадають насамперед німці, а віднедавна і французи. Вихід «Сусідів» Яна Ґросса викликав саморефлексію в Польщі щодо ставлення і дій поляків супроти євреїв під час війни та відразу після неї. Коментуючи книжку Ґросса, Джанін Гольц зазначила: «...якщо полька-неєврейка вважає Шопена за частку власної колективної спадщини, вона також має визнати [як частку тієї самої спадщини] вагомі акти насильства і жорстокості. З погляду Ґросса, вибір лише позитивних дій як елементу національної ідентичности є потуранням собі і не є чесною позицією щодо чиєїсь справжньої колективної ідентичности»[57]. Я б не заходив тут аж так далеко, але лише тому, що не поділяю концепцію «справжньої колективної ідентичности». Я би сказав, що необхідно розбудовувати більш складну, більш рефлексивну, не таку зручну колективну пам'ять. Це напевно не влаштує всіх, та принаймні це залишатиме місце для тих, хто прагне зберегти свій зв'язок з українською ідентичністю і водночас вийти за межі риторики заперечення й віктимізації, яка набуває щораз більш набридливого і порожнього звучання. Ми потребуємо здорової колективної пам'яті, яка би спиралася на правду.

Окрім того, українська діяспора повинна, так би мовити, простягнути руку «Іншому» і спілкуватися з ним. Лише самокритичний аналіз і переоцінка власних дій зможуть відкрити двері до примирення та вироблення такого розуміння минулого, яке зможуть разом поділяти українці, євреї та поляки. В іншому разі ситуація залишатиметься такою як тепер, коли є кілька конкурентних герметичних наративів того, що сталося під час війни. Український діяспорний наратив, який і так ніколи не був надто переконливим для сторонніх, нині переконує ще менше. Настав час піддати перегляду те, що ми пам'ятаємо.

[57] Janine P. Holc, "Working through Jan Gross's Neighbors", *Slavic Review* 61.3 (Fall 2002): 465.

2. Антисемітизм, діалог, самопізнання

Уперше надруковано в авторизованому перекладі Сергія Іваненка: *Критика*, ч. 5 (2005): 18. Друкується з дозволу редакції часопису.

Я з великою цікавістю прочитав есей Софії Грачової та відповідь Ярослава Грицака, бо ті самі питання виникали й обговорювалися і в середовищі північноамериканської української діяспори. З цього погляду я хотів би висловити кілька міркувань щодо проблеми, добре проаналізованої в статті Софії Грачової: проблеми діялогу.

Коли мені нещодавно випало взяти участь у дискусії про тяглість антисемітизму серед української діяспори, один із головних моїх опонентів, Мирон Куропась, заявив, що я не маю права торкатися цих питань, бо мені, на відміну від нього, бракує досвіду діялогу з євреями, тож я не усвідомлюю, наскільки це марна річ.

Авжеж, проект українсько-єврейського діялогу виявився марним. Він був приречений завзнаки. Цьому діялогові, як зазначає Грачова, бракує співрозмовника: бо хто такі «євреї»? (І, відповідно, хто такі «українці»? Чи зараховуємо до них українців у Чикаго? Львові? Донецьку? Хто вправі говорити від їхнього імені?)

Українсько-єврейський діялог започаткували певні діячі української громади. Чого вони сподівалися досягнути? З одного боку, вони хотіли, щоби євреї визнали, наскільки українці потерпіли від совєтської влади і, зокрема, щоби визнали Голодомор як геноцид, який згрубіло дорівнює Голокостові, коли не страшніший за нього. Особисто я вважаю таке змагання за право називатися жертвою образливим і принизливим та не думаю, що в суперечці за звання найбільших в історії невдах можна чогось досягнути. Але про це трохи далі.

Мабуть, завжди існуватимуть такі євреї, що розглядатимуть будь-чиї претензії на статус жертви як зазіхання на пріоритет їхньої власної трагедії, пережитої у XX сторіччі. На жаль, лише цих

євреїв наші розчаровані діячі готові визнавати євреями. Лише їхні висловлювання поширюють друковані й електронні медії діяспори як зразок того, що думають євреї. З другого боку, я не подибував у цих медіях жодних згадок про Ен Еплбаум, яка виявила свою єврейську ідентичність у блискучій і глибокій книжці про Східну Європу й Україну – "Between East and West: Across the Borderlands of Europe" (1994). Пізніше у книжці "Gulag: A History" (2003), на яку відгукнулися всі чільні часописи англомовного світу, вона засудила злочини совєтської влади проти людства. Як кореспондентка "Washington Post", вона була однією з найпослідовніших поборниць Помаранчевої революції. Чим не приклад того, що думають євреї?

Звісно, проблема полягає в живучості діяспорного антисемітизму: речниками єврейства вільно вважати лише тих євреїв, які відповідають успадкованим негативним стереотипам.

Ще одну проблему діялогу становили очікування української сторони. Українці вважали, що вони спростують уявлення про себе як антисемітів, які співпрацювали з нацистами в роки Другої світової війни, а євреї, своєю чергою, перестануть їх у цьому звинувачувати. Досить сформулювати це сподівання, аби зрозуміти, що воно було приречене на провал. Передумовою змістовного діялогу мала би стати спроба діяспорних українців осмислити своє минуле критично, а не в категоріях героїв, мучеників і жертв. Спроба ця передбачала б осмислення ролі українців як виконавців злочинів проти людства – на службі в нацистів, у апараті компартії чи у складі власних повстанських формувань. Але українська громада в Північній Америці надто переймалася наративом власного ожертовлення, щоби шукати у своєму минулому злочинців.

Переконаний: ми потребуємо не діялогу, а самопізнання. І мені передовсім залежить не на євреях, а на українцях: нехай про євреїв турбуються самі євреї. Мені йдеться про шкоду, яку антисемітизм завдає нашій розумовій діяльності та нашій моралі.

Тривожним симптомом інтелектуального занепаду діяспори є дедалі виразніша тенденція звинувачувати євреїв у злочинах совєтської влади. Авжеж, історію легше зрозуміти, якщо, шукаючи кореня зла, дійти елементарного пояснення: в усьому винні євреї. Або росіяни. Або німці. Насправді природа таких масштабних трагедій,

як Голокост або Голодомор, є складною. Лише скрупульозно дослідивши їх, ми здобудемо те знання, що, сподіваюся, убезпечить нас від повторення таких речей у майбутньому.

Як могло статися, що жертовна ідеалістична молодь, яка хотіла служити Батьківщині або будувати краще майбутнє для цілого людства чи вільної України, дійшла до того, що розстрілювала євреїв у яру, відбирала хліб у голодних селян чи заганяла польських чоловіків, жінок і дітей до костелу, щоби там їх спалити? Це велике питання, що його ставить перед людством XX сторіччя, і спроби відповісти на нього, за допомоги старих націоналістичних кліше, свідчать про розумову деградацію. Винуватити євреїв чи «російських імперіалістів» нині, в цьому столітті – значить розписуватися в інтелектуальній неспроможності. Ми в діяспорі звикли працювати на такому низькому рівні, що не створили жодної значної праці з історії Другої світової війни чи масового терору доби сталінщини – дарма, що громада вкладала значні кошти в розвиток українських студій і що ці великі катастрофи людства позначилися на Україні як ні на кому іншому. Де наші Зиґмунти Баумани, Тері Мартини та Карели Беркгофи? Чому ми не спромоглися на них? Гадаю, це бодай частково пояснюють наші інтелектуальні негаразди, одним із симптомів яких є антисемітизм.

Мораль. В епоху морального релятивізму мушу з'ясувати свою позицію. Я гадаю, що мораль у тому, як ми ставимося до інших. Натомість у діяспорі часто стикаємося з протилежною тенденцією: мораль у тому, як інші ставляться до нас. Оце і є той етноцентризм, який так влучно діагностувала Софія Грачова, – атавізм націоналістичної ідеології 1930–1940-х років, що висміювала християнську мораль як прояв слабкості. Ми в діаспорі плекаємо найменшу образу за кривди, приписувані росіянам, полякам чи євреям, але самі ніколи не вдаємося до іспиту совісти. Як наслідок, ми затрималися у своєму духовому зростанні. Нас дивує, що наших поглядів не сприймають, та оскільки ми не дивимося самі на себе, звідки нам знати, якими нас бачать інші?

Тому я вітаю славний почин Софії Грачової та сподіваюся, що її статтю прочитають як по той, так і по цей бік океану.

3. Міфи про національну консолідацію, Голодомор і Голокост: відповідь Романові Сербину

Уперше надруковано: "Myths of National Consolidation, the Holodomor, and the Holocaust: A Response to Roman Serbyn", *Current Politics in Ukraine*, 26 September 2011: https://bit.ly/2H1xSKf.

Авторизований переклад Катерини Диси.

Перш за все я хочу подякувати Романові Сербину за критику моїх позицій, представлених у скороченій версії тексту «Втручання»[1]. Тішуся, що аргументи іншої сторони представлені доволі чітко. Я не зможу відповісти на всі Романові закиди з його статті «Хибні методи»[2], але звернуся до кількох, які, наскільки я розумію, є найважливішими. Мій текст «Втручання», який він критикує, представляє мої позиції щодо Голодомору і Голокосту лише у стислій формі, щоб аудиторія зрозуміла контекст моїх тверджень про те, що це означає – кидати виклик загальноприйнятим, ще й доволі чутливим до критики, інтерпретаціям національної історії. Значно розлогіший варіант тексту має з'явитися пізніше, але знову ж таки, з наголосом на досвіді того, що це означає – кидати виклик, а не на перевагах саме моєї точки зору. Я висловлював свої аргументи щодо історії та її інтерпретацій у низці публікацій[3] та під час

---

[1] Іван-Павло Химка, "Втручання: Підважуючи міти української історії XX століття", *Критика*, ч. 6 (2012): 13–15. – *Прим. ред.*

[2] Роман Сербин, "Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи", там само, 13–15. – *Прим. ред.*

[3] Див. мої статті у цій збірці: "Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост", "Націоналізм без Бога", "Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба", "Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про Львівський погром влітку 1941 р.", "«*Краківські вісті*» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни" і "Дискусії в Україні про причетність націоналістів до Голокосту"; а також

виступів на конференціях, які я удоступнив в інтернеті[4]. У цих та інших текстах можна знайти посилання на джерела та докладніші пояснення моїх думок. Є також багато важливих публікацій інших авторів із цієї теми[5].

Міфи про національну консолідацію

Головна, можливо навіть нездолання, відмінність між Романовими та моїми поглядами полягає в нашому ставленні до національних міфів. Він пише, що я не здатен розгледіти переваг «пози-

"Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation," in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 378–398; рец. на Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* та Станіслав Кульчицький, *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид, Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8.3 (Summer 2007): 683–694, та мою статтю у співавторстві з Тарасом Курило, "Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича", *Україна модерна*, ч. 13 (2008): 252–265.

[4] Я виклав ці та багато інших публікацій на сторінці https://ualberta.academia.edu/JohnPaulHimka.

[5] На додачу до праць, на які я посилаюся надалі, важливими новітніми працями є: Георгій Касьянов, *Danse macabre: Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* (Київ: Наш час, 2010); Joanna Michlic, "The Soviet Occupation of Poland, 1939–41, and the Stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew", *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 13.3 (Spring–Summer 2007): 135–76; Vladimir Melamed, "Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context", *East European Jewish Affairs* 37.2 (August 2007): 217–248; Franziska Bruder, *"Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!": Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN), 1929–1948* (Berlin: Metropol, 2007); *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015); Grzegorz Rossoliński-Liebe, "The 'Ukrainian National Revolution' of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.1 (Winter 2011): 83–114; Christoph Mick, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–1944", *Journal of Contemporary History* 46.2 (2011): 336–363.

тивних міфів про національну консолідацію» або «консолідаційних міфів», або «конструктивного, основоположного національного міфу». Так і є. Я дивлюся на міфи, а особливо на національні та віктимізаційні міфи, з гострою недовірою[6]. Я навіть не можу уявити собі такого міфу, який я міг би прийняти. Роман помилково і доволі стереотипно припускає, що я приймаю єврейські міфи і навіть їхню інструменталізацію, відкидаючи при цьому українські міфи. Я терпіти не можу, коли Голокост використовують як віктимізаційний наратив, за допомогою якого вибудовують спільноту чи позицію на підтримку Ізраїлю, а особливо, коли ним виправдовують жорстку політику Ізраїлю щодо палестинців (а я не ворог Ізраїлю). У ізраїльсько-арабському конфлікті я бачу мобілізацію міфів, що змагаються, коли майже не лишається простору для раціональної дискусії. Я – за історію: складну, плутану, чесну історію, у якій завдяки раціональності в питанні прийняття фактів та пошуку причинно-наслідкових зв'язків, принаймні в теорії, витворюється простір, у межах якого є можливими якщо не спільні наративи, то, принаймні, спільні дискурсивні спільноти. Проблема з міфами полягає в тому, що вони є трансцендентними, за визначенням Поппера, метафізичними, ґрунтованими на чомусь, що не є раціональним, зрештою ірраціональними. Міфи не можуть «говорити» один до одного, як це роблять історії. Вони є закритими системами, що випадають із діалогічного дискурсу. В українському націоналізмі (я використовуватиму цей термін, маючи на увазі ідеологічні постулати Організації українських націоналістів)[7] міфи мають перевагу над історією. Вважається, що історія має служити міфам. Це цілком характерно для ідеології, яка включає в себе елементи волюнтаризму та ірраціональності.

[6] Я не єдиний у цьому. Див., напр.: Charles S. Maier, "A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial", *History and Memory* 5.2 (Fall–Winter 1993): 136–152.

[7] Нагадаємо читачеві, що український націоналізм, як і будь-який інший (польський, французький, єврейський тощо) історично був і є вельми строкатим феноменом, що включає різні політичні напрями, види та форми. Ідеологія та практика ОУН становить лише один, праворадикальний, сегмент українського націоналізму. – *Прим. ред.*

На думку Романа, добрі міфи породжують національну консолідацію. Щодо цього в мене також є сумніви. Кожна консолідація – це також і витіснення. Національна консолідація витісняє групи, які не вкладаються в консолідаційну модель. У Галичині XIX ст. консолідація польської та української націй ішла пліч-о-пліч із витісненням євреїв[8]. У середині XX ст. українські націоналісти в Галичині та на Волині спробували консолідувати націю, знищуючи національні меншини (особливо поляків та євреїв, але також і ромів та інших), переслідуючи представників релігійних груп, яких вони не підтримували (баптистів, представників Української автономної церкви та російських православних), а також страчуючи тих українців, які опиралися такій політиці[9]. Логіка будь-якої національної консолідації вимагає докладного вивчення, оскільки ця логіка може виявитися небезпечною. Водночас, я не можу заперечувати того факту, що глибока роз'єднаність у суспільстві, як та, що існує в Україні чи, якщо бажаєте, у США, також становить небезпеку. Але знову ж таки, я б волів побачити демобілізацію міфів (закритого мислення), які гальмують можливість діалогу чи згоди щодо низки орієнтованих на майбутнє позитивних завдань. Я читаю студентам бакалаврату курс «Історія світу останніх десяти років» і даю їм завдання прочитати статті, як із "Weekly Standard", так і з "New York Times"[10]. На мою думку, поінформовані громадяни мають брати до уваги аргументи всіх сторін, їх не потрібно обмежувати консолідацією лише однієї позиції, особливо якщо це націоналістична позиція.

---

[8] Є чудове дослідження цього процесу: Kai Struve, *Bauern und Nation in Galizien: Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005).

[9] Alexander Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010), 123–132; Marco Carynnyk, "Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947", *Nationalities Papers* 39.3 (May 2011): 315–352; Тімоті Снайдер, *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999* (Київ: Дух і Літера, 2012), 203–247.

[10] "Weekly Standard" висловлює позиції консервативної частини американського суспільства, а "New York Times" відома своєю ліберальною позицією. – *Прим. пер.*

Роман стверджує, що міфи необхідно судити за їхньою корисністю та моральністю, а не за правдивістю. Чому б нам не повірити в те, що євреї воювали в лавах УПА, якщо цей міф пропагує позитивне ставлення українців до євреїв? Ідея, яку висловили також кілька інших моїх критиків[11], полягає в тому, що ми можемо взяти міф ОУН–УПА та зробити його безпечним і корисним, розповідаючи лише про позитивну сторону їхнього спадку (боротьба за незалежність України, протистояння радянській окупації) і залишаючи в затінку шкідливу сторону (антисемітизм, етнічні чистки, фашизм). Усе гаразд, якщо ми використовуємо ОУН–УПА для того, щоб підтримувати український патріотизм і не згадуємо, наприклад, про їхню ідею, що необхідно знищувати «москалів», «ляхів» та «жидів». Як на мене, це абсолютно те саме, що й аргумент на користь того, що ми маємо шанувати Сталіна як людину, що очолювала Радянський Союз на час перемоги над нацистською Німеччиною; ми не маємо погоджуватися з ним щодо необхідності депортувати та вбивати мільйони людей для того, щоб консолідувати державу, але, з огляду на завдання нашого доброго міфу, буде контрпродуктивним знову і знову розповідати про його жахливі злочини. Є ще й інші аргументи проти цієї ідеї, які я вже багато разів наводив у минулому, в інших текстах, тому тут я коротко згадаю про це: заперечення злочинів проти людства неминуче призводить до виправдання, а отже, до дальшого існування цих злочинів; визнати злодіяння – це не те саме, що виправити їх, але це є тим мінімумом, який вимагається від тих, хто ідентифікує себе зі зловмисниками, що вчиняли їх; українська націоналістична думка, навіть якщо з неї частково прибрати негативні елементи, все одно має власний багаж, що посилює ксенофобію та антисемітизм, переслідування тих, хто думає інакше, та ностальгію за фашизмом[12].

Щодо ідеї про те, що міфи треба судити за їхньою моральністю: як можна узгодити з моральністю звеличування організацій та військових одиниць, які брали участь в масових вбивствах цивільного

[11] Див. особливо: Володимир Кулик, "Неуникний Бандера", *Критика*, ч. 3–4 (2010): 13–14.

[12] Щодо останнього, див. відео зі смолоскипного маршу на честь героїв Крут (Львів, 2011): https://bit.ly/2tRlLrn.

населення? Мені завжди було важко зрозуміти це. Роман висловлює розчарування через те, що Ющенко не включив до свого консолідаційного проекту ще й «дивізію Ваффен-СС "Галичина" та інші одиниці збройних сил держав Осі». Що він має на увазі під «іншими одиницями»? Чи він вважає, що українські *Schutzmannchaften*[13], які мали у своєму складі значний націоналістичний елемент, мають становити елемент основи нашого національного міфу? Ці загони брали участь у брутальних акціях проти цивільного населення Білорусі під час антипартизанських кампаній. Вони, в тому числі колишні члени «Буковинського куреня» ОУН(м), здійснювали страхітливі вбивства в Хатині, увічнені у фільмі Елема Клімова «Іди й дивись» (1985)[14]. Члени постійних *Schutzmannchaften* на Волині та в інших частинах Райхскомісаріату Україна (яких у народі називали «українськими поліцаями») були не лише співучасниками Голокосту, а ще і вбивали родини прорадянських партизан та поневолювали сотні тисяч співвітчизників-українців. Українські допоміжні загони поліції в Галичині також були головним інструментом реалізації Голокосту. Чи вони всі також є частиною національного проекту? Чи можна десь тут провести лінію розмежування?

Я також вважаю надзвичайно проблематичною ідею включення до національного консолідаційного міфу дивізії СС «Галичина». Те, що Комісія Дешена виправдала їх, не є, як на мене, серйозним аргументом, принаймні для істориків. Я не можу погодитися з тим, що юридичні чи урядові рішення можуть впливати на вирішення дослідницьких проблем. А юридична позиція в таких питаннях залежить від обставин, зокрема від політичних. Звісно ж, Нюрнберзький трибунал проголосив Ваффен-СС злочинною організацією. Українці, як уже тривалий час австрійці[15], а нині й деякі інші схід-

[13] Підрозділи допоміжної поліції, створені німецькими окупантами з місцевого населення та радянських військовополонених. – *Прим. ред.*

[14] Per Anders Rudling, 1) "The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited", *Holocaust and Genocide Studies* 26.1 (Spring 2012): 29–58; 2) "Terror and Local Collaboration in Occupied Belarus: The Case of the *Schutzmannschaft* Battalion 118", *Historical Yearbook* 8 (2011): 195–214; 9 (2012): 99–121.

[15] Heidemarie Uhl, "Of Heroes and Victims: World War II in Austrian Memory", *Austrian History Yearbook* 42 (April 2011): 185–200.

ноєвропейські нації[16], стверджують, що *їхні* загони Ваффен-СС були винятком. І, до певної міри, так воно і є. Хоча ОУН(м) та деякі українські лідери, як-от Володимир Кубійович та митрополит Андрей Шептицький, які мали принаймні персональні зв'язки з цією організацію, ще від початку німецько-радянської війни зверталися до німців із проханням створити українську військову одиницю, дозвіл на створення української дивізії СС було надано лише після того, як Голокост у Галичині в основному вже завершився. Тому вони, як військова одиниця, не відіграли ролі в цьому кровопролитті. Щоправда, Дітер Поль пише про «високу ймовірність» того, що дивізію використовували для облави на євреїв у Бродах, у лютому 1944 року[17]. Проте, ще важливіше те, що багато колишніх членів української допоміжної поліції, які направду були виконавцями Голокосту, вступили до лав дивізії, зокрема як унтер-офіцери, особливо на останніх етапах існування цієї бойової одиниці, коли вона стала першою дивізією Української національної армії. Окрім того, усі ті, хто вступав до дивізії, добре знали про те, як німці вбивали галицьких євреїв, а тому постає питання: як люди, знаючи про такі злочини, могли добровільно вступати до війська такого союзника? Нарешті, ми знаємо, що після розгрому в районі Бродів український загін СС використовувався здебільшого для боротьби з партизанами у Словаччині та Словенії. У Словаччині вони працювали пліч-о-пліч із сумнозвісним загоном Дірлеванґера, до складу якого входили карні злочинці. Є звіти про те, що дивізія знищувала цілі селища, що було типовим методом, який німці використовували у війні з партизанами. На мою думку, включення СС «Галичина» та інших українських загонів на службі в німців до консолідаційного міфу нічого не додає з точки зору його корисності і не витримує випробування на моральність.

Останнє, що я хочу сказати про національно-консолідаційну

[16] Див.: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka and Joanna Michlic (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013).

[17] Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1997), 365.

міфологію – це те, що вона є нетерпимою до інтелектуального плюралізму. Як я сказав, національні консолідації обов'язково передбачають витіснення. У Романовому тексті є моменти, з яких випливає: те, що я дотримуюся інакшої позиції, може означати, що я більше не українець. Те саме припускає Юрій Шаповал[18]. Контроль за тим, що означає бути українцем, стає значно суворішим, якщо я полишаю товариство дослідників, з якими тривалий час був знайомий. Відтоді як Аскольд Лозинський, колишній президент Світового конгресу українців, заявив, що мені платять євреї, я отримав низку доволі брудних коментарів, у тому числі електронні листи, в яких висловлювалися сподівання, що я вдавлюся усіма тими грошима, які отримав. На деяких сторінках в інтернеті ви можете дізнатися, що я не лише «українофоб», а ще й російський єврей. У Торонто один лікар-пенсіонер зробив скульптуру шакала, якого назвав «*Джон-Пол сволоч*». Його фото він розіслав різним членам громади у супроводі вірша без рими, в якому звинувачував мене в «безперервному завиванні в безладній погоні за саморекламою» (для порівняння: Роман описує мене як людину, яка «прагне бути в центрі уваги як публічний інтелектуал»). Люди, які приходили послухати мій виступ у Вінніпезі й Торонто, отримали листівки від українських студентських організацій. Усе це – норма, якщо ви у своїй громаді створюєте консолідаційний національний міф і хтось із цієї громади насправді починає досліджувати те минуле, до якого апелює цей міф – тоді громада заходиться витісняти його чи її. Кілька років тому Пітер Борисов, завзятий активіст руху за визнання Голодомору геноцидом, давав прочухана Олександрові Мотилю за статтю, що вийшла у "New York Times", джерелом інформації для якої виступив доктор Мотиль. Борисова засмутило те, що у статті «майже не згадувався "геноцид"» і було забагато згадок про «голод»; ба більше, кількість жертв визначалася у статті в інтервалі від трьох до шести мільйонів. Ось що запропонував Борисов: «Якщо професор Мотиль відмовляється відкликати ці твердження і перепросити, його необхідно вигнати з українських організацій і зробити небажаним в українській громаді»[19].

[18] Юрій Шаповал, "Про визнання і знання", *Критика*, ч. 1–2 (2011): 17–20.

[19] Peter Borisow, "A Subversion of Holodomor", *Ukrainian Weekly*, 2 March 2008.

Роман стверджує, що моя позиція йде на користь міфам *русского мира*. Я не поділяю такого бінарного підходу. У своїх коментарях на зборах Асоціації досліджень національностей у 2011 році Оксана Шевель сказала, що в дебатах про пам'ять є сенс виокремлювати три позиції: 1) дослідники, які зосереджуються на радянських злочинах та применшують злочини націонал-соціалістів і націоналістів; 2) дослідники, які зосереджуються на злочинах націонал-соціалістів і націоналістів та применшують радянські злочини і 3) дослідники, які намагаються однаково ставитися до всіх подібних злочинів, застосовуючи однакові критерії та практики для їхнього розслідування та інтерпретації. Надзвичайно обговорюваним внеском до третьої позиції є недавня книжка Тімоті Снайдера «Криваві землі»[20]. На мою думку, третя позиція є найкращою. Роман вважає, що, відмовляючись від позиції 1, ви автоматично потрапляєте до позиції 2. Таке ставлення поширене в українській громаді та спільноті україністів[21].

Лемкін та геноцид, Голодомор і Голокост

У кількох пасажах «Помилкових методів» Роман докоряє мені, що я недостатньо визнаю важливість праці Рафаеля Лемкіна для розуміння українського геноциду. Так і є, він має рацію. Я справді вважаю, що в цьому питанні праця Лемкіна нічого не може запропонувати, хіба що задовольнить інтерес шанувальників старожитностей.

Для початку: ще з часів наукової революції головний принцип науки та дослідження полягав у тому, що для вирішення диспутів потрібні аргументи, а не авторитети. Те, що Лемкін винайшов кон-

[20] Тімоті Снайдер, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним* (Київ: Грані-Т, 2011). Я писав рецензію на неї: "Історія Кривавщини та ліки від «пам'яті»", *Критика*, ч. 3–4 (2011): 23–24.

[21] Див., наприклад: Peter Borisow, "The ABCs of Holodomor Denial", *Ukrainian Weekly*, 17 August 2008 (наскільки я розумію, текст Борисова є відповіддю на мій: "How Many Perished in the Famine and Why Does It Matter?", Brama, 2 February 2008: https://bit.ly/2IJmRPV); Jars Balan, "Gullible Leftists Play into the Hands of Putin's Neo-Soviet Apologists", *Ukrainian News*, 28 December 2009: https://bit.ly/2EFBOyv.

цепт геноциду, не надає йому автоматично необхідних історичних знань, щоб визначати, чи якийсь конкретний випадок підпадає під його визначення. Ба більше, уявлення самого Лемкіна про геноцид із часом змінилося. У період, коли Лемкін мав найбільші впливи – наприкінці 1940-х – на початку 1950-х, коли ООН прийняла його визначення, – він не вважав Україну об'єктом геноциду: тоді головними для нього були доля вірмен під час Першої світової війни та євреїв під час Другої світової. Про Україну Лемкін почав думати у пізніші часи «холодної війни», в середині 1950-х, коли він уже не був впливовою фігурою і жив у злиднях. У ті роки він фактично залежав від матеріальної допомоги балтійської та української громад. Ба більше, його визначення геноциду неймовірно розширилося. Тепер він називав геноцидом майже все, що робили комуністи, у тому числі придушення Угорської революції 1956 року. Нове визначення геноциду включало так багато всього, що поступово втратило будь-який сенс[22]. Саме за таких обставин виникла праця, якою так захоплюється Роман.

Наскільки я зміг з'ясувати, сам Лемкін окремо не досліджував українську ситуацію, а покладався на ту інформацію, яку йому прямо надавали націоналісти-емігранти. Ось чому не дивно, що нинішні націоналісти з готовністю підхоплюють наново відкриті ідеї цього польсько-єврейського юриста. Як на мене, у Лемкіновому уявленні про геноцид українців немає нічого надзвичайного. Як мені було 12 років, я вже знав про сталінські репресії 1930-х років проти діячів української культури. Я не сумніваюся, що ці репресії (навіть без голоду) можна класифікувати як геноцид, навіть за визначенням Конвенції ООН 1948 року, якщо просто звести історію до слів. Голод також можна класифікувати як геноцид, особливо у поєднанні з культурними репресіями. Але я повністю погоджуюся з Тімоті Снайдером, що класифікація нікуди нас не веде і що юридичні визначення не є частиною історичних досліджень. Моя інтерпретація голоду є дуже близькою, майже ідентичною до Снайдерової, яку він представив у «Кривавих землях», як і моя нехіть до

[22] Anton Weiss-Wendt, "Hostage of Politics: Raphael Lemkin on 'Soviet Genocide'", *Journal of Genocide Research* 7.4 (December 2005): 551–559.

вживання терміну «геноцид»[23]. (Насправді, подекуди я вживаю цей термін у його розширеному значенні щодо голоду в Україні, чого Снайдер у своїй книзі принципово не робить.)

Мені здається, що є набагато цікавіші й важливіші питання для дослідження голоду 1932–1933 років, ніж питання того, чи був він геноцидом, попри те, що саме навколо цього розгортаються основні дискусії на теми Голодомору в середовищі діаспори та пронаціоналістично налаштованих колах в Україні. Я вважаю, що цікавим і важливим питанням для вивчення є політика пам'яті, зокрема, пов'язана з нею українська кампанія за визнання голоду геноцидом. Я вже писав про це в минулому і планую писати ще. Тут я торкнуся лише деяких аспектів цієї політики пам'яті – ті, що згадуються в Романовому тексті.

Я ніколи не ставив під сумнів необхідність співчувати жертвам голоду. Утім, я не використовуватиму Романового формулювання: «Це право [співчувати ...] належить постраждалій від будь-якого геноциду чи масового насильства групі [*victim group of every genocide or mass atrocity*]». Я вважаю, що обов'язок співчувати не має обмежуватися лише «постраждалою групою» і гадаю, що сам термін «постраждала група» є проблематичною категорією. Може здатися, що різке Романове формулювання звільняє українців від необхідності співчувати жертвам Голокосту, а євреїв – від необхідності співчувати жертвам Голодомору. Однак я не думаю, що він мав це на увазі, інакше він не брав би участі у кампанії за те, щоби переконати неукраїнців визнати геноцид українців. Категорія «постраждала група» спантеличує мене. Чи до «постраждалої від Голокосту групи» належить хтось іще, окрім тих євреїв, які, власне, постраждали під час нацистської окупації? Чи належать до неї їхні рідні з Північної Америки? Діти їхніх братів та сестер? Північноамериканські євреї, які переїхали сюди в 1840-х? Єменські євреї? Євреї, що перейшли до інших релігій? Будь-хто, хто ідентифікує себе зі стражданнями євреїв? У випадку українців категорія «постраждала група» є вочевидь проблематичною через гострі регіональні відмінності і той

[23] Снайдер, *Криваві землі*, 34–72 (трактування голоду), 427–428 (застереження щодо вживання терміну «геноцид»).

факт, що Західна Україна безпосередньо не постраждала від голоду. У кожній місцевості, де відбувалися колективізація та голод, деякі українці були на боці виконавців. Чи є вони частиною «постраждалої групи»? А їхні діти та онуки? Я надаю перевагу більш універсальному формулюванню про обов'язок співчувати.

Мені здається, що те, куди веде Роман, становить для мене одну із проблем у ставленні до кампанії про визнання Голодомору геноцидом. На моє переконання, ми не можемо починати такої кампанії, допоки чесно не розберемося зі звинуваченнями в геноцидних діях, здійснених українцями. Мабуть, Романові заперечення звернено до ранішої дискусії (від лютого 2010 року), в якій я сперечався із Зеноном Когутом. Роман написав:

«Я не мав наміру вступати у цю дискусію, аж доки не прочитав легковажного моралізаторства Івана-Павла наприкінці його листа:

"Як щодо лицемірства у вимаганні від світу визнання геноцидом голоду 1932–1933 років із одночасною відмовою самим повною мірою визнати те, що ОУН та УПА робили з поляками та євреями?"».

Це не є логічно пов'язаними речами. Визнання одного злочину не є умовою для визнання іншого. Кожен злочин судять за його власними характеристиками. Ба більше, ці злочини не є пов'язаними. І що взагалі означає "повною мірою визнати"? Я вже деякий час активно займаюся кампанією за визнання геноциду українців у 1930-х роках в академічних та політичних колах. Чи я повинен кожне своє звернення починати з "визнання повною мірою" того, "що ОУН та УПА зробили з поляками та євреями"?»[24].

Тоді я не відповів на це, тож дозволю собі тепер пояснити свою позицію. Я очікую на однакові стандарти, що застосовувалися би для оцінки як того, що сталося із сільським населенням радянської України у 1932–1933 роках, так і того, що сталося з євреями під час німецької та румунської окупації Галичини, Буковини та Волині в 1941–1944 роках. Я хочу бачити однаковий рівень співчуття до жертв та однакову оцінку дій виконавців злочинів. Я не вважаю, що правильно пам'ятати лише про українців як жертв і забувати про тих, хто став жертвою українців. Я не вважаю, що правильно

[24] *Ukraine List* 441 (16 February 2010).

викривляти всі аргументи, щоб ОУН, УПА, члени української допоміжної поліції та інші українці виглядали якомога більш безневинними, одночасно викривляючи аргументи для того, щоб радянська влада (або росіяни, або комуністи, або будь-хто, кого звинувачують) виглядала якомога більш винуватою. Наше розуміння обох масових убивств має відзначатися одним і тим самим прагненням об'єктивності. Ми маємо з однаковим рівнем довіри підходити до однорідних доказів: як свідчень жертв НКВД чи комнезамів, так і свідчень жертв ОУН і УПА. Те саме стосується радянських документів. Ми не можемо просто приймати всі радянські документи, що викривають злочинність тих, хто прирік мільйони українців на смерть, одночасно відкидаючи усі документи, знайдені в радянських архівах, які звинувачують націоналістичні організації чи їхніх лідерів. Звісно, різні радянські документи вимагають різної оцінки, але подібні види документів також вимагають подібних оцінок. Усе, чого би я хотів, – єдиних, а не подвійних, стандартів, та більш інклюзивного підходу, який прийде на зміну національному егоїзму.

Роман недооцінює мого аргументу щодо змагання у підрахунку жертв, кажучи, що це питання не є суттєвим. Ось уривок із промови, виголошеної тодішнім членом парламенту провінції Онтаріо Юрієм Шимком 20 липня 1985 року (в день, коли провінційний суд Альберти засудив Джеймса Кіґстру, який заперечував Голокост): «Сьогодні ми єднаємося з єврейською громадою Канади, згадуючи про шість мільйонів жертв Голокосту, вчиненого нацистським режимом. Ми так само єднаємося з українською громадою, згадуючи про сім мільйонів жертв радянського геноциду, скоєного шляхом страшного штучного голоду в Україні». Звертаю увагу на те, що ця промова також мала на меті захист українців від звинувачень у воєнних злочинах[25]. Нещодавно, збираючи гроші на фільм про Голодомор, Марта Томків і Боббі Лі виклали в інтернеті рекламний ролик фільму, в якому стверджувалося, що голод в Україні «пере-

[25] Осередок української культури і освіти (Вінніпег), War Crimes Removed from Archives Office G-3-5, Yuri Shymko, MPP High Park–Swansea, "Statement on the Proposed Use of Soviet Evidence by the Deschenes Commission of Inquiry on War Crimes", 20 July 1985.

вершив» інші трагедії, а саме Дарфур, геноцид вірмен та Голокост. Фактично, вони заявляли: «Історія не знає жодного іншого злочину такого характеру та масштабу». Ці образливі заяви в дусі змагальної віктимології прибрали з відкритого доступу в інтернеті лише після мого публічного протесту[26]. Фільм рекламували на сторінках "Ukrainian Weekly", і Тарас Гунчак доєднався до проекту в ролі історичного консультанта.

Роман також сперечається з моїми словами про Ющенка, який, заглушуючи історію Голокосту, одночасно просував історію Голодомору. Дозволю собі нагадати, що за його президентства Служба безпеки України опублікувала облудний документ, метою якого було реабілітувати ОУН у питанні її участі у Львівському погромі[27], а також абсолютно довільно складений список осіб, відповідальних за Голодомор, який на 40% складався з євреїв[28]. За часів Ющенка СБУ також заснувала музей «Тюрма на Лонцького», який вшановує пам'ять українських націоналістів, але замовчує насильство, яке націоналісти на цьому ж місці вчиняли над євреями. Ющенко також змінив характер вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Якщо за попередніх президентів це місце, таке важливе в історії Голокосту, було осердям щорічного вшанування пам'яті десятків тисяч убитих тут євреїв, то Ющенко радикально змістив наголос на вшанування пам'яті сотень українських націоналістів, також похованих у цьому місці[29].

Чи ті, хто виступає за визнання Голодомору геноцидом, ніколи не спрямовують свій гнів проти росіян і євреїв? Безперечно, є такі,

---

[26] Himka, "How Many Perished in the Famine and Why Does It Matter?"

[27] Дмитро Рибаков, "Марко Царинник: історична напівправда гірша за одверту брехню", *LB.ua*, 5 листопада 2009: https://bit.ly/2Sy8RrR; John-Paul Himka, 1) "Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons," *Kyiv Post*, 27 March 2008; 2) "Falsifying World War II History in Ukraine", ibid., 9 May 2011.

[28] "Список партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УСРР, а також документів, що стали організаційно-правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору-Геноциду та репресій", *Служба безпеки України*, 18 липня 2008: https://bit.ly/2UU9RZ5.

[29] Aleksandr Burakovskiy, "Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization of the Jewish Tragedy at Babi Yar", *Nationalities Papers* 39.3 (May 2011): 371–389.

що не спрямовують, але є такі, що вочевидь роблять це, і серед них – не лише маргінальні елементи. Деякі визначні діячі звинувачували євреїв у Голодоморі, зокрема колишній посол України в Канаді Левко Лук'яненко[30] та екс-президент Світового конгресу українців Лозинський[31]. Помітний антисемітський присмак можна відчути в роботі Асоціації дослідників Голодоморів в Україні, яку тривалий час очолював Лук'яненко[32]. 2003 року у Львові на проспекті Свободи я сфотографував табличку, встановлену на вшанування сімдесятої річниці голоду. На ній було написано: «2002–2003 / 70-та річниця Голодомору 1932–1933 / Російські окупанти замордували штучним голодом в окупованій Україні 10.000.000 селян-українців / Обезлюднена жидокомісарами земля була заселена москалями з РФ».

Голокост та українська історія

У своєму тексті Роман відносить Голокост до «єврейської історії». Я хочу довести, що це також частина української історії. Хоча б тому, що національний підхід не є єдиним легітимним підходом до української історії. Деякі з найвидатніших представників дисципліни відштовхувалися радше від територіального підходу. Зокрема, я маю на увазі В'ячеслава Липинського й Омеляна Пріцака в минулому та Пола-Роберта Маґочія в наш час. Враховуючи, що 1,5 мільйона євреїв, тобто чверть усіх жертв Голокосту, загинуло на

[30] Позицію Лук'яненка докладно представлено в Per Anders Rudling, "Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology", *Canadian Slavonic Papers* 48.1–2 (March–June 2006): 90–92.

[31] Заради точності я наведу слова Лозинського: «Дехто з українців може сприйняти таку надмірну реакцію єврейських ЗМІ як захисну тактику для самозбереження, оскільки статистично непропорційно велику частину виконавців Голодомору становили євреї, і так само євреї становили переважну більшість радянських поплічників у 1939–1941 рр., протягом двох років радянської влади в Західній Україні» (Askold S. Lozynskyj, "How Insensitive Bigots Continue to Play Ukrainians and Jews against Each Other", *Kyiv Post*, 8 November 2010).

[32] Lyudmyla Grynevych, "The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development", *Harriman Review* 16.2 (November 2008): 17.

території в межах сучасної України, важко сприймати його як дещо відокремлене від української історії.

Убивство європейських євреїв було ініційоване, забезпечене і здебільшого здійснене німцями. Але насправді воно було значною мірою загальноєвропейським проектом. Франція, керована з Віші, та окупована нацистами частина Франції співпрацювали у здійсненні Голокосту. Словаччина платила Гітлеру, щоб тамтешніх євреїв забирали до таборів смерті. Румунія вбивала євреїв почасти за ініціативою власного уряду. Поляки, як їм уже понад десять років нагадує Ян Ґросс, також брали участь у вбивствах євреїв. У Західній Україні найвпливовіша українська політична сила, ОУН, активно брала участь у Голокості; мешканці багатьох сіл почали вбивати євреїв уже влітку 1941 року, і німці могли розраховувати на видачу євреїв місцевим населенням. У своїй нещодавній важливій статті Омер Бартов зауважив, що «більшість неєврейського населення цього регіону співпрацювала з нацистами під час геноциду євреїв, а також отримувала із цього зиск»[33]. І по всій Україні, не лише в її західній частині, українців було долучено до процесу знищення євреїв як *Schutzmänner* і цивільні адміністратори, кухарі для німецьких катів та охоронці тих, на кого чекала страта[34]. Ще раз процитую Бартова: «Оскільки Голокост у Східній Європі часто перетворювався на досвід масового вбивства, до якого було залучено громаду, він залишив глибокий і тривкий відбиток на всіх уцілілих мешканцях цих регіонів»[35]. Українську історію неможливо відгородити від Голокосту.

Зникнення євреїв призвело до того, що велика частина їхнього майна перейшла до українців. Газета «Краківські вісті», наприклад, придбала друкарський верстат єврейської газети[36]. По містах укра-

[33] Omer Bartov, "Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944", *East European Politics & Societies* 25 (2011): 491.

[34] Більше про різноманітні послуги, які українці мали надавати німцям, що виконували страти, див.: Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 97.

[35] Omer Bartov, "Wartime Lies", 491–492.

[36] John-Paul Himka, "*Krakivs'ki visti*: An Overview," in *Cultures and Nations of*

їнці забирали собі квартири євреїв, по селах – їхні будинки, корів, пухові ковдри. Євреї давали хабарі українській поліції золотом, грошима та ювелірними виробами. Вони обмінювали в селян дорогоцінності й хутра на картоплю та борошно. За всіма оцінками, український кооперативний рух за нацистської окупації процвітав. Однією із причин цього, звісно, було зникнення єврейських конкурентів. Деякі з цих економічних переваг було знівельовано за радянської влади, але не всі. Українці (і росіяни також) переїжджали до міст і містечок, де євреї колись становили третину населення чи більше. Усе це – частина української історії. Звісно, це також і єврейська історія, але, може, це не дуже мудро – розподіляти історичний процес по якихось уявних розрізнених етнічних історіях.

Роман нарікає, що у статті «Втручання» я не написав про випадки порятунку євреїв українцями. Але я писав про це в інших місцях[37], і невдовзі вийде моя довша стаття про зусилля митрополита Андрея Шептицького з порятунку євреїв[38]. Проте, на мою думку, є надто мало академічних досліджень спроб порятунку, здійснених українцями, а ті, що є, варто сприймати як попередні[39]. Сподіваюся, що новий проект, за який взявся Орест Закидальський, зможе просунути стан їхнього дослідження вперед. Треба визнати, що порятунок – це складне й аж ніяк не однозначне питання. Я маю аспірантку Ніну Павловічову, яка майже закінчила свою дисертацію про випадки порятунку у Словаччині[40]. У неї виходить картина, що ледь не повністю складається з різних відтінків сірого. Одна з най-

Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk, eds. Zvi Gitelman et al. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 251.

[37] Див. мою статтю "Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост".

[38] Іван-Павло Химка, "Митрополит Андрей Шептицький і Голокост", у цій книзі.

[39] Frank Golczewski, "Die Revision eines Klischees: Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer", in *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, Hrsg. Wolfgang Benz and Juliane Wetzel, Bd. 2 (Berlin: Metropol, 1998): 9–82; Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і Літера, 2009).

[40] Див.: Nina Paulovicova, "Rescue of Jews in the Slovak State (1939–1945)", PhD Thesis (University of Alberta, 2012): https://bit.ly/2BSnj8z. – *Прим. ред.*

більших проблем (і це доречно також у деяких аспектах порятунку в Україні) полягає в тому, що саме виконавці Голокосту на різних позиціях (Глінкові гвардійці[41], службовці, які напряму взаємодіяли з єврейським населенням) були в найвигіднішому становищі, щоб рятувати євреїв, тож саме вони складають непропорційно велику кількість рятівників.

Проте я хочу заперечити проти підтексту Романових слів (на щось подібне я наштовхуюся часто): що порятунок якимось чином збалансовує співучасть у злочинах. Лише націоналісти вважають, що ведеться якийсь спільний рахунок для всієї нації: *X* українців зробила одне, але їх врівноважує *Y* українців, які зробили друге. Саме ця логіка, звісно, і призводить до звинувачень у радянських злочинах на адресу всіх євреїв загалом, або в начебто безневинному стилі Лозинського, або в безсумнівно вбивчому стилі Ярослава Стецька. Окрім того, українські націоналісти часто розігрують карту з порятунком доволі цинічно, хоча я не хочу сказати, що це стосується Романа. Але саме так сталося у випадку української феміністки Олени Кисілевської. У червні 1943 року, саме тоді, коли німці ліквідували останніх галицьких євреїв, вона подала до газети «Краківські вісті» розлогу антисемітську статтю. Фактично, вона схвалила те, що відбулося, висловивши задоволення тим, що на Гуцульщині більше не залишиться євреїв. Вона опублікувала цю статтю під псевдонімом і отримала за неї 187 злотих. До того, як я знайшов усі ці подробиці в архіві свого тестя (він був редактором «Краківських вістей»), ніхто не знав, що ця лідерка українського жіночого руху в Галичині, а пізніше – в Америці написала настільки жахливу статтю. Утім, їй вистачило нахабства, вже перебуваючи в Америці, написати статтю на захист репутації українців під час Голокосту. Вона писала, що, попри страждання, яких зазнали українські селяни через економічну експлуатацію з боку євреїв, вони все ж допомагали їм і годували їх під час війни[42]. Коротко кажучи, ця людина, яка співпрацювала з нацистами під час Голокосту, схо-

[41] «Глінкова гвардія» – офіційна парамілітарна організація в маріонетковій «державі Словаччина» у 1939–1945 рр., членство в якій було обов'язковим для всіх словацьких чоловіків від 6 до 60 років. – *Прим. ред.*

[42] Химка, *"«Краківські вісті» про євреїв"*.

валася за справами добрих людей, які ризикували життям, допомагаючи переслідуваним євреям. Як на мене, це мало відрізняється від ситуації, коли члени й очільники бандерівської фракції ОУН посилаються на порятункову діяльність Андрея Шептицького, щоб відбілити брудні справи погромників, «поліцаїв» та вбивць, які переховувалися у лісах. Сам Шептицький прямо звинувачував бандерівців, які в лавах міліції та поліції брали участь в убивствах євреїв, а в лавах УПА вбивали поляків[43].

На завершення я би хотів помістити ці проблеми української пам'яті в порівняльний контекст. Багато країн пережило процес визнання свого темного минулого, пов'язаного з Голокостом, і це завжди було складно. У Німеччині справжнє усвідомлення відповідальності німців за Шоа прийшло за кілька десятиліть після завершення війни, не раніше 1960-х, а належним чином – лише у 1980-х. Німцям усе ще важко визнати те, що члени їхніх родин – їхні любі дідусі – чинили таке зло[44]. Французи вже кілька десятиліть кають себе за діяльність режиму Віші, а процеси над Клаусом Барбі та Морисом Папоном збурили французьке суспільство до основ. Усюди в посткомуністичній частині Європи, де пам'ять про Голокост перебувала в замороженому стані, було надзвичайно важко розібратися із цим минулим. Люди все ще пам'ятають, хто брав участь у вбивствах по селах; вони все ще пам'ятають, де поховані євреї. І ми маємо тримати в голові те, що основні жахіття Голокосту сталися не у Франції чи Німеччині, а у Польщі, Україні, Литві та Румунії. А тоді ще лишається цілий пласт масових убивств, скоєних комуністами, що подекуди також були пов'язані з Голокостом. Із цими проблемами розібратися нелегко. У повоєнній українській імміграції до Північної Америки, Британії та Австралії відсоток націоналістів й

[43] John-Paul Himka, "Christianity and Radical Nationalism: Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bandera Movement", in *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, ed. Catherine Wanner (Washington. DC: Woodrow Wilson Center Press; New York: Oxford University Press, 2012), 93–116.

[44] Я особливо рекомендую Harald Welzer, Sabine Moller, and Karoline Tschuggnall, *"Opa war kein Nazi": Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002).

осіб, дотичних до адміністрації чи військових формувань німецьких окупантів, був дуже високим. Це все наші батьки й матері, тітки і дядьки, бабусі, дідусі та друзі. Всі ці пласти і всі ці особисті зв'язки ускладнюють для нас роботу над цим темним минулим. Але, все ж, це те, що ми маємо робити[45].

[45] Відповідь Романа Сербина на цю статтю: "Про український геноцид, Лемкіна та химкіянську діялектику", *Критика*, ч. 7–8 (2012): 34–37. – *Прим. ред.*

4. Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост

Уперше надруковано: "Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent Memories (Saskatoon: Heritage Press, 2009).

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

Кожен твір історичного жанру є «попереднім», а проте деякі твори «попередніші» за інші. Цей твір – один із таких «попередніших» текстів. Є дві причини цього. Одна з них полягає в тому, що мої міркування передують результатам поточного дослідницького проекту про українців і Голокост в історії та пам'яті, а не увінчують його. Друга причина – у тому, що, незважаючи на всі блискуче написані дослідницькі тексти як про колективну пам'ять, так і про Голокост, я почуваюся загубленим, неначе шукаю в темряві стежку, яка веде до задовільного пояснення того, чому єврейська й українська пам'яті про Голокост аж такі відмінні. Далебі, є ті, хто вважає, що насправді все просто, але я не можу долучитися до них. Гадаю, справа ця складна не лише в дослідницькому аспекті, не лише в сенсі розв'язання проблеми, а й у плані того, як про неї писати[1].

Довкола теми Голокосту є чимало чутливих моментів, і кожна спроба додати щось до неї означає ризик їхнього подразнення. Хочу заздалегідь перепросити, якщо через явну емоційну складність матеріалу або ж вади концептуалізації чи формулювань із мого боку

[1] Від часу написання цієї статті науковці опублікували чимало розвідок, присвячених пам'яті про Голокост у сучасній Україні, зокрема: Анатолій Подольський, "Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан", *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*, вип. 4 (2012): 195–207; Andrii Portnov, "The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine", in *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, eds. Julie Fedor et al. (New York: Palgrave Macmillan, 2017), 347–370; Георгій Касьянов, "Історична політика й пам'ять про Голокост: «нова Європа» та Україна", в *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти*, за ред. Анатолія Подольського та Світлани Осіпчук (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018), 86–105 та ін. – *Прим. ред.*

я мимохіть ображу певну групу людей або когось конкретно. Мушу також зізнатися у своєму незадоволенні спрощеннями, закладеними в концептуальному осерді цього дослідження, – спрощеннями про пам'ять українців та євреїв, так ніби їхні спогади є гомогенними. Проте я не знаю, принаймні зараз, як я можу вибратися із цієї мовної пастки. Крім того, маю уточнити, що, пишучи про пам'ять українців, я звертаюся передусім до пам'яті мешканців Західної України та пам'яті заокеанської української діаспори, що постала як похідна від першої, особливо до пам'яті мешканців Галичини, Волині й Буковини, де активний націоналістичний рух[2] ставив за мету створення етнічно чистої держави. У решті регіонів України між пам'яттю євреїв і українців немає таких розбіжностей.

Для унаочнення проблеми, що потребує розв'язання, я розгляну два різні випадки пригадування, які стосуються галицьких містечок Косова й Товстого. Намагаючись відродити українську пам'ять про Голокост, я вивчив десятки спогадів, написаних українцями одразу після війни у таборах переміщених осіб[3] та деінде. Вони стали результатом проведення конкурсу мемуаристики[4], організованого 1947 року «Осередком української культури і освіти» у

[2] Йдеться про діяльність Організації українських націоналістів, зокрема її радикальної частини, прихильників візії Степана Бандери, які у 1940 р. утворили «революційний провід ОУН» і взяли собі назву ОУН(б). Під час Другої світової війни ця група встановила контроль над націоналістичним рухом на західноукраїнських землях, зокрема над озброєним крилом ОУН – Українською повстанською армією. – *Прим. ред.*

[3] Табори переміщених осіб або табори Ді-Пі (від англ. DP, *displaced persons*) – тимчасові табори, створені у післявоєнний період зусиллями держав-переможниць на території Німеччини, Австрії та Італії. Табори існували для утримання «переміщених осіб», тобто біженців зі Східної Європи, а також колишніх ув'язнених німецьких концтаборів. Більшість таборів Ді-Пі припинила функціонування на початку 1950-х років; останні два було закрито в 1957 та 1959 рр. – *Прим. ред.*

[4] Конкурс спогадів представників української еміграції в Європі проводився у 1947–1948 рр. Його тематика охоплювала часи Голодомору, Великого терору 1937–1938 рр. та Другої світової війни. Головою конкурсної комісії був відомий історик Дмитро Дорошенко. Загалом на конкурс було подано 64 рукописи. – *Прим. ред.*

Вінніпеґу[5]. Відповідні матеріали досі зберігаються у цій установі. Автором одного зі спогадів був Дмитро Якобчук, гуцульський ремісник із Косова, який, імовірно, мав лише початкову освіту. Він залишив такий опис знищення євреїв свого містечка:

«Дня 16 і 17 вересня 1941 р. німці робе погром на жидів у Косові. Дня 16 вересня рано Ґестапо Німецке обложило місто Косів зачали облаву на жидів забирали їх і замикали в арешти Судові і в Суді всі кімнати наповнені так шчо і праватні доми заняли на арешти: о годині 10. рано зачали возити на Гору котра є над містом Косові й там стріляли невинний народ через два дні вибили 2.700 людей тобто осіб а дня 18. шче вибили 17 осіб на жидівськім складовишчи в Косові. решта повтікали одни ховали ся помеже українські й Польскі народи а одни ховалися по лісах державних: де злапали християн котрі переховували жидів та давали жидам поживу то Німці стріляли разом із жидами»[6] [тут і далі збережено правопис оригінальних документів. – *Прим. пер.*].

Цей опис разюче відрізняється від свідчення про ті ж події косівського єврея Єгошуа Ґертнера, написаного для польського Єврейського історичного інституту в 1945 році[7]. Вони розходяться

[5] «Осередок» є найбільшою українською культурною інституцією в Канаді, створеною 1944 р. До його структури входять один із найбільших архівів українніки в Канаді, а також музей, галерея та бібліотека. – *Прим. ред.*

[6] Осередок української культури і освіти (Вінніпеґ), Конкурс на спогади, ч. 20. Далі в тексті процитовано спогади з «Осередку» авторства Дмитра Дучинського (ч. 12) і коротку розповідь Олексія Андрієнка (ч. 58: «Провокації Кремля на Україні» та «Людина понад законом»).

[7] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (надалі AŻIH), 301/134, машинопис, 5–11. Див. також: Jehoschua Gertner and Danek Gertner, *Der Untergang von Kosow und Zabie: Zwei Augenzeugenberichte einer Katastrophe* (Vienna: Wiener Verlag, 1998), 47–72. Існує англійський переклад цієї книги: Jehoschua Gertner and Danek Gertner, *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), 66–98. Інші свідчення з AŻIH, процитовані далі в тексті, належать Ісааку Шварцу (301/327), Самуїлу Айзену (301/197), Фредериці Братшпіль (301/452); див. також згадку про «єврейського Петлюру» (301/196). [Єврейський історичний інститут у Варшаві було засновано 1947 р., але його пряма попередниця, Центральна єврейська історична комісія, виникла 1944 р. Ще до завершення війни вона за допомогою мережі єврейських

у датуванні: Якобчук пише про 16–17 вересня, а Ґертнер та інші єврейські мемуаристи вказують на 16–17 жовтня[8], – але це не найважливіша відмінність. Головне полягає в тому, що Якобчук згадував про оточення містечка німецьким гестапо, тоді як у спогадах Ґертнера «усі виходи вже вартували українці». Ґертнер також пригадував, що для того, щоби зігнати євреїв, гестапівці «ходили по хатах з українцями». «Ми бачимо, – писав Ґертнер, – українські зграї, молодь шкільного віку, яку відпустили зі школи на це "свято"». Він пригадував, що гестапо привезло на розстріл лише два транспорти з людьми, приблизно сімсот осіб, і що українці пригнали решту з понад двох тисяч євреїв, убитих у ці два дні. Наступної ночі, твердив він, українці спалили синагогу. Крім того, за словами Ґертнера, один із міських урядовців повідомив йому, що всю антиєврейську акцію було проведено на вимогу українського бургомістра Косова. Натомість Якобчук, здавалося, не пригадував українців, залучених до вбивства косівських євреїв. Ця розбіжність у спогадах, що постійно впадає в око їхньому читачеві, і є тим, що я намагаюся дослідити у своїй роботі.

Для унаочнення проблеми я навів приклади двох відмінних між собою розповідей так, аби підкреслити контраст між ними. Але справа ніколи не є такою вже однозначною. У свідченні Ґертнера українці описуються не лише як злочинці. Як і Якобчук, Ґертнер згадав українців, які рятували євреїв, але, на відміну від нього, схарактеризував їх як нечисленних і таких, що становили виняток. Два інші свідчення вцілілих євреїв про події в Косові було запи-

історичних товариств на місцях вона організувала збирання свідчень про Голокост, які було передано до Єврейського історичного інституту після його створення. – *Прим. ред.*].

[8] Ймовірно, перші масштабні антиєврейські заходи з боку німецької влади відбулися саме в середині жовтня 1941 р., а не у вересні. Підтвердження цього (окрім свідчень, використаних автором у цій статті) знаходимо в: Омер Бартов, *Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010), 123. Також варто враховувати той факт, що Косів перейшов під владу німців у вересні, адже одразу після відступу Червоної армії місто було окуповане угорцями, які також провели низку антиєврейських заходів.

сано на відео Фондом «Шоа» в 90-х роках[9]. Одне з них, свідчення Марії Поповицької, подібне до спогадів Ґертнера. Поповицька так само стверджувала, що українських рятівників було небагато, хіба троє або четверо. Вона також запам'ятала, що саме українські поліцейські конвоювали євреїв на розстріл, влаштований гестапо. Як і Ґертнер, Поповицька вважала, що за вбивствами стояли українські власті містечка[10].

Проте свідчення ще одного вцілілого єврея було зовсім іншим. Ашер Енґлер згадував, що після того, як масові могили викопали, українці попрямували головною вулицею містечка з лопатами, але він не стверджував, що вони із власної волі копали могили. Подібно до Якобчука й на відміну від Ґертнера, Енґлер пам'ятав, що лише німці витягали євреїв із їхніх будинків. Він також зазначив, що його батьків урятував українець. Різні спогади про перші антиєврейські акції в Косові підтверджують складність досліджуваної проблеми.

Другий випадок, Товсте, – як і Косів – показує як різницю між спогадами українців та євреїв, так і складність, що порушує симетрію цієї відмінності. Восени 2008 року я поїхав до Торонто, щоби провести дослідження і взяти інтерв'ю в українського громадського діяча й ученого Василя Вериги та його дружини Оксани. Василя Веригу я обрав для інтерв'ю через те, що вважав його винятково обізнаною, розумною та чесною людиною і сподівався, що він зможе допомогти мені зрозуміти роль українців у Голокості. На жаль, Верига страждав на емфізему (легеневу хворобу), тож наша розмова виявилася не такою розлогою, як я хотів, але все ж дала мені чимало поживи для роздумів. (За час, що минув між інтерв'ю та публікацією цього дослідження, д-ра Вериги не стало.)

Д-р Верига описав велику акцію в Товстому, чи етап великої ак-

[9] Фонд Шоа («Фонд Спілберга») створено у 1994 р. Стівеном Спілбергом при Університеті Південної Каліфорнії. Фонд зібрав відеоархів свідчень людей, які пережили Голокост або стали свідками тих подій. На сьогодні зібрано приблизно 55 тис. відеосвідчень із 63 країн світу. Фонд Шоа – найбільший у світі архів візуальної історії. – *Прим. ред.*

[10] USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, 44204, Maria Popowicka, segments 40–47. Подальші посилання на цю колекцію: 34007, Asher Engler, 44–47; 18847, Grigory Druzhinin, 31.

ції, яку він частково спостерігав на власні очі і про яку частково дізнався від інших людей незабаром після тих подій. Описані ним події сталися в 1941 році, у неділю, уже після створення гетто. Він розповів, що молодих євреїв із Товстого зігнали на площу перед ратушею, де їм наказали сісти схрестивши ноги, аби вони не мали змоги встати. (Він не вказав, хто проводив облаву на євреїв). Далі, за словами Вериги, євреям наказали встати й вишикуватися в шеренгу із приблизно двохсот осіб, а потім пройти містом до цвинтаря. Мешканці Товстого, заінтриговані тим, що станеться далі, спостерігали за цією ходою. Спочатку д-р Верига визначив вартових, що влаштували той марш, як чотирьох німецьких та трьох–чотирьох українських поліцейських. Однак, повторюючи цю ж історію хвилини за три, він казав уже про чотирьох німецьких поліцейських і кількох німецьких солдатів. На цвинтарі євреїв змусили одного за одним іти по дошці, перекинутій через уже викопані ями. Німець із кулемета розстрілював їх, після чого вони падали в могили. Цю процедуру німці повторили багато разів, і в кожній новій групі було близько двохсот євреїв.

Наступного дня після інтерв'ю з д-ром Веригою, перевіряючи свої нотатки зі свідчень, зібраних одразу по війні Єврейським історичним інститутом[11], я збагнув, що маю виписки зі свідчень двох жителів Товстого. Це були Ісаак Шварц, який народився в Бучачі в 1929 році й перебрався до Товстого під час війни, та Самуїл Айзен, народжений у Товстому 1932 року, якого врятував від смерті поляк, сховавши його разом із братом. Порівняння цих свідчень зі свідченнями д-ра Вериги знову виявило суттєві розбіжності.

Як часто буває з матеріалами свідчень, чимало відмінностей криється в деталях. У викладі д-ра Вериги євреїв змусили пройти до цвинтаря групами по двісті осіб, тоді як Ісаак Шварц казав про групи зі ста осіб. Д-р Верига стверджував, що євреї мали йти по дошці один за одним, натомість Шварц розповідав про групи з п'яти осіб, що мусили спускатися прямо в яму, а ще один вцілілий, Самуїл Айзен, згадував, що жертви стояли на дошці групами по десять

[11] Тобто свідчень, зібраних єврейськими історичними товариствами та згодом переданими до цього інституту. – *Прим. ред.*

людей. Зі свідчень д-ра Вериги випливало, що в тій акції загинула тисяча євреїв, тоді як Шварц писав про три тисячі шістсот жертв, а Айзен – про сім тисяч. Утім, між цими свідченнями були, звісно, і точки перетину. Усі оповідачі погоджувалися із самим фактом масштабного розстрілу на цвинтарі, здійсненого переважно німцями. І спогади як д-ра Вериги, так і Шварца сходилися в тому, що євреї мали копати ями самотужки.

Проте найвагоміша розбіжність полягає в тому, як доктор Верига та Ісаак Шварц змалювали участь українців у цій акції. Хоча д-р Верига відводив українцям мінімальну роль, вказавши на кількох українських поліцейських, які конвоювали євреїв на цвинтар, Шварц писав, без особливої деталізації, що «українці взяли більшу за німців участь у цій акції». Зазначивши, що стріляли здебільшого німці, екіпіровані «чорними рукавичками та спеціальними окулярами», Шварц додав іще одну подробицю: «Український поліцай Схап запитав німців, чи не дозволять вони постріляти і йому. Із садистським задоволенням він розстріляв сотні людей». Багатьох євреїв застрелили ще дорогою до цвинтаря, а їхні трупи звозили туди упродовж кількох наступних днів. Шварц пише, що «українці обшукували кишені й виривали у трупів золоті зуби».

Є ще одна ледь примітна невідповідність між описом д-ра Вериги та спогадами вцілілих євреїв. У 1941 році Угорщина депортувала з підконтрольної їй території так званих «євреїв без громадянства», тисячі з яких опинилися в Товстому. Д-р Верига зазначав, що українці знали про угорських євреїв, бо останні мали товари на продаж, коли в магазинах якісного краму було годі знайти. «Ми скористалися можливістю придбати нові товари», – сказав він, чітко вказавши на теплий одяг і товари для шиття. А ось як Самуїл Айзен описав відносини українців з угорськими євреями: «Прибули угорські євреї, кілька тисяч. Вони були заможні, й українці постійно нападали на них і грабували». Шварц прямо не згадував угорських євреїв Товстого, хоча писав про загальну ситуацію в цій частині Галичини: «Євреї не могли заробляти собі на життя, тому їм доводилося продати свої речі. Християни скористалися зі становища євреїв. Наприклад, за гарне пальто вони давали десять кілограмів картоплі».

Я надіслав копії цих двох свідчень уцілілих євреїв д-рові Веризі, а в супровідному листі додав:

«Перечитуючи їх, я був здивований, що вони так сильно відрізняються від Вашого опису щодо ролі українців. Але, правду кажучи, це не вперше, коли я натрапляю на таку різницю між українською і єврейською пам'яттю. Здебільшого, однак, я маю лише мовчазні тексти й не можу запитати живих людей, звідки може походити така разюча різниця. Як історик, Ви напевно можете зрозуміти мою фрустрацію тоді, коли джерела такі суперечливі. Не знаю, чи у Вас вистачить сили на те, щоб написати мені своє роз'яснення або ваші думки щодо джерела такої різниці у пам'яті»[12].

Д-р Верига і справді був надто кволим, щоби відповісти, але передав свої думки через дружину Оксану. «Він дотримується думки, – писала вона, – що вони [свідчення вцілілих євреїв] правдиві, і треба їх прийняти такими, як вони є!» Гадаю, що підтекст полягав у тому, що д-р Верига сам утримувався від того, щоб казати про співучасть українців у цьому злочині. З подальших зауважень Оксани Вериги в тому листі я зрозумів, що причиною стурбованості була можливість звинувачення українців у цілому в колаборації та воєнних злочинах через дії «деяких індивідів, які заплямували свої руки й совість». Але, мабуть, найважливіше, що я виніс для себе з відповіді д-ра Вериги, полягало в тому, щоб намагатися уникнути надто бінарного протиставлення і враховувати, що різні й невідповідні одна одній точки зору не завжди мусять бути взаємовиключними.

Різноманітні описи взаємин між українцями й угорськими євреями показують, як це можливо. Складно сумніватися в тому, що д-р Верига мав рацію, коли казав, що українці прагнули торгувати з депортованими євреями з Угорщини. Галичина перебувала під радянською владою з вересня 1939 до червня 1941 року, коли Німеччина напала на Радянський Союз. Коли представники радянської влади прийшли на Галичину в 1939-му, вони заборонили власникам закривати свої крамниці й дозволили червоноармійцям купувати

[12] Листування з Василем і Оксаною Веригами, 27 жовтня та 26 листопада 2008 року (зберігається в автора).

товари за зниженими цінами[13]. Невдовзі товари позникали. Магазини націоналізували, а в Галичині, як і в інших частинах Радянського Союзу, споживчі товари стали дефіцитом. Пізніше, невдовзі після того як радянська влада залишила Галичину в 1941-му, там з'явилися угорські євреї, щойно з «буржуазної» Центральної Європи, привізши все, що можна було взяти із собою в дорогу. Ласі до товарів галичани тепер могли придбати теплі пальта на зиму й такі споживчі дрібнички, як наперстки й голки, які за час радянського керування зникли з полиць магазинів. Із погляду євреїв, така торгівля була абсолютно необхідною, але вони не мали відчуття, що українці платять їм належну ціну. Так проявилася класична опозиція між думкою покупця та продавця, що виникає за будь-якої торговельної операції. У цьому разі відмінні й неузгоджені позиції не є взаємовиключними, та обидві певним чином можуть бути слушними.

Однак аналіз їхньої взаємодії на цьому не завершується. Є й інші контекстуальні чинники, які варто розглянути. Визначальним у згаданому обміні було те, що галицькі покупці-християни мали вирішальну перевагу під час торгу з огляду на вразливість позбавлених захисту держави, гнаних євреїв. На ціноутворення впливали позаринкові сили, тож для багатьох євреїв такі торговельні операції були схожі на грабунок. З іншого боку, українці й поляки, які купували надто дешево в тих євреїв, могли виправдати свої дії поширеним антисемітським стереотипом про «євреїв, які зазвичай ошукують християн». Інакше кажучи, вони могли переконати себе, що тепер ролі змінилися. Що ж до спогаду Самуїла Айзена про напади українців на угорських євреїв та грабунок, якому вони піддавалися у буквальному сенсі слова, то він видається правдоподібним з огляду на численні погроми в Галичині 1941 року[14]: тодішні події складалися з фізичного насильства та розграбування майна.

[13] Для опису продовольчої політики з боку прибулих представників радянської влади одразу після окупації Західної України дослідники часто вживають такі терміни, як «барахольство», «експропріація», «легалізований грабіж» та «культурний шок». – *Прим. ред.*

[14] Йдеться насамперед про погром у Львові (кінець червня – початок липня 1941 р.), а також серію погромів (кілька десятків), що відбулися у містах та містечках Галичини напередодні відступу радянських військ. – *Прим. ред.*

Є ще один момент у свідченнях про події в Товстому, що потребує обговорення. Ісаак Шварц писав про українців, які нишпорили в одязі єврейських жертв і видирали у трупів золоті зуби. Либонь, то було, як він натякає, мародерство задля власного збагачення. Однак можливо й те, що тут ми маємо справу з ширшою проблемою специфіки сприйняття жертв. Жертви можуть з більшою чи меншою точністю пов'язувати те, що вони пережили на власній шкурі, з побаченим і почутим від інших. Але зазвичай вони мало знають про людей, причетних до знущань над ними.

В іншому дослідженні я писав про такий випадок, коли єврейка Рузя Ваґнер ретельно описала, як деякі українці били та принижували її та інших жінок під час львівського погрому 1 липня 1941 року[15]. Чимало деталей її свідчення підтверджується фотознімками й кінохронікою, зробленими німецькими солдатами. З іншого боку, Ваґнер так і не зрозуміла, хто був виконавцем тієї конкретної акції. Зі ставлення до себе та з поведінки погромників вона зробила висновок, що то були лише «покидьки», низи українського суспільства. Насправді ж, як доводять світлини та інші дані, то була не просто частина міського натовпу, а міліція, створена Організацією українських націоналістів (ОУН), представники якої затримували євреїв, проводили їх вулицями до тюрем, охороняли їх, щоб ті не втекли, і били їх кийками[16].

Відповідно, розглядаючи твердження Ісаака Шварца про видирання зубів та нишпорення в одязі, можна припустити, що і він, і ті, від кого він міг про таке почути, неправильно витлумачили те,

[15] Історія Львівського погрому залишається предметом гострих дискусій істориків Голокосту в Україні. Крім праць автора цієї збірки, див. на цю тему: Яков Хонигсман, *Катастрофа львовского еврейства (1941–1943)* (Львов: Львовское о-во еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1993); Элаяху Йонес, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства, 1939–1944* (Москва; Иерусалим: Фонд «Холокост», 1999); Vladimir Melamed, "Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context", *East European Jewish Affairs*, vol. 37, no. 2 (August 2007): 217–248 та ін. – *Прим. ред.*

[16] Іван-Павло Химка, "Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про Львівський погром влітку 1941 р.", у цій книзі.

чим займалися українці на цвинтарі після страти євреїв. Французький священик Патрік Дебуа протягом кількох років подорожував Україною, опитуючи людей старшого віку про масові страти євреїв під час війни[17]. Одним із найнесподіваніших та найбільш шокуючих відкриттів, зроблених в ході цього дослідницько-гуманітарного проекту, було те, що німці, яким не вистачало робочої сили для реалізації їхніх планів із винищення євреїв, примушували місцеве населення до виконання різного роду функцій, щоби полегшити собі криваву роботу. Видирання золотих зубів було лише однією з таких функцій, здійснення яких вимагали від нього вбивці. Ось список, який склав отець Дебуа:

«Є ті, хто мусив перемішувати негашене вапно з кров'ю євреїв; ті, хто зв'язував одяг роздягнених євреїв у вузли, а потім вантажив на вози; є ті, хто лагодив цей одяг; ті, хто готував їжу катам під час розстрілів; ті, хто привозив возами коноплю та соняшники, щоб спалити трупи; ті, хто складав соняшники чи коноплі на шар тіл розстріляних; є ті, хто видирав у євреїв золоті зуби, поки вони чекали страти, хто складав зуби в полотняний мішок, який увечері забирали німці; є ті, хто відвозили євреїв своїми підводами до самих ям; є ті, хто відвозив своїми возами вже розстріляних євреїв; є ті, хто у перерві між двома розстрілами тримав у себе лопати; є дівчата, котрі утрамбовували тіла євреїв і засипали їх шаром піску у проміжку між двома залпами; ті, котрих примушували оточувати натовп євреїв, яких гнали до ями, доти, поки всі не були розстріляні; є ті, хто охороняв євреїв, щоб перешкодити їхній втечі; а ще є такі, яким наказували приносити попіл, аби оздоровити землю після вбивств»[18].

Слухаючи розповідь за розповіддю, то в одній, то в іншій міс-

[17] Експедиція організації "Yahad – In Unum" на чолі з о. Патріком Дебуа мала на меті збирання усних свідчень очевидців убивств євреїв під час Голокосту, а також ідентифікацію місць масових розстрілів. За час діяльності експедиції в Україні (майже десять років поспіль, починаючи від 2004 р.) вдалося зібрати 2203 свідчення та ідентифікувати 906 місць масових розстрілів. Експедиція працювала на заході та в деяких районах сходу й півдня України. – *Прим. ред.*

[18] Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів: Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011), 121; подальші цитати за с. 169, 96, 195 та 207 цієї книжки.

цевості, отець Дебуа поступово дійшов висновку, що «цивільних, яких мобілізували у дні страт, часом було більше, ніж убивць та їхніх жертв». Можливо, це бодай почасти вплинуло на Шварца, коли він писав, що «українці брали більшу за німців участь у тій акції». У деяких поставлених німцями завданнях, як слушно зазначив отець Дебуа, «межа між мобілізованими та винуватцями була надзвичайно тонкою». В інших випадках неєвреї, яких зігнали для допомоги під час страти, опинялися у становищі, якоюсь мірою подібному до євреїв Товстого, яких змусили викопати собі могили.

Вищезгадане свідчення Рузі Ваґнер про львівський погром унаочнює ще одну проблему, пов'язану з поглядом жертви. Оскільки жінка не могла знати, хто саме знущався з неї, вона узагальнила ідентичність членів націоналістичної міліції, які чинили насильство, назвавши їх «українцями». Багато інших єврейських авторів свідчень та спогадів просто визначають своїх кривдників як «українців», адже жертвам не завжди вдавалося з'ясувати, яка саме група українців виконувала ту чи іншу акцію. Утім, це спостереження не варто абсолютизувати; інші мемуаристи точно, навіть поіменно, ідентифікують злочинців. Імовірно, в міру того як Голокост тривав, знання жертв про злочинців ставало точнішим, бо від цього залежало їхнє виживання.

Коли я вперше задумався про проект вивчення дотичності українців до Голокосту, я вважав, що зможу зосередитися виключно на питанні повоєнної пам'яті. Тоді я гадав, що мені не доведеться глибоко занурюватися в історію Голокосту в Україні, або, либонь, лише тією мірою, щоби перевірити точність того чи іншого факту, зафіксованого у спогаді чи на фото. То було наївне припущення. Перш ніж продовжити свою роботу, я зрозумів, що пам'ять не твориться через десятиліття після події; вона твориться в момент події й певною мірою *ще до* події.

Звісно, факти інтерпретують у межах уже наявних ментальних структур. Щоби зрозуміти це, не треба читати Канта, адже ми можемо дізнатися про це, поміркувавши про власний досвід. Розгляньмо, наприклад, дві такі вже наявні ментальні структури або метанаративи, до яких залюбки звертаються сучасні дослідники: один поширений серед українців, інший – поміж євреїв (обидва,

між іншим, нікуди не ділися й досі). Попри те, що коріння обох метанаративів можна простежити глибше в історії, початок їхнього виникнення припав на революційний переворот і громадянську війну, що охопила Україну та переважну частину Східної Європи в 1917–1920 роках.

Український метанаратив, спільний для інших східноєвропейських неєврейських народів, полягав в ототожненні євреїв та більшовизму. Це призвело до звинувачення євреїв як спільноти у злочинах радянської влади. Коли влітку 1941 року радянські органи держбезпеки залишали Західну Україну, вони стратили десятки тисяч політв'язнів. У цих жахливих убивствах було звинувачено євреїв. Український журналіст Геннадій Которович у липні 1941-го написав у газеті «Краківські вісті», що виконавцями вбивств були «жидо-московські бестії з нігілістичного чорного регіменту п'ятикутної звізди» та «жидівсько-большевицька зграя»[19]. Це був типовий приклад тогочасної пропаганди, яка знайшла собі придатний ґрунт. Демонстрація останків жертв спровокувала насильницькі антиєврейські акції, у яких узяли участь великі юрби людей і в яких загинули десятки тисяч євреїв. Хоча погроми 1941 року становили сплеск активізації єврейсько-більшовицького метанаративу, він проявляв себе постійно протягом цілого періоду Голокосту.

Один із прикладів цього знаходимо у спогадах Дмитра Дучинського, написаних для конкурсу «Осередку» в 1947 році. За словами Дучинського, «першими й найголовнішими проповідниками й носіями наперед соціялізму, а відтак комунізму так у Росії як і в Польщі – були жиди… До війни, у Перемишлі і других містах жиди гремяльно брали участь в І травневих походах, несли червоні фляги, промовляли і співали "інтернаціонал"». Це розуміння колективної поведінки євреїв призвело в Дучинського до нездатності відчути жаль із приводу масового вбивства євреїв. Він пише:

«Навесні 1942 р. німці стали зганяти жидів до гета, яке створено в одній дільниці міста. Я мав богато знакомих і товаришів по фаху жидів, з якими жив у згоді й не мав ненависти. – Противно, мені

[19] Григорій Которович, "Світ клонить голову перед трагедією України", *Краківські вісті*, 10 липня 1941.

жаль було дивитись, як щодня рано і вечір провадили їх до роботи і з роботи, зарослих, виголоднілих, дуже часто подавав знакомим хліба чи папіроса – це ж люди. – Як людей, мені їх було жаль, але як нації, яка стільки зла натворила мойому народові – ні!».

Дучинський служив волосним[20] старшиною в цивільній адміністрації Перемиської округи. На цій посаді він мав бути «шестернею» великого апарату, який працював на «остаточне розв'язання» єврейського питання. Прийняття метанаративу «жидобільшовизму» полегшувало йому виконання покладених на нього завдань.

Метанаратив, зумовлений громадянським насильством 1917–20 років, що набув поширення в єврейському суспільстві, полягав у вкоріненості антисемітизму серед українців. Він став наслідком кривавих погромів, скоєних в Україні військовими, зокрема, підрозділами Директорії Української Народної Республіки, очолюваної Симоном Петлюрою, та українськими отаманами, які певний час були його союзниками. У міжвоєнний період для євреїв ім'я Петлюри стало синонімом смертоносного антисемітизму. Можливо, найкраще формулювання цьому метанаративу дав убивця Петлюри Шолем Шварцбард:

«Я не можу стримати сліз, коли згадую великі страждання, які наш народ зазнав за останні століття на Україні, це долина сліз. Триста років єврейська кров без упину лилася на українській землі. У 1648 р. гетьман Богдан Хмельницький зі своїми козаками залив Україну кров'ю. Вони мордували старих, відрубували кінцівки дітям, ґвалтували жінок, а потім душили їх [...]

Тоді ці українські звірі вперше вийшли на арену світової історії [...] У 1768 році, через сто двадцять років після першої жорстокої різні, влаштованої запорозькими козаками, нащадки Хмельницького Іван Ґонта та Максим Залізняк повторили звірства, скоєні їхніми предками. Безстрашні й бездушні гайдамаки почали свої оргії й демонські танці в Лисянці [...] Коли ж поети та історики прославляють ці жахливі дії, наша трагедія сильнішає [...] Жорстока різня, жахливі діяння, вчинені гайдамаками отамана Петлюри в 1918,

[20] Волость була адміністративною одиницею в Галичині під німецькою окупацією і включала від 5 до 15 сіл.

1919 та 1920 роках, за своєю лютістю і злом перевершили попередні подвиги українських героїв»[21].

Цей узагальнювальний або, як сказали б сучасні дослідники, «есенціалізуючий» метанаратив відкарбувався в пам'яті. Розповідаючи, як українські молодики били і штовхали її, а з жінок зривали одяг, Рузя Ваґнер писала: «Я пригадала собі оповіді з часів погромів Хмельницького». В інших свідченнях, зібраних Єврейським історичним інститутом[22], також наявні приклади вкарбованості тогочасних переслідувань у ширший наратив антисемітизму українців. У своєму описі тривалої антиєврейської акції, що відбулася в березні 1943 року у Львові, Фридерика Братшпіль наводить такий випадок:

«Я точно пам'ятаю, як ми з моїм товаришем по орендованій квартирі просиділи ніч в очікуванні гестапівців та українських гайдамаків. Особливою жорстокістю відзначалися останні; мабуть, більшою, ніж гестапівці, адже вони були місцевими й дуже часто сусід забивав сусіда до смерті».

Зауважте, що слово «гайдамаки», яке вказує на історичних діячів XVIII століття, у цьому разі використовується для підкреслення жорстокості українських злочинців середини XX століття. Єврея з Бучача, який, як переповідали, виказав триста інших євреїв, аби врятувати власне життя, прозвали «єврейським Петлюрою». Багато єврейських мемуаристів повідомляють про антиєврейську акцію, «дні Петлюри», яка, як стверджується, відбулася у Львові в липні 1941 року, але, попри численні вказівки на неї у свідченнях потерпілих, історикам не до кінця зрозуміло, чи така подія взагалі мала місце. І все ж, вона, безумовно, відповідає вже наявному метанаративу.

Ці два метанаративи проливають світло на те, як сприймалися події та як про них згадували, але було чимало інших уже наявних

[21] Sholem Schwartzbard, "Memoirs of an Assassin", in *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe*, ed. Lucy S. Dawidowicz (Boston: Beacon Press, 1967), 453–55.

[22] Йдеться про свідчення, зібрані єврейськими історичними товариствами. – *Прим. ред.*

структур, які теж могли формувати людське сприйняття. Волосний старшина з Перемиської округи Дмитро Дучинський не любив євреїв не лише через те, що вони нібито були комуністами, а й тому, що «жиди коштом нашого селянина добре жили, смачно їли й гарно ходили повбирані». Були й релігійні метанаративи. Вцілілий єврей із Городного на Поліссі Григорій Дружинін згадує слова сусіда після початку війни: «Ну вот, Гершечко, Ты нашого Бога убил, а тепер мы и Тебя убьем». Тимчасом не всі євреї вважали, що слов'янські селянські народи мають так само високий рівень моральності та цивілізованості, як і вони самі. Дослідник усної історії Деніел Романовський не жив у часи Голокосту, але розмовляв із багатьма вцілілими в Радянському Союзі. У своїх роздумах про те, чому росіяни так люто обходилися з євреями, він писав: «У свідомості російського народу бракує поняття самоцінності людського життя. Для пересічного росіянина у вбивстві людини немає нічого надзвичайного». Хоча Романовський нічого не написав про українців (він не провадив досліджень в Україні), схожі якості він приписав білорусам[23]. Якщо стисло, між багатьма євреями й багатьма українцями було безліч соціальних та культурних відмінностей, що призвело до появи абсолютно різних структур сприйняття подій.

З-поміж основних факторів, що лежать в основі розбіжності пам'ятей, є те, що я називаю множинністю досвіду та сингулярністю наративу. Друга світова війна й Голокост як її складова створили екстремальні умови. Людям, що стали учасниками цих подій, втекти було нікуди.

Людям постійно ставилися вимоги. Німці вимагали, щоб євреї віддали на користь Райху свої хутра й коштовності; щоб відмовилися від своїх особняків і переїхали до гетто; щоб узяли до себе в оселю додаткових мешканців; щоби служили у юденраті; щоби вибирали інших на «виселення»; щоби звітували, коли й де потрібно; щоби копали собі ями; щоби йшли по дощці. Усі вимоги до євреїв мали на меті примусити їх до одного: померти.

[23] Daniel Romanovsky, "Soviet Jews under Nazi Occupation in Northeastern Belarus and Western Russia", in *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Zvi Gitelman (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997), 241 (цитата), 246 (білоруси).

Проте до кожного неєврея також ставилися численні й суперечливі вимоги. З одного боку, від них очікували добровільної участі в безпосередній нищівній роботі як погромників або поліцаїв, їм наказували перебрати на себе частину роботи розстрільних команд, доносити про всіх євреїв, які перебувають за межами гетто. Під загрозою смерті їм забороняли переховувати євреїв, і ця загроза зазвичай поширювалася на всю родину. Літній чоловік із Болехова розповідав письменнику Деніелу Мендельсону: «Українець на прізвище Медвідь переховував у себе єврейську родину. Їх викрили, нацисти прийшли і вбили не тільки його, Медведя, та всю його родину, повісивши всіх включно з малолітніми дітьми – вбили всіх в околиці, хто мав прізвище Медвідь»[24]. Це був тиск з одного боку. Із другого боку, багато людей співчувало переслідуваним євреям, особливо тим, кого вони знали особисто. Вони хотіли допомогти їм. Навіть Дмитро Дучинський, який, попри Голокост, не міг пробачити євреям усього, що вони, на його думку, зробили як народ, наважувався давати хліб і цигарки тим євреям, яких він знав особисто.

Цю проблему допомагає унаочнити екстремальний приклад. Його знаходимо у спогадах Генрі Фрідмана, якого переховувала українська сім'я Симчуків у селі Суховоля під Бродами. Якось голова сім'ї став свідком жорстокого вбивства єврейки службовцем української допоміжної поліції. Поліцейський привів жінку на сільський майдан. Жінка була вродлива й гола, і поліцай запитав у натовпу, який там зібрався, чи не хоче хтось злягтися з нею. Ясна річ, ніхто не відповів на цю пропозицію, і тоді поліцейський застрелив жінку на місці. Тоді пан Симчук уперше збагнув жорстокість окупаційної влади та її рішучість знищити всіх євреїв. А в його оселі жила ціла єврейська родина! Він зі своєю родиною опинився у значно більшій небезпеці, ніж раніше вважав. Тож він замислився, чи не слід убити євреїв, яких рятував, і позбутися їхніх трупів. Увечері він поговорив про це зі своєю родиною, вважаючи, що Фрідмани його не почують. Але вони все почули й утекли від Симчуків. Пізніше Генрі Фрідман так міркував про ту ситуацію:

[24] Daniel Mendelsohn, *The Lost: A Search for Six of Six Million* (New York: HarperCollins, 2006), 466. Наступну цитату взято зі с. 456 цієї книжки.

«Треба зрозуміти дилему пана Симчука. Коли він спершу прийняв нас, ним керували гуманні мотиви: хороша людина має допомагати іншій людині, яка була багато років приязною до нього та його родини. Пан Симчук також отримував фінансову винагороду, тож він удвічі радів із того, що робить добру справу. Але на власні очі побачивши жорстокість поліції, що вбила кількох безпорадних євреїв, він зрозумів, що піддає ризику власну родину.

Симчуки були побожними людьми й добрими християнами, але горілка погано впливала на пана Симчука, штовхаючи його до лихих думок. Укупі зі страхом, це змусило його подумати про те, як би нас потруїти. Утім, те, що через кілька день він дозволив жінкам [тобто матері й сестрі Генрі Фрідмана] вернутися, показало, що пан Симчук мав зрештою добре серце»[25].

Це не єдиний випадок, коли рятівники приймали в себе євреїв, а потім переживали такий переляк, що планували їх убити. Такі випадки наочно показують, що людям доводилося балансувати між надпотужним й надсуперечливим тиском, і що вони могли поступитися й тому, і другому.

Реконструюючи поведінку так званих «очевидців» під час Голокосту, можна зробити висновок, що більшість із них робила свій вибір залежно від ситуації. Коли старий друг сім'ї, а наразі переслідуваний єврей, шукав прихистку і стукав у двері, прохаючи дозволу залишитися в сараї, українській родині доводилося зважувати власну безпеку супроти своєї вірності другові. Типова відповідь могла полягати в тому, щоб дозволити другу-втікачеві залишитися на ніч, нагодувати його гарячою стравою, а потім відпустити, давши із собою молока й пару куснів хліба. Великий страх, антисемітизм або інші чинники могли призвести до того, що сім'я повідомляла про єврея до поліції. Релігійні чи політичні переконання, розташування хати на околиці села або ж навіть перспектива отримання матеріальної винагороди могли мати позитивний результат для шукача порятунку – друга, а може й усю його родину, брали до себе на схованку. Має сенс припущення про те, що більшість із цих

[25] Henry Friedman, *I'm No Hero: Journeys of a Holocaust Survivor* (Seattle and London: University of Washington Press, 1999), 33.

«очевидців» під час війни чинила як дещо таке, що перетворювало їх на поплічників злочинців, так і дещо інше, що перетворювало їх на спільників жертв. Ось це й мається на увазі під множинністю досвіду. Реальність набагато складніша, ніж пам'ять.

Після війни люди конструювали наратив про свою поведінку у воєнний час. Наратив тяжіє до однозначності, а не до множинності. Розрізнені досвіди вписуються в історію з панівним сюжетом. Зважаючи на підсумок війни – крах нацистської Німеччини та її расистських концепцій, – багато українців із множинності свого досвіду склали здебільшого сингулярний наратив, що містив головно «спогади» про випадки допомоги євреям у їхніх страждannях. «Моя бабця підгодовувала кількох євреїв», – сказала мені під час розмови про Голокост молода мешканка Стрия. Шимон Редліх, пишучи книгу про євреїв, поляків та українців у Бережанах (вона спирається здебільшого на усну історію), теж зауважив: «Практично всі українські оповідачі стверджували, що українське населення було доброзичливим та співчутливим до своїх співвітчизників»[26].

З іншого боку, чимало євреїв вдаються до цілком протилежного наративу з тієї ж таки складної множинності досвіду. Справді, Деніел Мендельсон дивувався через невідповідність складних обставин, які розкривалися у його дослідженнях родинної історії, спрощеним узагальненням, що виникли в тих євреїв, із якими він розмовляв:

«Таке небажання вірити, що в українцях є бодай дещиця доброти, вразило мене своєю ірраціональністю… адже всіх уцілілих, з якими я розмовляв, врятували українці. Тоді я не сказав їм цього, але мені здалося, що євреї більше, ніж будь-хто, мали би обачно ставитися до суцільного засудження цілих народів».

Множинність досвіду іноді протистоїть сингулярності наративу, тож множинність можна виявити шляхом вивчення деяких типових фраз, що трапляються в мемуаристиці. Барух Мільх був свідком жорстокості погромників та української поліції в Товстому та Підгайцях і написав спогади, пронизані антиукраїнським духом.

[26] Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002), 133.

Ступінь його гніву щодо українців засвідчує опис ним своєї роботи на громадських засадах у місцевому відділі охорони здоров'я та в лікарні в Скалі-Подільській біля Борщова в 1944 році, після повернення радянської влади:

«Нас залучили до призовної комісії російської армії для участі в операціях проти українських націоналістів. Я добровільно взявся за це й був до них нещадний: я призивав їх до армії або відправляв на вугільні штольні Донбасу на важку працю... Мені доводилося працювати в медкомісіях із радянськими офіцерами й партійними чиновниками, які постійно втрачали свідомість, бо були напідпитку. Інколи я теж випивав, щоби забути або розлютитися на місцеве українське населення, яке й тут співпрацювало з німцями».

Але в розповіді Мільха можна надибати й такі характерні висловлювання: «Хоча він і був українцем, але не висловлювався проти євреїв». І таке: «Її чоловік був українцем, але порядним і добросердним»[27]. Ці люди, яких він вважав винятком, не могли порушити Мільхового негативного образу «українців».

Складність реальності вражає тих, хто звертається до цієї трагічної історії з наміром добути науку, а не довести свою точку зору. Хоча значна частина книжки отця Дебуа «Голокост від куль» [український переклад має назву «Хранитель спогадів». – *Прим. пер.*] свідчить про те, що велику кількість українців у процес знищення євреїв втягнули німці, він також дійшов висновку, що «рятівників було багато й були вони скромними людьми».

Українська приказка каже: «Ніде правди діти». Найважчим питанням є не просто розбіжність між спогадами українців та євреїв, а розбіжність між пам'яттю українців та історичними документами.

Новий етап ґрунтовних досліджень Голокосту в Україні розпочався в 90-х роках із відкриттям радянських архівів та зібранням усних свідчень. Як наслідок, нині про Голокост в Україні відомо набагато більше, ніж раніше. Чимала частина цих даних суперечить наративам, які є популярними серед української діаспори на Заході

[27] Baruch Milch, *Can Heaven Be Void?* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), 245–46, 137, 166.

та певних кіл в Україні. Більше того, ці джерела підтверджують ті аспекти єврейської пам'яті, які українці загалом відкидали. Простіше кажучи, ці дані свідчать про те, що українці набагато інтенсивніше були залучені до Голокосту на Галичині, Волині та Буковині, ніж готова була визнати українська пам'ять як перед собою, так і перед рештою світу.

Якщо послуговуватися словом «пам'ять» у ширшому сенсі, який охоплює такі явища, як колективна пам'ять, постпам'ять та репрезентація, постає питання про те, чим пояснити невідповідність між пам'яттю та фактами?[28] І якими є ідентифікуючі фактори, що сприяють «недопригадуванню» багатьма українцями масштабів та інтенсивності колаборації в часи Голокосту?

Знову ж таки, одним із чинників є позиція та погляд. Українська допоміжна поліція та пожежники брали участь в «остаточному розв'язанні [єврейського питання]», конвоюючи євреїв, яких німці мали розстріляти або депортувати до центрів знищення. Іноді ці підрозділи навіть долучалися до розстрілів. Із загального понад 40-мільйонного населення України[29] налічувалося приблизно 100 тис. службовців допоміжної поліції та пожежників[30]. Таким чином, один поліцейський припадав на кожні чотириста жителів. Можливо, їхня чисельність здавалася мізерною щодо більшості українського населення, яке частіше за євреїв стикалося з поліцейськими як зі звичайними представниками правоохоронної служ-

[28] Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology* 24 (1998): 105–40; Marianne Hirsch, "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory", *Yale Journal of Criticism* 14, no. 1 (Spring 2001): 5–33; Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994).

[29] Jacques Vallin, France Mesle, Serguei Adamets, and Serhii Pirozhkov, "A New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s", *Population Studies* 56, no. 3 (November 2002): 237. Напередодні Другої світової війни на території сучасної України проживало 41,2 млн. осіб.

[30] Dieter Pohl, "Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden", in *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* ed. Gerhard Paul (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 211.

би. Але у свідомості євреїв, на яких поліція полювала і яких, прямо чи непрямо, вбивали, виникало враження, що вони повсюди. Таке сприйняття було б іще більш вражаючим щодо значно меншої групи українців, які служили охоронцями в трудових, концентраційних таборах і таборах смерті – з погляду українців, таких їхніх співвітчизників було обмаль, а з погляду євреїв – у таборах таких українців було багато. Що стосується охоронців у таборах смерті, а також українських членів *Schutzmannschaften*[31], які скоювали злочини проти мирного населення в Білорусі, то поставала проблема географічної дистанції: їхні злочини відбувалися поза межами територій, населених українцями, і тому є менш помітними для українців, ніж для євреїв, яких вони намагалися вбити.

Аналогічним є випадок, про який ідеться у звіті загону імені Михайла Колодзінського Української повстанської армії (УПА). Загін діяв у волинських лісах та вбивав без розбору євреїв, яких там зустрічав[32]. Оскільки ці євреї переховувалися, є принаймні можливість того, що про їхнє виявлення та страту бійцями УПА широкий загал волинян нічого не знав.

Змови також приховують докази умисної участі в Голокості. Прикладом цього є випадок міліціонерів ОУН, які очолили погроми 1941 року в Західній Україні. Рузя Ваґнер вважала, що її переслідувачі – це просто хулігани; таке враження виникло і в українців, не причетних до змови. Як писав Євген Наконечний у своїх

[31] Шуцманшафт (нім. *Schutzmannschaften*) – так звані «охоронні команди», які початково входили до складу допоміжної поліції Третього райху. Зазвичай формувалися з місцевих жителів та військовополонених. У листопаді 1941 року сформовані з місцевого населення охоронні та поліцейські частини було об'єднано в «допоміжну службу поліції порядку». Вказуючи на діяльність українських членів шуцманшафту на території Білорусі, автор, ймовірно, мав на увазі дії 115-го, 118-го та 201-го батальйонів охоронної поліції СД. – *Прим. ред.*

[32] «Дня 14.XI [1943 р.] чота з чотовим польським по донесенню ходили на Жидів, котрі загніздилися в лісі за Острівцями. Застріливши 4-х жидів, 2 втекли, а 2 зловили живими». «Дн. 15.XII [1943 р.] кіннота зловила в с. Селець 10-ть мадярських жидів, які відбились від робочого баталіону. Цього ж дня відставлено їх на "лоно Авраїма"». USHMM, RG-31.017M, reel 1 = Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 2, спр. 89, арк. 7 зв., 11 зв.

спогадах «"Шоа" у Львові», «що погром зробило "міське шумовиння", "міська чернь", і що погром був заохочений німцями, говорять усі очевидці»[33]. Коли акції провадить змовницька організація, очевидці можуть із легкістю хибно витлумачити побачене. Обман, зрештою, є необхідною складовою змови.

Злочинці також скористалися зі скрутного становища євреїв. Вони пропонували євреям порятунок, казали їм спакувати всі їхні цінності, а потім вбивали й забирали їхнє майно. Таким був сюжет нещодавнього фільму Пола Верховена «Чорна книга», а також короткої розповіді, написаної для конкурсу споминів «Осередку» в 1947 році. Отець Дебуа зіткнувся з подібним випадком у селі Бертники на Тернопільщині. Селяни розповідали йому: «Бачите будинок там зліва, сучасний будинок, там він ховав євреїв під час війни, він багатьох сховав. І щоразу він уночі вбивав їх. Він душив їх ковдрами. Уже мертвими він роздягав їх, а щоби позбутися трупів, звозив їх до кар'єру». У цьому випадку селяни розуміли, що діється, хоча, безумовно, були й ті злочинці, котрі встигали приховати свої дії.

Приховування було поширене не лише під час Голокосту, а й – тим паче – після нього. Це можна підтвердити багатьма прикладами, але наразі обмежимося трьома.

Перший – випадок Олени Кисілевської, видатної активістки українського жіночого руху в міжвоєнній Галичині. У червні 1943 року, менш ніж за два тижні до того, як Галичину оголосили *judenrein*[34], Кисілевська опублікувала у «Краківських вістях» антисемітську статтю у двох частинах під заголовком «Хто руйнував Гуцульщину?». Відповідь була, звісно: «жиди». Вона закінчила свою статтю тим, що вважала оптимістичною заувагою: мовляв, на гуцульських територіях не лишилося євреїв, тож тепер гуцули процвітатимуть. Кисілевська приховала своє ім'я за ініціалами, навіть не власними. Однак авторство статті можна встановити зі вцілілого листування з редакцією. Також можна ознайомитися з документами Кисілевської, які зберігаються в Національному архіві Кана-

[33] Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові* (Львів: Піраміда, 2006), 112.

[34] «Очищеною від євреїв» (нім.). – *Прим. пер.*

ди. Її документи ніяк не вказують на її журналістську діяльність воєнної доби. Але серед документів є чернетка статті «За добре ім'я українського народу», в якій Кисілевська захищала репутацію українців під час Голокосту. Вона писала, що, попри всю несправедливість, якої євреї, на її переконання, завдали українцям, українські селяни годували їх і допомагали під час нацистської окупації. Таким чином, особа, яка написала антисемітські пропагандистські матеріали під час Голокосту, могла заперечувати причетність українців, прикриваючись тими українцями, які допомагали євреям[35].

Другий випадок приховування інформації про участь у Голокості трапився в жовтні 1943 року. Крайовий провід ОУН на Західній Україні поширив наказ підготувати «спеціальну збірку документів, які б твердили, що протижидівські погроми і ліквідації проводили самі німці, без допомоги української поліції, а натомість перед розстрілами спонукали жидівський комітет... підтверджувати співвиконання української поліції в акціях»[36]. То була явна спроба підготувати «підходящу» добірку документів у час, коли Німеччина безнадійно програвала війну.

Третій випадок випливає із другого. Після війни ОУН дійсно підготувала добірку документів, спрямованих на захист українських націоналістів від звинувачень в участі у Голокості. Вона називалася «Книга фактів». Щодо погрому у Львові влітку 1941 року «Книга фактів» стверджувала, що гестапо звернулося до невизначених «українських кіл» із закликом провести триденний антиєврейський погром. Але, згідно із «Книгою фактів», керівництво ОУН відхилило цю пропозицію, попередивши своїх членів про провокацію з боку німців і наказало їм утриматися від акції. Цей документ було вперше оприлюднено Службою безпеки України в березні 2008 року як спробу захистити репутацію ОУН, націоналістичного батальйону «Нахтіґаль» та його командира Романа Шухевича. Служба безпеки видала цей документ за хроніку 1941 року, хоча насправді його написано після війни. На третій сторінці оп-

[35] Іван-Павло Химка, "«*Краківські вісті*» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни", у цій книзі.

[36] Тарас Курило та Іван-Павло Химка, "Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича", *Україна модерна*, ч. 13 (2008): 260.

рилюдненого документа навіть ідеться про те, що керівників ОУН утримують у німецьких в'язницях та концентраційних таборах упродовж Другої світової війни. У такому разі документ сфабрикувала ОУН, а тодішні державні органи України за його допомогою вводили громадськість в оману[37].

Врешті, велика кількість зусиль призвела до применшення ролі окремих українських націоналістів та українських націоналістичних організацій у Голокості, і це «захоплення» історією знайшло сприятливу аудиторію, насамперед, поміж українців. Такий стан справ пояснює суттєву відмінність між тим, у що в цьому аспекті минулого вірять багато українців, і тим, у що вірять не тільки чимало євреїв, а й більшість дослідників Голокосту.

Те, що чимало українців, надто ж на заході України та в діаспорі, воліють обстоювати невинуватість ОУН та УПА й відсторонитися або ж заперечити незручні для них докази протилежного, як видається, має кілька витоків. Одним із них є героїзація ОУН та УПА, збройного націоналістичного опору радянській владі. Від середини 2007 року владні структури України, зокрема президент, Служба безпеки України та Український інститут національної пам'яті заходилися прославляти ОУН та УПА. Це сприяло спрощеному поглядові на українську історію, яка тепер складалася, відповідно з героїв та злочинців, українських націоналістів та «совєтів». Таке бачення минулого, звісно, значною мірою завдячує стандартному українському націоналістичному поглядові на сучасну історію України, широко розповсюдженому і в західній українській діаспорі. Тенденція до такого спрощення, як в Україні, так і серед зарубіжних українців, полягає в тому, щоби зробити чорне суцільно чорним, а біле – суцільно білим для того, щоби виключити співучасть українських націоналістів у Голокості.

Те, що націоналістичні представники української діаспори на Заході вірили в істинно героїчний статус УПА, не дивина. Одначе, щоби показати, наскільки потужною була привабливість місії

[37] Автор одержав копії прес-релізу та перші три сторінки цього документу від посольства України в Канаді. Про ширший контекст цієї події див.: John-Paul Himka,"Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons", *Kyiv Post*, 27 March 2008: https://bit.ly/2TmMQNV.

УПА, розгляньмо позицію Української революційно-демократичної партії (УРДП), діаспорної організації соціал-демократичного штибу, утвореної майже виключно вихідцями зі східноукраїнських земель, які входили до складу Радянського Союзу до 1939 року.

УРДП взагалі дуже критично ставилася до західноукраїнських націоналістів. Її лідер Іван Багряний у 1947 році поскаржився, що галицькі націоналісти (ОУН) займалися «політичною мімікрією, маскуючись під демократію, але не змінивши своєї реакційної сутності». Роком раніше він зауважив, що націоналістичний табір намагався відмовитися від власних ксенофобських традицій, антисемітизму, волюнтаризму, вождизму та антидемократизму, «не переборюючи їх, а запевняючи, що їх і не було»[38]. До того ж, УРДП не лише боролася з антисемітизмом, а й намагалася перевиховати своїх прибічників у ставленні до євреїв. Наприклад, в 1946–1947 роках партійна газета «Українські вісті»[39]схвально писала про бажання євреїв створити власну державу в Палестині й відзначала залежність арабських політиків від СРСР, зображуючи останній як антисемітську країну, а єврейських діячів – як антикомуністів[40].

Очевидно, така філосемітська позиція була покликана протидіяти нацистській та колабораціоністській пропаганді, якій українці піддавалися під час війни. Водночас та сама партійна газета, що представляла опонентів галицьких націоналістів та антисемітизму, регулярно повідомляла про УПА, антикомуністичний повстанський рух, який веде героїчну революційну боротьбу за інтереси трудових мас. В умовах еміграції та політичної поразки потрібні

[38] Іван Багряний, "Національна ідея й націоналізм" [1946], у його ж, *Публіцистика, доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе* (Київ: Смолоскип; Фундація ім. І. Багряного, 1996), 82, 63.

[39] «*Українські вісті*» – щотижнева газета, що виходила з 1945 до 2000 р.; була друкованим органом Української революційно-демократичної партії (УРДП). Ініціатором та першим редактором був Іван Багряний. Від часу заснування до 1978 р. видавалася у Новому Ульмі (Німеччина), надалі – в Детройті (США). – *Прим. ред.*

[40] *Українські вісті*, 1946, ч. 4 (11): 6; ч. 7 (14): 6; ч. 10 (17): 6; ч. 16 (23): 1; ч. 20 (27): 2; ч. 33 (45): 2; ч. 45 (55): 2; 1947, ч. 6 (64): 1; ч. 7 (65): 1; ч. 8 (66): 1; ч. 16 (74): 3; ч. 19 (77): 1; 1947, ч. 13 (71): 3; ч. 14 (72): 3; 1947, ч. 10 (68): 6.

були герої, які вселяють надію, і їх уявляли так, як хотіли цього. Навіть визначний український марксист Роман Роздольський захоплювався повоєнним підпіллям і його пропагандистами Полтавою й Горновим[41]. Це почасти пояснює, чому діаспора в цілому захоплювалася й надалі захоплюється УПА, бажаючи, щоб вона сприймалася як незаплямована. Українській діаспорі важко дається усвідомлення або навіть врахування фактів, що підважують цей наратив[42].

У самій Західній Україні придушення УПА радянським режимом ознаменувалося масовими стратами, арештами та депортаціями, які торкнулися сотень тисяч людей. Тому бійців УПА часто згадують у Галичині винятково як борців українського народу проти жорстокості радянської влади. Багатьом західним українцям, чиї родичі воювали в лавах УПА, важко визнати насильницькі акти етнічних чисток, у яких вона брала участь, чи засудити вбивство вояками УПА вчителів російської мови, православних священиків, селян, котрі підтримували колгоспи, тих, кого запідозрили у зраді, та різного роду політичних опонентів. Світ було би просто зрозуміти, якби його населяли янголи та демони, а не люди; тоді нам би не довелося боротися із широким спектром світла й темряви в самих собі. Міфологічний світогляд заспокоює краще, ніж реалістичний.

Проте є інші, досить очевидні, перешкоди для примирення з темним минулим, про які тут варто згадати лише побіжно[43]. Це, звичайно, сором та відчуття вини за участь у злочині. Свою роль відіграє також укорінений антисемітизм. Крім того, є комплекс

---

[41] Rosdolsky-Kreis, *Mit permanenten Grüssen: Leben und Werk von Emmy und Roman Rosdolsky* (Wien: Mandelbaum Kritik & Utopie, 2017), 349.

[42] У співпраці з Пером Андерсом Рудлінґом автор працює над дослідженням ролі УПА в Голокості. Див.: John-Paul Himka, "Ukraińska Powstańcza Armia i Holokaust", w *OUN, UPA i zagłada Żydów*, ed. Andrzej A. Zięba (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2017), 531–568; Per Anders Rudling, "OUN, UPA i Holokaust: tworzenie mitów historycznych – badanie problemu", ibid., 689–759.

[43] Для глибшого ознайомлення з цим питанням див.: John-Paul Himka, "Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives", *Canadian Slavonic Papers* 50.3–4 (September–December 2008): 359–372.

жертви: спільнотам, що сприймають себе як жертв, він перешкоджає у визнанні своєї можливої причетності до злочинних діянь. І, нарешті, є страх того, що визнання українцями причетності до Голокосту може вкрити ганьбою всю націю.

Цілком можливо, що розбіжність у пам'яті не може й не має бути подолано. Либонь, вона вже повністю визначена позиціями, які українці, з одного боку, та євреї із другого, займали під час Голокосту. Деякі вцілілі євреї, як і їхні нащадки, напевно, ніколи не пробачать українцям, німцям, християнам, а ширше, неєвреям, того, що сталося з ними під час Другої світової війни. Вони можуть вірити і, можливо, навіть мати рацію, що жодна інша група не може зрозуміти їхній особливий біль, безмірність властиво їхньої трагедії. І справді, є євреї, які, як видається, досліджують катастрофи, що сталися з іншими народами, у світлі Голокосту саме для того, щоб оголосити їх несумірними.

З іншого боку, вірний шлях, мабуть, полягає в тому, щоб усвідомити, чому спогади різняться, що я й намагався зробити у цій статті, і прокласти дорогу до спільного, нехай навіть болісного та болісно набутого наративу, а насправді – до нової пам'яті.

Корективи, яких потребуватиме єврейська пам'ять, непрості. Голокост для євреїв став набагато більшим за історичну подію. Він є новим наративом Виходу, наріжним каменем сучасної єврейської ідентичності, глибоким вмістилищем для емоцій. Виробити той наратив Голокосту, який можна було би розділити з іншими, – особливо ж «проблематичними іншими», – означатиме, мабуть, певну відмову від присвоєння. Щоб розширити спільний простір пізнання, варто звузити особисте, психологічне та емоційне. Це означало б, зокрема, ретельний аналіз і розрізнення, попри свій гнів, замість широких звинувачень, що першими спадають на думку. Це означало би, що потрібно наполегливо боротися за правильне тлумачення, всюди дотримуючись лише фактів. Певно, це дуже складно – шукати раціональність у злочині, який розхитує свідомість.

З іншого боку, за останнє десятиліття дослідження Голокосту на теренах Східної Європи зросло як у кількісному, так і у якісному вимірах. Фактично вони наближають Голокост до царини раціональності. І в цьому процесі дослідники багатьох національностей,

носії багатьох меморіальних традицій, зокрема німці, євреї та навіть деякі українці, вивчають Голокост як спільну проблему, як те, що вони можуть збагнути на рівні історичного наративу. Це підживлює ідею створення такого розуміння Голокосту, який не є винятково єврейським.

Труднощі улагодження пам'яті в Україні теж годі недооцінювати. Хоч і по-іншому, ніж єврейська пам'ять, пам'ять українців теж постає перед викликом раціонального, емпірично обґрунтованого аналізу. Як свідчить бурхливий розвиток досліджень Голокосту, міфологія невинуватості не може впоратися з тим, що відкривають нам архівні джерела, записані свідчення та фотодокументи. Досі українці не брали активної участі в новому вивченні Голокосту на сході Європи, і це, мабуть, є індикатором того, наскільки важко порушити національний консенсус. Але це теж українська історія: погроми у Львові, Золочеві, Чорткові та деінде влітку 1941 року; роль української поліції та інших допоміжних підрозділів у знищенні євреїв України; полювання УПА на вцілілих євреїв у лісах Волині наприкінці 1943 року. Історію необхідно зробити своєю й опанувати її, хай би якою жахливою вона не була. Євангеліє від Івана каже нам, що «істина зробить вас вільними». Про пам'ять цього не скажеш. Насправді, вона може ув'язнити.

5. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост[1]

Уперше надруковано: "Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust", *Polin* 26 (2013): 337–359.

Авторизований переклад українською Антоніни Ящук та Юлії Кислої опубліковано на інтернет-ресурсі *Historians*, 13 грудня 2013: https://bit.ly/2T2SMit та 14 грудня 2013: https://bit.ly/2T72Cje.

Про ставлення митрополита Андрея Шептицького до Голокосту написано вже багато праць. Є кілька особливо цінних студій. Ганс Якоб Штеле та Шимон Редліх написали статті, що увійшли до збірки «Моральність і реальність» (1989) за редакцією Пола Роберта Маґочі, значення якої важко переоцінити. Журналіст Штеле сформував свій підхід до питання, спираючись на знання про внутрішні механізми німецького окупаційного режиму та на інтерв'ю з людьми, які були його функціонерами[2]. Він зміг помістити міркування

[1] Ця стаття є частиною дослідження, підтриманого Радою із соціальних студій та гуманітарних досліджень у Канаді, а також стипендією Пінхаса та Марка Вайзенів при Центрові поглиблених студій Голокосту (Меморіальний музей Голокосту, США). Я багато завдячую коментарям читачів первісних варіантів цього тексту: Марка Царинника, Ґреґа Еґґіана, о. Петра Ґаладзи, Ліліани Гентош, Тараса Курила, о. Атаназія Маквея та Михайла Саварина. Див. також супутній розділ до цієї праці: John-Paul Himka, "Christianity and Radical Nationalism: Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bandera Movement", in *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, ed. Catherine Wanner (New York: Oxford University Press, 2012), 93–116.

[2] Hansjakob Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", in *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, ed. Paul R. Magocsi (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989), 125–144. У цій статті постать митрополита зображено в позитивному світлі. В іншій статті Штеле, що з'явилася в газеті "*Die Zeit*", де автор працював кореспондентом, митрополита показано як почасти далекого від реальності шукача пригод (idem, "Ein heiliger Abenteurer", *Die Zeit*, 5 July 1985). Світовий конгрес вільних українців засудив статтю в "*Die*

й дії Шептицького у цей важливий контекст. Редліх, видатний знавець історії східноєвропейських євреїв XX століття, сам єврей–виходець із Галичини, який вижив під час Голокосту, інтерпретував діяльність митрополита на тлі подій винищення єврейського населення під нацистською окупацією[3]. Велике значення має також праця Андрія Кравчука, який детально проаналізував міркування Шептицького про Голокост, що їх митрополит висловлював у пастирських посланнях і в листуванні[4].

Значна кількість інших праць також торкається цієї теми. Наприклад, корисну інформацію можна знайти у праці Жанни Ковби про реакції галицьких українців на Голокост, хоча це дослідження надто хаотичне й однобічне, тож його важко порівнювати із трьома названими вище працями[5]. Дослідження о. Адама Кубашіка про бачення Андреєм Шептицьким української нації, держави та церкви має певні вади: некритичне ставлення і до джерел, і до польського минулого, та все ж воно варте прочитання[6]. Є й полемічні праці на тему Шептицького і Голокосту. Редліх завжди був одним із найпалкіших прихильників ідеї того, щоб Яд Вашем надав Шептицькому звання Праведника народів світу[7]. Поки що зробити цього не вда-

Zeit" як «виразне і тенденційне очорнення життя й діяльности митрополита», «знеславлення українського народу і його історії» [див.: "Німецький часопис веде кампанію проти беатифікації митрополита, каже СКВУ", *Українські вісті* (Едмонтон), 5 лютого 1986].

[3] Shimon Redlich, "Sheptyts'kyi and the Jews during World War II", in *Morality and Reality*, 145–162. Пізніше він опублікував оновлену версію: "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi, Ukrainians and Jews during and after the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, 5.1 (1990): 39–51.

[4] Andrii Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997), 194–248, 264–267.

[5] Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і Літера, 2009), 128–149.

[6] Adam Kubasik, *Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraińskiego narodu, państwa i Cerkwi* (Lwów; Kraków: W-wo bł. Jakuba Strzemię, 1999).

[7] Див., напр.: Shimon Redlich, "Sheptytsky and the Jews", *Jerusalem Post Magazine*, 13 December 1985; Adam Boniecki і Szymon Redlich, "Nie bój się, dziecko", *Tygodnik*

лося. Про поведінку Андрея Шептицького під час Голокосту також широко дискутували в Україні[8].

Я не маю на меті розглядати спірні моменти цього питання. Натомість я хочу дослідити, в якій складній ситуації опинився єпископ, коли йому довелося робити вибір, як діяти перед лицем безпрецедентного зла Голокосту. До здобутків Штеле, Редліха та Кравчука я можу додати кілька нових джерел, що були їм недоступні, а також погляд з іншої перспективи. Проте я далекий від того, щоб виголошувати якісь остаточні висновки про Шептицького й Голокост. Свого часу Ліліана Гентош мала можливість переглянути деякі матеріали в Конґреґації східних церков у Ватикані, а також у беатифікаційній комісії щодо митрополита; ці документи могли би стати цінним доповненням до джерельної бази і дати можливість провести детальніший аналіз питання. Проте нині вони недоступні для дослідників. Інші архівні колекції Ватикану, так само як польські, українські та німецькі архіви, можливо, досі зберігають багато цінних документів, які ще не використовувалися науковцями[9].

Powszechny, 18 November 2008: https://bit.ly/2TeXKZo; N. C. Gross, "Who Decides Who Was Righteous", Jerusalem Report, 6 March 2006; Yossi Melman and Asaf Carmel, "Righteous Indignation", *Haaretz Magazine*, 7 October 2005. Див. також: Timothy Snyder, "He Welcomed the Nazis and Saved Jews", *New York Review of Books* Blog, 21 December 2009: https://bit.ly/2U4LRCr.

[8] Борис Дорфман, "Дело № 421 (О присвоении звания «Праведника мира» Митрополиту А. Шептицкому)", в *Седьмые Запорожские еврейские чтения* (Запорожье: Запорожский гос. ун-т, 2003), 97–100; Рудольф Мирский, "Факторы толерантности как объект и субъект в период Холокоста в Украине: Митрополит Андрей Шептицкий и его праведность", в *Десятые Запорожские еврейские чтения* (Запорожье: Запорожский нац. ун-т, 2003), 47–52; Олександр Найман, "Голокост у Львові і А. Шептицький", там само, 53–57. [У 2015 р. Центр досліджень східноєвропейського єврейства НаУКМА провів міжнародну конференцію «Митрополит Андрей Шептицький та єврейські громади в часи Другої світової війни». Див.: *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі: Матеріали міжнар. наук. конф. пам'яті Митрополита Андрея Шептицького*, ред. Леонід Фінберг (Київ: Дух і Літера, 2016). – *Прим. ред.*].

[9] Повідомлено Ліліаною Гентош в особистій розмові з автором.

Антиєврейське насильство у липні 1941 року

В інтерв'ю для Фонду «Шоа»[10] Марк Тукан – один із тих, хто пережив Голокост, – розповів, що коли 1941 року розпочалася німецько-радянська війна, він перебував у садибі своїх батьків у Подусові Перемишлянського району Львівської області. Тоді йому було близько 22 років. Коли в село вступили німці, сусід-українець дав йому дві листівки українською мовою, що їх тоді поширювали серед населення. В одній із них, як він пригадує, лідери українського націоналістичного руху закликали українців знищувати росіян, євреїв, поляків, угорців та румунів. Автором другої листівки був очільник греко-католицької церкви митрополит Шептицький, і її зміст кардинально відрізнявся від першої. Тукан не зміг пригадати тієї частини листівки, де було складено подяку Богові за звільнення України від Радянського Союзу. Він пам'ятав, що такий пасаж там був, але точних слів згадати йому не вдалося. Проте він добре пам'ятав, що Шептицький закликав свою паству поводитися по-християнськи і нікому не завдавати шкоди. На думку Тукана, така публікація вимагала неабиякої сміливості в часи, коли німці окупували українські землі, а у Львові відбувся погром. На жаль, як згадує автор інтерв'ю, більшість прислухалася до лідерів українських націоналістів, і дуже небагато хто взяв до уваги слова очільника церкви. Тукану здавалося, що українське населення було більше схильне вбивати євреїв, аніж дозволити їм і далі жити[11].

Тукан згадує тут два документи, про які добре знають історики. Обидва було випущено 1 липня 1941 року, наступного дня після того, як німецькі війська окупували Львів, а Організація українських націоналістів проголосила створення Української держави на чолі з Ярославом Стецьком. Перший документ – це листівка, що її підготував Іван Климів, начальний командант Української

[10] Протягом 1994–2002 рр. Інститут візуальної історії та освіти Фонду «Шоа» при Університеті Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education) записав понад 50 тис. відеоінтерв'ю з тими, хто пережив Голокост. Відрізки цих інтерв'ю пронумеровано, щоби зручніше було посилатися на окремі твердження.

[11] USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (Los Angeles; надалі Shoah Foundation), interview with Mark Tukan, 51758: 124–127.

національної революційної армії, яка підпорядковувалася урядові Стецька. Листівку поширювали у Львові під час погрому 1 липня. У ній було вміщено заклик, що його майже точно відтворив Тукан: «Народе! Знай! Москва, Польща, мадяри, жидова – це Твої вороги. Нищ їх»[12]. У пастирському посланні від 1 липня Шептицький вітав «побідоносну німецьку армію... як освободительку від ворога» і також визнавав Стецька головою українського уряду. Він додавав: «Від уряду, ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узглядняли би потреби і добро всіх замешкуючих наш край громадян, без огляду на це, до якого віроісповідання, народності й суспільної верстви належать»[13].

У мемуарах іще одного єврея, написаних 1946 року, де зображено події у Львові, також наголошувалося на тому, як сильно контрастували листівки від ОУН і митрополита: «На вулицях розвішували звернення українського лідера Степана Бандери із закликами до вбивства та нищення, а поряд із ними висіли листівки від митрополита Шептицького з закликами до спокою, протестом проти розправ над сусідами та втрати людських почуттів»[14]. Інші єврейські спогади протиставляють Українську державу, що її проголосив бандерівський рух, – «державу, де винищення євреїв було проголошено головним законом і програмою», – позиції митрополита, який мав «надію, що ця держава буде піклуватися про потреби всіх громадян, не дискримінуючи їх за принципом релігії чи національності»[15].

Шептицький підтримав нову державу – що не могла вкоренитися і проіснувала недовго – після зустрічі 30 червня 1941 року із двома представниками ОУН, Стецьком і отцем Іваном Гриньохом, капеланом «Нахтігалю», – українського націоналістичного батальйону на службі німецької армії. Ці два націоналісти приховали від

[12] *Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Зб. документів і матеріалів*, упоряд. О. Дзюбан (Львів, Київ, 2001), 129.

[13] Там само, 126.

[14] Kurt I. Lewin, *Przeżyłem: Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa* (Warszawa: Zeszyty Literackie, 2006), 65.

[15] Joachim Schoenfeld, *Holocaust Memoirs: Jews in the Lwów Ghetto, the Janowski Concentration Camp, and as Deportees in Siberia* (Hoboken, NJ: Ktav, 1985), 46.

Шептицького важливу інформацію про те, що ОУН розпалася, і владу було встановлено під контролем лише однієї фракції – бандерівської. Цей обман зіпсував ставлення Шептицького до нової влади[16]. Штеле називає ще одну причину, чому Шептицький відвернувся від нового уряду: «Анархічні вибухи ненависті та помсти, що траплялися у Львові до та під час німецької окупації, стримували симпатії Шептицького до ОУН»[17]. Штеле, напевно, має на увазі кривавий погром у Львові в перші дні липня, який відбувся одразу після встановлення влади Стецька.

Шептицького інформував про погром головний рабин Львова доктор Єзекіїль Левін, який відвідав митрополита 1 липня[18]. Невідомо точно, про що йшлося під час їхньої зустрічі; ми маємо суперечливі дані. Син рабина Левіна Курт так писав про це на початку 1990-х років:

«Його [рабина Левіна] митрополит прийняв негайно. Мій батько нагадав митрополитові про багато випадків, коли той висловлював своє прихильне ставлення до євреїв у власній дієцезії [архієпархії]. Батько наголосив на тому, що тепер, у часи смертельної небезпеки, він звертається по допомогу в ім'я Бога. Митрополит був шокований, коли дізнався, наскільки жорстоко діяли його співвітчизники. Він пообіцяв негайно втрутитися за допомогою німецької влади і вислати на вулиці міста священиків та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові побути в його резиденції, доки в місті не стане спокійніше. Батько відповів, що його місце там, де

[16] Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 127; Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 211 (n. 55); Михайло Хом'як, "Діяльність Митрополита Кир Андрея під німецькою окупацією", Логос 6.3 (липень–вересень 1955): 214–223, тут 221; 6.4 (жовтень–грудень 1955): 292–295; Кость Паньківський, *Від держави до комітету* (Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1957), 50.

[17] Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 127.

[18] За свідченням Давида Кагане, рабин Левін наніс візит Шептицькому зранку в середу, 2 липня [Давид Кахане, *Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина* (Київ: Дух і Літера, 2003), 27]. Але це не відповідає хронології погрому. В інших джерелах ідеться про 1 липня, наприклад у Lewin, *Przeżyłem*, 57 (це джерело особливо авторитетне, оскільки його написав син рабина Левіна); Yad Vashem Archives (Jerusalem), T-32/50, Gold Diary, Teka Lwowska, sketch 1, 4.

перебуває його громада, і покинув резиденцію, щоб повернутися додому»[19].

Це свідчення, напевно, спирається на те, що Куртові Левіну розповідали пізніше, адже з першої версії його спогадів, написаних 1946 року, зрозуміло, що він не мав можливості поговорити з батьком між тим, коли той вийшов із храму св. Юра, і тим, коли рабина вбили пізніше того самого дня[20]. Хоча я не знайшов підтвердження того, що мали місце широкомасштабні спроби кліру зупинити погром, безперечно, були випадки, коли греко-католицькі священики втручалися, щоб захистити євреїв від погромників. Про один із таких випадків згадано в інтерв'ю, що його Жанна Ковба взяла в 1990-х роках у Ю. Юник. Пані Юник розповіла, що її батько казав їй про якогось сердитого чоловіка, який штовхав трьох євреїв і кричав: «То жидівські міліціянти! Убивники!». Це відбувалося в перші дні липня на вулиці Легіонів у Львові. Раптом надійшов греко-католицький священик і зупинив натовп в ім'я Христа. Тим часом євреям удалося втекти[21]. Також Адольфа Фолькмана та його родину врятував від погрому священик, який служив в українській церкві поруч із їхнім будинком[22].

---

[19] Kurt I. Lewin, *A Journey through Illusions* (Santa Barbara, CA: Fithian Press, 1994), 36.

[20] Idem, *Przeżyłem*, 57, 59.

[21] Ковба, *Людяність у безодні пекла*, 138–139. Мабуть, священик вийшов із греко-католицької церкви Преображення Господнього, розташованого неподалік вул. Легіонів (нині просп. Свободи). Є згадки про випадки, коли греко-католицькі священики втручалися, щоб зупинити погроми, в інших місцях, не тільки у Львові. Кілька з них задокументовано в Aharon Weiss, "Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust", in *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, eds. Peter J. Potichnyj and Howard Aster (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), 414. Див. також: Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 240, та Оксана Сурмач, *Дні кривавих свастик: Греко-католицька церква у період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.)* (Львів: Сполом, 2005), 102–3. Частина книжки Сурмач доступна в мережі: "Митрополит Андрей Шептицький у порятунку євреїв під час німецької окупації", доповідь на семінарі-дискусії шведських та українських дослідників історії Голокосту (Львівська галерея мистецтв, 17 листопада 2005): https://bit.ly/2E9k4dy.

[22] Stefan Szende, *Der letzte Jude aus Polen* (Zürich; New York: Europa, 1945), 179.

Помічник Шептицького Йосиф Сліпий у мемуарах з 1960-х років також згадав про той візит рабина Левіна: «Почалися тоді переслідування жидів і всякі реванші. Тоді я запросив до Митрополита рабіна Лєвіна, а він виходячи з палати стрінув мене, був дуже вдоволений і сказав, що буде дякувати Богові, якщо діти будуть спасенні, а він хоче ділити долю з своїм народом»[23]. У спогадах Альфреда Монастера в уста рабина Левіна, який виходив із зустрічі з митрополитом, вкладено такі слова: «Якщо буде погром, то нехай я стану першою його жертвою»[24]. Рабин Давид Кагане стверджував, що Шептицький не просто запропонував рабинові Левіну залишитися в нього, а й пообіцяв написати «послання із закликом до українців не брати участі у вбивствах і пограбуваннях»[25]. Якщо таке послання й було написано, його поки що виявити не вдалося.

Про ту зустріч є ще два спогади вцілілих євреїв, де митрополита зображено не в такому позитивному світлі. Втім, незрозуміло, звідки автори спогадів дістали свою інформацію. Ришард Риднер згадує (його свідчення, найімовірніше, було записано 1945 року), що рабин Левін пішов до митрополита разом із адвокатом доктором Лайбом Ландау[26], щоби просити втрутитися в дії української влади та міліції. «Шептицький не дав підстав для серйозних надій», але попросив рабина залишитися у нього на кілька днів. Рабин відмовився і сказав: «Я прийшов із Богом – і піду з Богом»[27]. Адам Кеслер, іще один єврей, якому вдалося пережити війну, писав:

«Світський рабин міста [тобто рабин прогресивної синагоги, Левін], відчуваючи, що має статися якесь нещастя, рано-вранці в

[23] Bohdan Bociurkiw Memorial Library, Canadian Institute of Ukrainian Studies (Edmonton), Josyf Slipyj, "Spomyny", машинопис (1963–1964), 91.

[24] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (Warszawa; надалі AŻIH), 302/58, Alfred Monaster, 10.

[25] Кахане, *Щоденник Львівського гетто*, 27.

[26] Лайб Ландау перед війною був знаним в українських правових колах Львова діячем, під час війни він служив посередником між юденратом та Українським національним комітетом у Львові, аж поки на початку 1942 р. останній не розформували німці [Кость Паньківський, *Роки німецької окупації* (Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965), 67].

[27] AŻIH, 301/18, Ryszard Ryndner, 1.

ритуальному вбранні пішов до очільника української церкви, щоб просити про допомогу і втручання. Його було прийнято прохолодно, байдуже, хоча він був особисто знайомий із митрополитом, та дістав відмову. Митрополит не мав наміру втручатися в дії влади, щоб допомогти євреям – суто з політичних міркувань, митрополит не бачив ані морального, ані релігійного сенсу в такому втручанні. Він також вважав, що немає підстав заспокоювати українське населення, оскільки воно саме знало такт і міру, а за поведінку покидьків [*mętów*] суспільства ніхто не мусить нести відповідальності. З гіркотою і покорою, сповнений найчорніших думок, рабин пішов додому, міркуючи про відповідь найвищого представника церкви»[28].

Після тієї зустрічі рабин Левін повернувся додому, і того ж дня його заарештували українські міліціонери. Його син Курт, якого теж тоді арештували, став свідком того, як батька вбили в тюрмі «Бригідки». За кілька днів рабинова вдова пішла до Шептицького і повернулася в гарному настрої. Митрополит сказав їй, що шукає її чоловіка і дав їй хибну надію на те, що той може бути досі живим. Митрополит сказав, що звертався до гестапо й української міліції[29]. За словами одного добре обізнаного єврея–автора спогадів, Шептицькому сказали, що українському духовенству не варто хвилюватися за долю єврейського духовенства[30].

Які висновки можна зробити із цих спогадів? Єдине, що відомо напевне – це те, що митрополит був поінформований про погром, який лютував у місті. Якщо він і втрутився, то, вочевидь, лише усно висловив свою позицію, оскільки письмових свідчень про його втручання до нас не дійшло.

Є також згадки про те, що Шептицький знав про погроми та знущання над євреями, що відбувалися в менших містечках на Західній Україні, і засуджував їх. Найочевидніша з них – місце в пастирському посланні «Про милосердя»: «Із глибоким болем серця, зі страхом про будучину нашого народу, бачу, як в многих громадах живуть люди, що їх душі і руки сплямлені неповинно пролитою

[28] Edmund Kessler, *Przeżyć Holokaust we Lwowie* (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2007), 36.

[29] Lewin, *Przeżyłem*, 65.

[30] Yad Vashem Archives, T-32/50, Gold Diary, Teka Lwowska, sketch 1, 4.

кров'ю ближніх»[31]. Це послання датовано липнем 1942 року, тобто ще до того, як у селах почалися напади на поляків, тому слова про «вбивць у громадах» могли стосуватися лише знищення євреїв.

Аж до кінця 1941 року митрополит зберігав ілюзії, що німці зможуть сприяти справі розвитку християнства й українства. У листі до папського нунція в Будапешті від 30 серпня 1941 року він висловив надію, що німці, які визволили Галичину від більшовицького режиму, переможуть атеїстичний комунізм раз і назавжди[32]. Наприкінці року доктор Людвіґ Лозакер, який очолював цивільну адміністрацію дистрикту Галичина, мав кілька конфіденційних зустрічей із митрополитом. Митрополит намагався нагадати йому про те, що Німеччина колись була зацікавлена в тому, щоб розділити Росію на кілька незалежних держав, однією з яких мала бути Україна. «Проте митрополитові надії нагло розвіялися, коли він "почув постріли – то розстрілювали людей просто біля його резиденції". Шептицький протестував проти розстрілів, висловлював свою позицію особисто Лозакеру та губернатору Галичини Карлові Ляшу, коли вони відвідали митрополита з офіційним візитом»[33]. Пізніше Шептицький також висловлював протест наступникові Ляша, Отто фон Вехтеру[34]. Шептицький переходив на якісно новий рівень розуміння всього того жаху, що відбувався з євреями під владою німців.

Шептицький не висловив публічної реакції на самі погроми – на відміну, наприклад, від конфлікту між двома фракціями ОУН. Оскільки бандерівська фракція ОУН відігравала активну роль у жорстоких діях 1941 року, це могло вплинути на те, як митрополит оцінював конфлікт між фракціями, але якщо такий вплив і був, він лишився незадокументованим в історичних свідченнях. Досить млява реакція Шептицького на початок насильницьких дій щодо євреїв свідчить про те, що він не сприймав їх настільки серйозно,

[31] Андрей Шептицький, *Письма-послання з часів німецької окупації* (Йорктон: Голос Спасителя, 1969), 181.

[32] *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale 3: Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes, 1939–1945*, eds. Pierre Blet et al., 1 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1967): 440.

[33] Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 131–132.

[34] Сурмач, *Дні кривавих свастик*, 101.

як міг би, якби знав наперед, що мало статися. Те, що Шептицький недооцінював масштаби цього насильства, видно з його листа до папського нунція в Будапешті від 30 серпня 1941 року. У ньому він згадав про масові вбивства радянських політичних в'язнів, скоєні НКВС перед відступом Червоної армії з Галичини,[35] але оминув те, що коли прийшли німці, вони використали видовище трупів для того, щоби спровокувати жорстокі напади на єврейське населення. Таке замовчування виявиться типовим для національної мартирології, як її презентуватимуть українські націоналісти.

У тому самому листі він згадав про «поганий приклад», який під час радянської окупації подавала молодим людям «комуністична та єврейська молодь, що іммігрувала [до Галичини] з Росії»[36]. Із цього можна зробити висновок, що Шептицький, як і націоналісти, і до того ж значна частина католицького кліру в ті часи, пов'язував євреїв із комунізмом. Те, що Шептицький дійсно вважав так, випливає також із його розмови із французьким колаборантом Рене Мартелем (який мав псевдонім «доктор Фредерик») у вересні 1943 року[37]. Шептицький у той час уже відверто висловлював власне засудження убивств євреїв і згадав у розмові про випадок, коли молодий чоловік зізнався у скоєнні сімдесяти п'яти вбивств. Мартель відповів, що знає про те, що українці брали участь в антиєврейських акціях тих часів, але виправдовував їх, стверджуючи, що НКВС на Львівщині знищив 18 000 людей і що майже всі члени НКВС були євреями. За словами Мартеля, Шептицький погодився, але все ж не відмовився від думки, що винищення євреїв було неприпустимим злочином[38].

---

[35] *Actes et documents* 3.1: 439. Про розстріли НКВС див.: Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988), 144–186; Олег Романів та Інна Федущак, *Західноукраїнська трагедія, 1941* (Львів; Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка; Фундація Укр. вільного ун-ту в США, 2002).

[36] *Actes et documents* 3.1: 438.

[37] «Доктора Фредерика» було ідентифіковано як науковця Рене Мартеля. Див.: Паньківський, *Роки німецької окупації*, 413. Мартель публікував статті з українських питань від середини 1930-х років.

[38] Mémorial de la Shoah (Paris), Musée, Centre de documentation juive contem-

Можливо, Шептицький вважав, що погроми були якимось аномальним явищем, справою рук хуліганів, які скористалися непевною ситуацією після приходу окупантів, щоб нищити й убивати. На це може вказувати його процитована вище ремарка, яку наводить Едмунд Кесслер, про те, що учасники погромів були покидьками суспільства. У той час і пізніше цієї думки дотримувався багато хто[39].

Об'єктивно зрозуміти ситуацію влітку 1941 року Шептицькому заважало кілька серйозних обставин. Йому заважало орієнтуватися погіршення стану здоров'я. Він майже не міг пересуватися самостійно, тож інформацію про зовнішні події отримував лише від найближчого оточення. Крім того, він підтримував часті, майже щоденні контакти із двома німецькими чиновниками, Гансом Кохом і Альфредом Бізанцом, яким особисто довіряв; вони були для нього важливими постачальниками інформації[40].

Систематичні вбивства євреїв (лютий/березень 1942 – червень 1943 року)

Аж до середини січня 1942 року Шептицький протестував лише проти тих дій німецького режиму, що стосувалися українських національних прагнень, і не згадував про вбивства євреїв. 14 січня він разом з іншими українськими лідерами, зокрема головою однієї із фракцій ОУН Андрієм Мельником, поставив свій підпис під листом, де виклалися головні скарги від українських політичних кіл: про те, що німці досі не створили української військової формації для боротьби з більшовиками, що вони відділили Галичину та Одещину (Трансністрію) від решти території України, що в Райхскомісаріаті України не розвивають української культури та що німці розпустили Українську національну раду в Києві[41].

---

poraine, 145a-60, Dr. Frédéric, "Abschrift, Übersetzung" des Berichts (19. September 1943), 4.

[39] Іван-Павло Химка, "Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про львівський погром влітку 1941 р.", у цій книзі.

[40] Повідомлено Ліліаною Гентош в особистій розмові з автором.

[41] Оригінальний текст німецькою подано у Gregor Prokoptschuk, *Metropolit Andreas Graf Scheptyćkyj: Leben und Wirken des großen Förderers der Kirchenunion*

Та незабаром Голокост став основним предметом митрополитових роздумів і діяльності. Це видно з таких джерел:

1) листа до Гіммлера (лютий 1942, не зберігся)[42];

2) листа до духовенства та вірних про вбивство (27 березня 1942)[43];

3) листа до папи Пія XII (28 березня 1942[44]; цього листа, схоже, так і не було відправлено[45]);

(München: Verlag Ukraine, 1967), 272–274. Щодо датування див.: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*, ред. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, т. 3 (Б.м.: *Сучасність*, 1983): 47. Польський посол у Ватикані надіслав копію до голови Конґреґації східних церков кардинала Тіссерана, який подумав, що то фальшивка, спрямована на дискредитацію Шептицького: Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 133.

[42] Паньківський, *Роки німецької окупації*, 29–30; Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 233–234; Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: PWN, 1993), 136; Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi", 45. За даними Східного бюро «Польської підпільної держави», Шептицький надіслав листа Гітлеру в лютому 1942 року, де висловив протест проти вбивств євреїв: *Ziemie Wschodnie: Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj, 1943–1944*, oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk і Adam Koseski (Warszawa; Pułtusk: Aspra-JR, 2005), 53. Мабуть, тут було переплутано протест до Гіммлера, який справді стосувався убивств євреїв, із ранішим протестом, адресованим Гітлеру, від 14 січня 1942 р., який у літературі зазвичай хибно датують лютим 1942 р. Радянська розвідка також знала про лист Шептицького до Гіммлера: там вважали, що після цього німці посадили митрополита під домашній арешт [*Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.)*, упоряд. Сергій Кокін, Наталія Сердюк та Станіслав Сердюк (Київ: Укр. видавнича спілка, 2005), 263].

[43] *Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали, 1941–1944*, упоряд. Жанна Ковба (Київ: Дух і Літера, 2003), 68.

[44] Копію цього листа надала мені Ребекка Ербелдінг, архівістка Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (надалі USHMM). Оригінал зберігається у Центральному державному архіві України у Львові, ф. 201, оп. 1с, спр. 90, арк. 25–26.

[45] Його не включено до *Actes et documents*. У листі Шептицького до Папи від 29–30 серпня 1942 р. вказано, що досі він утримувався від того, щоб написати святішому отцю, побоюючись, що його лист потрапить не в ті руки. У пізнішому

4) пастирського послання «Марія-Мати» (14–15 квітня 1942)[46];

5) пастирського послання «Єпископський ювілей Папи» (17 квітня 1942)[47];

6) пастирського послання «Про милосердя» (червень 1942)[48];

7) листа до папи Пія XII (29–30 серпня 1942)[49];

8) листа до кардинала Ежена Тіссерана (вересень 1942)[50];

9) пастирського послання «Не убий!» (21 листопада 1942)[51];

10) правил до декрету «Про п'яту Божу заповідь» (кінець листопада – початок грудня 1942)[52];

11) послання до духовенства «Мир о Господі і благословенство» (26 лютого 1943)[53];

12) промови на відкритті архієпархіального собору (імовірно, травень 1943)[54];

13) листа до кардинала Луїджі Мальоне (12 червня 1943)[55];

14) запису розмови з Рене Мартелем зі звіту «доктора Фредерика» (19 вересня 1943)[56].

Якими ж були причини посилення занепокоєння Шептицького? За словами рабина Ісаака Галеві Герцога, головного рабина Палестини, якого цитує біограф Шептицького Георгій Прокопчук, протест

посланні він повторює те, про що вже йшлося в листі від 28 березня. Наскільки мені відомо, лист від 28 березня в наукових колах досі не обговорювався.

[46] Шептицький, *Письма-послання*, 92–100.

[47] Там само, 90–92.

[48] Там само, 165–182.

[49] *Actes et documents* 3.2: 625–629.

[50] Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi", 46.

[51] Шептицький, *Письма-послання*, 222–231.

[52] Там само, 257–258.

[53] Provincial Archives of Alberta (Edmonton), Michael Chomiak Papers, acc. 85.191, item 53, Андрей Шептицький, "Мир о Господі і благословенство", *Львівські архієпархіальні відомості*, 6.3–4 (березень–квітень 1943), машинопис, 1–2.

[54] Шептицький, *Письма-послання*, 393–397. Мені не вдалося встановити точну дату промови.

[55] *Actes et documents* 3.2: 811.

[56] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 1–5.

до Гіммлера став реакцією на «погром євреїв у Рогатині, що його допустили німці». Далі в Герцогових спогадах сказано, що після протесту митрополита «усе українське населення... усіма можливими способами допомагало переслідуваним євреям»[57], проте це узагальнення не підтверджують спогади інших євреїв, які вижили в ті роки. В українській газетній статті 1947 року лист до Гіммлера також пов'язано з подіями у Рогатині[58]. Історики Голокосту в Галичині досі чітко не встановили, що відбулося в Рогатині[59], але зі змісту листа Шептицького можна зробити висновок, що німці використали українську допоміжну поліцію в антиєврейських виступах.

Документи кінця березня 1942 року з'явилися під час останніх етапів «березневої акції» у Львівському гетто. Тоді близько 15 000 євреїв було схоплено і відправлено до таборів смерті. Тоді ж уперше українську допоміжну поліцію було напряму використано для облави[60]. Пристрасний лист до папи у серпні 1942 року Шептицький написав по гарячих слідах «серпневої акції» у Львові, під час якої 40 000 євреїв було вислано на смерть, знов-таки за активною участю української допоміжної поліції[61]. У червні 1943 року тисячі євреїв, які ще залишалися у Львові, було розстріляно німецькими поліцейськими загонами[62], і саме тому митрополит написав кардиналу Мальоне: у листі Шептицький повідомляв кардиналові, і таким чином також Святому Престолу, що вбивства тривають. Отже, стає очевидним, що Шептицький звернув увагу на Голокост унаслі-

[57] Prokoptschuk, *Metropolit Andreas Graf Scheptyćkyj*, 288. Про рабина Герцога див.: Michael R. Marrus, "The Vatican and the Custody of Jewish Child *Survivors* after the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, 21.3 (2007): 390. Документи рабина Герцога зберігаються в центрі Гейхал Шломо в Єрусалимі.

[58] "Українці і жиди", *Українська трибуна* (Мюнхен), 1 травня 1947.

[59] Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: R. Olderbourg Verlag, 1997), 147 (n. 46); Яков Хонигсман, *Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг.* (Львов, 1998), 181.

[60] Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, 185–188.

[61] Ibid., 216–222.

[62] Ibid., 258.

док ескалації насильства, спрямованого на «остаточне вирішення» єврейського питання в Галичині, зокрема в місті, де він жив.

Заяви митрополита

Тепер я проаналізую зміст документів із наведеного списку. Під час аналізу дотримуватимуся хронологічного принципу, окрім випадків, коли якась конкретна тема виникатиме в певних документах, – я простежуватиму її також і в пізніших документах.

Втрачений лист до Гіммлера читав Кость Паньківський, український чиновник, який співпрацював із німецькою владою. Листа Паньківському приніс Альфред Кольф, німецький чиновник *Sicherheitsdienst* (служби безпеки). Ось як Паньківський передає зміст листа:

«Утриманий в дипломатичному стилі, у вишуканих словах, змістом цей лист був надзвичайно гострий. Митрополит писав, що не сміючи втручатися в справи, які веде і за які відповідає німецьке державне правління, як священик не може не боліти над поведінкою німецьких збройних сил і німецької поліції супроти мешканців краю, в першу чергу жидів, над знущаннями і розстрілами людей без суду. Тому дозволяє собі звернути на це увагу, бо не знає, чи ці речі в Берліні дійсно відомі. За те, як голова Церкви і духовний провідник своїх вірних, вважає своїм обов'язком просити, щоб української поліції, яка без винятку складається з його вірних, не вживали в акції проти жидів[63]».

Цей лист читав також рабин Давид Кагане, коли переховувався в митрополичій резиденції, і теж пригадував, що Шептицький просив не залучати українську поліцію до будь-яких операцій зі знищення євреїв[64]. Про участь української поліції в антиєврейських акціях ідеться ще у трьох джерелах. Шептицький писав в обох листах до папи Пія XII, що намагався утримати українську молодь від долучення до лав поліції або інших організацій, робота в яких могла загрожувати їхнім душам[65]. У листі до кардинала Тіссерана у

[63] Паньківський, *Роки німецької окупації*, 30.

[64] Кахане, *Щоденник Львівського гетто*, 179.

[65] Другий лист див. у *Actes et documents* 3.2: 628.

вересні 1942 року він також висловлював своє невдоволення тим, що німці використовували українську поліцію у «збочених справах». У розмові з Мартелем він згадав, що на власні вуха чув зізнання молодого чоловіка в тому, що той убив сімдесят п'ять євреїв у Львові за одну ніч[66].

За словами рабина Кагане, у листі до Гіммлера також наголошувалося на психологічних наслідках для українців, які брали участь у вбивствах. Ось як це переповідав рабин: «Багато українців досить неосвічені і так, як вони чинять зараз із євреями, вони будуть потім чинити зі своїми співвітчизниками, зі своїми братами. Вони звикнуть до убивства і потім їх буде важко відучити від цього»[67]. Митрополит намалював психологічний портрет такого злочинця у пастирському посланні «Не убий»:

«Вид пролятої крови викликує в людській душі змислову по-

[66] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 4. Молодий чоловік, напевно, був у лавах міліції або поліції. Важливо розрізняти міліцію, що її формувала ОУН наприкінці червня 1941 р. і яка діяла до серпня того ж року, і українську допоміжну поліцію, яка прямо підпорядковувалася німецькому керівництву; друга організація прийшла на зміну першій. Редліх ("Metropolitan Andrei Sheptytytskyi", 45) припускає, що вбивства, які скоїв той молодий чоловік, найімовірніше, сталися під час погрому на початку липня. Я згоден, що убити за одну ніч стількох євреїв молодий українець міг саме в липні 1941 р.; втім, таке могло статися пізніше того ж місяця, під час так званих «петлюрівських днів» (приблизно 25–26 липня). Те, що Шептицький на власні вуха почув зізнання, наводить на думку, що сповідь відбулася вже після того, як 21 березня 1942 р. вбивство було визнано «задержаним» гріхом. Сповідь, цілком імовірно, могла відбуватися за вісім–дев'ять місяців після скоєння злочину, оскільки існувала традиція йти до сповіді тільки під час Великого посту. Іван Патриляк висловив сумнів у правдивості цього свідчення, оскільки це було би порушенням таємниці сповіді [Іван Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках* (Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004), 357]. Я довіряю Мартелевому свідченню. Католицьке духовенство тоді досить часто використовувало узагальнені дані зі сповідей, щоб робити висновки про стан моральності в конкретних парафіях та єпархіях. І в цілому Мартелів звіт є вірогідним: можна підтвердити іншими джерелами навіть такі майже невідомі деталі, як обговорення Китаю в контексті СС «Галичина», про що йтиметься далі.

[67] Кахане, *Щоденник Львівського гетто*, 179–180.

жадливість, злучену з жорстокістю, що шукає заспокоєння в завданні своїм жертвам терпіння і смерти. Кровожадність статись може такою пристрастю, нічим незв'язаною, що для неї найбільшою роскішю буде мучити та вбивати людей! [...] Злочин стається для нього потрібним щоденним кормом, без якого терпить і мучиться, наче б терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати»[68].

Раніше, у листі до Папи від 29–31 серпня 1942 року, митрополит писав, що насильники вже звикли вбивати євреїв, убивати тисячі невинних людей, проливати кров, і їм хочеться цієї крові[69].

Текст, що його Шептицький написав 27 березня 1942 року, стосувався гріха вбивства – це загалом лейтмотив його писань тих років. Він назвав цей гріх «задержаним» для відпущення – лише єпископ у Львівській архієпархії міг його відпускати. Своє рішення митрополит повторював у пастирському посланні «Не убий»[70] від 21 листопада 1942 року, а також у «Правилах до декрету "Про п'яту Божу заповідь"». Він згадав про це своє рішення також у листі до Пія XII від 29–31 серпня 1942 року[71]. Важливо те, що в одному з перших засуджень убивства, висловленого митрополитом у зв'язку з груповим насиллям всередині ОУН, Шептицький не зробив цей гріх «задержаним». Видається, що саме у березні 1942 року він переконався, що прийшов час вдатися до серйозніших заходів. «Задержання» означало, що звичайних приходських священиків було позбавлено влади відпускати гріх людиновбивства під час сповіді; це міг зробити тільки Шептицький. Звісно, завдяки «задержанню» гріха вбивства єпископ, крім усього, міг скласти виразнішу картину того, скільки вбивств було вчинено його вірними. Без сумніву, це була одна з причин, чому Шептицький «задержав» саме цей конкретний гріх.

---

[68] Шептицький, *Письма-послання*, 226. Я прочитав «проклятої» як одрук від «пролятої». Рабин Кагане читав лист до Гіммлера в той самий час, коли й послання «Не убий», тож цілком може бути, що він переніс зміст останнього на перший.

[69] *Actes et documents* 3.2: 628.

[70] Шептицький, *Письма-послання*, 226.

[71] *Actes et documents* 3.2: 627–628.

У тексті від 27 березня 1942 року Шептицький також закликав своїх вірних остерігатися людей, про яких було відомо напевно, що то вбивці. Зазначаючи, що таке не передбачено правилами Церкви, Шептицький усе ж таки заохочував свою паству показувати вбивцям «обрідження і неславу, на яку заслугують», сподіваючись, що завдяки цьому злочинці покаються й позбудуться Каїнової мітки. Він наказував сповідникам накладати на вбивць таку тяжку покуту, щоб вони решту свого життя згадували, що пролили невинну людську кров. У пастирському посланні «Про милосердя» Шептицький писав, що повторення Каїнового гріха, тобто вбивство, мусить «збудити почування обурення і обрідження, а ці почування треба так виявляти, щоб упавшого грішника довести до опам'ятання»[72]. У «Не убий» він закликав священиків та вірних допомагати нещасному грішникові прийти до каяття, докоряючи йому:

«Цілим поведенням, не раз повторюваними напімненнями, уникання товариства з ними, рішучим уникання родинних зв'язків з ними, нехай дадуть зрозуміти чоловіковбивцям, що уважають їх як заразу та небезпеку для села. Коли в селі ніхто злочинця не привітає, ніхто його до хати не впустить, ніхто до нього не промовить, ніяка родина не згодиться на посвоячення з ним, коли, навіть, і в церкві християни будуть вистерігатися біля нього стояти, коли на дорозі будуть люди оминати стрічі з ним, коли ніхто йому нічого не продасть і нічого від нього не купить, тоді може він навернеться і зачне життя покаяння і працю над поправою»[73].

У «Правилах до декрету "Про П'яту заповідь"», що вийшли друком незабаром після послання «Не убий», митрополит також заохочував вірних уникати вбивць, щоби змусити їх розкаюватися. У травневій промові 1943 року на честь відкриття архієпархіального собору Шептицький повернувся до цієї теми і поглибив її, доповнивши роздумами про те, що раніше люди відчували огиду навіть до людей, які офіційно виконували смертні вироки на підставі діючих законів:

«Тепер же ми в такому положенні, що у многих селах маємо може

[72] Шептицький, *Письма-послання*, 180.

[73] Там само, 226.

людей, для котрих злочин чоловіковбивства є нічим. Ми стрічаємо людей, що оповідають, як ближніх убивали, стрічаємо й таких, які хваляться, що нема для них більшої розкоші як проливати кров. Як навернути таких людей і як до здоров'я довести людську природу?! Яким способом задержати той крик пролитої крові, що до неба кличе про пімсту?!»[74]

28 березня 1942 року Шептицький написав листа до папи Пія XII про ситуацію в Галичині під німецькою окупацією. Хоча листа так і не було відправлено, з тексту можна краще зрозуміти, про що в той час думав Шептицький. Він повідомляв святішому отцеві про величезну кількість убивств, припускаючи, що в Києві було вбито близько 130 тисяч євреїв. У листі до папи від 29–30 серпня 1942 року він уже зміг подати більш точну інформацію про Голокост в Україні. Він писав, що євреї були основними жертвами німців. Понад 200 тисяч було вбито в Галичині. Коли німці просувалися на схід, з'являлися нові жертви. У Києві, писав митрополит, більше 30 тисяч євреїв – чоловіків, жінок і дітей – було вбито протягом кількох днів[75]. Ці вбивства тривали вже рік. У розмові з Мартелем роком пізніше він також надав інформацію про масштаби Голокосту, оцінюючи, що в самому Львові було вбито 100 тисяч євреїв, а загалом в Україні – мільйони[76].

Цікаве питання, що його торкається Шептицький в обох листах до папи, – те, що німці навмисне намагаються перекласти провину за власні вбивства на українську міліцію/поліцію. У листі від 28 березня 1942 року він написав, що недавно німці намагалися перекласти відповідальність за власні вбивства: вони наказали поліції стратити сотні євреїв і фотографували цю страту. Він зазначав, що у Львові вони стратили щонайменше 15 тисяч євреїв, а потім змусили керівництво юденрату надати їм офіційні заяви, що це українці стратили євреїв. Ту саму інформацію Шептицький подав у листі від 29–30 серпня. Спочатку, за його словами, німецька влада соромилася власного антилюдського беззаконня й намагалася отримати документи, де було би вказано, що це місцеві мешканці та

[74] Там само, 396–397.

[75] Це згадка про вбивство євреїв у Бабиному Яру у вересні 1941 р.

[76] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 4.

міліція були винні в убивствах. Але пізніше вони почали вбивати євреїв просто на очах у свідків[77].

Шептицький, вочевидь, дуже багато думав про Голокост у середині квітня 1942 року. У «Марії-Матері» він писав, що війна принесла людям багато нещасть, зокрема голод і хвороби. Але «зі всіх язв найстрашніша, – стверджував митрополит, – язва злочинів добровільно сповнюваних нашими людьми». Ми стаємо перед Божим престолом «зі стидом і почуттям власної вини». Найбільшим тягарем для нього було усвідомлення «злочинів, сповнених нашими вірними». «Поміж нашими дітьми, – писав він, – найшлись люди, до того ступеня нерозумні і несовісні, що на весь нарід стягають тяжчі ще Божі кари!». Тільки пресвята Божа Матір може вберегти від Господнього гніву й заступитися «за тих, що їх руки сплямлені кров'ю», щоб їм було даровано «милосердя й ласку навернення»[78]. У посланні «Про милосердя» Шептицький писав про дітей, які колись були гордістю для своїх батьків, а нині стали «тяжким їх хрестом і болючим стидом». «Яким болем для батька видіти сина, сплямленого неповинно пролитою кров'ю, від якого з обмерзінням відвертаються всі сусіди і знайомі!»[79]

У пастирському посланні «Єпископський ювілей Папи» митрополит наголошував на тому, як важливо мати «любов до ближніх, до всіх ближніх, до всіх людей». Християни не можуть ставитися до сусідів так, як Каїн ставився до свого брата. «Христос учить обіймати любовю ціле людство, разом зі всіми ворогами і з тими, хто нас кривдили і кривдять». Ця любов мусить бути «така, як любов Христа, – аж до віддання життя за них, до проляття крови»[80]. Важко зрозуміти ці слова інакше, аніж як заклик надавати притулок євреям, незважаючи на смертну кару за такий учинок. Ця тема знайшла продовження в пастирському посланні Шептицького «Про милосердя», що його було написано в червні 1942 року. «Всі книги Ст[арого] і Нов[ого]. Заповітів оповідають нам про Боже милосердя для цілого людства та для поодиноких людей». Кожен християнин, писав митрополит,

[77] *Actes et documents* 3.2: 625.

[78] Шептицький, *Письма-послання*, 92–93.

[79] Там само, 167.

[80] Там само, 91.

зобов'язаний проявляти милосердя[81]. Любов до ближнього має охоплювати «усіх ближніх»[82]. Наступна цитата, без сумніву, стосується ситуації з євреями, які просили у християн їжі та притулку, – так часто траплялося після того, як почалися акції з ліквідації:

«Обов'язок милостині росте з потребою ближнього. Наколи ця потреба доходить до крайности, коли йде про життя ближнього, християнин обов'язаний помогти йому не тільки з того, що йому потрібне до збереження добробуту у свому стані. Тоді той обов'язок любові стається важним обов'язком, себто обов'язком під тяжким гріхом і обов'язком справедливости. Хто находиться в крайній біді, має право шукати рятунку навіть з чужої власности, навіть без згоди власника[83]».

Митрополит нагадав вірним, що найвищий вияв любові – це покласти своє життя за іншого. Є часи, казав Шептицький, коли християни мусять робити це у буквальному сенсі. Але будь-яка любов до ближнього мусить включати цю готовність до самопожертви.

Ця християнська любов до ближнього – кардинальна протилежність того, «якою правдивою безоднею злоби і ненависти [є] злочин чоловіковбивства!». Убивство – це повторення Каїнового злочину, «бо кожен ближній є братом, – є членом тої людської родини, яка розрослася з родини першого чоловіка». Убивство – це злочин, що найбільше віддаляє людину від християнської любові до ближнього та від християнського розуміння життя[84]. Убивство – найтяжчий злочин, що найбільше суперечить людській природі, тому що смерть – найбільше зло, що його одна людина може заподіяти іншій. Убивство вимагає покарання від небес[85].

Є кілька моментів у листі до папи від 29–30 серпня, які я досі не висвітлив. Один із них – те, що Шептицький на той час вважав, що нацисти були гіршими за більшовиків, що їхній режим був майже сатанинським[86]. (Пізніше він також сказав Мартелеві, що «Німеч-

[81] Там само, 165.

[82] Там само, 168.

[83] Там само, 173–174.

[84] Там само, 179.

[85] Там само, 180.

[86] *Actes et documents* 3.2: 625.

чина – це гірше за більшовизм»[87]). Німці встановили систему брехні, облуди, несправедливості та грабунку, карикатуру на всі поняття цивілізації та порядку. Їхній егоїзм зріс до абсурдних розмірів, а національний шовінізм досяг воістину диявольських розмірів. Вони ненавиділи все, що є доброго і прекрасного. Куди, питав він, все це заведе нещасний німецький народ[88]? Іще один момент, про який говорив митрополит, – те, яким безпомічним він почувався перед лицем цього зла. Він написав пастирські послання, у яких засуджував убивство, зробив убивство задержаним гріхом, намагався відраджувати молодь вступати до міліції, надсилав протест особисто Гіммлеру. Та все ж, за його словами, це було ніщо порівняно з потужними хвилями морального падіння, що поглинули всю країну. Третій момент, який глибоко турбував митрополита, стосувався морального занепаду в його власній архієпархії: багато крові доведеться добровільно пролити, щоби спокутувати кров, яку було пролито під час тих злочинів[89].

Найбільш знаним випадком втручання Шептицького в цю ситуацію є його пастирське послання «Не убий» від 21 листопада 1942 року. Іноді дослідники висловлювали сумніви, чи це послання справді стосувалося масових убивств єврейського населення. Та як ми вже побачили, у ньому було продовжено й розвинуто дискурс про вбивство, що виник після березневих і серпневих «акцій». Ба більше, хоча час появи цього послання прямо не пов'язаний із якимись конкретними епізодами Голокосту, треба пам'ятати, що воно мало кілька попередніх версій; тому його варто пов'язувати з реакцією митрополита на «серпневі акції». Як відзначає Редліх, той факт, що Шептицький дав почитати копію цього послання рабино-

[87] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 3; Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 138.

[88] *Actes et documents* 3.2: 628–629.

[89] Ibid., 629. Ще 1908 р. Шептицький був майже в розпачі від звістки про політичне вбивство намісника Галичини, скоєне українським студентом. Переказували, що він висловився так: «Я бачу, що моя рука заслабка. Мені не залишається нічого, як тільки відмовитися від власної пастирської посади й податися в монастир» [Larry Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2010), 342].

ві Кагане, свідчить, що він вважав його «зверненням, що стосувалося єврейської ситуації»[90]. Хоча Шептицький не згадував (і не міг цього зробити) про євреїв відкрито, Кравчук вказує, що він «нагадував своїм читачам, що "справжня любов охоплює всіх ближніх", а засвідчення братерської любові як протилежності до вбивства було обов'язком, що поширювалося "на кожного в силу людської природи"»[91].

Невдовзі після того, як було випущено згадане пастирське послання, Шептицький видав «Правила до декрету "Про П'яту Божу заповідь"». У ньому він подав рекомендації, як ставитися до «численних фактів чоловіковбивства, якого допустилися наші вірні». Митрополит радив священикам проводити місії та реколекції, а також у проповідях засуджувати вбивства. «Тільки солідарна праця цілої громади може спасти від нещастя співжиття зі злочинцями». Після цього Шептицький видав листа до духовенства, «Мир о Господі і благословенство», де зазначив, що правила, які він запропонував, видавалися йому «просто нічим... в порівнянні з тим, що було би треба запропонувати»[92].

* * *

Досліджуючи ці праці митрополита Андрея, я передусім цікавився ними як свідченням того, про що він думав. Німецька влада суворо обмежувала митрополитові можливості поширювати свої тексти й ділитися власними тривогами з духовенством і вірними його архієпархії. Німці застосовували цензуру до його текстів, до деяких частково, а до деяких повністю. У листі до папи Пія XII Шептицький повідомляв, що влада, звичайно, конфіскувала його послання про вбивство, але йому вдалося чотири чи п'ять разів донести їхній зміст до загалу духовенства[93]. Те, що Шептицький вкрай негативно ставився загалом до вбивств і, зокрема, до нищення євреїв, було добре відомо українським політичним колам, польському підпіллю й німецькій управлінській верхівці.

[90] Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi", 46. Див. також: Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 242 (n. 170).

[91] Ibid., 242, цитата з Шептицький, *Письма-послання*, 224–225.

[92] Там само, 257–258.

[93] Actes et document 3.2: 627.

Крім того, що Шептицький думав і писав про Голокост, він ще й докладав особистих зусиль до порятунку євреїв. Після того, як убили рабина Левіна, Шептицький організував для двох його синів, Курта (Ісаака) й Натана, притулок у греко-католицькому монастирі та у соборі св. Юра, де вони перебували, аж поки Львів знову не зайняли радянські війська. Від травня 1943 року він також надавав притулок рабинові Кагане. Крім того, безпосередньою заслугою Шептицького є порятунок іще близько ста п'ятдесяти євреїв, переважно дітей[94]. Він також допомагав євреям отримувати «арійські» документи. Один зі вцілілих євреїв, Едвард Гарвітт, згадує, що його матір домовилася про зустріч із митрополитом, і він прийняв її. Шептицький запропонував помістити її сина в жіночий монастир, але Едвардова мати не хотіла з ним розлучатися. Тому Шептицький натомість улаштував для неї отримання документів, які збільшували шанси цієї маленької родини на виживання[95]. Діяльність Шептицького, спрямована на порятунок євреїв, теж отримала певний розголос[96], тож багато хто з духовенства та вірних міг брати приклад із нього й допомагати рятувати євреїв[97]. Один із його священиків, отець Омелян Ковч із Перемишлян, особливо багато допомагав євреям. Коли його арештувало гестапо наприкінці 1942 року, Шептицький намагався заступитися за нього, на жаль, безуспішно. Він загинув у Майданеку, і 2001 року його беатифікував папа Іван Павло II[98]. Ковч мав прямий зв'язок із Шептицьким[99].

---

[94] Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi", 46–47, 51 (n. 50). За інформацією рабина Кагане, під час однієї великої операції вдалося врятувати дві сотні єврейських дітей [Leo Heiman, "They Saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis", *Ukrainian Quarterly*, 17.4 (1961): 328]. Курт Левін зібрав колекцію свідчень євреїв, яких урятував Андрей Шептицький. Вона зберігається в USHMM, RG 204.609.

[95] Shoah Foundation, interview with Edward Harvitt, 44068: 17.

[96] У статті «Українці і жиди» вказано, що українці та громадяни інших національностей обговорювали лист-протест Шептицького до Гіммлера.

[97] Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 242–245.

[98] Anna Maria Kowcz-Baran, *For God's Truth and Human Rights* (Ottawa, 2006), 55–81, 93–94; Ковба, *Людяність у безодні пекла*, 137.

[99] Kowcz-Baran, *For God's Truth*, 58.

Митрополит також намагався залучити Український центральний комітет до порятунку євреїв, які якимось чином прислужилися українцям[100].

Антиєврейські компоненти світогляду Шептицького

Може здатися дивним, що, попри засудження Голокосту і спроби допомогти єврейському населенню, Шептицький усе ж, певною мірою, перебував під впливом християнського антиюдаїзму та антисемітизму. Він вважав, що Голокост був Божою волею й, можливо, карою за вбивство Ісуса Христа. Процитую добре знаний уривок зі спогадів рабина Кагане:

«Трохи помовчавши, митрополит продовжував: «Чи замислювалися ви коли-небудь, чи ставили перед собою питання, у чому корені ненависті й жорстокого переслідування євреїв як у древні часи, так і тепер? Що є їхнім джерелом?» – Він вказав на книжкову полицю, попросив мене знайти Новий Завіт у перекладі на іврит і показав мені вірш 25 глави 27 Євангелія від Матвія: "Тут сказано: "А ввесь народ відповів і сказав: "На нас його кров і на наших дітях!". [...]

Ранком наступного дня священик Грицай[101] сказав мені, що ввечері митрополит хоче мене бачити знову. [...М]итрополит жестом своєї напівпаралізованої руки запросив мене підійти й сісти на стілець поруч із ним. "Наша вчорашня розмова не давала мені заснути, – сказав він. – Я щиро каюся і дуже шкодую про те, якого спрямування вона набула. Я не повинен був цього казати. При випробуваннях, що випали на вашу долю, коли єврейський народ стікає кров'ю і гинуть тисячі ні в чому не винних людей, я не повинен був торкатися цієї теми. Я знаю, що наша розмова дуже схвилювала вас, і прошу у вас пробачення. Зрештою, я всього лише смертний і на мить я дозволив собі забути про реальний стан речей»[102].

---

[100] Сурмач, *Дні кривавих свастик*, 102. Український центральний комітет, який очолював проф. Володимир Кубійович, був єдиною офіційно визнаною українською громадською організацією в Галичині та на решті окупованої німцями території Польщі. Це була перша організація–посередник між українцями та німцями.

[101] Отець Володимир Грицай був секретарем Шептицького.

[102] Кахане, *Щоденник Львівського гетто*, 182–183. Цю розмову також переказано в Heiman, "They Saved Jews", 330–331.

Схожі погляди поділяв багато хто з пастви митрополита. Українці відзначали, що багато євреїв пасивно ставилися до винищення власного народу і пояснювали це тим, що ті визнавали в подіях Божу волю[103].

У листі до папи від 29–31 серпня 1942 року, де рішуче засуджувалося нацистське переслідування євреїв, митрополит додав таке:

«Єдина втіха, яку можна віднайти в ці жахливі часи, – це те, що нічого не стається з нами без волі нашого Небесного Отця. Я думаю, що серед замордованих євреїв є багато душ, які навернулися до Бога, тому що ніколи ще протягом століть вони не опинялися у такій ситуації, як тепер, що місяцями постають перед загрозою насильної смерті»[104].

Під «навернення до Бога» не обов'язково розуміти навернення на християнство, хоча така інтерпретація, звісно, має право на життя. Ймовірніше, що Шептицький мав на увазі, що секуляризовані євреї звертали свої думки до Бога перед обличчям смерті.

Розмовляючи з Шептицьким, Мартель висловив думку про те, що євреї складали більшість у радянських секретних органах і були заклятими ворогами християнства. За словами Мартеля, Шептицький із цим погодився, проте відмовився схвалити практику їхнього знищення[105].

Співпраця з німцями (1943–1944): дивізія СС «Галичина»

Андрій Кравчук писав, що «митрополит Шептицький був надзвичайно проникливим в етичних питаннях, що, у свою чергу, змусило його змінити свою позицію від поміркованого пристосовування [до німецького режиму] до відвертого неприйняття»[106]. Це твердження важко узгодити з тим фактом, що митрополит підтри-

[103] Eva Himka and John-Paul Himka, "Interviews with Elderly Nationalists in Lviv", доповідь на 5-му щорічному Данилівському семінарі із сучасних українських студій (Оттавський університет, 20–31 жовтня 2009 року), особливо див. інтерв'ю з Дарією Полюхою; Omer Bartov, "Eastern Europe as the Site of Genocide", *Journal of Modern History* 80.3 (September 2008): 580.

[104] Цит. за Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi", 47.

[105] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 4.

[106] Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 247.

мав створення української дивізії СС. Кравчук намагався пом'якшити цу явну суперечність, стверджуючи, що «складно однозначно встановити, що він думав про дивізію», і вказував, що «немає свідчень, щоб митрополит офіційно й недвозначно висловився на підтримку створення цього військового формування»[107]. Втім, є докази, що митрополит надавав дивізії помірну підтримку. Його помічник, Йосиф Сліпий, зазначав:

«Коли творилася дивізія «Галичина», то я мусів правити Службу Божу для новобранців, в заступництві за Митрополита, а проповідь говорив о. Лаба. Після Служби Божої прийшов Вехтер і дякував мені, кажучи, що Служба Божа "вар айн Ерлебніс фюр міх" ["це був для мене цінний досвід"]. Мене запросили на почесну трибуну під час дефіляди [параду], одначе я не пішов, а Вехтерові дуже залежало на тім, щоби я був, тому за мною допитував, але якось мене там оправдували. На прийняття я також не ходив. Вже при зорганізуванню дивізії і при інших виступах я звертав увагу покійному Митрополитові, щоби церкву не ангажувати в гітлерівських імпрезах, бо вони [гітлерівці] заберутся, а опісля треба буде брати відповідальність, тим більше, що більшовицька офензива йшла скорим темпом[108]».

Деякі дослідники цього питання вважали, що Шептицький підтримував дивізію, бо вважав, що існування регулярної військової одиниці – це краще за націоналістичні партизанські формування[109]. Інформатор радянського Наркомату державної безпеки наводив такі слова Шептицького (літо 1944 року): «Я засуджую дії УПА та бандерівців; я виправдовую мельниківців та людей, що служать у дивізії СС "Галичина"»[110]. Мартелеві Шептицький казав: «Якщо німці продовжуватимуть зазнавати поразок, і настане період анархії й хаосу, ми будемо дуже щасливі мати національну армію, яка підтримуватиме порядок і зможе протидіяти найлихішим неподоб-

[107] Ibid., 265.

[108] Slipyj, "Spomyny", 97.

[109] Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine*, 267; Piotr Zychowicz і Andrzej Zięba, "Dwie twarze abp. Szeptyckiego", Rzeczpospolita, 29 listopada 2009: https://bit.ly/2GZHiWp.

[110] *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки*, 264.

ствам, доки не прийдуть регулярні радянські війська»[111]. Більше того, митрополит призначав капеланів у дивізію, щоб забезпечити її християнською опікою[112].

Проте на позицію Шептицького, без сумніву, впливали й інші міркування. Разом із іншими українськими лідерами він одразу після встановлення німецької влади почав лобіювати створення українського військового формування для боротьби з радянськими військами. Українські лідери сподівалися, що в майбутньому солдати, які перебували на службі у німців, сформують ядро національної армії. Саме із цих міркувань багато галицьких українців вступали до СС «Галичина» 1943 року; те саме ще раніше спонукало учасників бандерівського руху поповнювати лави української допоміжної поліції на службі у німців. І хоча у 1943 році Шептицький не підтримував німецької влади, ба навіть стверджував, що більшовики кращі за німців, ідея створити українську армію, найімовірніше, видавалася привабливою для митрополита, який і сам свого часу служив в австрійській кавалерії. Крім того, Галичиною поширювалися жахливі чутки про те, що можуть зробити «Совєти», коли знову завоюють ці землі. Український письменник Аркадій Любченко, сам расист і антисеміт, у своєму щоденнику 27 березня 1943 року записав таку фразу, почуту від митрополита: «Маю, між іншим, відомості, що большевики хотять втягти китайців для боротьби в їхніх лавах проти Європи. Якщо Англія й Америка допоможуть збройним матеріалом... то розумієте ж, китайці не потребують особливих зусиль, щоб виставити одразу проти німців якихось 50 мільйонів людей. Це буде страшне! Бог тільки знає, чим взагалі це все може скінчитися»[113]. Шептицький висловив стурбованість цією участю китайців також у розмові з Мартелем, припустивши, що більшовики правитимуть світом: «У них є невичерпні людські

[111] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 3; Stehle, "Sheptyts'kyi and the German Regime", 138.

[112] Питання капеланів досліджується в Arianna Silecky, "Fathers in Uniform: The Greek Catholic Chaplains of the 14th SS Galicia Division (1943–1947)", M.A. thesis (University of Alberta, 2006).

[113] Аркадій Любченко, *Щоденник* (Львів; Нью-Йорк: М. П. Коць, 1999), 130. Дякую Тарасові Курилу за те, що він знайшов цей фрагмент.

резерви, завдяки Азії та китайцям»[114]. Шептицький, як видається, міркував про Європу та Азію у стереотипних категоріях.

Окупаційна влада розуміла, що митрополит був спроможний співпрацювати з німцями, тому що звик провадити діяльність в умовах багатьох режимів. І справді, Шептицький став митрополитом за імперії Франца-Йозефа; його було заарештовано за часів російської окупації Галичини під час Першої світової війни; коли ж після цього він повернувся до Львова, це вже була Польща; не минуло і двох десятиліть, як йому довелося працювати під радянською владою; а вже через два роки митрополит опинився в державі нацистів. Цей багатий досвід мав, на думку німців, свої плюси й мінуси. Вехтер, губернатор окупованої Галичини, писав: «Відтак, митрополита не можна назвати ні прихильником, ні противником німців». Хоча Вехтер й вважав, що Шептицький свідомо не поспішав переймати «німецьке розуміння» протистояння більшовизму (тобто пов'язати його з євреями), це не означало, що останній симпатизував більшовикам. Він ніколи не закликав повставати проти Німеччини. У розмовах він висловлював несприйняття деяких «деталей», як наприклад «форми переселення євреїв» (тобто вбивства євреїв). Але «ці незначні розбіжності» більше ніж винагороджуються митрополитовою допомогою в завоюванні прихильності українського населення. Він та його духовенство дуже допомагали, писав Вехтер; вони підтримали формування дивізії СС і молилися за фюрера під час служби Божої[115].

Висновки

В деяких моментах це дослідження спромоглося додати небагато нового до того, що вже нині відомо з опублікованих праць про митрополита Андрея Шептицького та Голокост. Це стосується, зокрема, операцій із порятунку євреїв, що їх організовували сам Шептицький та його найближчі соратники. Попередня інтерпретація спиралася переважно на поки що найповнішу наукову розвідку

[114] Frédéric, "Abschrift, Übersetzung", 3.

[115] USHMM, RG 1995.A.1086, reel 5, Otto von Wächter, Gouverneur des Distrikts Galizien, an Botschaftsrat Dr. Schumburg, 31. Mai 1944 (оригінал: Державний архів Львівської області, ф. Р-35, оп. 1, спр. 45, арк. 1–2).

Шимона Редліха, що являє собою доволі стислий огляд. Для того, щоб дослідити діяльність Шептицького як рятівника євреїв, науковцям потрібно докласти ще багато зусиль. У такому разі питання про те, чи варто надавати митрополитові звання Праведника народів світу, варто відкласти – з тим, щоб дослідження було насправді плідним. Аналізувати це питання необхідно більш системно, глибше і більш творчо залучати архіви та спогади, а також порівнювати його діяльність із тією, що її провадило духовенство та вірні римо-католицької та вірмено-католицької церков у тих самих і сусідніх регіонах[116].

Іще одне питання, з якого ця стаття повідомляє мало нового, – це антиєврейські складники світогляду Шептицького. Не було виявлено якихось його висловлювань, про які б не було вже згадано в дослідницькій літературі. Проте і це питання потрібно вивчати глибше. Особливо корисно було би порівняти, як митрополитові погляди часів Голокосту співвідносяться з думками, що їх він висловлював раніше. Здається, до початку Шоа Шептицький нічого не писав про відповідальність євреїв за розп'яття Христа[117], а отже, можна припустити, що цей ланцюг думок виник унаслідок того, що він спостерігав і пояснював як Божу кару космічних масштабів. Щоб контекстуалізувати погляди Шептицького на Голокост, корисно було б вивчити його теологічні висловлювання щодо євреїв та юдаїзму, а також його політичні роздуми про євреїв, зокрема те, наскільки тісно він пов'язував євреїв із комуністами. На початку двадцятого століття Шептицький ототожнював соціалізм із євреями[118], але не згадував про них у своєму найбільш відомому пас-

[116] Щодо діяльності вірмено-католицької церкви в акціях порятунку євреїв див.: Самвел Азізян, "Випробування віри: Рятування євреїв українськими та вірменськими душпастирями під час Другої світової війни", *PICУ*, 25 серпня 2009: https://bit.ly/2H637Ut.

[117] Пишучи 2004 року монографію про теологію Шептицького, о. Петро Ґаладза переглянув його теологічні праці й не знайшов нічого схожого на те, що митрополит казав рабинові Кагане (повідомлено о. Ґаладзою в особистій розмові з автором).

[118] John-Paul Himka, "Metropolita Andrzej Szeptycki wobec zagadnienia reformy wyborczej, 1905–1914', w *Metropolita Andrzej Szeptycki: Studia i materiały*, red.

тирському посланні 1936 року, де засуджував комунізм. (Для контрасту варто згадати, що того ж року польський архієпископ кардинал Авґуст Глонд написав сумнозвісне пастирське послання, де звинуватив євреїв у численних злочинах, зокрема в тому, що вони очолювали комуністичний світовий рух.) Як загалом у греко-католицькій церкві ставилися до євреїв у той час, коли Шептицький був митрополитом? Цього питання досі не досліджували. З одного боку, ми знаємо про єпископа Івана Бучка, який 1936 року засудив антисемітизм[119]; із другого ж – отець Іриней Назарко 1930 року видав статтю-компендіум антисемітських висловлювань, де він дійшов навіть до виправдання звинувачень євреїв у скоєнні обрядових вбивств[120]. Словом, необхідно провести подальше дослідження контексту.

Щодо інших питань у цьому дослідженні було використано додаткові джерела, завдяки чому було підтверджено чи розширено уявлення, які вже міцно вкорінилися в літературі. Серед них – те, що на початку 1942 року Шептицький почав гостро критикувати вбивства євреїв, що їх здійснювали німці, висловлюючи свій протест напряму до німців і найвищого керівництва католицької церкви. Особливо його турбував той факт, що українців залучали до процесу винищення євреїв. До середини літа 1942 року він дійшов висновку, що нацисти були навіть гірші за більшовиків. Проте митрополит усе ще міг співпрацювати з ними, коли йшлося про менше із двох лих (дивізію СС «Галичина» на противагу неконтрольованим ватагам націоналістичної молоді). Його неймовірно глибоко вражали убивства і сильно непокоїли перспективи спасіння пастви. Хоча в цьому дослідженні не сказано нічого принципово відмінного від того, що вже раніше висловив Андрій Кравчук, тут було спеціально широко процитовано висловлювання Шептицького, щоби виразніше продемонструвати розгалуження його думок та емоцій.

Andrzej A. Zięba (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1994), 147.

[119] Shimon Redlich, "Jewish-Ukrainian Relations in Inter-War Poland as Reflected in Some Ukrainian Publications", *Polin* 11 (1998): 244 (n. 54).

[120] Іриней Назарко, "Пізнаймо жидів!", *Календар «Місіонаря»*, ч. 27 (1930): 54–60.

Новизна цього дослідження полягає у зверненні більшої уваги на те, як із часом змінювалися погляди Шептицького, як він реагував на різні етапи розгортання Голокосту та інші злочини під час війни. Львівський погром та інші насильницькі виступи невдовзі після встановлення німецької окупації стали для Шептицького несподіванкою, незважаючи на те, що інстинктивно він включив до свого першого звернення до нової влади, а перш за все до уряду Стецька, заклик поважати права всіх громадян, незалежно від їхнього віросповідання та національності. Коли його попросили припинити Львівський погром, Шептицький не спромігся дати адекватну відповідь, принаймні таку, яка б залишила слід. Він, мабуть, думав, що ті жорстокі виступи були просто вибухом, що їх спровокувала злість на причетність євреїв до злодіянь більшовиків, і сподівався, що події повернуться в нормальне русло із встановленням німецького владного порядку.

Те, що митрополит продовжував триматися за надію на повернення до нормального життя протягом багатьох місяців, попри все більш очевидні свідчення протилежного, зовсім не дивно. Будь-хто, хто читав спогади та мемуари євреїв про той час, зможе засвідчити, що самі євреї сподівалися, що німці відновлять порядок після першої хвилі жорстокості в липні. І коли німці розпочали вже більш систематично проводити насильницькі операції, вцілілі євреї й надалі сподівалися, що кожна з таких «акцій» стане останньою. Тому митрополит не був єдиним, хто вважав, що німці навряд чи мають намір винищити всіх євреїв. Але розстріли, які, як він чув, відбувалися просто біля стін його резиденції, бентежили його спокій і надії. Він скаржився про це німецьким чиновникам, які його відвідували. В лютому 1942 року, коли надій лишилося надто мало, він звернувся із протестом до Гіммлера. Залучення українських поліцейських до німецьких акцій винищення євреїв в Рогатині, а потім до масштабної антиєврейської акції у Львові в березні 1943 року, підштовхнуло митрополита до усвідомлення надзвичайної природи Голокосту і до дії. Під час «березневої акції» він написав перший варіант листа до Ватикану і зробив убивство «задержаним» гріхом. Від того моменту тема вбивства часто повторювалася в його пастирських посланнях та інших публічних виступах. Він

багато про це думав: роздуми на цю тему практично заполонили його свідомість.

Масштаби винищення євреїв зростали, і митрополитові думки про вбивство почали рухатися в різних напрямах. Серед іншого, він міркував про презирство, яке люди відчували навіть до виконавців узаконених страт. Він ретельно збирав інформацію про вбивства євреїв. Із листа, який Шептицький надіслав до Ватикану в серпні 1942 року, видно, що митрополит здобув значно більше інформації про Голокост, ніж мав у березні 1942 року, коли писав перший варіант листа. Страхітливий і надзвичайний характер Голокосту він навіть пробував пояснити собі божественним втручанням, карою для євреїв. Такі самі думки траплялися під час Шоа серед деяких рабинів, хоча вони й не пов'язували єврейські проступки з чимось із християнського наративу.

Одна з найстрашніших речей, із якою мають справу дослідники Голокосту, – це готовність багатьох звичайних людей здійснювати жахливі злочини проти таких самих людей, як вони, а ще – байдужість і навіть прийняття цього як належного багатьма свідками. Серед неєврейського населення дуже рідко можна було зустріти такі прояви жаху й розпачу від усвідомлення факту вбивства євреїв, як ми знаходимо у текстах Шептицького. Вкрай рідко траплялися особистості, які робили все від них залежне, щоби протестувати проти оргії вбивства і намагатися її зупинити. Митрополит був саме такою людиною. Він мав слабкості й упередження, як і кожна людина, але прислухався до голосу свого сумління, не дозволяв собі переступати через власні принципи й у важких ситуаціях мав надзвичайну сміливість висловлювати свою позицію.

6. Націоналізм без Бога

Уперше надруковано: "Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors", in *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency, ed. Jonathan Frankel* (New York; Oxford: Oxford University Press, 1997): 170–189. Текст опубліковано у Критика, ч. 6 (1998): 7–11.

Друкується з дозволу редакції часопису.

Тема колаборації українців[1] у нацистському геноциді євреїв кілька разів за останні роки спричиняла гостру полеміку (особливо під час діяльності комісії для розслідування справ військових злочинців у Канаді, процесу Івана Дем'янюка в Ізраїлі[2] та після американської телепередачі «Потворне обличчя свободи»). Питання це не тільки болюче, а й страшенно заплутане. Навіть у науковій літературі щодо нього висловлюються цілком протилежні погляди. Серйозними монографічними дослідженнями воно не підкріплене, а відповідні джерела надто багатомовні, розпорошені й суперечливі[3].

---

[1] У цьому тексті, а також в інших статтях збірки, автор вживає словосполучення «колаборація українців», яке, однак, не мусить створювати в читача хибного враження про «колективну провину» та відповідальність всього українського народу за колаборацію з нацистами в під час Голокосту. – *Прим. ред.*

[2] Йдеться про судовий процес над Іваном (Джоном) Дем'янюком, який під час Другої світової війни служив у Червоній армії, згодом потрапив до німецького полону, а після війни емігрував до США. На початку 1980-х років Дем'янюку було висунуто обвинувачення у співучасті в нацистських злочинах. У 1986–1994 рр. він перебував в ізраїльській тюрмі. У 1988 р. його було засуджено до страти, проте за підсумками перегляду справи у 1993 р. Верховний суд Ізраїлю змінив вирок на виправдувальний. – *Прим. ред.*

[3] За час, що минув від першої публікації цієї статті українською мовою з'явилися монографії та ґрунтовні статті, присвячені питанню колаборації. Див., напр.: Михаил Семиряга, *Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны* (Москва: РОССПЭН, 2000); Peter Davies, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two* (Harlow: Pearson

Без претензії на остаточність висновків, у цій статті зроблено спробу окреслити часовий контекст, у якому формувалися чинники, що спонукали українців до колаборації, і відокремити менш значущі з-поміж них від історично обумовлених.

Фокусуючи увагу на участі українців у геноциді, можна створити хибне враження, що вона була масовішою, ніж насправді. Тому мушу наголосити, що ця стаття не має на меті окреслити міру такої участі. Рабин Давид Кахане згадує у своїх мемуарах[4], що багатьом євреям зі Львова вдалося вистрибнути з потяга, який віз їх до Белжеця. «Одні селяни пожаліли втікачів, нагодували їх та показали дорогу назад до міста. Інші передали їх до рук української поліції або ґестапо». Для вузького дослідження, яким є ця стаття, важливі тільки мотивації тих «інших»; але те, що в ньому не згадуються селяни, котрі допомагали втікачам, не значить, що їх не було зовсім.

Нарешті, іще одне застереження. Намагання з'ясувати мотиви співучасті у масових убивствах не має виправдальної мети, попри поширене переконання, що зрозуміти означає пробачити. Розуміння є важливим саме по собі й варте витраченої на нього праці – особливо коли йдеться про таку болісну історичну подію, як єврейський Голокост.

Щоб глибше зрозуміти причини колаборації українців із нацистами під час Голокосту, треба розглянути історичні умови, що формували те особливе ставлення до євреїв, яке їй сприяло. А також узяти до уваги існування «позачасових», «природних» чинників, що зумовлюють людську поведінку, але не мають історичного коріння й тому нелегко піддаються історичному аналізу. З-поміж них для цього випадку істотні два: жадоба збагачення (якщо вона задовольняється у спосіб, що суперечить визнаним нормам люд-

Education, 2004); Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)* (Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2012); Юрій Радченко *«Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Красноградi Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.)*. (Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010.) – *Прим. ред.*

[4] Давид Кахане, *Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина* (Київ: Дух і Літера, 2009).

ської поведінки) і садизм (психологічна схильність отримувати насолоду, завдаючи біль і смерть).

Нацистська політика «остаточного вирішення єврейського питання» дала неєврейському населенню численні нагоди збагатитися за рахунок приречених євреїв. Вигнання євреїв із їхніх домівок у гетто та усунення їх від економічної діяльності поліпшило житлові умови та матеріальний стан багатьох неєвреїв, які посіли їхнє місце. Незабаром після німецької окупації західними регіонами Радянського Союзу прокотилася хвиля погромів, що створила передумови для грабунків. Подекуди німецька військова адміністрація робила спроби цьому запобігти. Вермахт стратив під час погрому у Дрогобичі кількох українців, проте й сам не цурався грабунку. Під час погрому в Умані у серпні 1941 р. «єврейські помешкання були повністю зруйновані, начиння та цінності розграбовані. У цих діях брали участь майже самі тільки члени Вермахту»[5]. Отже, скоєні задля збагачення злочини, якщо вони були спрямовані проти євреїв, могли залишатися безкарними (або майже безкарними).

Як тільки почалося систематичне переслідування євреїв, вони наражалися поза межами гетто на бандитський розбій[6]. Дехто з українців добровільно вступав до поліції або до охоронних батальйонів у концентраційних таборах і таборах смерті, аби мати можливість збагатитися через хабарі та здирництво[7].

---

[5] *Ereignismeldung UdSSR*, no. 119 (20. Oktober 1941): 5.

[6] Єврейський партизан записав у своїх спогадах (мабуть, про 1942 р.): «Останні вцілілі євреї з Городенки, не бачачи іншого виходу, вирішили перейти Дністер і прямувати до Тлуста й Бучача. Ця подорож не для всіх виявилася безпечною. Декого дочиста пограбували банди українців. [...Пізніше] всі неозброєні євреї в сусідніх лісах трималися нашої [партизанської] групи. Загроза нападів, переважно з боку місцевого українського населення, була постійною. Українці влаштовували засідки біля доріг, що вели до сіл. Кожного неозброєного єврея безжально били, забирали в нього гроші й одяг, залишаючи його зовсім голим» [Joshua Wermuth, "The Jewish Partisans of Horodenka", in *They Fought Back: The Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe*, ed. Yuri Shul (New York: Schocken Books: 1975), 226–227].

[7] Українці з-поміж охоронців у таборах смерті здебільшого належали до радянських військовополонених, що пройшли вишкіл у підготовчому таборі СС

Були й такі, що брали участь у нацистських злочинах через уроджену або набуту схильність до жорстокості та вбивства. Активний або прихований садизм завжди притаманний певній категорії людей. За нормальних історичних обставин осіб з активними садистськими схильностями суспільство витіснило б як кримінальних елементів, а приховані схильності так би прихованими й залишилися; так само і жадоба збагачення не привела би до грабіжництва та здирництва. Але нацистська окупація українських територій перемістила криміналітет із задвірків суспільства до його центру, неймовірно підсиливши найгірші людські риси. Дуже важливо усвідомлювати факт участі таких осіб у масових убивствах, надто за особливого збігу обставин, що надав їм такої виняткової ваги.

Звільненням садистських нахилів був особливо занепокоєний митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький, який у своєму пастирському посланні 21 листопада 1942 р. писав:

> «Та [чоловіковбивник] не тільки вбив ближнього, але й свою душу позбавив надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у пропасть, з якої, може, вже й не буде спасіння! Бо пролиттям неповинної крови викликав, може, в своїй душі демонів пожадливості!, які кажуть йому в терпіннях і болях ближнього шукати власної радости.
>
> Вид пролитої крови викликує в людській душі змислову пожадливість, злучену з жорстокістю, що шукає заспокоєння в завдаванні своїм жертвам терпіння і смерти. Кровожадність статись може такою пристрастю, нічим незв'язаною, що для неї найбільшою розкішшю буде мучити та вбивати людей!... Злочин стається для нього [кровожадливого чоловіковбивника] щоденним кормом, без якого терпить і мучиться, наче б терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати».

Існує поширена думка, що у скоєнні злочину внутрішні спонуки злочинця важать один відсоток, а дев'яносто дев'ять – сприятливі обставини. Нацистська окупація створила надзвичайно сприятли-

для охоронців у Травниках. Див. про це у Jules Schelvis, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp* (Oxford; New York: Berg, 2007); Роберт Кувалек, *Табір смерті у Белжеці* (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010).

ві умови для розвитку певних типів кримінальної поведінки. Вартісність і спроможності різних народів, що опинилися під їхньою владою, нацисти оцінювали згідно зі своїми расистськими уявленнями. Українців, литовців і латишів вони вважали особливо налаштованими проти більшовиків (а отже, й проти євреїв) і достатньо примітивними, щоб виконувати брудну роботу – а тому придатними для участі в масових знищеннях. Саме з них (переважно з військовополонених) набирали наглядачів у концентраційні табори й табори смерті, вербували "Hiwi"[8] для очищення гетто й для масових страт, що їх зазвичай доручали українській поліції (на відміну, наприклад, від польської)[9].

Невипадково й те, що ніде на контрольованій нацистами території не було такого масштабу провокування погромів проти євреїв, як у західних областях Радянського Союзу. Тут улітку 1941 р. від рук місцевого неєврейського населення загинули десятки тисяч євреїв. Із німецьких документів недвозначно ясно, що більшість погромів спровокували самі німці або місцеві агенти, що діяли за їхніми інструкціями. Хоча нацисти вбачали в українцях природних спільників у війні проти євреїв, реальний досвід засвідчив, що розраховувати на їхню співучасть можна не завжди. Айнзацгрупа C[10],

[8] Від нім. *Hilfswillige* – добровольці.

[9] Про це існують численні свідчення очевидців і німецькі документи (наприклад, в архіві Яд Вашем зберігається звіт «Вирішення єврейського питання в Галичині» ґрупенфюрера СС і генерал-лейтенанта поліції Фріца Катцмана, де він відзначив тих, хто допоміг йому в очищенні Галичини від євреїв: «сили поліції безпеки та порядку, жандармерію, спеціальну службу та українську поліцію»), проте в українських колах це часто замовчується чи заперечується. [Від часу написання цієї статті у 1995 р. рівень академічної дискусії про колабораціонізм в Україні, зокрема і в Галичині, суттєво зріс. – *Прим. ред.*]

[10] Айнзацгрупи – оперативні військові частини Служби безпеки (СД), створені нацистським керівництвом з метою проведення каральних акцій. Підпорядковувалися Головному управлінню імперської безпеки (РСХА). Айнзацгрупи залучалися, зокрема, до «остаточного вирішення єврейського питання» на захоплених нацистами територіях. Айнзацгрупи A, B, C, D з перших днів радянсько-німецької війни брали участь у масових стратах. На території СРСР айнзацгрупами було вбито близько 2 млн. осіб. Айнзацгрупа C під керівництвом

що базувалася в Житомирі, в серпні 1941 р. скаржилася, що «раніші ретельно сплановані спроби підбурити погроми проти євреїв не дали, на жаль, бажаного результату»[11]. У наступні місяці особливі заходи, до яких вдавалися, щоб переконати місцевих українців, ситуацію докорінно не змінили: населення не тільки «не можна було намовити на активні дії проти євреїв», але навіть «єврейські криївки вони не хотіли виказувати»[12]. Тоді нацисти публічно стратили тут якогось Кіпера, єврея, який служив у ҐПУ. Він зізнався, що скоїв більш як 1350 убивств буцімто для того, аби «дати волю своїй ненависті до всього неєврейського». Перед стратою злочини, що закидалися йому, українською та німецькою мовами оголосили з пересувного гучномовця й описали на плакатах, які розмістили на шибениці. З огляду на сталінський культурний контекст, показова страта повинна була справити на людей велике враження. Так чи інакше, організатори спектаклю, цілком задоволені досягнутим результатом, рекомендували його іншим як приклад для наслідування.

Особливо дієвим пропагандистським заходом нацистів було відкриття місцевому населенню доступу до тюрем і масових поховань жертв радянської політичної системи. Туди приводили євреїв, змушуючи їх прибирати трупи (часто розчленовані) й звинувачуючи у скоєнні цих злочинів.

Крім отаких масових видовищ, нацисти роздмухували антиєврейські настрої й через пресу. Напередодні остаточної ліквідації галицьких євреїв нацисти наказали двом найбільшим на той час українським газетам («Краківські вісті» та «Львівські вісті») надрукувати серію антисемітських статей.

Методи, за допомогою яких нацисти примушували українців служити "Hiwi" й охоронцями в таборах, а населення не допомагати євреям, систематично не досліджено. Проте достатньо промо-

оберфюрера СС Отто Раша діяла на окупованій території України, де стратила приблизно 975 тис. людей. – *Прим. ред.*

[11] *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941 – January 1943*, ed. Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski and Shmuel Spector (New York: Holocaust Library, 1989), 79.

[12] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961), 202.

вісті фрагментарні свідчення говорять про застосування не лише пропаганди, а й залякування. У розвідці Шмуеля Краковського про діяльність єврейського опору в Польщі читаємо таке:

> «У грудні [1941 року] до табору на Липовій вулиці [у Любліні] надійшло близько 300 совєтських полонених. Після короткого перебування в таборі їм видали нацистські уніформи й записали до складу охоронних загонів (*Wachtbataillonen*). Вони брали участь у ліквідації гетто в самому Любліні та навколо нього. Саме від них євреї дізналися, що близько 100 тисяч совєтських військовополонених убито біля Холма, де їх тримали у відкритому полі, за огорожею під високою напругою. Полонених не годували кілька тижнів, тому багато з них померли від виснаження. Сильний голод спричинив випадки канібалізму. Вижило лише кілька сотень – їх і поставили перед вибором, іти чи не йти на службу до німців».

Можливо, саме в такий спосіб завербовані українські охоронці часом співпрацювали з єврейськими організаціями опору – як у концентраційному таборі у Пляшеві (де понад 300 євреїв утекли разом із шістнадцятьма українськими охоронцями) чи, меншою мірою, у Собіборі.

З-поміж ситуативних чинників, окрім тих, що їх принесли на українську територію нацисти, слід згадати два інші, де роль окупантів не була такою істотною.

Принаймні на початках німецько-радянської війни український націоналістичний рух поряд зі стійкою ворожістю до радянської влади зберігав пронімецьку орієнтацію. Головними ворогами своєї нації українські націоналісти вважали комуністичну Росію та Польщу. Наприкінці 1930-х років вони сподівалися, що Україну визволить Гітлер, який мав не тільки антипольські та антирадянські наміри, а й збирався перекроїти мапу Європи згідно з етнічним принципом (анексія Австрії та Судетів, автономія й за тим незалежність Словаччини, автономія Карпатської України). У деяких нацистських колах, особливо в оточенні Альфреда Розенберга, культивувалася прихильність до українців і висувалась ідея незалежної української держави в тісному союзництві з Німеччиною. Коли Гітлер напав на Радянський Союз, націоналістам здалося,

що їхні надії близькі до втілення. 23 червня 1941 року Володимир Стахів за наказом Степана Бандери надіслав Гітлеру листа, де було висловлено впевненість, що німецька кампанія «знищить розтлінний єврейсько-большевицький вплив у Європі й остаточно покінчить із російським імперіалізмом» і що «відновлення незалежної національної Української Держави в межах, окреслених Брест-Литовською угодою, твердо встановить новий етнічний [*völkische*] порядок у Східній Європі». Згадка про «єврейсько-большевицький вплив» (яка до постійного словесного арсеналу українського націоналізму, схильного ототожнювати більшовизм більше з росіянами, ніж із євреями, не належала) виразно промовляла про готовність націоналістів прилаштуватися до нацистського антисемітизму.

Але вже за кілька тижнів пронімецька орієнтація українських націоналістів зазнала змін. У липні 1941 року, після спроби лідерів бандерівського руху проголосити відновлення незалежної української держави, німці їх заарештували, українську державність заборонили; Галичину, де український націоналізм був найбільше вкорінений, 1 серпня ввели до складу генерал-губернаторства, де переважали польські території, а решту України в межах рейхскомісаріату віддали до рук «брутальної собаки» (з його власних слів) Еріка Коха[13]. Жорстоке поводження з українцями-військовополоненими, масові вбивства їх та цивільного населення відштовхнули націоналістів від нацистів іще більше. Проте серед націоналістів жевріло переконання, що Гітлер – менше зло, ніж Сталін. Хай і непрямо, але пронімецька орієнтація організованого національного руху, мабуть, сприяла участі в геноциді, принаймні створила таку атмосферу, в якій психологічно простіше було упокоритися німцям у всіх питаннях, у тому числі й щодо участі в убивствах.

Антирадянські почуття націоналістів, стійкі упродовж усієї війни (навіть попри зменшення пронімецької орієнтації), суперечили настроям місцевих євреїв, які свою надію вижити покладали на повернення радянської влади. Можна вірогідно припустити (хоча

[13] Еріх Кох був членом нацистської партії, з 1928 по 1945 р. – гауляйтером Східної Пруссії. Від 1941 до 1944 р. очолював Райхскомісаріат Україна. Одним із основних завдань Коха як райхскомісара була експлуатація підвладної території відповідно до потреб Німеччини. – *Прим. ред.*

це й недостатньо задокументовано), що Українська повстанська армія, як і її польський відповідник, Армія Крайова, знищувала єврейські партизанські загони через їхню прокомуністичну спрямованість. Українці, як і поляки, закидали євреям співпрацю з радянською владою під час окупації Західної України та західної Білорусі в 1939–1941 роках.

Другим ситуативним чинником, у якому нацистам належала опосередкована роль, стала та обставина, що українці були шоковані масовим убивством євреїв не такою мірою, як інші європейські народи. До масового політичного насильства українців привчали задовго до Голокосту. Під час Першої світової війни австро-угорське політичне та військове керівництво ув'язнило й стратило за підозрою у проросійських настроях десятки тисяч власних громадян-українців. У 1930-х роках під польською владою українці пережили «пацифікацію», яка була рівносильна широкомасштабним, скеровуваним державою погромам (жертв було порівняно небагато, але побиття людей і знищення майна стало звичайною справою). Під час окупації колишніх польських територій у 1939–1941 рр. радянська влада виселила на схід приблизно півмільйона поляків і провела масові арешти українців, що вплинуло на стан національної психології та політичної культури. Мало того: в Україні й нацисти поводилися брутальніше, ніж в інших регіонах під їхнім пануванням. Дехто із західних науковців зауважив, що через надзвичайну жорстокість нацистської окупації Східної Європи місцеве населення не так гостро сприймало трагедію саме євреїв. У нашому випадку треба додати, що як насильство під час нацистської окупації, так і те, що йому передувало, не тільки збайдужило людей до винищення євреїв, а й послабило психологічні застороги, які би стримували від участі в такому винищенні.

Колаборації українців у антиєврейських акціях сприяли не лише умови нацистської окупації. Не можна нехтувати загальними рисами націоналістичного світогляду та деякими особливостями його формування в Галичині.

Націоналізм ділить світ на національні спільноти й приписує їхнім членам спільні характеристики та колективну відповідальність. Отже, із суто націоналістичного, як і з нацистського, погля-

ду, єврейська дитина є передусім євреєм, а не дитиною. Націоналістичний світогляд проводить чітку межу між «нашим» і «чужим», де згуртованість обмежується тільки «нашими», а оцінка «чужого» виводиться з його ставлення до «нашого». Він узагальнює поведінку певних осіб до рівня цілої національної спільноти й поширює її на інших представників цієї спільноти без жодних на те підстав.

Саме до такого типу мислення й апелювали нацисти, мотивуючи власні антиєврейські акції (наприклад, після згаданої страти Кіпера в Житомирі айнзацгрупа С знищила іще 402 житомирських євреїв) та заохочували інших (коли провокували погроми, приводячи випадкових євреїв на місця радянських масових убивств).

Ця риса націоналізму сприяла закріпленню думки про відповідальність євреїв як спільноти за співпрацю з більшовицькою владою, зокрема з НКВС під час першої радянської окупації Західної України в 1939–1941 роках. Припущення про те, що радянська окупаційна влада серед місцевого міського населення справді розраховувала переважно на підтримку євреїв, може видатися слушним: поляки, що складали його більшість, були призначені до виселення, а нечисленні місцеві українці були переважно інтелігентами, які дотримувалися націоналістичних і антирадянських поглядів. Можна припустити й те, що серед євреїв прорадянські симпатії були більшими, ніж серед українців. Однак документи цих припущень не підтверджують. Вони засвідчують, що, по-перше, радянська адміністрація набиралася переважно з українців (головно з центральної та східної України, хоча й місцевих теж, особливо на селі), а по-друге, серед євреїв поширювалися антирадянські настрої через експропріацію їхнього бізнесу та закриття національних організацій.

Стереотип єврея-співучасника радянських злочинів – плід націоналістичного способу мислення: колаборація певної частини євреїв із радянською владою узагальнювалася, а така сама колаборація українців не бралася до уваги зовсім: націоналізм розглядає власну націю з позиції націоналістичного ідеалу, й ті, хто відхиляється від нього, вважаються «винятками», частіше «зрадниками», але в кожному разі – не речниками нації.

Образ євреїв як спільників радянської влади, можливо, жи-

вився також традиційним націоналістичним уявленням про них як про затятих прибічників українських національних ворогів. Захищаючи свої інтереси як вразлива меншина, євреї схилялися до підтримки панівної політичної нації і прагнули до асиміляції в її національній культурі. Українці були несуверенною нацією, і перспектива асиміляції з їхньою культурою та їхнім переважно селянським суспільством була для євреїв малопривабливою. До початку XX ст., під час польсько-українського національного конфлікту в австрійській Галичині, вони ставали на бік поляків; під час спорадичної українсько-польської війни деякі єврейські партизани також виступали на польському боці, й тому на них нападали загони бандерівців.

Втім, із модерної антисемітської ідеології український націоналізм увібрав небагато. Українці та українські націоналісти могли відчувати неприязнь до євреїв, але це було викликано традиційними причинами чи обставинами реальної політики; рідко коли вони демонізували євреїв чи ставили їх у центр якоїсь змови. Чітко окресленого антисемітизму, як у польському, російському, угорському чи румунському націоналізмах, де ворожість щодо євреїв була чинником національної консолідації, український націоналізм ніколи не мав. Його вістря було спрямоване проти росіян і поляків; євреї були хіба що доповненням. А проте в добу націоналізму антисемітська ідеологія була дуже поширена у Східній Європі і, звичайно, українці часто потрапляли під її вплив, навіть і не роблячи складником свого націоналістичного дискурсу. В державах, у межах яких жили українці (імперські Австрія та Росія, міжвоєнні Польща та Румунія), антисемітизм просякнув політичну культуру, отож імовірно, що постійна присутність антисемітської ідеології полегшила прийняття тих її смертоносних форм, які впроваджувала німецька окупаційна влада.

Та вирішальну роль у колаборації відіграла певна особливість українського націоналізму в Галичині, проти якої застерігав митрополит Андрей Шептицький. Починаючи від 1908 року й аж до цитованого тут листа 1942 року він у цілій низці пастирських листів відзначав моральну ваду галицького національного руху: прихильність до «політики без Бога», хибне уявлення, «начебто полі-

тика звільняла би людину від обов'язку Божого закону і виправдовувала злочин». До нацистської окупації Шептицький мав на увазі головно націоналістичні акти тероризму, зокрема політичні вбивства. Він був стурбований тим, що в політичній культурі галицького українського націоналізму запанував принцип «мета виправдовує засоби».

Радикальне відокремлення політики від етики було прикметною рисою галицького українського націоналізму. Під час Голокосту це призвело до сумних наслідків. Особливо показовим було рішення бандерівського руху просочитися до українських поліційних загонів. Спочатку німці формували їх із уже наявних міліційних формувань, але згодом почали приймати й добровольців, особливо після того, як усвідомили, що в довоєнних міліційних формуваннях було багато членів компартії. Бандерівський рух, маючи на меті створити українську державу, усвідомлював необхідність контролю над військовими силами. Участь у поліційних загонах мала забезпечити українських націоналістів зброєю та дати нагоду вишколу. І справді, тисячі українських поліцаїв, що дезертирували восени 1942 року, дуже прислужилися створенню Української повстанської армії. А ще перед тим бандерівський рух фактично взяв під свій контроль поліційну академію в Рівному, де бандерівці накопичували зброю та готували новобранців до «війни за звільнення України проти Німеччини», поки німці не розкрили їхньої діяльності навесні 1942 року. Націоналісти з бандерівського руху сподівалися, що із просуванням фронту на схід в Україні лишатимуться порівняно невеликі німецькі сили, і тоді українська поліція зможе взяти під свій контроль німецьку цивільну адміністрацію («Якщо буде п'ятдесят поліцаїв на п'ять німців, то хто опиниться тоді при владі?»).

Звичайно, що проникнення в українські поліційні формування означало участь в антиєврейських акціях. Однак це не обтяжило сумління радикальних націоналістів. Тим більше, що участь у чистках гетто могла виявитися корисною: іноді під час таких акцій знаходили зброю. Коли німці виявили склади зброї в рівненській академії, бандерівці заперечували свою причетність, стверджуючи, що зброя належить євреям. За німецькими свідченнями, банде-

рівці вимагали від євреїв гроші на фінансування своєї діяльності, часто їх при цьому шантажуючи. Водночас бандерівський рух забезпечував декого з них фальшивими документами. Вивчення німецьких документів залишає враження, що крайнім українським націоналістам доля євреїв була настільки байдужа, що вони могли, залежно від політичних цілей, як убивати їх, так і допомагати їм. Мораль (чи то «обов'язок Божого закону») до уваги не бралася.

Погляд на єврея як на культурного та політичного спільника українських ворогів – лише один штрих до стереотипного образу, що склався на початок Другої світової війни. Не менш значущим його складником було ставлення до єврея як до експлуататора українського народу.

Соціоекономічний антагонізм між українцями та євреями сягає початку нових часів, коли євреї були орендарями й управителями маєтків, у той час як українці залишалися надзвичайно утискуваними кріпаками. Спричинена цим неприязнь згодом призвела до кривавих убивств євреїв українськими козаками та селянами, особливо під час повстання Богдана Хмельницького та Коліївщини. У XIX ст. цей антагонізм істотно змінився, але лишався так само вагомим (немає сумніву, що саме він зумовив насильства проти євреїв в Україні під російським правлінням у 1881–1882 та 1905–1906 роках і тривалішого насильства революційної доби). Нові економічні відносини на селі після скасування кріпацтва призвели до нових конфліктів між лихварями, корчмарями й крамарями-євреями та українськими селянами, священиками й амбіційною дрібною буржуазією. Заяложеною фігурою популярної української політичної літератури став єврей, що споює простих селян, аби заволодіти правом на їхню землю.

Хоч як змінилася структура економіки в радянській Україні, ймовірно, що цей давній антагонізм знову виникав, коли український селянин стикався з євреєм, якому було доручено реквізувати зерно. Значно звузилася сфера українсько-єврейського соціоекономічного конфлікту й у міжвоєнній Галичині. Однак пам'ять, особливо та, що корениться в національному світогляді, може пережити реалії: в антиєврейських статтях українських авторів у «Краківських вістях» улітку 1943 року найчастіше побутувала тема відповідальності євреїв за зубожіння українського селянства

(наступною в черзі йшла тема сприяння євреями радянській владі в 1939–1941 роках).

Живучість соціоекономічно мотивованих образ підсилила під час Голокосту уявлення про єврея як про вороже налаштованого «чужого», якому годі співчувати, а найкраще усунути. А поширена думка, що євреї наживалися на обмані й експлуатації українських селян, легко знімала моральні бар'єри у грабуванні та шантажі.

Інший чинник, що сягає глибини століть – релігійний. Думка про те, що традиція антисемітизму, яка існувала у християнстві, сприяла Голокосту, в науковій літературі висловлювалася часто. У джерелах можна знайти свідчення того, що у цей час християнський антисемітизм (чи, за Ґейвіном Ланґм'юїром, антиюдаїзм) існував принаймні серед клерикальних кіл. Навіть митрополит Андрей Шептицький, який кілька разів протестував проти переслідування євреїв і особисто врятував багатьох із них, висловлював релігійно вмотивовані антиєврейські погляди, які менш великодушного церковного діяча спонукали би до зовсім іншої поведінки. Дискутуючи із французьким колабораціоністом доктором Фредеріком, митрополит, хоча й недвозначно, засудив убивство євреїв, але погодився з ним, що євреї присягнули зруйнувати християнство.

Рабин Давид Кахане, якого переховував Шептицький, описує в своїх мемуарах такий епізод:

> «Митрополит замовк на мить і продовжив: "Чи ви коли-небудь замислювались над тим, чи питали себе, в чому полягає джерело ненависті та варварського переслідування єврейського народу від давнини до наших часів? Звідки вона?" Він показав на книжкові полиці, попросив знайти Новий Заповіт у гебрейському перекладі й відзначив розділ 27, вірш 25 у Євангелії від Матвія: "Тут говориться: "Увесь же народ відповів, кажучи: "Кров його на нас і на наших дітях!""»[14].

Інші церковні діячі неспроможні були, маючи такі погляди, водночас словом і ділом протистояти вбивству євреїв, як це робив ми-

[14] Наступного дня митрополит шкодував за сказаним і вибачився перед рабином: «Я прошу вас мене пробачити. Врешті-решт я простий смертний і на мить втратив над собою контроль».

трополит Шептицький. Ігумен греко-католицького монастиря відмовив у притулку синові рабина Курту Левіну, мотивуючи це тим, що доля, яка спіткала євреїв, є Божою волею і що він не бажає діяти проти цієї волі. Згідно з інформацією з одного джерела (позначеного, щоправда, антиукраїнським ухилом), греко-католицький пастир церкви Петра і Павла у Львові закликав з кафедри видавати всіх євреїв у руки німців.

У фільмі Клода Ланцмана «Шоа» є сцена, де режисер, розмовляючи із групою поляків, що зібралися біля костелу, провокує їх на пояснення Голокосту як наслідку того, що євреї розіп'яли Ісуса. Якщо таке пояснення вдається виманити від простих людей через чотири десятки років після Голокосту, то зрозуміло, що в самий його розпал воно приходило насамперед. І все-таки надто наголошувати на ролі релігійного чинника саме у випадку українців було би помилкою. Більшість із них щойно пережили два десятиліття державного атеїзму, і навіть у Галичині поширення національного руху помітно секуляризувало світогляд («політика без Бога» була лиш одним із симптомів). Показово, що в антиєврейських статтях «Краківських вістей» 1943 року релігійних мотивів немає.

Завершуючи розгляд історично зумовлених чинників, слід з'ясувати таке: чи існував мотив антиєврейського насильства в українській народній творчості? До Другої світової війни українці щонайменше тричі брали участь у масовому насильстві проти євреїв – під час повстання Хмельницького, повстань гайдамаків і боротьби за державність під проводом Симона Петлюри. (Можна додати до цього списку й погроми 1881–1882 та 1905–1906 років.) Чи не могли ці події закодувати поведінку, яка й виявилася в погромах улітку 1941 року? Переважно підбурювані німцями, вони мали й елемент спонтанності. Навіть більше, зафіксовано окремі випадки погромів у Західній Україні у 1939 році, коли її окупували не нацисти, а Радянський Союз. Чи можна ці історично відокремлені епізоди антиєврейського насильства вичерпно пояснити ставленням до євреїв як до експлуататорів і спільників українських ворогів, а чи вони залишили і якийсь культурний слід?

Принаймні деякі елементи, що свідчать про наявність сильної ворожості, як-от приказка «Кождий жид шибениці варт», у народ-

ній культурі існують. Суттєвіше те, що серед частини галицьких селян у другій половині XIX ст. побутувала віра, нібито наближається день відплати, коли всіх євреїв буде вбито. Це переконання посідало важливе місце в міфі про Москаля (російського царя), який нібито захопить Галичину й запровадить радикальну аграрну реформу; так само думали й селяни, які потрапляли під вплив соціалістичної пропаганди. Ця віра не спричинилася до конкретних дій протягом австрійського правління й фактично зникла чи перебувала у прихованому стані у міжвоєнний період, але вона могла вийти на поверхню й набути активнішої форми під час нацистської окупації. Та треба все-таки зазначити, що ці міркування – не доказ; вони розглядають можливість існування мотиву антиєврейського насильства в багатогранній українській народній культурі.

Втім, релігійним і народно-культурним чинникам, хоча вони й могли сприяти колаборації, у загальному комплексі її причин слід відвести маргінальне місце. І християнство, й українська народна культура є складними й багатогранними, і переважають у них загальнолюдські цінності. Мотив антиюдаїзму й антиєврейського насильства фактично суперечив усьому іншому їхньому змістові, особливо в обставинах Голокосту. Він хоча й існував у народній культурі, але був зовсім другорядним порівняно з такими визначальними рисами, як гостинність і щедрість. Не релігія чи народна культура українців призводили до колаборації, – навпаки, колаборація викликала чи активізувала часткові та периферійні елементи цих, історично первинних, культурних систем. Тобто спрацьовувала історична пам'ять, а не активна історична традиція.

Таку саму ретроспективну спрямованість мав і соціоекономічний антагонізм між українцями та євреями. Про нього нагадали тільки обставини Голокосту, бо на той час уже цілковито змінилися господарські відносини, що його зумовили. Однак, на відміну від антиюдаїзму в християнстві та здогадного антиєврейського насильства в народній культурі, соціоекономічний чинник був кодифікований у націоналістичному образі єврея. Можливо, саме завдяки цьому він набув під час Голокосту особливої виразності.

Це повертає нас до ближчих у часі історично зумовлених чинників, які пов'язані з формуванням та поширенням націоналістич-

ного світогляду. Націоналізм може бути пристосований до потреб його страшного мутанту – нацизму. Вони мають спільні твердження та припущення, такі як групова відповідальність, оголошення категорій «свої»–«чужі» основою політики та часте ототожнення чужих із ворогами. Нацизм – це темний лик «сучасного Януса». Націоналізм у Східній Європі мав і позитивний бік: визволення гноблених, упосліджених і маргінальних народів, ствердження їхньої самодостатності та людської гідності. Але ця риса націоналізму була для нацистів непотрібною і недоречною, бо стояла на заваді колаборації.

Прикре відмежування політики від християнської етики, що відбулося в період формування українського націоналізму в Галичині, було лиш однією з його можливостей. Були й інші можливості та суперечливі імпульси (за приклад можна взяти те, що не було, звичайно ж, усунуто з політичної культури концепцію честі). Подія, що може ілюструвати й інші можливості – проголошення 1 листопада 1918 року Західноукраїнської Народної Республіки. Українці, заволодівши Львовом, повелися не у притаманній XX ст. манері: не провели масових арештів польських лідерів та інтелігенції. Ті, як і можна було передбачити, зорганізували успішне повстання й вигнали українців із їхньої столиці. Невдача руху за незалежність і включення населеної українцями Східної Галичини до відновленої польської держави переважили у 1920–1930-х роках шальки терезів на користь безжалісного та фанатичного націоналізму. Ті самі висновки зробили українські націоналісти і з поразки в Наддніпрянській Україні: відкинули спадок демократичної Центральної ради й піднесли на щит збройну боротьбу Петлюри (погляд радикальної націоналістичної більшості) та авторитарне правління гетьмана Павла Скоропадського (погляд консервативної меншості).

«Політика без Бога» втілювалася перед Другою світовою війною в актах політичного тероризму – вбивствах і озброєних нападах на польські установи. З багатьох позицій, і не тільки українського націоналізму, ці акти тероризму можна назвати героїчними. Так чи інакше, тероризм міжвоєнного періоду, навіть якщо не вважати можливою позитивну оцінку політичного вбивства, видається

порівняно безневинним поряд із діями, що їх дозволила етична нерозбірливість у політиці: масовими вбивствами польського населення на Волині й у деяких районах Галичини та участю в масових убивствах єврейського населення. Збіг обставин і тут відіграв першорядне значення.

Участь у винищенні євреїв брали переважно ті українці, яких завербували нацисти. Останні використовували задля цього пропаганду та насильство, користаючись і відразою українців до радянського режиму, і вихованою ним брутальністю. Вони, чи радше започаткована ними руйнація, вивели на поверхню все те – в людській природі чи в суто українських традиціях – що знімало заборони, ба навіть спонукало до участі в убивствах.

7. Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба

Уперше надруковано: "The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd", *Canadian Slavonic Papers* 53.2–4 (June–December 2011): 209–243.

Колективний переклад українською опубліковано на інтернет-ресурсі *Історична правда*, 20 грудня 2012: https://bit.ly/2Xix21p.

Подається в новому авторизованому перекладі В'ячеслава Циби.

Відтоді як вийшла книжка Яна Ґросса «Сусіди», в якій описано жорстоке вбивство євреїв невеликого містечка їхніми сусідами-неєвреями, передній край досліджень з Голокосту посіло вивчення антиєврейського насильства літа 1941 року. Спалах масових погромів і убивств у східних регіонах Польщі й у балтійських республіках, схоже, оприявнює спосіб мислення німців у найперші дні війни проти Радянського Союзу, коли вони формували свою смертоносну політику щодо євреїв. Однак украй важко визначати міру відповідальності різних учасників тих кривавих подій, а отже, необхідно вивчати ці події на мікрорівні, з надією на те, що, врешті, їхні спільні риси стануть виразнішими[1]. У цій статті докладно

[1] Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001); Jürgen Matthäus, "Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust", in Christopher R. Browning with Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942* (Lincoln; Jerusalem: University of Nebraska Press; Yad Vashem, 2004), 244–277; Dieter Pohl, "Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda," in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 305–313. Хочу подякувати Канадській раді із соціальних наук і досліджень та програмі Пінхаса і Марка Візенів при Центрі поглибленого вивчення Голокосту (Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні) за підтримку дослідження, яке лежить в основі

розглядаються погром і убивства, що відбулися у Львові на початку липня 1941 року. Після загального огляду перебігу погрому і убивств, що послідували за ним, ми розглянемо окремих учасників тих подій: а) українську націоналістичну міліцію, роль, якої у погромі найбільш чітко задокументована; б) юрбу, яка долучилася до насильства, надавши йому виразних рис; в) німців, чию роль важко встановити точно й достеменно.

Перебіг погрому

Напередодні Другої світової війни Львів був багатонаціональним містом. У 1939 році поляки становили відносну більшість населення міста (157 490 осіб із 312 231 всього населення, тобто трохи більше 50%), за ними слідували євреї (99,595 або 32%) та українці (49,747 або 16%)[2]. У результаті війни національний склад населення міста змінився до невпізнанності: євреїв знищили, поляків депортували, відбувся значний приток росіян. До початку війни Львів належав Польщі, але з вересня 1939 і до кінця червня 1941 року він перебував під контролем радянської влади, згодом увійшовши до складу УРСР. 30 червня 1941 року, коли німці захопили місто, влада у Львові знову змінилася.

Погром у Львові відбувався на тлі проголошення в місті Української держави, яке відбулося у перший день німецької окупації, – до цього питання ми повернемося пізніше. Іншою важливою контекстуальною обставиною Львівського погрому 1941 року було виявлення тисяч напіврозкладених трупів політичних в'язнів, вбитих НКВС у попередні дні, коли радянська влада усвідомила, що евакуація тюрем стає неможливою через стрімкий ні-

ції статті. Коли текст уже було надіслано до друку, я дізнався про два нових дослідження на близьку тематику: Wendy Lower, "Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons", *Journal of Genocide Research* 13.3 (September 2011): 217–246, та David Alan Rich, "Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942", *Canadian-American Slavic Studies* 48.3 (2014): 271–287. На жаль, я не мав змоги включити матеріали цих досліджень у цю статтю.

[2] Christoph Mick, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–1944", *Journal of Contemporary History* 46.2 (2011): 339.

мецький наступ[3]. Коли в понеділок, 30 червня, німці увійшли до міста, з охоплених полум'ям тюрем доносився трупний сморід. Серед жертв було чимало українських націоналістів[4]. Німці змусили євреїв діставати трупи і виставляти їх на загальний огляд. Родичі ув'язнених шукали між трупів своїх рідних. Трупи в'язнів виявили у трьох тюрмах: на вулиці Замарстинівській, на Бригідках і на вулиці Лонцького. Ці тюрми визначили головні фази погрому. Тюрма на вул. Замарстинівській і «Бригідки» знаходилися поблизу єврейського кварталу у Львові.

За повідомленнями німецьких військових, у другій половині дня 30 червня населення Львова звернуло свій гнів за вчинені енкаведистами вбивства на «євреїв, що проживають у місті, які завжди співпрацювали з більшовиками»[5]. Того ж дня чоловіків-євреїв зігнали на так звані «тюремні роботи» – розкопувати і виносити тіла убитих з тюрем. У подальші дні євреїв використовували і для інших завдань. В окупованій нацистами Європі під час погромів і антиєврейських виступів було загальноприйнятим залучення євреїв до робіт[6]. 30 червня у Львові з десяток євреїв примусили допомагати українським націоналістам на типографії[7]. Німецькі військові змушували євреїв розчищати вулиці, ушкоджені після бомбардування[8]. Євреї, які вижили, згадували, що їм також на-

[3] Щодо убивств, скоєних НКВС, див.: Bogdan Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000) (існує польський переклад цієї книжки), також див. критику Дітера Поля (Dieter Pohl) на сайті *H-Soz-Kult*: https://bit.ly/2TmaMBl, і Пера Андерса Рудлінґа (Per Anders Rudling), "Bogdan Musial and the Question of Jewish Responsibility for the Pogroms in Lviv in the Summer of 1941", *East European Jewish Affairs* 35.1 (June 2005): 69–89.

[4] А також євреїв та поляків. – *Прим. ред.*

[5] Bundesarchiv/Militärarchiv (Freiburg) (надалі BA-MA), Darstellung der Ereignisse, RH 24-49-8, f. 176.

[6] Tomasz Szarota, *U progu Zagłady: Zajście antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warszawa: Sic!, 2000), 21.

[7] Осередок української культури та освіти (Вінніпег) (надалі Осередок), Конкурс на спогади, № 40 (мемуари Дмитра Гонти), арк. 40-16.

[8] Кость Паньківський, *Від держави до комітету* (Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1957), 35.

казували прибирати в будинках і чистити туалети[9]. Іноді примус до роботи закінчувався смертю. Чеславу Будинську, її сестру і дівчинку-сусідку німці забрали прибирати поле після бою. Під час виконання робіт їх били і штовхали. До робіт залучали й інших, зокрема чоловіків, – загалом близько 150 осіб. Згодом німці зігнали чоловіків до найближчого ставка, змушуючи їх заходити у воду все глибше і глибше. При цьому один німець топив людей багром. Жінки, що стали свідками цього, нічого не могли вдіяти[10].

У вівторок 1 липня Львів став свідком повномасштабного погрому. В цій статті я послуговуюся визначенням, даним Раулем Гілберґом: «Що таке погроми? Це короткі спалахи насильства, спрямовані спільнотою проти єврейського населення»[11]. У той день насильство набуло форми ритуалу: євреїв – чоловіків і жінок – зганяли прибирати вулиці, над деякими єврейками глумилися, а євреїв-чоловіків змушували виконувати дії, які мали підкреслити їхній зв'язок із комунізмом. Львівський погром 1941 року має чимало спільного з погромом, влаштованим у листопаді 1918 року польськими воїнами й цивільними. У погромі оприявнилися методи й ритуали антиєврейських акцій, подібні до тих, що відбулися в інших місцях окупованої нацистами Європи.

Як і у Львові в 1918 році, у Відні в березні 1938 року, деінде в Польщі у вересні 1939 року, у 1941 році у Львові євреїв силоміць виганяли чистити вулиці. Метою було змусити євреїв, котрі досягли вершин у вільних професіях і в бізнесі, виконувати принизливу фізичну працю. Як зауважив один з уцілілих, «це було надзвичайно принизливо, коли доктори й професори чистили вулиці з лопатами в руках...»[12]. За спогадами однієї дівчинки, німці та українці змусили її сусідку чистити вулицю її власною зубною щіткою. Також

[9] USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (надалі Shoah Foundation), 9640, Ana Merdinger, 31; Александр Дюков, *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*, 2-е изд. (Москва: Историческая память, 2009), 69.

[10] Shoah Foundation, 21303, Czesława Budzyńska, 31–42.

[11] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961), 203.

[12] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (надалі AŻIH), 301/1181, Lilith Stern, 2.

вони наказали одному єврею збирати кінський гній із вулиць у його капелюх[13]. Судячи з фотографій, неєвреїв у Львові розважало, як євреї прибирають вулиці. Певною мірою погром був карнавалом.

Характерними особливостями погрому були жорстоке та принизливе ставлення до єврейок. Деякі сцени на вулиці Замарстинівській були зняті німецькими фотооператорами[14], крім того, існує хроніка, що фіксує таке жорстоке поводження[15]. Подібні прецеденти вже траплялися під час погромів в окупованій нацистами Польщі. У грудні 1939 року, коли у Кракові з єврейок силоміць знімали одяг[16], там, перечікуючи радянську окупацію Західної України, перебувало багато членів ОУН (особливо ті, які мали незабаром стати кістяком бандерівського руху). Немає підстав вважати, що в тих інцидентах брали участь оунівці, але вони цілком могли бути свідками тих подій.

Під час великоднього погрому у Варшаві 1940 року підлітки-поляки вистежували єврейок, аби потім пограбувати їх[17]. Очевидним прецедентом для того, що трапилися в Львові в 1941 році, був погром у Львові 1918 року. Свідок того давнішого погрому Йозеф Тененбаум писав: «Жінки мусили скинути одяг і стояти оголеними на втіху жорстокій юрбі»[18]. У Львові 1941 року жінок штовхали,

[13] Ibid., 301/3510, Felicja Heller, 1.

[14] Більшість цих фотографій зберігається у Бібліотеці Вінера (Лондон), фото 1615, 1618, 1635–1650, 1676–1677 (на фото 1647 зображений оголений закривавлений чоловік) часто репродукують. Деякі фото вміщено у статті: Іван Химка, "Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про львівський погром влітку 1941 р.", *Голокост і сучасність*, № 2 (2008): 43–73. Інше фото цієї події зберігається в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні (USHMM Photo Archives, 86319).

[15] USHMM Steven Spielberg Film and Video Archive (надалі USHMM Film Archive), tape 402, story RG-60.0441. Плівка збереглася у дуже пошкодженому стані, але багато стоп-кадрів, зроблених із менш ушкодженої копії, доступні у USHMM Photo Archives, 73666–73718.

[16] Roman Rosdolsky, "The Jewish Orphanage in Cracow", *ECE-Urban* 4 (2009): 3 (джерело доступне в інтернеті: https://bit.ly/2RrbPho); Katarzyna Zimmerer, *Zamordowany świat: Losy Żydów w Krakowie, 1939–1945* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004), 30.

[17] Szarota, *U progu Zagłady*, 25.

[18] William W. Hagen, "The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918", *Geschichte und Gesellschaft* 31.2 (April–June 2005): 203–226.

давали копняків, били по обличчю та по тілу палицями та всім, що траплялося під руку, тягали за волосся, перекидували від одного погромника до іншого. Багатьох роздягли догола і показували натовпу. За деякими гналися по вулицях[19]. Роза Московіц мала шкільну подругу, яка стала завзятою комуністкою, тож юрба схопила її, побрила голову й погнала по вулиці, а дівчина бігла гола, волаючи від жаху. Повернувшись додому, вона наклала на себе руки[20]. Поляк, який рятував євреїв, згадує про 12-річну єврейську дівчинку, яку бив ланцюгом «парубок, кремезний як Геркулес»[21]. Не дивно, що були повідомлення і про зґвалтування[22]. Вагітних жінок били та давали копняка в живіт[23]. Учасники погрому роздягли двадцятирічну єврейську дівчину, встромили до її піхви кийок і змусили пройти від будівлі поштамту до тюрми на вулиці Лонцького, де в той час відбувалися «тюремні роботи»[24]. Крім того, жінок обкрадали[25]. Рузя Ваґнер розповіла навіть про те, що бачила проституток, які разом зі своїми сутенерами вимагали у єврейських жінок віддати взуття та одяг[26]. Жертв обирали навмання, аби лиш ті були євреями[27].

Погром 1 липня супроводжували антикомуністичні ритуали та сцени. Лариса Крушельницька, відома українська інтелектуал-

[19] Іван-Павло Химка, "Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про львівський погром влітку 1941 р.", у цій книзі, 180, 186–187.

[20] Shoah Foundation, 9851, Rose Moskowitz, 19.

[21] Ibid., 28371, Jerzy Grzybowski, 24–25.

[22] AŻIH, 302/58, Alfred Monaster, 13–14. У напівофіційному звіті про погром у Львові в 1918 році зазначалося, що батьки заявили про понад десяток зґвалтувань, однак «деяку їх кількість не оприлюднювали через сором» (Hagen, "Moral Economy of Ethnic Violence", 208).

[23] AŻIH, 301/1794, Stefania Cang-Schutzman, 2 (її власну сестру, що була на п'ятому місяці вагітності, били по животу, внаслідок чого вона втратила дитину); ibid., 302/58, Alfred Monaster, 13.

[24] Tadeusz Zaderecki, "Gdy swastyka Lwowem władała... Wycinek z dziejów okupacji hitlerowskiej", Yad Vashem Archives, 06/28: 12. Це джерело прямо не згадує тюрму на Лонцького, але шлях повз поштамт пролягав саме до неї.

[25] «Усе, що мали із собою, мусили віддати» [Яніна Гешелес, *Очима дванадцятирічної дівчинки* (Київ: Дух і Літера, 2011), 29, йдеться про людей, яких схопили в її будинку].

[26] Химка, "Достовірність свідчення", 182.

[27] Там само, 46, 48.

ка та мемуаристка, запам'ятала величезний плакат із портретом Сталіна біля Головпоштамту. Разом із матір'ю вона спостерігала, як його знімають. Тоді їй було майже тринадцять років і вона добре пам'ятає, як люди раділи, що радянські жахіття нарешті скінчилися. Німецька кінохроніка звільнення Лемберга, вірогідно, зображує саме цю сцену, в якій видно величезний натовп: люди справді радіють і аплодують. Після цього, згадує Крушельницька, всі заходилися топтати плакат[28]. Десятирічна єврейська дівчинка тоді теж була біля поштамту, але запам'ятала цю подію зовсім інакше: «Перед поштою стояли люди з лопатами, й українці їх били і кричали: "Юде! Юде!"»[29]. Кожна з дівчаток зафіксувала у своїй пам'яті ту картину, яка відбивала її власну точку зору та ставлення. Жертви єврейських погромів опинилися в осерді антикомуністичних ритуалів. Один поляк пригадує, як євреїв у Львові примушували ходити шеренгами по четверо, співати російських маршових пісень та викрикувати гасла на славу Сталіну[30]. Це підтверджується і свідченнями однієї єврейки: вона бачила, як юрба оточила групу із двохсот чи трьохсот молодих євреїв і єврейок, яких змусили із піднятими вгору руками співати «пісню російських комуністів "Моя Москва"»[31]. Іще один свідок, українка, помітила біля Цитаделі українців, які вели близько сотні людей, змушуючи їх, піднявши руки вгору, кричати «Нам потрібен Сталін!»[32]. Того літа такі риту-

[28] Інтерв'ю Еви Химки з Ларисою Крушельницькою, 15 червня 2009.

[29] Гешелес, *Очима дванадцятирічної дівчинки*, 28.

[30] Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente"*, 177.

[31] Alizia Rachel Hadar, *The Princess Elnasari* (London: Heinemann, 1963), 16. Ідеться не про пісню «Моя Москва», вперше виконану у грудні 1941 року, а про пісню «Москва майская», що має приспів *«Страна моя / Москва моя / Ты самая любимая»*. Висловлюю подяку Андрієві Заярнюку за уточнення. Див. також: Віра Марська [Марія Струтинська], Буря над Львовом: Повість (Філядельфія: В-во «Київ», 1952), 113. У повісті вояки Червоної армії співають цей приспів у Львові у вересні 1939 року.

[32] Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente"*, 177. Євреїв також конвоювали з піднятими руками до тюрми на Лонцького (Jan Rogowski, "Lwów pod znakiem swastyki," Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 16711/II: 50. Копію цього джерела надав мені Ґжеґож Россолінський-Лібе).

али відбувалися повсюди. У Коломиї, за 165 км на південний захід від Львова, зруйнували пам'ятники Сталіну та Леніну. Українці насильно примусили одного єврея встати на один з пустих постаментів, а інші євреї мали вигукувати: «Сталін, ти ідіот!»[33].

На погром євреїв приводили українські міліціонери. Вони методично прочісували єврейські квартали, щоб знайти євреїв і відвезти їх до тюрем на Замарстинівській вулиці та до «Бригідок»[34]. Аби набрати євреїв для ексгумації та знущань на вул. Лонцького, міліціонери затримували їх прямо на вулиці. Арешти на вул. Коперника, що простяглася від центру міста та Головпоштамту до тюрми на Лонцького, добре задокументовані у кінохроніці[35].

У Львові – як і по інших місцевостях Галичини[36] у перші дні німецького вторгнення[37] – чоловіків-євреїв змушували ексгумувати трупи жертв НКВС; під час робіт їх принижували, били й навіть убивали. Трупи у Львові ексгумували та виставили на загальний огляд уже 30 червня, і цей процес тривав 1 та 2 липня[38]. Хоча очевидці розходяться у датах, проте, після аналізу наявних свідчень, я дійшов висновку, що «тюремні роботи» тривали впродовж трьох днів, хоча громадський погром відбувався лише 1 липня.

Коли 1 липня євреїв вели до тюрем, дорогою їх били. Єврейська дівчинка стала свідком того, як підлітки били євреїв мітлами, тріпачками та камінням, аж доки їх вели до «Бригідок»[39]. Тамара Браніцька розповідала, що їй та членам її родини наказали підняти руки й тримати їх всі десять чи п'ятнадцять хвилин, поки вони

---

[33] Musial, "*Konterrevolutionäre Elemente*", 179.

[34] Химка, "Достовірність свідчення", 45; Musial, "*Konterrevolutionäre Elemente*", 178–179; Гешелес, *Очима дванадцятирічної дівчинки*, 29; Shoah Foundation, 14797, Lusia "Lisa" Hornstein, 14; ibid., 29911, Maria Gesiola, 10.

[35] Див. прим. 136.

[36] Такі акції відбувалися також у Золочеві, Коломиї, Луцьку. – *Прим. ред.*

[37] Musial, "*Konterrevolutionäre Elemente*", 178–179.

[38] Німецька документація у BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift "Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941," Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, f. 337, 340, 350–351, доводить, що роботи з ексгумації почалися одразу ж, 30 червня, і що "показ тіл загиблих" (*Leichenschau*) продовжувався 1 та 2 липня.

[39] Гешелес, *Очима дванадцятирічної дівчинки*, 29.

йшли до тюрми на Лонцького. На вулиці до них підбігали люди й били їх палицями по голові. Більше того, натовп виламував із тротуару бруківку, щоб пожбурити у своїх жертв, при цьому закидаючи їх брутальною лайкою. «Ніхто не намагався допомогти нам, – згадує Браніцька. – Навпаки, юрба, схоже, отримувала невимовне задоволення від своїх дій»[40]. Свідчення очевидців[41] та фотографії[42] показують, що деякі євреї мусили повзти до тюрем навколішки. Лешек Аллерганд розповів, як кількасот людей проповзли на колінах три кілометри до тюрми на Бригідках, і весь цей час їм давали копняків і лупцювали[43].

Хоча, за деякими свідченнями, на «тюремні роботи» відбирали лише єврейських чоловіків, існують свідчення, що там були також жінки і діти[44]. Загалом більшість свідків сходяться на тому, що працездатних чоловіків залучали безпосередньо до робіт з ексгумації, а жінок та старих приводили до тюрем виключно для того, щоб познущатися. Хай там як, жінки мусили обмивати трупи. Малих дітей зазвичай (хоча й не завжди)[45] не чіпали.

Цю ситуацію дуже добре відображено на фотографії з колекції Девіда Лі Престона. На ній не видно облич – лише фігуру чоловіка, вдягненого у костюм та черевики, який викопує тіло за допомогою кайла. Очевидно, що його схопили прямо на вулиці. Біля нього сто-

---

[40] Shoah Foundation, 51593, Tamara Branitsky, 50–51.

[41] Іван Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках* (Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т історії України НАНУ, 2004), 335 (цитата зі свідченнями польки зі Львова); Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente"*, 176 (також полька зі Львова, яка дала свідчення в 1992 р.; мені не до кінця зрозуміло, чи йдеться про одне й те саме свідчення); Shoah Foundation, 1339, Leon Berk, 43.

[42] Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente,"* фото на вкладці між с. 176 і 177. Це фото доступне в USHMM Photo Archives, 73218. Ще одне фото, з іншого місця, зберігається там само, 14026.

[43] Shoah Foundation, 27779, Leszek Allerhand, 56.

[44] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 335 (цитата зі свідчень польки зі Львова); Shoah Foundation, 27779, Leszek Allerhand, 53–57 (Аллерганду тоді було 9 років; після того, як він навкарачки доповз до в'язниці, після побиття та копняка в обличчя його відпустили додому).

[45] AŻIH, 301/230, Jakub Dentel, 1.

їть чоловік у відповідних до роботи чоботях та штанях; ми бачимо лише його ноги, але можна припустити, що він був в уніформі. На звороті фото, зробленому солдатом на згадку, є напис: «Єврей на ексгумації кривавих жертв»[46]. Існує фрагмент кінохроніки, де єврейки відчищають бруд із трупів мокрим гіллям[47].

Багатьох єврейських чоловіків, яких забирали на «тюремні роботи», вбили одразу по їхньому завершенню. На кількох фотографіях видно жертв «тюремних робіт», хоча їх інколи хибно вважають фотографіями жертв НКВС[48]. Прикладом такого хибного тлумачення є фото внутрішнього двору тюрми на Бригідках із колекції Престона.

На відміну від трупів жертв НКВС, розкладених акуратними рядами, на цьому фото з колекції Престона тіла просто хаотично скинуто в купу. На людях із фотографії Престона досить світлий одяг – особливо вражають білі сорочки, тоді як одяг на фотографіях жертв НКВС брудний та сірий. На передньому плані фото Престона на одному з убитих є підтяжки: якби це був в'язень НКВС, підтяжки в нього відібрали б. Також видно довгі палиці та інші знаряддя, якими зігнані євреї користувалися при ексгумації тіл жертв НКВС[49].

Чоловік на прізвище Ґольд, який зафіксував події у Львові після вступу до міста німців, чув, як близько першої тридцять–другої години дня 1 липня на Бригідках стратили близько тридцяти людей[50]. Герман Кац згадував, як його тоді поставили в шеренгу на розстріл. Він був сорок восьмим, сорок сьомого щойно стратили, і німець-

[46] Химка, "Достовірність свідчення", 50–51.

[47] Див. прим. 123.

[48] Bogdan Musial, "Bilder einer Ausstellung: Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung 'Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944'", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47.4 (October 1999): 581.

[49] Щодо того, як відрізнити жертв «тюремних робіт» від жертв НКВС, див.: Bernd Boll, "Złoczów, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past", in *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, eds. Omer Bartov, Atina Grossmann and Mary Nolan (New York: New Press, 2002), 61–99, 275–283.

[50] Щоденник Ґольда зберігається у "Teka Lwowska," sketch 1, Yad Vashem Archives, T-32/50: 4.

кий солдат уже прицілився в нього, аж раптом підійшов офіцер і сказав: «Досить на сьогодні». Його та інших, кому пощастило вижити, змусили копати могили для розстріляних[51].

Курт Левін залишив докладний опис своїх вражень від «тюремних робіт» у в'язниці на Бригідках. Він описав жорстокі побиття німцями та українцями. Один українець особливо закарбувався у пам'яті Левіна. Елегантно вдягнений у гарну вишиванку, він бив євреїв палицею із залізним набалдашником. Із кожним ударом у повітря злітали шматки шкіри, інколи – вухо чи око. Коли палиця зламалася, він знайшов величезну обвуглену деревину і проламав нею череп першого єврея, який потрапив під руку – мізки розлетілися врізнобіч, попавши на обличчя та одяг Левіна. Він також став свідком того, як німці розстріляли багатьох євреїв. Левін мусив безпорадно спостерігати за тим, як убили його батька-рабина. Німці постійно фотографували жорстокі сцени, що його особливо принизило. Левін бачив, як генерал, застреливши дев'ятнадцятилітнього хлопця, мовив: «Операцію завершено». Він мав на увазі, що більше на Бригідки не потрібно приводити нових жертв. Українська міліція розійшлася по домівках, хоча гестапівці продовжили знущатися над євреями, а дехто пішов добивати поранених. Левін писав, що після цього приїхали «солдати українського Бандерівського легіону» (тобто батальйону «Нахтіґаль», про який ітиметься далі) і почали бити євреїв іще завзятіше. Близько дев'ятої години вечора тих, хто лишився в живих, вигнали з території в'язниці копняками та ударами. Їм наказали повернутися до робіт о четвертій ранку наступного дня. «Із двох тисяч людей залишилося в живих трохи менше вісімдесяти». З будинку Левіна забрали тринадцятьох людей, а повернулися лише троє[52].

Люся Горнштейн мешкала біля тюрми на Бригідках; її будинок фактично межував із заднім двориком тюрми, тож її сім'я чула все, що там відбувалося. 1 липня Люся з матір'ю побачили на території тюрми німців та одягнених в уніформу українців. Вони чули, як по євреях стріляли, але не могли побачити цього з вікон сво-

[51] AŻIH, 301/2299, Herman Katz, 1.

[52] Kurt I. Lewin, *Przeżyłem: Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa* (Warsawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006), 58–63.

го будинку. Постріли та крики лунали цілий день. Батька та брата Люсі забрали на Бригідки для ексгумації трупів. Увечері батько повернувся, і виглядав він жахливо. Йому вдалося сховатися чи то у ванній, чи то в якійсь іншій маленькій кімнатці. Зі своєї схованки він бачив, як кати вели нових і нових євреїв. Спочатку їх заводили всередину для того, щоб ті виносили тіла, але коли не стало потреби в робітниках, зайвих ставили у куток і вбивали. Люся зрозуміла, що брат був серед тих, кого застрелили[53].

Події на Лонцького детально описала Тамара Браницька. Коли її привели туди, вона побачила єврейських жінок, літніх людей і дітей, що стояли в кутку під стіною. На іншому кінці подвір'я лежали гори мертвих тіл, яких євреї повинні були посортувати. Вони мусили переносити тіла з місця на місце. У центрі дворика стояли есесівці та гестапівці. Разом із матір'ю та сестрами її протримали близько години, хоча їм цей час здавався вічністю. Зрештою, мати зібрала в кулак всю свою рішучість, підійшла до офіцера і запитала німецькою, що з ними зроблять. Той відповів: «Поставимо вас до стінки і розстріляємо». Однак згодом прийшли високопоставлені офіцери гестапо і наказали всім жінкам та дітям іти додому. По дорозі перехожі жбурляли в них каміння. Мати підняла руку, аби захистити сестру – у руку влучила каменюка й потекла кров. Кінець-кінцем, вони прийшли додому[54]. Матильда Вишницька із сім'єю теж була на вул. Лонцького. Першим забрали її батька. Через день чи два його принесли додому в непритомному стані. Від батька несло трупним смородом. Він залишався у такому стані дуже довго, нервові рухи та окрики були єдиними ознаками того, що він іще живий. Її з мачухою теж арештували. Урятував їх український міліціонер, який був братом шкільного друга Матильди[55] – ті, хто мав змогу завдати шкоду, також могли й урятувати.

Згідно з одним єврейським джерелом, насильству юрби на Лонцького поклав край якийсь німецький офіцер. Німецький сержант намагався захистити єврейських робітників, коли натовп на дахах вимагав їхньої смерті. Натовп заспокоївся лише після

[53] Shoah Foundation, 14797, Lusia "Lisa" Hornstein, 14.

[54] Ibid., 51593, Tamara Branitsky, 53–57.

[55] Ibid., 22876, Matylda Wyszyńska, 36–39.

втручання офіцера, котрий обурено крикнув: «Ми ж, зрештою, не більшовики!»[56]. За свідченнями єврея, якого змусили працювати у Замарстинівській тюрмі, туди принесли кулемет і єврейських чоловікам кілька разів наказували вишиковуватися під стіною. Однак щоразу вищі чини гестапо зупиняли страту[57]. Увечері 1 липня погром припинив Вермахт, хоча окремі спалахи насильства траплялися протягом іще кількох наступних днів.

Незалежно від погрому, в наступні дні німці здійснювали систематичні страти, ймовірно, за прямим наказом Гітлера[58]. Ці страти відрізнялися від погрому насамперед тим, що під час їхнього виконання юрбу до них не залучали. Операцію здійснювала німецька айнзатцгрупа "C" за сприяння створеної урядом Стецька української міліції. Солдат айнзатцгрупи Фелікс Ландау записав у своєму щоденнику 3 липня 1941 року, що він брав участь у страті п'ятисот «беззахисних чоловіків просто за те, що вони були євреями»[59]. Едварда Спайсера схопили для страти під час облави на євреїв. Далі його свідчення подано у стислому й дещо відредагованому викладі:

«[За кілька днів після погрому] неподалік від дому мене схопила група українців і відвела до місця збору біля залізничної станції. Спочатку вони постійно били нас; потім вони зіштовхували нас зі сходів, тож ми попадали, утворивши купу із 5–6 чоловік заввишки. Так ми лежали десь близько години; потім вони наказали нам знову піднятися сходами. Вони вишикували нас у ряд, знову побили, а потім змусили йти шеренгою до [...] якоїсь великої споруди, гадаю, то був хокейний майданчик. Нас змусили лягти обличчям на землю. Хтось ударив мене по голові. Ми мусили до ранку лежати із випростаними руками. Уночі, якщо хтось ворухнеться, вони його вбивали ударом прикладу. Там були лише чоловіки. Наступний день видався спекотним. Води нам не давали. Їжа – про це й не думайте. Потім вони зібрали людей у групи, нібито на роботу. Вони відібрали групу із приблизно сорока чоловік, усіх їх вишикували, ми навіть позаздрили цим людям, бо їх вели на роботу. Тимчасом

[56] Щоденник Ґольда, 4.

[57] AŻIH, 301/2242, Zygmunt Tune, 1.

[58] Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente"*, 252–253.

[59] Ibid., 255.

ми побачили жахливе видовище: німці стали забивати людей з цієї групи прикладами. Українці в цивільному приходили туди, лише щоб допомогти німцям познущатися над нами. З собою вони мали дерев'яні кийки на кшталт бейсбольних бит. Потім людей вивозили у вантажівках. Наступну ніч ми провели так само – лежачи обличчям до землі. Зранку знову приїхали вантажівки. Деякі українці прийшли з лопатами та іншим реманентом. Я не міг повірити, що люди так можуть поводитися з людьми. Таких жахіть мені не довелося більше бачити. Наступного дня вони знову забирали людей на вантажівках. Я намагався залізти на вантажівку, але есесівський офіцер взяв мене за шкібарки й викинув з машини. Коли він відвернувся, я ще раз спробував залізти в кузов. Тоді він знов мене викинув. Я тоді геть не усвідомлював, що всіх [кого забирали у вантажівки] розстрілювали. А українці копали ями. Наскільки я знаю, тоді вбили понад дві тисячі заручників [...].

Як мені вдалося втекти? Вони раптом стали вивантажувати людей. Один із конвоїрів сказав, що нас відпустять. Але потім додав, що вони хочуть пограти із нами у гру: ви повинні вставати й падати. *Auf, lauf, hinlegen. Auf, lauf, hinlegen*[60]. Лише тоді я побачив багато українців у цивільному. Вони примушували нас бігати по колу, німці й українці били нас; я бачив, як багато євреїв падали на землю вже мертві або без тями. Мені пощастило – я помітив німця із невеликою палицею, тому бігав навколо нього. Він мене бив, але насправді я майже не відчував болю. У такі моменти неначе ціпеніеш. Потім вони нас відпустили, дали змогу забратися звідти. Мені було 22 роки. Додому я йшов неквапливо, тамуючи в собі біль»[61].

---

[60] Польський автор спогадів теж пригадує, як він проходив у цій частині Львова і бачив групу євреїв, яким наказували підніматися й падати на землю. Stefan Kryński, "Kartki ze wspomnień", 20: https://bit.ly/2CWwgOd.

[61] Shoah Foundation, 12729, Edward Spicer, 18–26. Дуже схожу історію, датовану 10 липня, можна знайти в AŻIH, 301/1864, Salomon Goldman, 1–5. Ще одна подібна історія: AŻIH, 302/26, Lejb Wieliczker, 4–12; пізніша версія: Leon Wiliczker Wells, *The Janowska Road* (New York: Macmillan, 1963), 36–43. Кай Штруве, після появи оригіналу цієї статті, установив, що свідчення Спайсера є єдиним, що приписує участь у побитті на спортивному майданчику не лише німцям, а також українцям. Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische*

Українці, які допомагали німцям під час цих страт, насправді були не цивільними – вони були членами міліції, просто лише дехто із них носив уніформу. 2 липня 1941 року українська міліція у Львові перейшла в оперативне підпорядкування СС. За словами професора Ганса Йоахіма Баєра, який обіймав високу посаду у Службі безпеки (СД) міста і був причетний до звірств проти поляків та євреїв, міліції доручили «порядкові завдання внутрі міста»[62]. Український громадський діяч Кость Паньківський, який багато спілкувався з Баєром[63], також згадує про перепідпорядкування львівської міліції структурі СС 2 липня і про те, що «німці зразу почали вживати міліцію для своїх цілей, передовсім на, так сказати б, протижидівському відтинку»[64]. Докладна розповідь одного єврея, якому вдалося вижити, недвозначно вказує на причетних до цих подій українців як на тих, хто служив у міліції[65]. Навіть попри те, що міліція підпорядкувалася айнзатцгрупі, голова «Українського державного правління» Ярослав Стецько вважав її силою на службі українського уряду[66].

Згідно з оцінками львівського юденрату, під час погромів та страт протягом перших днів липня 1941-го зникло 2000 євреїв[67], але у звітах

Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine (Berlin; Boston: De Gruyter, 2015), 398. Натомість у свідченні Вєлічкера (1946) зафіксовано, що українці, точніше, українські міліціонери, вели євреїв до майданчика і били їх по дорозі.

[62] *Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів*, ред. Орест Дзюбан (Львів; Київ: Піраміда, 2001), 153; цей документ є передруком публікації "Події на західноукраїнських землях (інтерв'ю з доцентом др. Г. І. Байєром)", *Краківські вісті*, 6 липня 1941. Про Байєра див.: Karl Heinz Roth, "Heydrichs Professor: Historiographie des 'Volkstums' und der Massenvernichtungen: Der Fall Hans Joachim Beyer", in *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft, 1918–1945*, Hrsg. Peter Schöttler (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997), 262–342.

[63] Паньківський, *Від держави до комітету*, 38, 48, 64–68.

[64] Його ж, *Роки німецької окупації* (Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965), 401.

[65] AŻIH, 302/26, Lejb Wieliczker, 4–12; Wells, Janowska Road, 36.

[66] Ярослав Стецько, *30 червня 1941: проголошення відновлення державності України* (Торонто: Ліга визволення України, 1967), 256.

[67] Jacob Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War: One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London: Vallentine Mitchell & Co., 1993), 54.

німецької служби безпеки від 16 липня йдеться про те, що в той час «поліція затримала та розстріляла 7000 євреїв»[68]. У випадку масових убивств часто буває складно підрахувати точну кількість жертв. У даному разі ми можемо виходити з того, що юденрат міг недооцінити кількість жертв, адже вони рахували лише тих євреїв, про зникнення яких було достеменно відомо; декого могли просто не врахувати. Проте німці, навпаки, могли перебільшити кількість жертв, аби показати, як віддано вони виконали свій обов'язок. У кожному разі, ясно, що на початку липня у Львові загинули тисячі євреїв.

Українські націоналісти

Дослідження інших погромів часів нацистської окупації, проведені Томашем Шаротою, показали, що німці завжди вдавалися до тактики взаємодії з місцевими організованими групами, які мали очолити інциденти. Як зауважив Дітер Поль, «не слід недооцінювати практичні проблеми, з якими стикнулися есесівці, коли увійшли до західноукраїнських міст. Вони не знали населення, топографії і, звісно ж, не розуміли місцевої мови. Тому вони повністю залежали від перекладачів, місцевої адміністрації та загонів міліції, що виникли у червні 1941»[69]. Створювався «такий собі неофіційний розподіл праці» (фраза Юрґена Маттеуса), коли місцеві агенти допомагали викривати й переслідувати євреїв і здійснювати погроми[70].

У Львові 1941 року для такого партнерства найкраще підходила Організація українських націоналістів (ОУН), що тісно співпрацювала із німцями протягом попередніх років і намагалася наслідувати модель націонал-соціалізму. 2 травня 1939 року провідник ОУН Андрій Мельник запевнив міністра закордонних справ Німеччини Йоахіма фон Ріббентропа, що його організація «світоглядно споріднена з подібними рухами в усій Європі, насамперед із націонал-соціалізмом у Німеччині та фашизмом в Італії»[71]. Кость Паньківський,

[68] Eliyahu Yones, *Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years, 1939–1944* (Jerusalem; New York: Gefen, 2004), 83.

[69] Pohl, "Anti-Jewish Pogroms", 308.

[70] Matthäus, "Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust", 268.

[71] Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 104430, Po. 26, No. 1m Pol. V. 4784, f. 2. Це джерело надав мені Рей Брендон.

який сам співпрацював із німцями та пізніше, у 1941 році, критикував ОУН після розриву з ними, вказував на членів ОУН як на «людей, що від років були у зв'язках з німцями, ідеологічно пов'язані з фашизмом і нацизмом, ті, що словом і друком і ділом роками проповідували ідеї тоталітаризму та орієнтації на Берлін і Рим»[72].

Коли спалахнув Львівський погром, ОУН була розколотою організацією. У Львові фракція під проводом Степана Бандери (ОУН(б)) перехопила ініціативу в націоналістичному русі. Саме бандерівська фракція ОУН проголосила створення Української держави 30 червня 1941 року. Головою українського уряду став Ярослав Стецько, відомий поплічник Бандери і затятий антисеміт. Навесні 1939 року у канадській українській націоналістичній газеті «Новий шлях» він опублікував статтю, в якій висловив свою позицію щодо євреїв. Орест Мартинович резюмував Стецькові думки так: «...Стецько [...] наполягав на тому, що євреї були "кочовиками і галапасами", "шкурниками, матеріалістами, егоїстами", "народом без героїки життя, без величної ідеї, яка рвала б до посвяти". Євреїв цікавила лише "особиста нажива", вони отримували "насолоду в заспокоюванні найнижчих інстинктів", і хочуть "розложити героїчну культуру народів-борців". Українці, за словами Стецька, "першими в Європі зрозуміли розкладову роботу жидівства", і в результаті відмежувалися від євреїв століття тому назад, таким чином зберігаючи "чистоту своєї духовності й культури". Стаття Стецька також поставила євреїв у центрі міжнародної змови, проголосивши, що єврейські капіталісти та єврейські комуністи спільно просували єврейські інтереси»[73].

Автобіографія Стецька, написана за два тижні після проголошення Української держави і адресована німцям, які взяли його під арешт, містила такий уривок: «Марксизм уважаю твором – правда – жидівського ума, але практичне його здійснення при помочі жидів переводилося і переводиться у московській тюрмі народів московсько-азіятським народом. Москва і жидівство – це найбільші

[72] Паньківський, *Роки німецької окупації*, 13.

[73] Orest T. Martynowych, "Sympathy for the Devil: The Attitude of Ukrainian War Veterans in Canada to Nazi Germany and the Jews, 1933–1939," in *Re-Imagining Ukrainian Canadians: History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk (Toronto: University of Toronto Press, 2011), 189–190.

вороги України і носії розкладових большевицьких інтернаціональних ідей. Вважаючи головним і *вирішним* ворогом Москву (а не *жидівство*), яка властиво держала Україну в неволі, тим не менше оцінюю належно незаперечно шкідливу і ворожу ролю жидів, що помагають Москві закріповувати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т. п.»[74].

У Стецьковому акті проголошення державності, який українські націоналісти називають Актом 30 червня 1941 року, про євреїв не йшлося взагалі, проте було чітко заявлено про прихильність до нацистської Німеччини:

«Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. [...]

Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. [...]

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!»[75].

Німці не визнали цієї держави і дозволили їй проіснувати лише кілька днів. Потім вони арештували лідерів націоналістів, зокрема

---

[74] Karel C. Berkhoff and Marco Carynnyk, "The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 *Zhyttiepys*", *Harvard Ukrainian Studies* 23.3–4 (1999): 170–171. Курсив оригіналу. Автентичність біографії Стецька поставив під сумнів Тарас Гунчак [Taras Hunczak, "Problems of Historiography: History and Its Sources", *Harvard Ukrainian Studies* 25.1–2 (2001): 129–142], але йому бракує переконливості. Див. спростування цієї позиції Тарас Курило та Іван Химка, "Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича", *Україна модерна*, ч. 13 (2008): 253. Окрім сказаного там, варто зауважити, що порівняння фразеології текстів 1939 і 1941 років доводить, що їх написав один і той самий автор. Пор.: Зиновій Карбович [Ярослав Стецько], "Жидівство і ми", *Новий шлях*, 8 травня 1939.

[75] *Українське державотворення*, 123.

Стецька й Бандеру[76]. Націоналісти сподівалися, що німці переглянуть своє рішення, тож ОУН(б) організувала низку мітингів по всій Галичині, звертаючись до німців із проханням визнати українську державність та звільнити націоналістичне керівництво. Під час цих мітингів вони наголошували на тому, що відроджена Україна посяде своє місце поміж фашистськими державами нової Європи[77].

Бандерівська фракція ОУН мала чітко визначену програму «Україна для українців»; цю назву зробили заголовком для плакату, який члени ОУН розвішували на стінах по всьому Львову 30 червня[78]. Щойно дізнавшись про наближення часу нападу німців на Радянський Союз, ОУН почала планувати етнічні чистки. Вже у травні 1941 року, коли організація розробляла план дій після початку німецького вторгнення, ОУН(б) дала вказівки своїм загонам очистити місцевість від ворожих елементів: «У часи хаосу та сум'яття дозволяється ліквідація небажаних польських, російських та єврейських активістів, особливо прихильників більшовицько-російського імперіалізму»[79]. Окремий розділ в інструкціях було присвячено «політиці щодо меншин». Національні меншини, «які є ворожими до нас – москалі, поляки, жиди» мали бути «знищені у боях»[80]. Перед початком німецько-радянської війни голова оунівського підпілля Іван Климів (Легенда) підготував листівки, які поширювали й розвішували в день погрому в громадських місцях Львова. В одній із них повідомлялося про створення надзвичайних судів, що повинні були карати ворогів українського руху, застосовуючи принцип «колективної відповідальності (родової й

[76] John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd ed. (Littleton, CO.: Ukrainian Academic Press, 1980), 77–84.

[77] Grzegorz Rossoliński-Liebe, "The 'Ukrainian National Revolution' of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.1 (Winter 2011): 83–114.

[78] Осередок, Конкурс на спогади, № 40 (спогади Дмитра Гонти), арк. 40-15; Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 2-ге вид. (Львів: Піраміда, 2006), 118.

[79] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 468; Marco Carynnyk, "Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947", *Nationalities Papers* 39.3 (May 2011): 330.

[80] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 323; Carynnyk, "Foes of Our Rebirth", 330.

національної) за всі проступки супроти Укр. Держави, Укр. Війська і ОУН»[81]. Інша листівка містила такий заклик: «Знай! Москва, Польща, Мадяри, Жидова – це Твої вороги! Нищ їх!»[82].

Крім того, бандерівці були переконані, що євреї є головними прибічниками комуністів і значною мірою несуть відповідальність за репресії проти українців. Травневі інструкції 1941 року наказували пропагандистам ОУН, які мали працювати з вояками Червоної армії, наголошувати на єврейській сутності комунізму: «"Марксизм – жидівська вигадка" і «головними ворогами народу є сталінські та єврейські комісари»[83]. Ототожнення євреїв із більшовиками стало особливо небезпечним улітку 1941 року внаслідок масових убивств енкаведистами політв'язнів.

Окрім мотивів для насильства проти євреїв, ОУН мала й засоби їх утілення. Підрозділом ОУН(б), відповідальним за організацію погрому, колись вважали український націоналістичний легіон на службі у німців – батальйон «Нахтіґаль». Утім, ця версія подій виявилася радянською фальсифікацією, що мала намір дискредитувати уряд Конрада Аденауера у ФРН. У 1959–1960 роках одного із міністрів Аденауера, Теодора Оберлендера, заочно судили в суді НДР за його роль як офіцера зв'язку Вермахту з «Нахтіґалем». Його визнали винним у потуранні погрому. Суд ФРН, дослідивши докази, виправдав Оберлендера і «Нахтіґаль» (як військовий підрозділ), вказавши на те, що у доказах Східної Німеччини наявні сліди радянських фальсифікацій. Іван Патриляк, фахівець з історії ОУН, який прихильно ставиться до цієї організації, представив детальний огляд основних аспектів цієї справи[84]. Важливим аргументом на користь того, що «Нахтіґаль» не відіграв значної ролі у Львівському погромі, є аргумент мовчання. Якби цей факт був правдивим, про нього згадувалося б у написаних до 1959 року текстах про

[81] *Українське державотворення*, 131; Carynnyk, "Foes of Our Rebirth", 330.

[82] *Українське державотворення*, 129; Carynnyk, "Foes of Our Rebirth", 330. Той самий документ, але хибно датований кінцем 1941 р., знаходимо в *ОУН в 1941 році: Документи*, упоряд. Олександра Веселова та ін. (Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2006), 576.

[83] *ОУН в 1941 році*, 566–568; Carynnyk, "Foes of Our Rebirth", 332.

[84] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 321–368.

переслідування та винищення єврейського населення у Львові, зокрема у працях Філіпа Фрідмена[85], Еліягу Йонеса[86] і Тадеуша Задерецького. На початку 2008 року Служба безпеки України відкрила доступ до документів КДБ, в яких розкривалися деталі фабрикації цієї справи[87]. Справді, «Нахтіґаль» страчував євреїв під час свого подальшого наступу на Вінницю[88], але схоже, що він як бойовий підрозділ не брав участі у львівських погромах чи вбивствах. Разом із тим, існує кілька свідчень, записаних до початку систематичних фальсифікацій у 1959 році, в яких стверджується, що вояки «Нахтіґалю» були серед погромників[89]. Можливо, що в цих нечисленних випадках солдати дійсно мали стосунок до «Нахтіґалю», але так само ймовірно, що їх хибно розпізнали. «Нахтіґаль» не мав власних знаків розрізнення, які відмежовували б його від інших німецьких підрозділів, тому розпізнання було можливе хіба що на підставі мови, якою говорили солдати в німецькій уніформі. У німецьких звітах ідеться про те, що перекладачі-українці були відвертими антисемітами й вірили, що всіх євреїв слід знищити[90], тож можливо, що ці солдати були не членами «Нахтіґалю», а перекладачами, які отримали «винагороду» за свої послуги. На сьогодні дослідники

[85] Filip Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich w okresie okupacji niemieckiej* (Monachium, 1947). Philip Friedman, "Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation", in idem, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York: Conference on Jewish Social Studies; Jewish Publication Society of America, 1980), 176–208.

[86] Текст Йонеса було написано у 1950-х роках.

[87] "У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання 'Звинувачення проти «Нахтігалю» – історична правда чи політичні технології'", прес-реліз СБУ, 6 лютого 2008: https://bit.ly/2WtHfHl; Володимир В'ятрович, "Як творилася легенда про Nachtigall", *Дзеркало тижня*, № 6 (16 лютого 2008): https://bit.ly/2TmflLI.

[88] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 362.

[89] Зиґмунта Туне відвели до тюрми на вул. Замарстинівській, де його били, зокрема, «члени українського легіону, які стояли біля входу» (AŻIH, 301/2242, Zygmunt Tune, 1). Курт Левін також згадував про присутність членів «Нахтігалю» на Бригідках (див. вище).

[90] BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift "Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941", Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, f. 379.

схиляються до думки, що міліція, створена урядом ОУН 30 червня 1941 року, стала передовим загоном погрому, який відбувся наступного дня[91]. І справді, ветеран «Нахтіґалю» Мирослав Кальба, обстоюючи непричетність свого батальйону до погрому, цитував наказ, що приписувався командирові батальйону Роману Шухевичу: «Не допускайтеся жодних злочинів чи помсти на наших ворогах поляках чи жидах, бо це не наша справа займатися цим». На думку Патриляка, якщо такий наказ дійсно існував, значення слів Шухевича полягало в тому, що «Нахтіґаль» мусив слугувати одним із ядер української армії, головним завданням якого мала стати боротьба на фронті, тоді як знищення ворогів із числа цивільного населення було відповідальністю інших, а саме «німецьких спецгруп, бандерівської Служби безпеки, міліції тощо»[92].

«Українська народна міліція» була частиною довготермінового плану ОУН із мілітаризації націоналістичного руху й підготовки національного повстання під проводом власних вишколених кадрів. У березні 1940 року ОУН(б) віддала наказ про формування «військової секції» в осередках ОУН у кожному селі. Окремі детальні інструкції для підрозділів, визначених як «міліція», було розроблено у травні 1941 року в рамках підготовки ОУН до війни. Хоча, згідно з цим планом, керівництво міліцією мало бути централізоване, на практиці це виявилося неможливим[93].

Перша згадка про створення української міліції, в селі Млини (нині територія Польщі), датована 25 червня 1941 року. Похідна група ОУН із Кракова прямувала за німцями під час їхнього просування до Галичини. В околицях Млинів, згідно з телеграмою, відправленою Стецьком Бандері, «жид» застрелив німецького солдата та його коня, а в якості відплати німці вбили «двох свідомих націоналістів». Пізніше, в той же день, «жиди» вбили ще одного німецького солдата. «Жиди навмисно вдаються до провокацій, – писав

[91] Напр.: «Проте емісари ОУН створили місцеву міліцію, яка почала діяти проти єврейського населення. Українські міліціонери та цивільні полювали на євреїв, кидали їх до в'язниць, примушували ексгумувати тіла, поводилися жорстоко й зрештою вбивали їх» (Mick, "Incompatible Experiences", 348).

[92] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 333–334.

[93] Там само, 104, 108–109, 112–113, 396, 525–563.

Стецько. – Кажуть, що їм нема життя, отже, хочуть винищувати наших людей і наше населення». Він повідомляв Бандеру: «Робимо міліцію, що поможе жидів усувати і охоронить населення»[94]. Скидається на те, що йшлося про місцеву міліцію.

Заходи зі створення міліції у Львові почалися вранці 30 червня 1941 року. У своїх спогадах Стецько писав, що він довірив формування міліції Івану Равлику[95], який приїхав з ним до Львова у складі похідної групи ОУН із Кракова. Однак з інших мемуарних джерел видно, що командир «Нахтіґалю» Роман Шухевич також відіграв певну роль у призначенні керівництва міліції[96]. Міліція провадила набір добровольців на пагорбі Святого Юра, там, де отаборився «Нахтіґаль»[97].

У спогадах українського діяча Дмитра Гонти від 1947 року міститься натяк на те, що міліцію у Львові було засновано бандерівським рухом у напівтаємний спосіб. Гонта писав, що більшість добровольців становили студенти. Їм видавали нарукавну пов'язку національних кольорів для носіння на лівій руці. Гонта, який служив в армії приблизно за двадцять років до цього, також намагався вступити до лав міліції, вважаючи, що його військовий досвід може знадобитися, але його відрадили від цього. Спершу молодий селянин сказав, що «тут порядкуємо ми», проте не пояснив, кого він мав на увазі. Згодом відповідальні за рекрутування порадили Гонті зайнятися чимось іншим, мовляв, нехай міліціонерами стануть молодші. Гонта зняв свою пов'язку і трохи згодом у той же день прислужився українському рухові, друкуючи націоналістичні листівки[98].

Двоє людей, котрі відіграли важливу роль у львівській міліції, ледве пережили масові вбивства в тюрмах НКВС. Одним із них був Богдан Казанівський, якому Шухевич доручив призначити коман-

[94] *Українське державотворення*, 76–77.

[95] Стецько, *30 червня 1941*, 181–182.

[96] Богдан Казанівський, *Шляхом Леґенди: Спомини* (Лондон: Укр. видавнича спілка, 1975), 212–213.

[97] Там само, 212; Осередок, Конкурс на спогади, № 40 (спогади Дмитра Гонти), арк. 40-13.

[98] Там само, арк. 40-13–40-14; цю частину спогадів Гонти опубліковано у Химка, "Достовірність свідчення", 189, прим. 27.

дира львівської міліції, другим – Омелян Матла, якого і призначив Казанівський[99]. Уявити їх настрої й почуття допомагають свідчення, дані ними на початку липня 1941 року німецькій комісії з розслідування убивств, вчинених НКВС у Львові. Матла перебував в ув'язненні на вулиці Замарстинівській та на Бригідках. На Бригідках із ним поводилися особливо люто. Ударом кулака в обличчя йому вибили чотири зуби, били по всьому тілу гумовим кийком. Внаслідок частих побиттів він мочився кров'ю навіть після звільнення. Зазвичай під час допитів його «обробляли» двоє: вони виявляли, що завдає йому найбільше страждань і повторювали це знову й знову. Нерідко вони завдавали одночасних ударів кулаком у підборіддя й ногою в пах. НКВС особливо лютував після початку війни між Німеччиною та СРСР. За твердженням Матли, більшість катів були євреями[100].

Інший вцілілий в'язень, Казанівський, повідомив, що п'ять енкаведистів одночасно били його до безтями тупим кінцем кавалерійської шаблі, потім кулаками та рукоятками пістолетів, залишали його на кілька днів без їжі й води. Він розповів про антисанітарію у відділку тимчасового утримання – ним була стайня, в якій арештантів змушували випорожнятися, не знімаючи брюк. У тюрмі НКВС у Сокалі його відвели до підвалу, поклали на стіл і почали катувати, опускаючи головою у воду. Казанівському вдалося втекти із «Бригідок» до початку вбивств[101]. Казанівський, однак, нічого не сказав про участь євреїв у цих тортурах. Хоча його розповідь про допити та нелюдські умови в радянських тюрмах може видатися перебільшенням, вона не надто розходиться з відомими нам свідченнями про сталінські методи ведення допитів[102]. Зрозуміло, що тюремний досвід спровокував у цих людей страшну лють.

---

[99] Казанівський, *Шляхом Лєґенди*, 212–214.

[100] BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift "Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941," Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, f. 342–344. Висловлюю подяку Каю Штруве за надану мені копію цього документу.

[101] Ibid., f. 355–360.

[102] Щодо цих практик див.: Musial, "*Konterrevolutionäre Elemente*", 91; Marek Jan Chodakiewicz, "The Dialectics of Pain: The Interrogation Methods of the Communist Secret Police in Poland, 1944–1955", *Glaukopis* 2–3 (2004–2005): 1–54.

Отже, двома джерелами поповнення добровольців для міліції, створеної 30 червня 1941 року, стали активісти ОУН, що прибули до Львова із Кракова, та члени львівської ОУН, які записалися до міліції на пагорбі Святого Юра. Третім джерелом були українці, які до цього служили в радянській міліції. Невелика частина персоналу «Української народної міліції» носила темно-синю уніформу, ймовірно, отриману під час служби у радянській міліції[103]. Леопольд Іван'єр, який пережив погром, впізнав у кількох міліціонерах знайомих йому людей: «Це були ті самі українці, що служили в радянській міліції. Вони замінили зірки на своїх картузах тризубами. Ми знали їх, бо вони патрулювали в нашому районі»[104]. Колишні радянські міліціонери могли перейти на бік ОУН, адже, як зазначає Тимоті Снайдер, «подекуди люди брали участь у німецьких антисемітських заходах, щоб дистанціюватися в очах нових керівників від своїх попередніх зв'язків із радянською адміністрацією»[105]. Іншим можливим поясненням є те, що деякі з цих людей, будучи членами ОУН, вступили до радянської міліції, щоб отримати досвід міліцейської служби[106]. Так чи інакше, ОУН цінувала осіб із професійними навичками, тому з радістю прийняла би до своїх лав вишколених співробітників міліції.

У спогадах, опублікованих за 26 років після погрому, Стецько категорично заперечував, що сформована його урядом міліція бра-

[103] Oberstaatsanwalt Bonn, 8 Js 344/59, Verfahren gegen Oberländer und das Bataillon "Nachtigall," цит. у Günter Plum, [звіт про участь ОУН у погромах 1941 р.] (Munich: Institut für Zeitgeschichte, 1965), 17 (машинопис зберігається в архіві Миколи Лебедя, Harvard Ukrainian Research Institute, box 1, file 3. Один з мемуаристів під час львівського погрому бачив двох міліціонерів в уніформі, які охороняли вхід до тюрми на Лонцького [Edmund Kessler, *Przeżyć Holokaust we Lwowie* (Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007), 38].

[104] Shoah Foundation, 48148: 45–47.

[105] Timothy Snyder, "What We Need to Know about the Holocaust," *New York Review of Books*, 30 September 2010: 81.

[106] Під час першого періоду радянської влади на Буковині (1940–1941) ОУН наказала своїм новобранцям вступати до радянської міліції (Іван Фостій, "Діяльність ОУН на Буковині у 1940–1941 рр.", *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, № 2/4 (2006): 459).

ла участь в антиєврейських акціях[107]. Проте існує чимало доказів протилежного. Десятки свідчень очевидців називають міліціонерів головними учасниками погромів. Наприклад, Ришард Ринднер писав, що «українська міліція хапала євреїв на вулицях [та] забирала їх до різноманітних збірних пунктів, де їх безжально лупцювали»[108]. Феліція Геллер згадувала, що після приходу німців «українські націоналісти організували "українську поліцію"», яка хапала євреїв на квартирах і забирала для прибирання вулиць та на «тюремні роботи»[109]. Люся Горнштейн розповідала, що «українці, поліція чи міліція, чи ким там вони були» проводили облаву на євреїв і прийшли до квартири, де жила їхня родина[110]. Матильду Вишинську, яку забрали на Лонцького під час «тюремних робіт», звільнив знайомий їй український міліціонер[111].

Іноді очевидці не казали прямо про міліцію, а пригадували блакитно-жовті нарукавні пов'язки, що їх носили на лівій руці та які слугували міліцейським розпізнавальним знаком (крім, як уже згадувалося раніше, тих міліціонерів, котрі мали уніформу). Яніслав Корчинський, наприклад, бачив «групу українців із жовто-блакитними пов'язками», які забрали близько 70 євреїв до тюрми на Замарстинівській[112]. Професор Мавриційй Аллерганд записав у своєму щоденнику в день погрому, що побачив близько 20 українців, які гамселили євреїв палицями й батогами: «Те, що вони були українцями, випливало не лише із блакитно-жовтих пов'язок на їхніх передпліччях, а й із прокльонів євреям, які вони вигукували українською»[113]. Тамара Браницька, тоді дев'ятнадцятирічна дівчи-

[107] Стецько, *30 червня 1941*, 182, 246.

[108] Ринднер також стверджував, що рабин Єзекіїль Левін закликав митрополита Андрея Шептицького втрутитися в діяльність «української влади та міліції», щоб покласти край антиєврейському насильству (AŻIH, 301/18: 1).

[109] Ibid., 301/3510, Felicja Heller, 1.

[110] Shoah Foundation, 14797: 14.

[111] Ibid., 22876: 39.

[112] AŻIH, 301/1809: 1.

[113] Ibid., 229 [Teka Lwowska]/22: 1, 153. Його син Лешек Аллерганд повідомив Фонду «Шоа», що невдовзі після вступу до міста німців українці із блакитно-жовтими нарукавними пов'язками арештували його разом із батьками пря-

на, бачила озброєних гвинтівками українців із блакитно-жовтими пов'язками на лівому передпліччі, які силою вривалися до осель, зокрема до її власної. Українські охоронці дали ляпаса її матері, забрали її та сестер до тюрми на Лонцького, де знущалися над ними[114]. Такий собі Ґольд записав, що «чоловік зі стрічкою українських кольорів» наказав йому пред'явити паспорт, будучи впевненим, що Ґольд є євреєм, а згодом відправив його на ексгумацію тіл на Бригідки[115]. Існує багато подібних свідчень[116].

Під час засідань у справах щодо позбавлення громадянства ймовірних українських поліцаїв, які емігрували до США, свідки згадували про українських міліціонерів, що активно долучилися до насильств у Львові в 1941 році. Один із свідків, Хаїм Шломі, пригадував, як євреїв хапали на квартирах: «...це розпочала українська міліція – то були люди в цивільному, вони мали лише жовто-блакитні пов'язки, – вони стали виганяти євреїв із домівок і хапати їх на вулицях»[117]. Коли Абраама Ґольдберґа запитали, звідки він знає, що його заарештувала саме українська поліція, він відповів: «Вони [...] носили жовто-блакитні пов'язки, символіку українців. Вони мали гвинтівки й розмовляли по-українськи»[118].

Ці свідчення важко спростувати не лише через те, що їх багато. Їх було зібрано в різних місцях і в різний час упродовж понад шістдесяти років. До свідчень очевидців належать звіти євреїв, вцілі-

мо на вулиці; їх побили біля римо-католицького собору, ходили по лежачих, плювали в них й копали ногами (Shoah Foundation, 27779, Leszek Allerhand, 54).

[114] Ibid., 51593, Tamara Branitsky, 49–50.

[115] Щоденник Ґольда, 4.

[116] Ліліт Штерн у своїх спогадах вказала на українську міліцію із жовто-блакитними нарукавними пов'язками як на керівників львівського погрому (AŻIH, 301/1181: 2–3)/ Саломон Ґольдман оповідав, що «в перші дні [окупації] українці з міліцейськими нарукавними пов'язками хапали євреїв для прибирання тюрем на вулицях Лонцького та Замарстинівській» (AŻIH, 301/1864: 1). Броніслав Гольцман впізнав у чоловіках, які знущалися над його дружиною, поліцейських із блакитно-жовтими пов'язками (Дюков, *Второстепенный враг*, 69).

[117] USHMM, RG-06.09.01*43, box 45, case of George Theodorovich: 652; див. також свідчення Йозефа Романські та Абрагама Ґольдберга, ibid., 515–517, 597–598.

[118] Свідчення Ґольдберга, ibid., 598.

лих у погромі, задокументовані Єврейською історичною комісією в Польщі одразу після війни[119], а також відеоінтерв'ю, зібрані по всьому світу Фондом «Шоа» у 1990-х та 2000-х роках[120]. Крім свідчень із цих великих зібрань, зафіксовані в різний час на папері або плівці у різних місцях і за різних обставин інші єврейські спогади та свідчення доводять, що провідну роль у львівському погромі відіграли члени української міліції[121]. Існують також польські свідчення на користь причетності української міліції[122]. Зрозуміло, що спогади українців про участь міліції у львівському погромі не розповідають нічого.

Дані свідчень підтверджують фотодокументи. Кінохроніка однієї з ексгумацій та тюремних акцій показує міліціонера з нарукавною пов'язкою, який б'є єврея[123]. На стоп-кадрі з досить пошкодже-

[119] Крім уже процитованих, див. інші зібрані Комісією свідчення, що підтверджують участь української міліції: AŻIH, 301/4654, Henryk Szyper, 11; ibid., 301/1160, Renata Braun, 1; ibid., 301/4626, Anna Maria Peiper, 1; Lewin, *Przeżyłem*, 59–60 (спогади Левіна, оприлюднені набагато пізніше, було написано для Комісії в 1946 р.).

[120] Крім процитованих, див.: Shoah Foundation, 1339, Leon Berk, 42.

[121] Додаткові джерела: Leo Heiman, "They Saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis", *Ukrainian Quarterly* 17.4 (Winter 1961): 326; J. Berman, ["Щоденник", насправді це не щоденник, а начерки до спогадів], Teka Lwowska, sketch 2, Yad Vashem Archives, T-32/50: 3; Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War*, 53–54, 162; Kessler, *Przeżyć Holokaust we Lwowie*, 34–37.

[122] Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente"*, 176; Shoah Foundation, 28371, Jerzy Grzybowski, 25; Zaderecki, "Gdy swastyka Lwowem władała", 11; Rogowski, "Lwów pod znakiem swastyki", 50.

[123] USHMM Film Archive, tape 202B, story RG-60.0328. Часовий код початку тюремної акції у фільмі – 5:07:11; побиття міліціонером відбувається протягом 5:08:18–24. Кілька стоп-кадрів із цього фільму доступні у USHMM Photo Archives, 23044, 23094, але в них відсутнє побиття міліціонером. Скорочена версія фільму доступна на YouTube під назвою "Lemberg 1941", але її відредаговано так, що вона фокусується майже виняткова на вбивствах НКВС і практично не показує насильства над євреями. Наприклад, у повному фільмі з архіву Меморіального музею Голокосту показано молоду жінку, яка жорстоко б'є єврея, а потім плаче, в той час як німецький солдат заспокоює її. Проте у версії, викладеній на YouTube, ця жінка плаче, її втішає солдат, а побиття чоловіка не

ного фільму помітно, як міліціонер в уніформі тягне напівроздягнену жінку за волосся у тюрмі на Замарстинівській.

Інше фото зображує міліціонера в уніформі з пов'язкою на лівому передпліччі, який бере участь в арешті євреїв на одній із вулиць Львова[124]. Окрім тих фотографій, на яких міліціонери в уніформі та з пов'язками або лише з нарукавними пов'язками, Джефрі Бурдс розпізнав міліціонерів у цивільному на вулиці Замарстинівській[125].

Спогади та фотографії знущань над жінками 1 липня змальовують кривдників як здебільшого дорослих чоловіків, хоча поміж них трапляються підлітки і навіть діти.

Десятирічна єврейська дівчинка бачила, як шестирічні хлопці біля тюрми на Бригідках виривали волосся у жінок й у літніх людей із борід[126]. Марія Гесьола згадує, як вони з тіткою намагалися вмовити українців, які вдерлися до їхнього помешкання, не чіпати її дядька. Хлопчик років дев'яти вийшов уперед і довершив справу, сказавши дядькові: «Ходімо, старий жид»[127]. Звісно, дехто із цих дітей приєднався до погрому в пошуках пригод, проте інші були юними «солдатами» національної революції.

Проведений Шаротою порівняльний аналіз погромів у Європі за нацистської окупації доводить, що молодь і навіть діти брали

показано. На фільмі, доступному на YouTube, можна бачити лише одну сцену побиття єврея, але цивільним: https://bit.ly/2RZau6w. Хоча далі в цьому фільмі показано двір тюрми на Бригідках, не зрозуміло, де саме було знято кадри «тюремних робіт» та ексгумації. (Уточненням про те, що зйомки зсередини могли бути зроблені в іншій тюрмі, я завдячую Кайові Штруве).

[124] USHMM Photo Archives, 21418. Я не впевнений щодо точного місця. У Яд Вашем визначили, що фото було зроблене у перші дні німецької окупації Львова, але водночас із незрозумілих причин поставили дату «серпень 1942 р.». Фото безперечно зроблене 30 червня або 1 липня. Його опубліковано в Eliyahu Yones, *Die Straße nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien, 1941–1944* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999), 23.

[125] Дослідження Джефрі Бурдса досі не опубліковане. Він розпізнав погромників на фото з колекції Бібліотеки Вінера за допомогою облікових карток українських поліцейських. Див.: Химка, "Достовірність свідчення", 188–189.

[126] Гешелес, *Очима дванадцятирічної дівчинки*, 29.

[127] Shoah Foundation, 29911, Maria Gesiola, 11.

участь у погромах і в інших місцях, зокрема у Варшаві та Парижі, і що зазвичай вони належали до молодіжних груп націоналістів[128]. У Західній Україні, найімовірніше, до малолітніх кривдників належала молодь, пов'язана з бандерівським рухом. На Галичині найкраще організованою й найчисленнішою молодіжною організацією з тих, що діяли одразу після відступу радянських військ, була молодіжна група ОУН(б) «Юнацтво», яка на квітень 1941 року налічувала 7 тис. підпільних членів[129].

Чому ОУН використала свою міліцію для організації погромів та облави на євреїв, яких німці мали вбити? Частково це було наслідком антисемітизму українського націоналістичного руху та його лідерів. Проте антисемітизм не обов'язково прямо переходить у погромне насильство. Схоже, що ОУН і справді вважала поляків, а не євреїв, набагато небезпечнішими ворогами. У вересні 1939 року, коли ОУН скористалася зі стану громадянської війни, спричиненого радянським вторгненням до східної Польщі, та приступила до відкритих дій, її підрозділи вбили тисячі поляків. Улітку 1941 року, під час німецького вторгнення, оунівська міліція та суміжні організації взяли участь у вбивстві десятків тисяч євреїв, але поляків постраждало відносно небагато[130]. Коли Українська повстанська армія (УПА) під проводом ОУН рішуче розірвала зв'язки з німцями наприкінці зими – на початку осені 1943 року, вона зосередила свою увагу на поляках, знищуючи їх десятками тисяч. У своїх офіційних заявах ОУН завжди ставила росіян на початку свого переліку ворогів. Відтак зосередження на насильстві проти євреїв у перші дні німецької окупації здається дещо нетиповим. Ця нетиповість найбільш вірогідно пояснюється спробою ОУН продемонструвати німцям, що вона поділяє їхні антиєврейські настрої та гідна довіри сформувати Українську державу.

[128] Szarota, *U progu Zagłady*, 25.

[129] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 171. Стверджувалося, що на Волині напередодні німецького вторгнення молодіжне крило ОУН(б) контролювало місцеві середні школи (див. там само, 181).

[130] Ева Сємашко підрахувала, що керовані ОУН акти насильства вартували життя щонайменше 1036 полякам на Волині та 2242 – Галичині у 1939 році і приблизно 443 особам загалом на Волині та в Галичині у 1941 році [Ewa Siemaszko, "Bilans zbrodni", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 7–8 (2010): 80–81].

Карнавальна юрба

Окрім української міліції, що керувалася політичними цілями, багато львів'ян теж взяло участь у насильстві. Деякі автори єврейських свідчень не звертали уваги або не мали уявлення про політичний вимір подій і просто визначали погромників як українських бандитів або українську юрбу[131]. Безумовно, долучення люмпенізованих елементів до насильства було нормою для погромів по всій Європі. Визначення зловмисників як покидьків суспільства (термін, що його зазвичай використовують в українській літературі – «шумовиння») частіше зустрічається в українських мемуарах та інтерпретаціях[132]. Те, що українці, які взяли участь у погромі, були всього лише бандитами, маргінальними елементами суспільства – це пояснення, до якого схиляються ті, хто прагне захистити репутацію ОУН: мовляв, звірства, вчинені радянським НКВС, підбурювання з боку німців та присутність кримінальних елементів переросли у стихійний спалах насильства[133].

Проте у теорії стихійного спалаху є серйозні проблеми. Координація дій навколо трьох тюрем та в самому місті передбачає загальне планування. Пол Брасс, політолог, який вивчав бунти й погроми у широкій порівняльній перспективі, вважає, що «типи насильства, яке вчиняється в етнічних, спільнотних та расових "бунтах", є значною мірою результатом роботи "фахівців", зокрема "провідників місцевих бойовиків"». Він переважно відкидає думку, відому під назвою «теорії "шумовиння"», показуючи, що такі насильницькі дії нерідко здійснюються різнорідними соціальними групами. «У реальності, – пише Брасс, – у бунтах і погромах майже завжди наявні якісь елементи організованості й планування. Більше того, велика частка організації й планування розрахована на те, щоб підштовхнути населення до активних дій, надавши їм вигляду спонтанності»[134].

---

[131] Химка, "Достовірність свідчення", 180, 188.

[132] Паньківський, *Від держави до комітету*, 35; Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 112.

[133] Andriy J. Semotiuk, "The Stepan Bandera Quandary", *Kyiv Post*, 19 April 2010: https://bit.ly/2MOfcOY; Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 100–101.

[134] Paul R. Brass, "Introduction: Discourses of Ethnicity, Communalism, and

Сама ОУН була вороже налаштована до по-справжньому спонтанних дій, вважаючи, що її завдання полягає в «опануванні революційної стихії мас»[135]. Дві кінохроніки про арешти євреїв у Львові 30 червня створюють стійке уявлення, що ними керували певні лідери, які діяли злагоджено і з точним розумінням того, що вони роблять[136]. Важко уявити, що оунівська міліція, присутня на місці подій у Львові, допустила б такі прояви насильства, якби не ставилася до них принаймні схвально.

Українські мемуаристи наголошують, що значну участь у насильстві брали поляки. За словами Костя Паньківського, оскільки поляки становили більшість люмпенізованого населення Львова, природно, що вони були тими, хто лупцював євреїв на вулицях[137]. Паньківський та Євген Наконечний писали, що польські погромники часто носили жовто-блакитні пов'язки, але їх можна було відрізнити за тим, як недолуго вони розмовляли українською[138]. Цілком можливо, що польські кримінальники скористалися з погрому для пограбування єврейських осель[139], проте навряд чи ви-

Violence," in *Riots and Pogroms*, ed. Paul R. Brass (New York: New York University Press, 1996), 12, 16–21, 33.

[135] Інструкції від травня 1941 р. процитовано у Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 113.

[136] Одним із них є німецька кінохроніка *Deutsche Wochenschau*, Nr. 566/29 (10. Juli 1941). Інформація про неї: https://bit.ly/2G13oYR. Німа версія більшої частини фільму зберігається у USHMM, RG-60.0267, tape 201. Мою увагу до другого фільму привернула у 2008 р. Аріяна Сілецька. Стрічка без звуку, відзнята оператором 1-ї гірськострілецької дивізії Вермахту, показує арешт чоловіків та кількох жінок, здебільшого на вул. Коперника. Раніше цей фільм зберігався в Українсько-канадському центрі досліджень та документації в Торонто, який не дозволяв іншим інституціям копіювати його, але зараз його оригінал втрачено (цифрова копія зберігається в автора).

[137] Паньківський, *Від держави до комітету*, 35.

[138] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 112–113, 115; Паньківський, *Від держави до комітету*, 35–36.

[139] Під час погрому у Відні після аншлюсу Австрії в 1938 р. зловмисники також носили нацистські пов'язки і грабували єврейські будинки, забираючи гроші, коштовності, срібло, меблі й килими (Leonidas E. Hill, "The Pogrom of November 9–10, 1938, in Germany", in *Riots and Pogroms*, 97.

падковим було те, що вони вирішили перевдягтися в українських міліціонерів.

Наявність польських погромників у Львові в 1941 році відображена і в інших документах. Коли Тамара Браницька згадувала про натовп, що знущався з неї, вона писала, що їй та членам її родини погромники здалися українцями, хоча можливо, що серед них були й поляки[140]. Роза Московіц визначила тих, хто нападав на євреїв у Львові, як польську юрбу. Захопивши Львів, у липні німці, за її словами, дали полякам свободу дій: «і можете собі уявити, що їм подобалося це робити», – вони били євреїв на вулицях[141]. Член мельниківського крила ОУН надіслав керівництву поточний звіт, який описав львівський погром як демонстрацію *польської* сили: «Між відходом большевиків та приходом німців поляки на власну руку влаштували жидівський погром, щоб тим задокументувати мабуть польськість Львова»[142]. Таким чином, міська юрба, що взяла участь у погромі, була багатонаціональною.

Юрба знущалася над євреями, коли міліціонери вели їх вулицями та тримали під вартою у внутрішніх дворах тюрем. За спогадами євреїв, яким вдалося вижити, людьми з натовпу керувала жадоба крові та примітивні інстинкти. Погром чимось нагадував оргію. У ньому також були помітні основоположні елементи карнавалу.

Багато з того, що Вільям Гаґен написав про мотиви та поведінку натовпу погромників у Львові 1918 року, виправдано і для подій 1941 року. Його спостереження про те, що погром 1918 року став суспільним ритуалом, постановкою «громадського видовища, метою якого було приведення до ладу суспільства, яке відхилилося від правильного розуміння порядку»[143], можна застосувати й до

[140] Shoah Foundation, 51593, Tamara Branitsky, 50.

[141] Ibid., 9851, Rose Moskowitz, 18.

[142] "Звіт про положення на Українських Землях, зайнятих нім. армією", 12 липня 1941, Гонтівка, Чернівецький район, Вінницька область, Library and Archives Canada, Andriy Zhuk Collection, MG 30 C167, vol. 147, file 33. Висловлюю вдячність Маркові Цариннику за надання копії цього документа.

[143] William W. Hagen, "The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918", *Geschichte und Gesellschaft* 31.2 (April–June 2005): 203.

погрому 1941 року. Значення ритуалу полягало в ототожненні євреїв із комунізмом. Те відчуття, що євреї піднялися з чи не найнижчої сходинки соціальної ієрархії, на якій перебували до війни, на чи не найвищу завдяки більшовикам, пояснює настільки рішуче намагання знову поставити євреїв на місце[144]. Суспільні досягнення євреїв за радянської влади порушили в польській та українській масових культурах «глибоко вкорінене уявлення», що євреї мають лишатися «покірними, безправними й беззахисними»[145]. Як і в 1918 році, «карнавальні елементи були головними» для «характеру і мети»[146] погрому 1941 року. Це підтверджується насильницькою мобілізацією єврейської інтелігенції для прибирання вулиць та туалетів під час обох погромів[147]. Ба більше, «карнавальна традиція виправдовує сексуальну вседозволеність»[148]: для обох погромів були так само характерні прояви сексуального насильства.

Юрба не була ініціатором погрому 1941 року, але вона впливала на його перебіг. Під час Голокосту ритуали сексуального приниження і насильства інколи супроводжували приховані від людських очей систематичні страти євреїв, але масштаби цих явищ у Львові 1 липня 1941 року завдячують діям юрби. Організатори погрому грали на публіку, даючи їй змогу виконувати свої ритуали та пережити свого роду бунтівний карнавал, у проміжках між систематичними арештами й стратами євреїв. Юрба виплекала в собі власну лють та хтивість, розширивши ареал погрому та його тривалість для задоволення власних інтересів. Це випливає з багатьох наведених раніше свідчень[149].

[144] Я завдячую цією думкою Софії Грачовій: «І чи не пояснюється поширення міту про єврея-комуніста тим фактом, що скасування дискримінаційних обмежень за радянської влади неєврейське населення сприйняло як загрозу власному *панівному* становищу? Чи не було однією з причин надзвичайної жорстокості погромників улітку 1941 року бажання залякати й принизити євреїв, "поставити їх на місце"?» [Софія Грачова, "Вони жили серед нас?", *Критика*, ч. 4 (2005): 26].

[145] Hagen, "Moral Economy of Ethnic Violence", 219.

[146] Ibid., 204.

[147] Про погром 1918 року див. ibid., 214–215.

[148] Ibid., 214.

[149] Див. розділ «Перебіг погрому» цієї статті.

Німці

Маттеус помітив, що злочини, подібні до львівського погрому, «не сталися б, якби не операція «Барбаросса», – а отже, «німецька політика є ключем до розуміння того, чому до злочинів долучилося ненімецьке населення»[150]. Така розлога міра відповідальності здається очевидною.

Також здається очевидним, що німецькі війська тримали ситуацію у Львові під контролем: якби вони захотіли зупинити погром, то мали б таку можливість. Власне, згодом вони так і зробили, приборкавши насильство, ніби закрутивши кран, з якого текла вода. Німецькі солдати часто були на місці подій. Вольф Ліхтер згадував, що євреї, з яких знущалися українці, сподівалися, що німці втрутяться і наведуть лад, але більшість німців, навпаки, приєднувалася до катувань або просто не реагувала[151]. Коли юрба знущалася з жінок, Рузя Ваґнер та інші єврейки просили німецьких солдатів, які йшли повз двір тюрми на вул. Замарстинівській, втрутитися. «Це українці мстяться вам», – відповідали німці, показуючи, що схвалюють насильство. Команда німецьких кінооператорів зробила фото оголених жінок; вони казали, що ці знімки буде надруковано в газеті *"Der Stürmer"* (але цього так і не сталося)[152]. На одній фотографії з колекції Девіда Лі Престона видно побитого єврея, який лежить на вулиці, в той час як повз нього проходить німецький солдат.

Александер Реднер, у той час дванадцятилітній хлопчик, пригадує, що німецькі солдати у Львові підбурювали українців до погрому[153].

Зі свідчень також випливає, що в день погрому німці розстрілювали євреїв в усіх трьох тюрмах. Страти через розстріл трива-

[150] Matthäus, "Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust", 268.

[151] Shoah Foundation, 29342, Wolf Lichter, 11.

[152] Химка, "Достовірність свідчення", 180–181, 187. Попри те, що німці ретельно фіксували на фото антиєврейські інциденти, вони так і не використали їх у пропагандистських цілях. Про це див.: Szarota, *U progu Zagłady*, 66. Хочу подякувати Оксані Михед за пошук у нацистській газеті *"Der Stürmer"*.

[153] Shoah Foundation, 7394, Alex Redner, 41, 44.

ли і в наступні дні, коли євреїв зібрали на хокейному майданчику. Розстріли, що відбулися 2 липня і пізніше, вочевидь, виконувала айнзацгрупа *C*. Утім, незрозуміло, хто розстрілював євреїв у день громадського погрому, адже це могла бути і 1-ша гірськострілецька дивізія Вермахту (основа окупаційних військ у Львові), і передовий підрозділ айнзацгрупи *C* – айнзацкоманда *4b*, яка прибула до міста пополудні 30 червня[154]. Я схиляюся до думки, що євреїв розстрілювали члени айнзацкоманди. На той час айнзацгрупи ще не мали чітких інструкцій і знищували євреїв на власний розсуд. Тоді вони зосередилися на знищенні чоловіків призовного віку та представників інтелігенції[155] – саме цих євреїв стратили у львівських тюрмах.

Незрозуміло й те, чи діяла ОУН, влаштовуючи погром у Львові, безпосередньо за наказом керівника Головного управління імперської безпеки (РСХА) Райнгарда Гайдриха. За кілька місяців до погрому і за місяць до надання інструкцій для міліціонерів ОУН(б) заявила, що є противником погромів. Нижче наведено текст резолюції, ухваленої ОУН на Великому зборі у Кракові в квітні 1941 року:

«Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог»[156].

---

[154] Kai Struve, "Tremors in the Shatterzone of Empires: Eastern Galicia in Summer 1941", in *Shatterzone of Empires: Identity and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 466. Свідчення Тамари Браницької, процитовані раніше у цій статті, стосуються гестапо і СС та їхніх погроз розстріляти усіх євреїв, зібраних у тюремному дворі.

[155] Matthäus, "Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust", 254–258.

[156] *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*, упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, т. 3 (Б.м.: *Сучасність*, 1983): 15.

Ця резолюція, що заперечує погроми як засіб революційної боротьби, добре узгоджується з недовірою ОУН до стихійних дій. Однак, можливо, її було переглянуто незадовго до нападу Німеччини на СРСР. 17 червня 1941 року десятки очільників поліції та СС зібралися на прохання Гайдриха на спеціальну зустріч у Берліні, де їм роздали розпорядження про заохочення так званих «акцій із самоочищення»[157]. Виступ Гайдриха пізніше було підсумовано в телеграмі, надісланій ним 29 червня керівникам айнзацгруп: «У жодному разі не слід чинити перешкод спробам самоочисних заворушень антикомуністичних та антиєврейських кіл на щойно захоплених територіях. Навпаки, треба їх провокувати, не лишаючи слідів, у разі потреби посилювати й направляти у правильне русло, але так, щоб місцеві "групи самооборони" не мали змоги покликатися на надані їм накази або політичні обіцянки»[158].

Прямого підтвердження того, що ОУН була обізнана з намірами Гайдриха, не існує. З іншого боку, таку можливість теж не можна відкидати. З дослідження Патриляка ясно, що у другій половині червня 1941 року ОУН могла координувати з німцями свої військові операції[159], тож у принципі вона могла координувати й дії щодо єврейських погромів та страт. Проблемою такого сценарію, як роз'яснив у розмові зі мною Кай Штруве, є те, що ОУН тісніше співпрацювала з німецькою військовою розвідкою (Абвером), а не з СС. Однак можливо, що ОУН запозичила досвід литовських націоналістів, які мали тісні зв'язки як з СС, так і з ОУН і які 25–29 червня 1941 року влаштували кривавий каунаський погром. Або, можливо, існував якийсь посередник із боку німців, який діяв між кількома таборами; ним міг бути згаданий професор Баєр. Головна проблема у з'ясуванні того, чи було РСХА натхненником Львівського погрому, полягає у його навмисному недокументуванні. Гайдрих віддав точні накази про замітання слідів, що пов'язували Імперську службу безпеки з місцевими націоналістами, які організовували погроми. ОУН сама по собі була вкрай законспірованою організацією,

[157] Szarota, *U progu Zagłady*, 210–214.

[158] *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust, 1941–1945*, Hrsg. Peter Longereich (Munich; Zürich: Piper, 1989), 118–119.

[159] Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)*, 166–207, особливо 200–201.

що спромоглася не лише здійснити численні політичні теракти у міжвоєнній Польщі, а й вижити в підпіллі за радянської окупації. В ході погрому, як свідчать фотографії, оунівці подбали навіть про те, щоб в епіцентрі подій опинилися міліціонери в цивільному.

Хоча цей аспект, либонь, ніколи не отримає документального підтвердження, гіпотеза про те, що ОУН реагувала на явно висловлені побажання Гайдриха, видається мені такою, що випливає з логіки чи психології тодішньої ситуації. З документів ОУН для внутрішнього вжитку, зокрема із квітневої резолюції, спрямованої проти погромів, та травневих інструкцій для воєнного часу, стає зрозуміло, що ОУН надавала перевагу контрольованому нею систематичному насильству, а не стихійному насильству широких верств громадськості. Мої дослідження дій оунівців у невеликих містах Галичини підтверджують це припущення: звичним способом поведінки міліції була облава на євреїв і вивезення їх за місто для подальшого знищення. Більше того, натовп у Львові значною мірою складався з поляків, хоча ОУН(б) не бажала допускати поляків до жодних насильницьких акцій. І справді, представник ОУН(м), не посвячений у наміри ОУН(б), сприйняв погром як вияв польського націоналізму. Зрештою, погром, який Львів пережив за 23 роки перед цим, було влаштовано поляками. Тож важко уявити, що ОУН вирішила організувати погром виключно за власною волею. Мотивувати організацію до таких дій мало би щось значно впливовіше, і найімовірніше, це була політика Гайдриха.

Останнє питання, що потребує розгляду – це те, чому німці і, зокрема, Імперська служба безпеки були зацікавлені в організації погромів. Гільберґ, який вважав, що німецька діяльність є ключем до розуміння тогочасних погромів, вбачав такі причини останніх: «Із точки зору управлінців, все виглядало просто: кожен убитий у погромі єврей полегшував подальшу роботу для айнзацгруп. [...] Психологічний аспект був цікавішим. Айнзацгрупи хотіли, щоб населення взяло на себе частку, і досить значну, відповідальності за страти [...]. Погроми мали стати знаряддям захисту від обвинувачень або знаряддям шантажу місцевого населення»[160]. Хоча це

[160] Hilberg, *Destruction of the European Jews*, 203.

логічні припущення, їм бракує конкретних доказів. Шарота вважав, що німці були зацікавлені у перекладанні відповідальності за антиєврейське насильство на місцевих погромників; саме тому, на його думку, німці так охоче документували ці події на фото- і кіноплівку[161]. Але якщо німці й мали плани перекласти провину за знищення східноєвропейських євреїв на місцеве населення, вони не здійснили їх.

Шарота також запропонував гіпотезу, що німці скористалися погромами для заохочення євреїв до переселення в гетто. Вони представляли гетто лідерам єврейських громад як форму захисту євреїв від гніву місцевого населення[162]. Дійсно, іноді євреї зітхали з полегшенням, коли погроми закінчувалися і німці знову наводили порядок. Роза Московіц згадує про відносний спокій, який встановився після того, як німці припинили насилля у Львові. Але, додає вона, після цього вони оприлюднили свої заборони щодо євреїв[163]. На користь гіпотези Шароти свідчить той факт, що основні директиви з облаштування гетто нацисти видали в серпні, після спаду хвилі погромів. Однак ці директиви «навряд чи були погодженими»[164]. Гетто у Львові створили лише восени.

Брак ясності щодо мети погромів добре узгоджується з поглядом більшості сучасних істориків Голокосту, які вважають, що на першому етапі війни проти СРСР німці у ставленні до євреїв ще імпровізували.

Висновки

У цьому дослідженні ми розглянули трьох дійових осіб Львівського погрому 1 липня 1941 року. І хоча зараз, а можливо, і ніколи не вдасться точно з'ясувати всі факти описаних подій, загальні обриси дійових осіб вимальовуються доволі чітко. Німці створили умови для того, щоб погром почався. Вони принаймні дозволили його, проте видається, що, скоріше за все, вони заохочували

[161] Szarota, *U progu Zagłady*, 32.

[162] Ibid., 67, 272.

[163] Shoah Foundation, 9851, Rose Moskowitz, 20.

[164] Matthäus, "Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust", 260.

до погрому. Хоча євреїв арештовували інші, зробивши їх об'єктом жорсткого карнавалу, саме німці шикували й розстрілювали євреїв і під час, і після погрому. Ймовірно, що найбільша відповідальність за організацію погрому і страти євреїв лежить не на Вермахті, а на СС, зокрема на Гайдриху.

Організація українських націоналістів під орудою Степана Бандери забезпечила скоєння погрому. 30 червня 1941 року ОУН встановила у Львові нетривкий уряд, який очолив затятий антисеміт. Оунівська влада обклеїла місто листівками, які заохочували до етнічних чисток. Міліціонери прочісували єврейські квартали, щоб арештувати євреїв і провести погром поблизу двох тюрем. Вони також арештовували євреїв на вулицях для проведення погрому у третій тюрмі, розташованій далеко від кварталів, де мешкали львівські євреї. Міліціонери конвоювали євреїв до тюрем і залишалися там під час знущань і страт. Наступного дня після погрому вони почали взаємодіяти з айнзацгрупами, знову хапаючи євреїв для того, щоб німці їх розстріляли. Під час цих антиєврейських заходів ОУН співпрацювала з німцями, бо спочатку сподівалася, що колаборація сприятиме визнанню німцями проголошеної нею Української держави. Таку співпрацю через насильство уможливив антисемітизм оунівців, утім, навряд чи він був самостійним фактором, що призвів до погрому.

Що ж до юрби, яка, власне, і вчинила погром, її інтерес полягав у виконанні карнавального ритуалу. Перевернувши соціальну ієрархію з ніг на голову, юрба насолоджувалася докорінною зміною соціальних ролей: єврейські фахівці повзають на колінах, прибираючи вулиці. Тих, хто досяг кар'єрних висот у період радянської окупації, тепер принижували й примушували спокутувати свою провину в цьому ритуальному видовищі. Напіврозкладені тіла замучених енкаведистами політв'язнів мали виправдати апокаліптичну помсту тим, кого вважали злочинцями – тобто єврейському населенню. Конкретна політична кон'юнктура дала змогу міській юрбі втілити свавільний сценарій грабунків, сексуальних наруг, побиттів та убивств, якого вони так прагнули і яким сповна насолодилися.

8. Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про Львівський погром влітку 1941 року

Уперше надруковано в *Голокост і сучасність*, № 2 (2008): 43–79. Друкується з дозволу редакції часопису.

В іншій публікації[1] я вже звертав увагу на конкретний випадок, коли український історик не визнав за достовірні джерела свідчення євреїв, які пережили Голокост на території України, а натомість перебільшував значення документів офіційного характеру, іще й використовував останні без критичного аналізу їхньої вірогідності[2]. У даному випадку, мені здавалося, йшлося про те, щоб вилучити із джерельної бази такі джерела (свідчення євреїв), які би вказували на вбивство євреїв українськими націоналістами (ОУН, УПА) під час Другої світової війни. З другого боку, йшлося також про те, щоб дати перевагу саме таким джерелам (документам, які походили з націоналістичних структур), які б заперечили або принаймні замовчували б співучасть націоналістів у винищенні єврейського населення.

Мені вже доводилося зустрічатися з подібним трактуванням джерел у розмовах і виступах інших істориків із питань мордування українськими націоналістами поляків на Волині 1943 року. Мовляв, тексти, які походять від польських жертв, – це «тільки реляції», та немає «документа», яким націоналістичний провід давав наказ забивати польське населення. Такий підхід до джерел применшує злочини тих сил, з якими історик солідаризується або навіть ідентифікує себе, оскільки дає почути передусім пояснення виконавців, водночас марґіналізуючи голоси їхніх жертв. Але навіть історики,

[1] Тарас Курило та Іван Химка, "Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича", *Україна модерна*, ч. 2 (2008): 260–261.

[2] Переважну частину джерел, на підставі яких написано статтю, автор отримував упродовж останніх шести років від проф. Джеффрі Бурдса. Мої спроби переконати його бути співавтором цієї статті не увінчалися успіхом. Натомість він дав мені дозвіл друкувати її, за що я йому щиро дякую.

які не мають жодних симпатій до ОУН і УПА, неадекватно користуються свідченнями євреїв, що пережили Голокост[3]. Намагаючись якнайоб'єктивніше підійти до проблематики, вони часто мають сумніви щодо статусу таких джерел, як свідчення, спогади, реляції, особливо коли йдеться про таку дражливу тему, як Голокост в Україні. До якої міри можна їм довіряти? Якою є їхня специфіка як джерел? Нещодавно Карел Беркгоф звернув увагу на цю проблему, опублікувавши чудовий аналіз різних у часі свідчень Діни Пронічевої про розстріл євреїв у Бабиному Яру та її втечу звідти[4]. Автор намагатиметься йти тим самим шляхом, щоб дати відповідь, принаймні часткову, на поставлені питання, проаналізувавши одне свідчення.

Предметом аналізу є реляція Рузі Ваґнер, єврейки, яка пережила війну у Львові. Вона була і свідком, і жертвою погрому, який вибухнув невдовзі після того, як німці зайняли галицьку столицю[5]. Свою реляцію вона написала у Кракові 1945 року для Єврейського історичного інституту[6]. Інститут було розташовано у Варшаві,

[3] Александр Дюков, *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*. (Москва: Regnum, 2008).

[4] Карел Беркгоф, "Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи", *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 397–432.

[5] Про погроми в Західній Україні див.: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1997), 54–67; Andrzej Żbikowski, "Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941", in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, eds. Lucjan Dobroszycki and Jeffrey S. Gurock (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1993), 173–179; Элияху Йонес, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства, 1939–1944* (Москва: НПЦ «Холокост»; Иерусалим: Тарбут, 1999), 93–99; Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (London: Viking Penguin, 1982), 67. Існує велика кількість документації про Львівський погром: німецькі джерела офіційного походження, автобіографічні матеріали німецьких солдатів, щоденники і спогади євреїв, поляків та українців, фільми й фотографії.

[6] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór relacji Żydów ocalałych z

але збирав він тисячі реляцій і в інших містах повоєнної Польщі. Одразу по війні багато євреїв з України, переважно з Галичини і до меншої міри з Волині, перебували в Польщі, і значна частина їх лишила свої свідчення. Ці реляції становлять великий корпус джерел з історії Голокосту в Україні, що досі майже не використовувалися українськими істориками[7].

Вибір саме свідчення Рузі Ваґнер як прикладу для аналізу вмотивовано тим, що у цьому випадку існує виняткова нагода порівняти опис подій у її реляції з фотографіями і кінозйомками тих самих подій. Це дасть нам змогу перевірити не тільки загальний курс наративу, а також і деякі його подробиці.

Оригінал тексту свідчення Рузі Ваґнер складається з 24 листків машинопису. Частина машинопису, що стосується львівського погрому, займає листки 1–7, а решта тексту описує подальший розвиток подій. Тут публікується частина про львівський погром, без жодних пропусків, у перекладі Івана Сварника з польськомовного оригіналу[8].

Уже перші дні принесли передчуття того, що мало статися. Євреїв почали виловлювати до праці. Це завдання надали низам української національності. Першою працею зловлених було очищення і винесення трупів із в'язниці при вул. Замарстинівській, Лонцького, Казимирівській (Бриґідки). Це була жахлива праця, тим

Zagłady, sygn. 301/442; Єврейський історичний інститут був створений в 1947 р. у Варшаві і функціонував як дослідницький інститут. Спогади були написані для єврейських історичних товариств, які почали збирати свідчення про події Голокосту одразу після закінчення Другої світової війни. Коли було створено Єврейський історичний інститут, зібрані свідчення були передані йому. – *Прим. ред.*

[7] Винятком є цінна стаття: Мирослава Керик, "Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках". У *Львів: місто, суспільство, культура*, т. 6, ред. Олена Аркуша та Мар'ян Мудрий (Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2007), 546–566.

[8] Автор статті замінив у перекладі галицьке слово «жиди» загальновживаним нині словом «євреї».

більше, що українські наглядачі й ґестапівці ставилися до євреїв, як до вбивців тих людей і при цьому безжалісно катували їх. І вже тоді почали текти потоки сліз жінок, матерів і дітей, батьки і чоловіки яких, зловлені до праці, більше не поверталися додому. Наступний день, вівторок, був початком масових українських ексцесів, на які німці дивилися з усмішкою задоволення і які вони самі за кілька днів перейняли у свої руки.

Це були дні й ночі жахливої тривоги. Мало хто спав у помешканні, ховалися по пивницях, горищах і т. п., і вже тоді почали влаштовувати криївки-схрони. Того вівторка і я опинилася у великій небезпеці, що далі опишу детальніше. Я жила з усією своєю родиною по вул. Замарстинівській, безпосередньо біля в'язниці на цій вулиці. Від самого ранку того пам'ятного дня почали долинати чутки про виловлення євреїв «до трупів». З кам'яниці ніхто не зважився висунути носа за браму, адже був день українського свята, і заповідали несподіванки. Та особливі побоювання стосувалися чоловіків. На першому поверсі (сучасний другий поверх. – *І. С.*) в одної з винаймачок нашої кам'яниці ми виявили дуже щасливе розміщення помешкання.

З кухні вели дуже вузькі двері до туалету, який з боку ґанку взагалі майже не було видно. Ці двері замаскували, пересунувши креденс, і таким чином сконструювали криївку для чоловіків. Оскільки ми мешкали на партері, то боялися залишатись у помешканні. Уся родина зібралася у згаданої сусідки, а я залишилася на ґанку й партері, щоб у разі небезпеки дати знак сестрі, яка чергувала на ґанку II поверху, щоб чоловіки сховалися в туалеті. (Їх було кільканадцятеро осіб, і вони не могли весь час сидіти в цій криївці). Звісно, ми не чекали, що й жінкам загрожує небезпека.

Була година 11-та перед полуднем. Сказали, що українці ведуть вулицею колони єврейських чоловіків і жінок. Однак ми не усвідомлювали того, що відбувається. Несподівано в брамі з'явився якийсь підліток з обличчям бандита. З міною, сповненою сарказмом і ненавистю, він сказав мені й сусідці, з якою я стояла на ґанку: «Ходіть-но панянки трохи попрацювати». В мене стало серце, нас візьмуть до трупів. Однак без слова прохання чи опору я пішла за ним, втішена, що на II поверсі побачили, що діється, і встигнуть

сховатися. Щойно я вийшла з брами нашої кам'яниці, як мене оточила зграя вуличників. Усе ще не розуміючи ситуації, я йшла під штурханами й поштовхами у бік казарм. Перед казармами стояла шеренга чоловіків, жінок і дітвори – міське шумовиння. Перш ніж я окинула поглядом усю картину, мене засліпив удар в обличчя. Дикі крики й вереск, хтось ухопив мене за волосся, мене кидали, мов м'яч, із рук до рук, я потрапила у ворота казарми, а звідти завдяки штурханам і копнякам, вилетіла, мов стріла з пращі, на подвір'я. Спантеличена й наполовину непритомна від болю, я, однак, інстинктивно відчула, що найбезпечніше буде якнайшвидше відійти від входу й узятися до роботи. Отож, використавши момент, коли мої кати зустрічали наступну жертву, я вихопилася на середину подвір'я, яке вже заповнили сотні чоловіків, жінок і дітей. «Що тут треба робити?» – спитала я в найближчої товаришки по недолі. «Прошу не розмовляти, – відповіла запитана, – прошу нахилитися й збирати руками пісок у купку, бо як якийсь підліток побачить, що пані цього не робить, то пані наразиться на дальше знущання і биття». Мені не треба було інших пояснень. Я зрозуміла. Я боялася роботи з трупами, натомість зіткнулася з чимось значно гіршим. Не робота була метою, задля якої сюди збирали чимраз більше нещасних жертв. Я пригадала собі оповіді з часів погромів Хмельницького. І тепер зрозуміла, що нині я і мої нещасні товариші по недолі стали жертвою такого погрому.

З незвичним стоїцизмом я взялася за роботу. Погляд стежив за вхідною брамою, і я з полегшенням зауважила, що серед закривавлених тіл, які вкидали раз у раз, не було нікого з моїх найближчих.

Тим часом «забава» посилювалася. Нелюдські крики, розбиті голови, спотворені тіла й жахливо спотворені обличчя побитих, залиті кров'ю, змішані з болотом, викликали збудження кровожерних інстинктів черні, що вила від розкоші. Зімлілих жінок і старців, що майже без дихання лежали на землі, ще зопалу товкли палицями, копали й волочили по землі. Орда, шаленіючи, шукала все нових емоцій. Зі скалічених посинілих тіл здирали одяг, не дивлячись, чоловік це чи жінка. Ми, хто вже пережили це чистилище, нахильцем гарячково змітали руками пісок з подвір'я і з жахом дивилися на ці сцени, а кров холола нам у жилах. Коли ж ненаситні кати здер-

ли увесь одяг із якоїсь жінки й палицями безжалісно періщили голе тіло, то німецькі солдати, які проходили подвір'ям, яких ми просили втрутитися, відповіли: *"Das ist die Rache der Ukrainer"*[9] тоном, сповненим схвалення цих дій. Вони проходили з виразом панів і фотографували голих жінок, яких катували: *"Das wird in Stürmer sein"*[10], тішилися, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства.

За кілька годин нашої праці, впродовж яких приводили все нові жертви, подвір'я було виметене, як мармурова підлога. Нам наказали стати під стінами мурів, що оточували подвір'я. Ми відчували, що наближається наша остання мить.

– Тепер нас розстріляють, – пробіг тривожний, розпачливий шепіт серед маси, що тремтіла. Мені в ту мить це було байдуже, але багато хто з-посеред нас, навіть чоловіки, почали переплітати свої зойки від болю з плачем і жалем за життям, яке їм доведеться втратити такими молодими, за своєю родиною, якої вже не побачать. Я намагалася переконати їх, що все одно, загинуть вони нині чи завтра, адже нинішні події це лише початок того, що буде. Та вони навіть не розуміли моїх слів. Усі інстинктивно пхалися назад, сподіваючись, що куля не досягне так далеко, і його може заступити тіло того, хто стоїть перед ним. Я стояла з самого переду. Після того всього, що я побачила раніше, я відчувала страшенну апатію й не бажала далі жити. Крім того, я була дуже ослаблена й не могла витримати жахливого смороду крові, що зашкарубла на відкритих ранах.

Якоїсь миті я відчула якесь полегшення і втратила відчуття реальності. Це тривало частку секунди. Хтось, хто стояв побіч мене, бачачи, що я млію, підтримав мене й опритомнив словами: «Нехай пані сяде, бо пані мліє». Я сіла на землю, шкодуючи, що мені перервали блаженну мить непритомності.

Побита маса зганьблених і переслідуваних людей стежила тепер за кожним рухом призвідців погрому, напружено очікуючи подальшого ходу подій. Але вони чомусь не поспішали покінчити з

[9] Це помста українців (нім.)

[10] Це буде у «Штюрмері» (нім.)

нами. Нестриманій голоті не вистарчала наша кров і пониження. Вони бажали здобути з цієї забави матеріальнішу користь.

Перед тремтячою скатованою масою нещасних жертв стали проститутки зі своїми фаґасами і, як володарки, наказали нам скидати з себе взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до подоби. Потім нам наказали віддати наші документи, особливо совєтські паспорти.

Один із бандитів оголосив, що як у когось із нас знайдуть якісь гроші, персні чи інші коштовності, то нам біда. Негідник навіть не сподівався, який багатий результат дасть це його нице розпорядження.

З усіх сторін на середину подвір'я почали викидати 50 і 100-рублеві банкноти, перстінці, годинники й різні інші коштовності. Викидали далеко від себе, аби, боронь Боже, «володарі нашого життя і смерті», 15-літні шмаркачі, не зауважили, від кого походять дані предмети.

Хто цього не бачив, не повірить, що тисячі рублів у банкнотах і золоті валялися по землі, а герої дня жадібно збирали наше майно. (Зазначу, що в записаних тут спогадах немає ані крихти перебільшення, а навпаки, я не в стані змалювати те, що бачили тоді мої очі й чули вуха).

Описую події у Львові, але порівняно з пізнішими відомостями, що надходили з інших більших чи менших місцевостей, вони були всюди ідентичними, бо здійснювалися за наперед усталеною програмою й виконувалися тим самим «загоном смерті», який всюди за допомогою місцевого шумовиння давав свої гастролі, щоразу залишаючи такі ж криваві жнива.

Я також піддалася загальному психозові, відкинула далеко від себе значну суму грошей і біжутерію, які мала при собі. Признаюся, що мені навіть шкода було цього вчинку, не тому, що мені жаль було грошей, а тому, що мені здалося дурним, що цілком байдужа щодо смерті, якої сподівалася, я злякалася безсовісної погрози негідника.

Тим часом наближався вечір, і почали перемовлятися, що нас мають випустити. Вечірня прохолода трохи освіжила мене, отож я

встала і роззирнулася. У натовпі я побачила закривавлене й посиніле обличчя моєї сусідки з партеру п. Кікенес.

Я підійшла до неї і дізналася, що моя 16-річна на той час сестричка Саля також є в цьому натовпі. Я завила від болю. Це делікатне, вутле дитя у цьому жахливому пеклі, до того ж саме й покинуте. Понад годину я бігала навколо подвір'ям, розпачливо волаючи «Салюню, Башехес». Однак марно. Я благала п. К., щоб вона пішла зі мною і показала місце, де бачила мою сестричку. Однак вона, байдужа до мого болю або ж перейнята своїм власним, не хотіла нікуди йти, лише здалека показуючи мені місце, в якому я маю шукати свою сестричку.

Незважаючи на зойки й прокльони, я проштовхувалася між людьми, що лежали на землі й стогнали від болю й слабкості.

Врешті я знайшла Салюсю із закривавленим обличчям і спухлими губами. Я притулила її до себе, й ми розплакалися.

Вона втішила мене, що ні з ким більше з нашої коханої родини нічого лихого не сталося, бо розбійники, не змігши відчинити двері, потягли її з собою й пішли.

Доля бажала, щоб і вона мала при собі коштовності матусі й гроші, які Маруля повісила їй у торбинці на шиї. Бідолашна, почувши, що нас мають випустити, дуже журилася втратою цього майна. Я, звісно, втішала її, а потім вижебрала десь трохи води в жменю, щоб змочити її губи, зашкарублі від крові.

Тим часом на подвір'ї запанувало пожвавлення, зросла надія, що чутки про наше звільнення є правдивими. Уже формувалися пари, і перша колона вийшла з подвір'я. Тут і там лежали трупи дідів і бабусь, які не витримали тортур, і тих, хто згасав внаслідок отриманих ран. На жаль, ніхто про них не турбувався. Ще не певні, чи нас випускають, чи переводять деінде, ми вишикувалися в шеренгу й за мить вийшли на вулицю. Кілька кроків, і ми були вдома.

Увесь день зойки й крики...

...на думку, що ми серед тих нещасних[11].

Наступного дня ми довідалися, що погром одночасно відбувався у всьому місті, з тою різницею, що люди, яких забрали на Лонць-

[11] Купюри в оригіналі.

кого чи до Бриґідок, уже не побачили світу. Поза тим із помешкань пограбували все, що лише вдалося, а чого не можна було забрати, озвірілі типи нищили чи навіть підпалювали на місці. Сліди цього вандалізму було видно й у нашій кам'яниці.

Це було перше, що ми пережили після здобуття Львова німцями.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. 301/442, l. 1–7.

Завірена копія. Машинопис.

Згідно з реляцією Рузі Ваґнер, описані події мали місце у вівторок після зайняття Львова німцями. Німці напали на Радянський Союз у неділю 22 червня 1941 року і були у Львові уже в понеділок 30 червня. Отже, жахливе пережиття, описане в реляції, мало відбутися 1 липня. Таке датування збігається із хронологією львівського погрому, поданою німецьким дослідником Дітером Полем[12].

Рузя Ваґнер розпочинає свою реляцію коротким описом першого дня погрому, коли виконавці ловили євреїв-чоловіків, щоб вони видовбували трупи із трьох львівських в'язниць. (У тюрмах були тисячі замордованих енкаведистами політичних в'язнів[13].) Ловлення євреїв добре відоме історикам Голокосту, тому що воно зафіксоване не лише в багатьох інших реляціях, а й також у тижневих кіноновинах (*Wochenschau*), що їх німці демонстрували у кінотеатрах. У них недвозначно зазначалося, що чоловіки, яких ловили кремезні фігури у цивільному одязі, – це євреї (*"das jüdische Mordgesindel"* – дослівно «єврейська мордсволота»). Фільм знято 31 червня 1941 року[14]. Нещодавно дослідниця Аріяна Сілецька відкрила невідо-

[12] Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, 61.

[13] Олег Романів та Інна Федущак, Західноукраїнська трагедія 1941 (Львів; Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка; Фундація Укр. вільного ун-ту в США, 2002), 56, 109–41, 155–65, 346.

[14] *Deutsche Wochenschau*, Nr. 566/29 (10. Juli 1941). Детально про фільм: https://bit.ly/2G13oYR.

мий доти фільм, що також показує ловлення чоловіків, і на додаток кількох жінок, на вулиці Коперника у Львові. Фільм зняв фотограф із Першої гірської дивізії німецької армії (*1. Gebirgs-Division*), нині він зберігається в Українсько-канадському дослідчо-документаційному центрі (*Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre*) у Торонто. Фільм німий.

Видовбування трупів також підтверджено у фільмах і фотографіях. Німецькі кіноновини показували, як чоловіки в костюмах, оскільки їх схопили на вулиці, несли трупи із в'язниці і клали їх в акуратні ряди. Одна зі світлин також відбиває цей момент: чоловік, вбраний у костюм, взутий відповідно до ходіння по місту, а не до викопування трупів, тримає в руках кайло і видовбує труп. Поруч стоїть чоловік (ми бачимо лише його ноги), вбраний і взутий відповідно до діла. Фотографія показує, як єврей під наглядом викопує труп жертви НКВС. На звороті фотокартки є напис німецькою: *"Jude beim Ausgraben v. Blutopfern"* («Єврей при викопуванні жертв»).

Ця фотографія походить із приватної колекції Девіда Лі Престона (*David Lee Preston*) з Філадельфії. Він купив її разом з іншими фотографіями, що стосуються львівських подій 30 червня 1941 року, на інтернет-аукціоні *eBay* у серпні 2002-го. Мені не відомо, хто продав фотографії, але припускаю, що це був нащадок німецького воїна, який служив у згаданій Першій гірській дивізії.

Ваґнер зауважує, що євреї, які працювали над видобуванням трупів, «більше не поверталися додому». Цей факт також добре відомий спеціалістам з історії Голокосту в Галичині і підтверджується іншою фотографією з колекції Престона.

Цей самий сюжет відображено і на інших фотографіях. Показано нагромадження трупів на подвір'ї в'язниці на вулиці Лонцького. Дехто неправильно ідентифікував трупи як тіла жертв НКВС[15], насправді ж це трупи тих євреїв, які видовбували і виносили трупи людей, замордованих енкаведистами. Тіла жертв НКВС після вине-

[15] Bogdan Musial, "Bilder einer Ausstellung: Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung 'Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944'", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Bd. 47, H. 4 (1999: 581.

сення із в'язниці було складено у чіткі ряди, а на нашій фотографії трупи розкидано безсистемно. Одяг на нашій фотографії доволі чистий і свіжий, навіть сорочки білі, натомість одяг на жертвах НКВС був радше забруднений і сірий. Також на нашій фотографії видно патики й інструменти, що їх євреї використовували у своїй роботі у в'язниці[16].

Після розповіді про події 30 червня Ваґнер переходить до подій наступного дня, у яких їй самій припала роль жертви. Вона описує, як погромники знущалися з неї та інших жінок, як били, кóпали і хапали за волосся. Ці знущання також добре задокументоване візуально. Німці знімали тоді фільм, який показує, як погромники били одну жінку, а іншу тягли за волосся по вулиці. Фільм зберігається у Кіновідеоархіві Стівена Спілберґа (*Steven Spielberg Film and Video Archive)* при Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні[17]. Знущання над жінками також зафіксоване у серії фотографій, знятих професійними військовими фотографами і збережених у Бібліотеці Вінера в Лондоні[18].

Ваґнер розповідає, що серед натовпу були і жінки, і діти. Також згадує підлітків, «15-літніх шмаркачів», які катували жінок. Усе це також задокументоване фотографіями з Бібліотеки Вінера[19].

Незабаром після викрадення Ваґнер потрапила до подвір'я, де мала, разом з іншими, руками збирати пісок. Цей момент також знято німецьким фотографом[20]. (Поки я не відкрив для себе релящію Рузі Ваґнер, сюжет фотографії був для мене загадковим.)

---

[16] Про те, як можна відрізняти на фотографіях жертви НКВС від замордованих пізніше євреїв, див.: Bernd Boll, "Złoczów, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past", in *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, eds. Omer Bartov, Atina Grossmann and Mary Nolan (New York: New Press, 2002), 61–99, 275–283.

[17] United States Holocaust Memorial Museum Archives, story RG-60.0441, tape 402.

[18] Wiener Library Institute of Contemporary History, Photo Archive (далі – WLICH-PA), no. 1616–18, 1633–50, 1676–78.

[19] Ibid, no. 1642, 1644, 1676.

[20] Ibid, no. 1633.

Далі вона розповідає, як погромники здирали одяг із жінок і чоловіків. Є і такі фотографії. Ваґнер зауважує, що фотографи особливо цікавилися голими жінками. І дійсно, дванадцять фотографій показують жінок вже роздягнутими або у процесі роздягання[21], і тільки одна зафіксувала роздягнутого чоловіка[22].

Ваґнер коротко розмовляла з німецькими солдатами, які фотографували ці знущання. Існує і фотографія самих фотографів, також із колекції Бібліотеки Вінера[23].

Цікавим є обмін словами Ваґнер із солдатами. Солдати казали їй, що вони фотографують ці сцени для німецької газети *Der Stürmer*. Цей щільно ілюстрований тижневик, редаґований Юліусом Штрайхером, був вкрай антисемітським виданням. Але жодної з цих фотографій газета не опублікувала[24]. Варто також звернути увагу на те, що солдати на місці погрому говорили німецькою мовою, отже, вони були німцями, а не українськими солдатами батальйону «Нахтіґаль». Це не доводить, але свідчить на користь версії, що «Нахтіґаль» не брав участі у львівському погромі[25].

Під вечір, пише Ваґнер, погромники на вул. Замарстинівській випустили своїх жертв на волю. Здається, це зафіксовано в останній частині вищезгаданого фільму з Кіновідеоархіву Стівена Спілберґа.

---

[21] Ibid, no. 1618, 1635, 1636 (те саме, що 1678), 1639, 1640, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646, 1648, 1649.

[22] Ibid, no. 1647.

[23] Ibid, no. 1616. Ця фотографія доступна в інтернеті; там також вказано, де саме у Львові було зроблене фото (на вул. Замарстинівській): https://bit.ly/2Gn5iSX.

[24] Хочу щиро подякувати Оксані Михед, яка перевіряла газету.

[25] Про контроверсію щодо участі «Нахтіґалю» у Львівському погромі див.: Володимир В'ятрович, "Легенда про Nachtigall", *Українська правда*, 14 грудня 2007: https://bit.ly/2TuSnSJ; його ж. "Як творилася легенда про Nachtigall", *Дзеркало тижня*, № 6 (16 лютого 2008): https://bit.ly/2TmflLI. Є й інші аргументи проти версії щодо участі «Нахтіґалю» у Львівському погромі.

* * *

З нашого зіставлення тексту Рузі Ваґнер та візуальних джерел виходить, що принаймні у цьому випадку свідчення про львівський погром є досить достовірним. Водночас варто звернути увагу на кілька неточностей, які походять з обмеженого поля зору жертви.

Одна така, зрештою дуже незначна, неточність є у тому місці, де Ваґнер пише, що той пам'ятний для неї вівторок «був день українського свята». Певно, вона чи її сусіди бачили, що українці тоді носили синьо-жовті кокарди, але не через те, що було якесь свято, а через те, що попереднього дня було проголошено українську державу.

Друга неточність набагато вагоміша. Вона ідентифікує співучасників погрому як «суспільні низи української національності» (*męty społeczne narodowości ukraińskiej*), «українці», «бандити», «вуличники», «міське шумовиння», «чернь» (*tłuszcza*), «орда». Як жертва, вона не мала внутрішнього розуміння виконавців погрому. Справді, з одягу і облич погромників, показаних на фотографіях, і з браку на них характерних пов'язок міліціонерів, версія про учасників як «шумовиння» виглядає переконливою. В українській мемуаристиці також є така версія[26]. Але американському дослідникові Джеффрі Бурдсу вдалося встановити, що принаймні вісім виконавців на фотографіях із Бібліотеки Вінера належали до щойно ство-

[26] «Що погром зробило "міське шумовиння", "міська чернь", і що погром був заохочений німцями, говорять усі очевидці» [Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 2-ге вид. (Львів: Піраміда, 2006), 112]. Цей автор помилково вважає, що справці (учасники) погрому були переважно поляками. Щодо іншого моменту в історії Голокосту в Львові, але, можливо, маючи на увазі погром 1941 р., Володимир Янів написав: «Що львівський мотлох – в рівній мірі український як польський – хотів збагатитися при переношуванні жидів до гетта, в це не сумніваємось і цього не похваляємо. Але знов же це не уповноважує до узагальнень, а каже тільки про структуру мотлоху. Для прикладу пригадаємо тільки, що робив німецький мотлох (отже, члени одного з найбільш дисциплінованих народів) у момент капітуляції Німеччини: тоді ставали здобиччю юрби магазини, вантажні поїзди, харчі й залишене майно земляків-утікачів, заладоване до потягів. Сцени були надто яскраві, щоб їх забути. Відомо: мотлох! Закон натовпу» [Володимир Янів, "До злобної характеристики Коґона в його книжці про німецькі концтабори", *Час* (Фюрт), 18 травня 1947].

реної української міліції[27]. Бурдс порівнював обличчя виконавців на фотографіях із фотопортретами на міліціонерських виказках. З його дозволу наведу тут один приклад із його не опублікованого досі дослідження. Йдеться про колаж, що складається із трьох окремих фотографій. У середині є виказка українського міліціонера. Того ж самого міліціонера у кепці можна впізнати на двох фотогра-

[27] Дана стаття не має на меті з'ясувати всі питання щодо львівського погрому та його ініціаторів і справців. Нині над повним і комплексним дослідженням погрому працюють два дослідники – Джеффрі Бурдс і Марко Царинник. Але на прохання одного з анонімних рецензентів додам іще інформацію. Хоча не знаю німецького документа, який би вказував на роль міліції у Львівському погромі, є такий, що стосується Золочівського погрому: *"Ereignismeldung UdSSR"*, Nr. 24, 16. July 1941, in *Einsatzgruppen in der UdSSR und die Judenfrage* (Beate Klarsfeld Foundation [Б.м. і р.]). Українську міліцію Львова було організовано вранці першого дня німецької окупації, тобто *30 червня 1941* р. Записувалися до неї на терені Св. Юра, де також розташувався батальйон «Нахтіґаль» під проводом Романа Шухевича. Я натрапив на спогад одного громадського діяча, який спробував записатися до міліції. Спогад походить із 1947 р.:

«Почалась організація громадянської міліції, щоб утримати порядок в місті, бо темні типи міського шумовиння кинулись грабувати склепи. Записувалась до міліції головно студентська молодь, записався і я, з огляду на те що 20 років тому був я військовим, не міг спокійно дивитись на цю масу неупорядкованих людей з національними пов'язками на лівій рукаві, бо при записуванні видавали пов'язки.

Підходить до мене якийсь селянський хлопчина обвішаний бомбами і з рушницею за плечима і в досить грубій формі звертається, щоб я не втручався в не свої справи, бо "ми тут порядкуємо", хто це "ми" мені було невідомо, чи це про себе він думав, чи може про якусь групу людей, але, зрештою, це таке маловажне, став я до шерегу, який уже трохи упорядкував і по всьому.

Нарешті вишикували цих людей у два шереги, перевели на друге подвір'я, бо запис відбувався у подвір'ї біля палати митрополита, прийшло якесь "начальство", проходячи побачили мене. "Ви що тут робите?" питають. "Та ж я українець, то й роблю те, що в дану хвилину потрібне!", відповідаю. "Це можуть робити молодші, Ви йдіть і робіть щось більш відповідальне!"

Вийшов я з шерегу, зняв з руки пов'язку і на хвилину задумався, що маю робити?» (Дмитро Ґонта, "Друкарство Західної України підчас окупації", Осередок української культури та освіти (Вінніпег), Конкурс на спогади, ч. 40, арк. 40-13–40-14).

фіях із Бібліотеки Вінера. На обох фотографіях справці позують із голою жінкою, однією зі своїх жертв. У фрагменті фотографії зліва від виказки[28] наш міліціонер стоїть другий зліва, у другому фрагменті[29] – другий справа.

Можливо, що виконавці погрому походили із суспільних низів – їхнє соціальне походження допоки не вивчене, але вони не були звичайними хуліганами. Українські міліціонери справили епізод із жінками під час львівського погрому. А жертви, як Рузя Ваґнер, не могли знати, ким були справжні справці (учасники). Натомість Ваґнер зрозуміла, що епізод був не стихійний, а зорганізований, бо пише: «Описую події у Львові, але порівняно з пізнішими відомостями, що надходили з інших більших чи менших місцевостей, вони були всюди ідентичними, бо здійснювалися за наперед усталеною програмою й виконувалися тим самим "загоном смерті", який всюди за допомогою місцевого шумовиння давав свої гастролі, щоразу залишаючи такі ж криваві жнива».

Також характерно, що Ваґнер, не знаючи точно, ким були погромники, називає їх просто «українцями». Багато інших реляцій уцілілих євреїв про погроми в Західній Україні також називають справців «українцями», без того, щоб уточнити, ким були, власне, ті українці-погромники. Отже, жертви були схильні узагальнювати поведінку «українців», рідко маючи можливість правильно ідентифікувати окремі групи виконавців погромів.

* * *

Загалом багато тверджень у свідченні Рузі Ваґнер знаходило незалежне підтвердження у фільмах і фотографіях, знятих німцями у перші два дні Львівського погрому. Не було випадку, коли фільми або фотографії показали щось, що заперечувало б її свідчення. Натомість із нашого дослідження також випливає, що Ваґнер не завжди могла зрозуміти, що саме бачила. Вона вірно описала те, що чула від інших, а також те, що вона сама пережила і бачила на власні очі, але не могла вникнути глибше у світ справців (учасників) і вгадати, ким вони, власне, були.

[28] WLICH-PA, no. 1648.

[29] Ibid, no. 1645.

9. «Краківські вісті» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни[1]

Уперше надруковано: "*Krakivski visti* and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War", *Journal of Ukrainian Studies* 21.1–2 (Summer–Winter 1996): 81–95.

Переклад українською опубліковано у *Філософська і соціологічна думка*, № 5–6 (1994): 195–209. Друкується з дозволу редакції часопису.

Історія українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни являє собою таку тему, що виробила більше жару, ніж світла. Це виразно видно, коли порівнюєш піонерську статтю з цієї теми Філіпа Фрідмана, опубліковану 1959 року[2] із двома пізнішими інтерпретаціями, що були опубліковані Тарасом Гунчаком[3] і Аароном Вайсом[4] у другій половині 1980-х. І хоча між згаданими стат-

[1] Ця стаття була однією з перших публікацій І. Химки, присвячених історії Голокосту та українсько-єврейських взаємин часів Другої світової війни. З того часу і автор, й інші дослідники історії Голокосту (Михайло Тяглий, Дмитро Титаренко, Карел Беркгоф та ін.) опублікували праці, що висвітлюють позицію українських ЗМІ, які виходили під час німецької окупації. Див.: *Наукові записки ІПіЕНД НАНУ*, вип. 31 (2006), де представлено матеріали міжнародної конференції «Пропаганда та "єврейське питання" в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944», зокрема доповіді згаданих авторів. – *Прим. ред.*

[2] Philip Friedman, "Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation", in idem, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York; Philadelphia: Conference on Jewish Social Studies, Jewish Publication Society of America, 1980), 176–208. Стаття вперше з'явилася в YIVO *Annual of Jewish Social Science* 12 (1958/59).

[3] Taras Hunczak, "Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations", in *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath*, ed. Yury Boshyk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 39–57.

[4] Aharon Weiss, "Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust", in *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard

тями – розрив у ціле покоління, як Гунчак, так і Вайс використовували фактично той самий матеріал, що і Фрідман: найістотнішим доповненням до їхньої історіографічної та джерельної бази було монументальне дослідження Рауля Гільберґа про знищення євреїв Європи[5]. До матеріалів Фрідмана та Гільберга і Гунчак, і Вайс додали насамперед власне бачення теми: захисне – у Гунчака і звинувачувальне – у Вайса. Інтерпретування є благородним і важливим завданням науки, але слід зауважити, що наукова розробка теми, так сильно зарядженої емоціями, залишає бажати кращого. Щодо найбільш делікатних аспектів, то вони практично випали з поля зору дослідників. Наприклад, серед українців поширена думка про те, що українсько-єврейські відносини було серйозно отруєно співробітництвом єврейського населення чи певних його елементів із комуністичною владою, зокрема з НКВС, під час радянської окупації Галичини та Буковини 1939–1941 років. Однак це питання так і не стало об'єктом наукового дослідження. Або, скажімо, такий приклад. Так багато можна почути про українських охоронців у нацистських таборах смерті, але ніхто не вдався до спроби провести наукове дослідження про те, як їх туди рекрутували, чим вони там займалися і яким було їхнє становище.

Отже, історія українсько-єврейських відносин під час війни продовжує залишатися порівняно нерозробленою і страждає від диспропорцій, коли враховувати стереотипи і пристрасті, що оточують цю проблему. Саме ця ненормальна і навіть нездорова ситуація спонукала мене запропонувати це дослідження конкретного випадку – появи навесні та влітку 1943 року серії антиєврейських статей у газеті «Краківські вісті», флагмані української журналістики за німецької окупації.

Основою джерельної бази мого дослідження, крім самих статей, є редакторська кореспонденція і досьє «Краківських вістей», придбані провінційним архівом провінції Альберта в Едмонтоні (Канада) 1985 року, за рік після смерті Михайла Хом'яка, головного

Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990), 409–410.

[5] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, revised, definitive ed., 3 vols. (New York; London: Holmes & Meier, 1985). Перше видання з'явилося 1961 р.

редактора цієї газети[6]. Ці документи дають змогу визначити авторів антиєврейських статей, ніхто з яких не підписувався справжнім прізвищем, розібратися, з чиєї ініціативи ті статті з'явились, і одержати повніше уявлення про ставлення українців до долі євреїв під час нацистського правління – ставлення не лише самих авторів і редакторів, а й ширших кіл української громадської думки.

Підкреслю із самого початку, що мої джерела не дозволяють скласти повної картини. Принаймні один лист від потенційного автора було знищено редакційною радою, оскільки той відмовився писати проти євреїв і, можна припустити, пояснив мотиви своєї відмови. Зміст цього листа міг би стати причиною смертельного ризику для автора, і редакційна рада обачливо не зберегла його у своєму архіві[7]. Там також немає жодних листів із відмовами, хоча дехто з тих, до кого зверталися із пропозицією написати антиєврейські статті, відмовлявся це зробити. Зараз можна лише припускати, що ще з того, що могло би пролити додаткове світло на досліджуваний випадок, не потрапило до редакційного досьє. Більше того, дочка колишнього головного редактора, яка інтерв'ювала батька про його діяльність під час війни, повідомила мені, що Михайло Хом'як і редакційна рада в цілому співпрацювали з антифашистським рухом, зокрема, виготовляли фальшиві документи для підпільників[8]. Такі дії, зрозуміло, не знайшли прямого відображення в редакційному досьє. Джерела, отже, є фрагментарними й

[6] Michael Chomiak Papers, Provincial Archives of Alberta, accession no. 85.191. У цьому дослідженні використано од. зб. 32 (списки авторів і гонорарів, червень 1940 – червень 1944), од. зб. 40 (загальна редакційна кореспонденція, квітень 1943 – 30 червня 1943 і без дати) та од. зб. 41 (загальна редакційна кореспонденція, 1 липня – 31 грудня 1943 і без дати).

[7] 15 травня 1943 р. Мар'ян Козак із редакційної ради «Краківських вістей» написав Юрію Липі із проханням підготувати антиєврейську статтю. В наступному листі до Липи від 26 травня Козак подякував йому за «обширний лист» у відповідь. Судячи з тону другого листа Козака і з відсутності антиєврейської статті з-під пера Липи, останній відповів, що бажаної статті не писатиме. Зазвичай редакційна рада ретельно зберігала листи і навіть поштові листівки від своїх авторів та потенційних авторів, але «обширної відповіді» Липи в архіві немає.

[8] Особиста інформація від Наталії Хом'як.

однобічними, що слід мати на увазі читачам цього дослідження. Вони справді проливають світло на проблему, що нас цікавить, але, разом із тим, залишають чимало моментів у тіні. Повнішого висвітлення можна досягти лише в результаті поглибленого монографічного дослідження значно ширшого кола проблем і окремих аспектів, що мають відношення до взаємин між українцями та євреями під час війни.

Газета «Краківські вісті» вперше вийшла у Кракові 7 січня 1940 року та упродовж усього воєнного часу відігравала важливу і в цілому позитивну роль у житті українців. 1939 року, коли Радянський Союз окупував Галичину, чимало українських інтелігентів і політичних діячів виїхало до Кракова, в німецьку зону. Робилося це для того, щоб уникнути можливих арештів радянськими органами держбезпеки, а також щоб зберегти окремі українські установи від радянського контролю та цензури. «Краківські вісті» змогли опублікувати, навіть у рамках обмежень, упроваджених німецькими окупаційними властями, численні статті з української історії та культури, які заслуговують на те, щоб їх читали навіть через півстоліття. Володимир Кубійович так схарактеризував газету: «"Краківські Вісті" не були німецькою газетою українською мовою, але українською газетою, редаґованою в німецькій дійсності»[9]. Газета була тісно пов'язана з Українським центральним комітетом, який очолював Кубійович, і, як і сам Комітет, слугувала своєрідним буфером між німецькими окупаційними властями і населенням Генерал-губернаторства.

Поряд із функціями формування громадської думки та просвітництва газета допомагала українській громаді тим, що була важливим джерелом прибутків для інтелігенції впродовж важких років війни. Це була особлива послуга для нації, тому що українська інтелігенція, порівняно молода і невелика за кількістю, в міжвоєнний період зазнала жахливих ударів унаслідок фізичного знищення сталінським режимом, а також дискримінації та позбавлення можливостей для праці у Польщі та Румунії.

[9] Володимир Кубійович, *Українці в Генеральній губернії, 1939–1941: Історія Українського центрального комітету* (Чикаго: В-во Миколи Денисюка, 1975), 276.

Співробітники «Краківських вістей» представляли всі регіони України, включно (після 1941 року) з територією радянської України у старих межах. Серед тих, хто писав для газети, були найвідоміші поети, прозаїки, мистецтвознавці, літературні критики, богослови, політики, історики й лікарі. Перелік співробітників читається наче покажчик довідника «Хто є хто»: Михайло Возняк, Дем'ян Горняткевич, Дмитро Дорошенко, Андрій Жук, Мирон Кордуба, Юрій Косач, Гавриїл Костельник, Григорій Костюк, Іван Крип'якевич, Зенон Кузеля, Богдан Лепкий, Юрій Липа, Денис Лукіянович, Євген Маланюк, Василь Мудрий, Олександр Оглоблин, Євген Онацький, Софія Парфанович, Юліан Ревай, Панас Феденко, Лев Шанковський і Юрій Шевельов.

Звичайно, були деякі теми, яких газета мала уникати, інші ж треба було висвітлювати тільки із пронімецької позиції. Часом редакторам доводилося друкувати явно фальшиві матеріали, що завдавало їм справжніх страждань. Наприклад, редакційна рада прекрасно розуміла, що українці у таборах примусової праці в Німеччині перебували у становищі рабів. Незважаючи на це, вона змушена була публікувати сповнені ентузіазму репортажі про тих робітників та умови їхнього життя. Німецькі власті дали ясно зрозуміти, що в разі неслухняності вони призначать редактором газети свого ставленика (німця)[10]. Тоді в газеті почало би з'являтися набагато більше огидних матеріалів, а ту неоціненну роботу, яку вона проводила в галузі української культури, було би підірвано.

У травні 1943 року, як недвозначно показує редакційна кореспонденція, німецький шеф преси поставив перед редакцією «Кра-

[10] «Уміщення в січні 1940 інформації про радянсько-фінську війну, за урядовими німецькими джерелами і без редакційних коментарів дало привід до остороги шефа преси головному редакторові Борисові Левицькому, а згодом до його усунення з посади редактора. За передрук із щоденника "Краківські *Вісті*" некролога про Михайла Коновальця, Євгенового батька, в тижневику – мусів відійти його редактор Василь Качмар; за передову статтю, в якій згадувалося про вороже ставлення до українського народу західних сусідів України, втратив працю в "Краківських Вістях" ред. Василь Мудрий. Головному редакторові Михайлові Хом'якові погрожувано, що піде – з іншими редакторами – на "перевишкіл", а його місце займе німець» (Кубійович, *Українці в Генеральній губернії*, 274).

ківських вістей» завдання опублікувати серію антиєврейських статей[11]. Із наявних джерел не зовсім зрозуміло, чому німецькі власті зажадали від газети підготовки таких матеріалів саме в той період. Один із редакторів, Мар'ян Козак, припускав, що такий наказ надійшов «у першій мірі на те, щоб відвернути увагу від інших справ»[12]. Наскільки я розумію, Козак гадав, що німці шукали спосіб відвернути увагу від їхнього знущання над українським населенням у Райхскомісаріаті. Однак у німців могли бути й інші мотиви. Навесні 1943 року вони придушували повстання у Варшавському гетто. Імовірно, вони, налякані його розмахом, побоювалися виникнення повстання й у Львівському гетто, яке збиралися «почистити», а статті могли стати профілактичним заходом проти можливих симпатій українців до повсталих євреїв. Або, можливо, поява статей була пов'язана зі змінами у німецькій політиці щодо населення окупованих територій, які почали здійснюватися після поразки під Сталінградом. Статті з'явилися приблизно в той час, коли німці дали дозвіл на формування української дивізії і розкопали або дозволили розкопати могили жертв сталінізму в Катині та Вінниці. Отже, може бути, що статті також мали на меті сприяти формуванню більш позитивного ставлення до німецької політики.

Хоча редактори «Краківських вістей» не були ініціаторами антиєврейських статей, вони вважали, що їх можна спрямувати у корисне для української справи русло. Мар'ян Козак писав Юрію Липі 15 травня: «...ми дістали доручення помістити низку протижидівських статей. Тепер іде про те, щоб цю нагоду використати також і з нашого становища». 26 травня він знову написав Липі, обґрунтовуючи згаданий намір: «...коли є нагода пригадати людям шкідливість жидівських впливів, треба це зробити, щоб не затрачувати зрозуміння, що жиди далі є важним чинником у міжнародному житті. Вони, мабуть, ще не раз зуміють нам пошкодити».

[11] З листа Мар'яна Козака до Юрія Липи, 15 травня 1943: «Для Вашого ознайомлення подаю, що ми дістали доручення помістити низку протижидівських статей». З листа Козака до Н., 22 травня 1943: «Маємо доручення повести протижидівську кампанію...». З листа Козака до Олександра Моха, 15 травня 1943: «Всі ті [антиєврейські] статті будуть поміщені, бо таке бажання висловив "Пресешеф дер Регірунґ"» (тобто шеф преси Генерал-губернаторства. – *Прим. ред.*).

[12] Лист Мар'яна Козака до Юрія Липи, 26 травня 1943.

Антиєврейська серія почалася зі статті Олександра Моха «У джерел всесвітньої змови», що з'явилася друком 25 травня. Мох був католицьким публіцистом і редактором, власником видавництва «Добра книжка» у Львові (після війни його було знову відкрито в Торонто). У листі до нього від 15 травня редактор Козак написав так: «...треба нам поважних статей, що виявляли б шкідливу і розкладову ролю жидівського елементу в літературі, пресі, мистецтві і філософії... Ви є єдиним добрим знавцем цих справ і відноситеся до них зі серцем...». Мох погодився й написав цілу низку статей з антиєврейської серії: «Нація десперадів», «Жиди деправують Європу», «Як спомагали большевиків»[13] та ін. Ці статті, по суті, являли собою виклад антисемітської доктрини. Головно йшлося про таємні, але потужні й розкладницькі впливи євреїв та їхніх вірних помічників – масонів. Статті, на прохання редакції, мали узагальнювальний характер, не приділяючи уваги деталям українського контексту. Мох цитував різну антисемітську літературу, західноєвропейську та польську, і часто посилався на «Протоколи сіонських мудреців».

Дві статті до серії дав Кость Кузик, редактор місцевої газети в Самборі. Зміст першої з них видно із заголовку – «Іван Франко і жидівське питання»[14]. Підбірка Франкових текстів та їхня інтерпретація, звісно, були однобічними. Другу статтю – «Тінь Агасфера над Бойківщиною»[15] – було присвячено головно економічним питанням. У ній ішлося про єврейських корчмарів, купців, орендарів, власників дрогобицьких копалень і безсовісних адвокатів та лікарів. Також стверджувалося, що євреї «завжди ставали по боці наших ворогів», особливо під час радянської окупації, коли вони «пролізли в усі большевицькі установи, не виключаючи НКВД».

---

[13] М. Л., 1) "У джерел всесвітньої змови", *Краківські вісті*, 25 травня 1943; 2) "Тайна впливів і успіхів", там само, 20 травня 1943; 3) "За душу інтеліґента", там само, 3 червня 1943; 4) "Нація деспарадів", там само, 4 червня 1943; 5) "Жиди деправують Європу", там само, 5 червня 1943; 6) "Ідеали й носії розкладу", там само, 8 червня 1943; 7) "Як спомагали большевиків", там само, 9 червня 1943; 8) "Справедливий у Содомі", там само, 10 червня 1943; 9) "Перед наїздом Джінгісхана", там само, 11 червня 1943.

[14] К.К., "Іван Франко і жидівське питання", там само, 28 травня 1943.

[15] Бойко, "Тінь Агасфера над Бойківщиною", там само, 29 травня 1943.

Лука Луців, літературний критик і майбутній багаторічний співредактор газети «Свобода» в еміграції, написав дві статті про євреїв як носіїв деморалізації й космополітизму в літературі[16].

Одну статтю, у двох частинах, дала Олена Кисілевська, відома діячка українського жіночого руху, видавець і редакторка двотижневика «Жіноча доля» в Коломиї, яка до війни була пов'язана з Українським національно-демократичним об'єднанням і засідала в польському сенаті. Свою статтю «Хто руйнував Гуцульщину?»[17] вона зосередила передусім на економічних аспектах, але також писала про роль євреїв у поширенні комунізму[18].

Одну довгу статтю – «Жиди в Україні» – написав відомий економіст, колишній міністр внутрішніх справ за Директорії, професор Української господарської академії й Українського вільного університету Олександр Мицюк. Її було присвячено негативній ролі євреїв в економічному житті України. Стаття з'явилася в шістьох номерах газети з доволі великими інтервалами між частинами[19]. Першу частину було надруковано на Зелені свята (у середині червня), останню – 11 вересня, коли формально й завершилася антиєврейська серія.

Був іще один автор, прізвища якого не називаю, бо він ще живий. Його статті редакція не помістила. Редактор Козак написав до нього 18 червня: «Стаття про жидів не могла піти, бо Ти порушив в ній забагато справ. Крім того, годі стояти на становищі, що всьому винні тільки жиди».

---

[16] Л. Граничка, 1) "Про сміх, жидів, радника Щипку і Макольондру Міська (Нашим гумористам під увагу)", там само, 1 червня 1943; 2) "Дещо про ролю жидівських письменників", там само, 27 червня 1943.

[17] Х., "Хто руйнував Гуцульщину?", там само, 16 та 17 червня 1943.

[18] Після війни, уже в еміграції, Кисілевська написала статтю «За добре ім'я українського народу» (первісний заголовок: «До справи жидівсько-українських відносин»). У ній Кисілевська стверджувала, що євреї були ворогами українців в Галичині – визискували й споювали їх, активно допомагали їхнім гнобителям, натомість українські селяни допомагали євреям, зокрема їжею, під час війни [Olena Kysilevska Collection, National Archives (Ottawa), MG 31, H42, vol. 4, file 37].

[19] О. М., "Жиди в Україні", *Краківські вісті*, Зелені свята (червень); 29 червня; 7 липня; 12 та 13 серпня; 11 вересня 1943.

Редакція «Краківських вістей» вважала, що їй вдалося дотриматися об'єктивності в антиєврейській серії. Маючи на увазі саме об'єктивність, головний редактор писав у листі до Володимира Левинського 10 липня, коли серія наближалася до кінця: «Здається нам, що до кожної справи підходимо якнайоб'єктивніше і стараємось висвітлити ті проблеми, які насуває чи накидає нам само життя. Стараємось це робити "сіне іра ет студіо"[20]».

Редакція «Краківських вістей» та автори антиєврейських статей здавали собі справу, що принаймні деякі українські кола зустрінуть появу цих статей з обуренням. Показовим є те, що всі ті статті вийшли під псевдонімами або ініціалами, хоча зазвичай статті в цій газеті підписувалися справжніми прізвищами. Коли редакція повідомила Олександрові Моху, що не буде друкувати те, що він написав «про наших (тобто українських – *І. Х.*) жидів і масонів», той відписав у листі від 28 травня: «Хочете відкласти приміри на інші часи; а вони зовсім не прийдуть. Якщо Ви щиро хочете відкрити очі суспільності, то можете це зробити саме тільки тепер – потім будете мусіти писати так, як скаже д-р Михайло Рудницький і інші "європейці". Бути чемним у тих справах Вам уже нічого не поможе; бо навіть поміщення самої "антисемітської" теорії рішає про Вашу долю як "некультурного" редактора: людина, що зважилася таке помістити, не може сидіти на видному місці в демократичній Європі».

Негативне ставлення до антиєврейської серії, ймовірно, пояснює, чому деякі потенційні автори не приймали пропозицій писати на цю тему. Серед тих, хто відмовився писати, були видатний націонал-демократ Степан Баран, письменник і публіцист Юрій Липа, який роком пізніше загинув як лікар УПА, редактор і економіст Левко Лукасевич, який у той час, коли його запрошували писати антиєврейські тексти, сам переховував у Варшаві одного єврея, і провідний поет націоналістичного табору Євген Маланюк[21].

Поява антиєврейських статей викликала осуд з боку частини української інтелігенції. Цитую з листа головного редактора до Во-

[20] Без страху й упередження (лат.). – *Прим. ред.*

[21] Редакції було складно дістати багато антиєврейських статей. З листа Мар'яна Козака до Н., 22 травня 1943: «Маємо доручення повести протижидівську кампанію, а матеріялу "не хватает"».

лодимира Левинського від 10 липня: «...признаюсь, [що] вже доволі ми написали на жидівську тему і доволі наслухалися докорів від багатьох людей, що ми ведемо чи радше оправдуємо акцію проти жидів, теж недобросовісність і наша загумінкованість та втеча перед дійсністю і відповідальністю...».

А ось уривок з іншого його листа, до Олександра Мицюка, від 20 серпня: «Багато людей негодує, що ми торкаємося тієї дразливої теми у таких умовинах, в яких доводиться нам тепер самим жити. Правда теж, що дуже багато людей висловлює своє признання за добрий підхід авторів до тієї болючої проблеми».

Що, очевидно, найбільше вражає сьогоднішнього читача статей проти євреїв, опублікованих «Краківськими вістями», і пов'язаної з ними редакційної кореспонденції, то це байдужість, виявлена до великої трагедії, що випала на долю єврейського населення України під час нацистської окупації. Те, що редактори замовляли й публікували антиєврейські статті не конче означає відсутність співчуття до долі євреїв. Це було, як говорилося раніше, нав'язано їм обставинами нацистського правління. Та прояв відносної байдужості видно з переконаності редакторів у тому, що вони зможуть використати антиєврейську серію для того, щоби посприяти українській справі. Байдужість до долі євреїв з боку авторів антиєврейських статей очевидніша: вони не були обтяжені примусом прийняти пропозицію щодо їх написання, хоча не можна виключити й те, що не всі автори це усвідомлювали. У деяких статтях окремі місця чітко виявляють байдужість до переслідування євреїв. Олена Кисілевська закінчувала свій текст про єврейську експлуатацію на Гуцульщині на оптимістичній, з її точки зору, ноті: «Сьогодні в горах уже нема жидів», і гуцули, схоже, перебувають на грані економічного відродження[22]. Олександр Мицюк, описавши економічне руйнування Закарпаття внаслідок діяльності єврейських лихварів, процитував із схваленням те, що сказали йому там селяни 1938 року: «...коли б до них на їх жидову хоч на місяць прийшов Адольф Гітлер!»[23].

Якими ж були джерела цієї байдужості до знищення євреїв? Це спеціалізоване дослідження не дає змоги сформулювати узагаль-

[22] Х., "Хто руйнував Гуцульщину?", *Краківські вісті*, 17 червня 1943.

[23] О. М., "Жиди в Україні", там само, 13 серпня 1943.

нення з достатньою певністю. Все, що воно пропонує, – це лише роздуми, спрямовані на те, щоб просунути аналіз проблеми трохи далі. Ці роздуми було частково навіяно детальним прочитанням джерел, що лежать в основі цього дослідження, частково ж вони випливають із більш загальних міркувань про українсько-єврейські стосунки під час війни. На мою думку, три головні причини лежать у ґрунті відсутності в деяких українців співчуття до страждань єврейського народу:

1) глибока ворожість до євреїв з боку частини української громади, що посилювалася проникненням націоналістичного світогляду й модерною антисемітською ідеологією;

2) ненормальність морально-політичного середовища, в якому опинились українці;

3) неспроможність усвідомити величину скоюваного злочину.

Перелік можна було б розширити, проте я гадаю, що ці три визначальні причини є найдоречнішими. Можна було би додати до них пронімецьку орієнтацію, що виникла в Західній Україні ще на початку 1930-х років, але, на мою думку, вона відіграла тільки допоміжну роль. Пронімецькі симпатії були відсутні у більшості польського населення, однак там так само легко можна помітити подібну байдужість. До цього переліку можна віднести і страх, що його німецькі окупаційні власті вселяли населенню зайнятих ними територій. І хоча це, безперечно, відіграло свою роль у виникненні байдужості, оскільки створювало психологічні перешкоди для конфронтації з моральними аспектами справи, це пояснення стосується не так байдужості, як пасивності. Хоча я концентруюся на трьох причинах, які вважаю головними, я не маю на меті виключити інші чинники, що впливали на формування байдужості.

Справжній, історичний українсько-єврейський конфлікт у Галичині не мав нічого спільного з ідеологічним антисемітизмом. Цей конфлікт був багато в чому схожий на українсько-польський і насправді був пов'язаний з ним. Головною причиною скарг українців на євреїв була соціально-економічна. Хоча статті Кузика, Кисілевської і Мицюка малювали картину в найтемніших тонах, загальна схема, що випливає з їхніх описів, більшою чи меншою мірою відповідала історичній дійсності. Багато українських селян та їх-

ніх представників у керівництві національного руху відчували, що винуватцями розорення галицького села були єврейські лихварі, шинкарі, купці та орендарі. І хоча вони не усвідомлювали проблеми у перспективі більших економічних процесів, їхній аналіз був вірний в тому, що економічні інтереси великих груп єврейського населення були протилежними інтересам ще більших груп населення українського. Цей соціально-економічний антагонізм сягав своїм корінням епохи феодалізму, але він істотно загострився після скасування панщини і проникнення грошової економіки у галицьке село. *Mutatis mutandis*[24], подібний антагонізм існував і в інших регіонах України.

До цього суто економічного конфлікту вріс політичний вимір. Лідерам українського національного руху не подобалося, що у євреїв розвивалася тенденція до культурної асиміляції з політично домінуючою національністю: поляками в Галичині, росіянами в Наддніпрянщині, німцями, а потім румунами на Буковині й угорцями на Закарпатті. Політичні антипатії особливо проявилися в Галичині у період після 1873 і до 1907 року, коли євреї підтримували польських кандидатів до крайового сейму й австрійського парламенту на противагу українським кандидатам, та у 1930-х роках, коли багато українців покладало свої надії на гітлерівську Німеччину (із причин, що не мали нічого спільного з антисемітизмом), а євреї, звісно, були проти Гітлера (власне з огляду на його антисемітизм). На цьому тлі справжнього міжнаціонального конфлікту, що випливав із легітимних скарг і відмінних інтересів, поява міжнаціональної ворожнечі й ненависті була, мабуть, неминучою.

До цього треба додати своєрідне викривлення поля зору, яке виникло в результаті насичення галицько-українського суспільства націоналістичним сприйняттям світу. Елементом націоналізму, що мав особливо згубний вплив на українсько-єврейські стосунки, була тенденція до ототожнення дій окремих громадян або специфічних груп єврейської спільноти з єврейською нацією у цілому. Цією тенденцією пройняті всі антиєврейські статті у «Краківських вістях», що особливо чітко простежується в одному з пасажів Кисілевської: «Хоч шинками, дрібними жидівськими крамничками була

[24] З відповідними змінами (лат.). – *Прим. ред.*

засіяна ціла Гуцульщина, одначе жиди не ждали того, щоб аж до них прийшов гуцул. Вони набирали всякого дрібного краму в торбу й мандрували по горах, впихали свій крам майже силоміць»[25]. Що знаменно в цих реченнях, то це порівняння євреїв-корчмарів з євреями-мандрівними торгівцями, ніби вони були різними органами одного тіла, хоча в дійсності соціальна й економічна дистанція між ними була величезною.

Ще один подразливий чинник має бути включений до цього складного комплексу: вплив модерної антисемітської ідеології, тобто системи поглядів із сильними ірраціоналістичними підпорками, що демонізують і дегуманізують євреїв. Галичина була благодатним тереном для засвоєння цієї ідеології. На це впливали не лише міжнаціональний конфлікт та націоналістичний світогляд, описані вище, але Галичина піддавалася тривалому впливові політичних культур, важливою складовою яких був антисемітизм. Йдеться, насамперед, про політичну культуру старої Австрії, з якої антисемітизм увібрав сам Гітлер, а також міжвоєнної Польщі. Воєнні успіхи нацистської Німеччини і окупація нею Галичини в очах декого, мабуть, слугували підтвердженням того, що антисемітизм – це сила, з якою слід рахуватися серйозно. Вплив модерного антисемітизму можна відчути в усіх антиєврейських статтях «Краківських вістей», хоча виклад чистої доктрини у матеріалах Моха вирізняє їх із-поміж інших.

Я зосередив увагу на факторах, що обумовлювали антипатію до євреїв, але слід розуміти, що такого ракурсу вимагала сутність досліджуваної проблеми та що, як і будь-який ракурс, він виключає певні аспекти з поля зору. Історію українсько-єврейських стосунків не було позначено винятково антагонізмом[26], і хоча націоналізм здобув вагомі позиції в українській Галичині у 1930-х і 1940-х роках, націоналістичний світогляд не можна приписувати усім членам цієї громади. Ще меншою мірою слід припускати, що антисемітизм приймався всіма чи був провідним чинником в українській політиці. Водночас ясно, що в українському суспільстві мали місце

[25] Х., "Хто руйнував Гуцульщину?", *Краківські вісті*, 17 червня 1943.

[26] Ярослав Дашкевич, "Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)", *Український історичний журнал*, № 10 (1990): 63–73.

такі настрої, які спричиняли байдуже ставлення до дій гітлерівців щодо євреїв.

Другою визначальною причиною цієї байдужості, гадаю, було те, що й самі українці були жертвами такої дискримінації й політичного насильства, тому вони ставали певною мірою нечутливими до ситуації, в якій опинилося єврейське населення. У міжвоєнній Польщі українці були пригніченою меншиною. Польський уряд грубо зневажав їхні права, але це не загрожувало їхньому фізичному існуванню, оскільки обмежувалося масовими побиттями («пацифікація» 1930 року) і знищенням майна (зокрема православних церков на Підляшші у 1930-х роках). Однак за кордоном, на радянській території, протягом десятиріччя, що передувало війні, українці зазнавали систематичного терору. Галичани стежили за цим і знали багато про розкуркулення та голод 1932–1933 років, про арешти й винищення української інтелігенції. Згодом, у 1939–1941 роках, радянський режим прийшов і до них, і вони самі стали очевидцями масових депортацій і вбивств. Нацисти також, і не лише в Райхскомісаріаті Україна, чинили численні звірства проти українських військовополонених і цивільного населення. Отже, українцям довелося жити за таких умов, коли масові вбивства стали жахливо банальною подією. З точки зору особистого досвіду, масові вбивства євреїв нацистами не сприймалися українцями як дещо нечуване й ненормальне в політиці, як це здавалося би тим, хто до цього знав більше миру й безпеки.

Третьою причиною байдужості було те, що люди того часу недостатньо розуміли справжні масштаби безпрецедентного злочину проти євреїв, його винятковий характер. Йдеться не про те, що українці, які писали і публікували антиєврейські статті в газеті «Краківські вісті», не були свідомі того, що нацисти масово й систематично вбивають євреїв, а лише про те, що вони не могли усвідомити всього до кінця. Тільки із плином часу, в історичній перспективі, ми спромоглися збагнути значення гітлерівської спроби знищити цілий народ. За останні п'ятдесят років ми познайомилися із спогадами і свідченнями тих, хто пережив цю трагедію. Вона відобразилася в літературі й кіно, її вивчали філософи та історики, їй навіть дано ім'я – Голокост. Ми розуміємо її та оцінюємо її місце

в історії людства краще, ніж раніше, а в майбутньому, мабуть, зможемо зрозуміти ще глибше і повніше. 1943 року можливості для цього були значно меншими. Самі жертви, євреї, не завжди усвідомлювали тоді масштаби і значення всього того, що відбувалося[27].

[27] Див., зокрема, Lucy S. Dawidowicz, *The War against the Jews*, 1933–1945 (New York: Bantam Books, 1986), 349–350.

10. Продовжуючи Голокост без німців: колишні члени допоміжної поліції в українському національному повстанському русі[1]

Виступ на конференції "Lessons and Legacies" у Північно-Західному університеті (Еванстон, штат Іллінойс, США, 2 листопада 2012). Надруковано: "Former Ukrainian Policemen in the Ukrainian National Insurgency: Continuing the Holocaust outside German Service", in *Lessons and Legacies Conference on the Holocaust: New Directions in Holocaust Research and Education*, eds. Wendy Lower and Lauren Faulkner Rossi (Evanston, IL: Northwestern University Press, 2017), 141–163.

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

Друга світова війна, її колосальне насильство та глобальні масштаби дали поштовх безлічі дрібніших конфліктів, що розгорнулися паралельно з нею і в її ході у Східній Європі та в решті світу. Політичні рухи, які діяли осторонь головних країн-учасниць війни, скористалися мілітаризацією, розпадом суспільства та розповсюдженням зброї для втілення власних програм політичних, територіальних та етнічних перетворень. Націоналісти вбивали комуністів і навпаки вдалині від безпосередньої сфери радянського впливу, як, наприклад, у Греції, Сербії та Китаї. Крім того, спалахнули етнічні конфлікти, і не лише в розколотій Югославії. У 1943 році на західній Волині (терени сучасних Рівненської та Волинської областей) Українська повстанська армія (УПА) взялася за втілення проекту тотальної етнічної чистки, спрямованого проти польських мешканців краю; поляки ж воювали з нею у складі Армії Крайової, а також як радянські партизани та поліціянти на службі в німців. Чимало цих конфліктів вплинуло на перебіг Голокосту в зоні їхнього перебігу, проте я не знаю жодного випадку, аналогічного тому, який збираюся описати, коли націоналісти вступали на службу до

[1] Висловлюю подяку Стівену Їжаку (*Stephen Ejack*) за допомогу в цьому дослідженні.

німців, щоб набути вишколу й зброї, а згодом перейти до власної повстанської організації і власноруч продовжити Голокост на підконтрольній їм території, послуговуючись методами, запозиченими в німців.

Хоча військова організація під назвою УПА існувала на Волині під командуванням керівника українського опору Тараса Бульби-Боровця іще до весни 1943 року[2], характер організації зазнав тоді суттєвих змін. Коли харизматичного Бульбу-Боровця силоміць усунули від командування, вірних йому повстанців було роззброєно, а УПА перейшла під оруду фракції Організації українських націоналістів (ОУН) на чолі зі Степаном Бандерою (ОУН(б)). Нова УПА у військовому плані переважала бульбівські загони і була ще агресивнішою. В її лавах перебували тисячі членів української допоміжної поліції, які дезертирували з німецької служби, повтікавши до волинських лісів. Вони приєдналися до повстанської боротьби проти німецьких окупантів і до нещадних етнічних чисток проти польського населення Волині. Масове дезертирство відбулося у другій половині березня – на початку квітня 1943 року. За даними одного з найавторитетніших дослідників українського національного повстанського руху, Ґжеґожа Мотики, загалом у той час до лісів подалося близько 4–5 тис. колишніх поліцейських[3].

Євреї, яким вдалося вижити на Волині до 1943-го, впізнавали багатьох із цих українських повстанців. Арон Бабух, який переховувався поблизу Володимира-Волинського, райцентру Волинської області[4], думав, що німці зумисне залишили «поліцаїв» для боротьбиз

[2] Попередницею УПА під орудою Тараса Бульби була очолювана ним «Поліська січ». Вона заплямувала себе жорстоким поводженням і подальшим знищенням єврейського населення Олевська, райцентру на Житомирщині, з липня до листопада 1941 р. Див.: Jared McBride and Alexander Kruglov, "Olevsk", in *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, ed. Martin Dean (Bloomington: Indiana University Press, 2012).

[3] Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka, 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006), 194–197.

[4] Я послуговуюся сучасними географічними назвами й адміністративно-територіальним поділом місцевостей.

би з радянцями[5]. Коли виникла бандерівська УПА, Якоб Бібер працював кушніром в українця у Сьомаках Луцького району. З українським працедавцем його різнило ставлення до значення появи нової збройної сили. Його працедавець Захар повернувся з міста й забіг до сараю, де перебували Бібер із дружиною. Захар із захопленням розповів їм:

«Міліція [себто *Schutzmannschaft*, українська допоміжна поліція] відокремилася від німців… Наші хлопці втекли за наказом націоналістичного підпілля. Вони забрали в німців чимало амуніції і розійшлися по селу. Вони готуються до вирішального бою в нашій боротьбі за волю… ми – підрозділ, що носить ім'я Тараса Бульби»[6].

Бібер писав, що вони із дружиною не мали певності в тому, чи була ця новина гарною, але зраділи, що земля під німцями захиталася. Захар був переконаний, що для Біберів та новина була хорошою. Тієї ж ночі, як вояки УПА промарширували селом, Захар сказав їм: «Віднині ви – вільні люди». Та у своїх спогадах Бібер пише: «Ми ж не почувалися вільними. Щодо зайшлих ми мали змішані почуття. Ми знали скільки вбивць серед тих, хто йшов маршем, і що для них незалежність означала нагоду набити кишені»[7]. Одним із «бульбівців», який зустрівся їм по дорозі, виявився Іван Рижий, їхній знайомий із дитинства. Раніше він добровольцем вступив до створеної німцями міліції і одного разу, підмінивши німецького солдата, цілий день розстрілював євреїв[8].

Матеріали радянських розслідувань воєнних злочинів підтверджують, що українські поліцейські, які допомагали німцям знищувати євреїв на Волині, надалі служили в УПА[9]. Десятки укра-

[5] USC Shoah Foundation Visual History Archive (надалі Shoah Foundation), interview 26557, Aron Baboukh.

[6] Вцілілі євреї зазвичай вказували на бандерівську УПА як на «бульбівців». Час і контекст оповіді показує, що Бібер чинить аналогічно.

[7] Jacob Biber, *Survivors: A Personal Story of the Holocaust* (San Bernardino, CA: Borgo, 1989), 135–136.

[8] Ibid., 137–138.

[9] Див., напр.: United States Holocaust Memorial Museum (надалі USHMM), RG-22.002M, Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR, reel 14 = Государственный архив

їнських членів 118-го батальйону німецької допоміжної поліції *Schutzmannschaft*, який скоїв численні звірства в Білорусі, також приєдналися до УПА на Волині. Головний командир УПА Роман Шухевич був офіцером у 201-му батальйоні *Schutzmannschaft*, що також проходив службу в Білорусі. Микола Ковтонюк (Якимчук), комендант луцької міської поліції в 1941 році та ватажок бандерівців на Волині, став першим командиром військової округи УПА «Турів». Степан Янішевський, заступник начальника вінницької поліції в 1941–1943 роках, був очільником військової округи «Заграва» в 1944 році. Омелян Грабець, начальник обласної поліції в Рівному в 1941-му та керівник ОУН(б) на Рівненщині в 1941–1942 роках, протягом 1943–1944 років командував «УПА-Південь»[10]. Очевидно, що колишні члени допоміжної поліції не просто вливалися до лав УПА у великій кількості, але й посідали в ній керівні посади. Українці, які раніше служили в допоміжній поліції, долучалися до націоналістичних підрозділів зі своєю зброєю, що було важливо для партизанів недостатньо спорядженої УПА. Вони мали певний військовий вишкіл та великий досвід вбивства. Їхнє значення як підготовлених вояків в умовах громадянського конфлікту також підтверджується рішенням вищого керівництва радянських партизанів вербувати прибічників з числа «поліцаїв»[11]. Тімоті Снайдер зазначає, що в лютому 1943 року до 12 тис. членів поліції перейшли у Білорусі на бік радянських партизанів[12].

Починаючи з березня 1943 року бандерівська УПА розпочала масові напади на польські поселення на Волині, а найбільший пік

Российской Федерации (надалі ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, д. 52, «Заключение», 30 ноября 1944, л. 37. У цьому документі перелічено колишніх «поліцаїв» Клесова Сарненського р-ну Рівненської обл., які на той час перебували «у бандах УПА». Він є частиною матеріалів Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, скоєних на території СРСР.

[10] Ivan Katchanovski, "Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine", доповідь на щорічній конференції Канадської політологічної асоціації, Монреаль, 1–3 червня 2010: https://bit.ly/2MQgtF8: 7.

[11] *Soviet Partisans in World War II*, ed. John A. Armstrong, (Madison: University of Wisconsin Press, 1964), 228–237.

[12] Тімоті Снайдер, *Криваві землі*: Європа поміж Гітлером і Сталіним (Київ: Грані-Т, 2011), 254.

убивств припав на літо. Наприкінці літа в розрізнених поселеннях залишилося живими зовсім небагато поляків; ті, хто пережив напади УПА, покинули домівки і втекли до баз самооборони в добре укріплених населених пунктах[13]. Тисячі євреїв переховувалися в погребах і в лісових таборах. Із наближенням зими порожні оселі стали притулком для багатьох із цих уцілілих євреїв. Тим часом Червона армія невпинно просувалася вперед. Вона оволоділа Луцьком на початку лютого 1944 року, а у березні повністю відвоювала Рівненську область. Лише невелику частину Волині німці утримували до липня. Під час цих зрушень керівники УПА на Волині ухвалили рішення остаточно винищити вцілілих євреїв.

Разом із тим, зима 1943–1944 років була періодом, коли ОУН і УПА офіційно проголосили політику національної толерантності, сподіваючись стати повноцінними партнерами західних союзників. На III надзвичайному зборі ОУН у серпні 1943 року бандерівська фракція оголосила про низку демократичних кроків, зокрема про толерантність щодо національних меншин. Беручи до уваги інтенсивність влаштованої УПА масової різанини поляків, ці прокламації було, найімовірніше, призначено для зовнішнього, а не для внутрішнього споживання. Революційний рух Бандери, не вагаючись, заявляв одне, а робив інше. Сам Степан Бандера сказав про це так: «Одна програма мала б бути призначена для членства і прихильників націоналізму, а друга – для сторонніх чинників. Перша повинна бути основним "Вірую" для членства і прихильників. Друга програма повинна існувати для зовнішнього вжитку. Вона може мінятися залежно від обставин і зовнішнього положення»[14]. Окрім продовження убивств поляків після проголошення толерантності щодо національних меншин, ОУН і УПА залишалися переважно антисемітськи налаштованими. У показах ув'язненого Володимира Порендовського, зафіксованих радянським слідством, стверджувалося, що в 1941–1942 роках ОУН відкрито проповідувала расистську ідеологію, закликаючи до повного знищення євреїв і

[13] Перебіг антипольських акцій УПА на Волині докладно описано в Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 311–360.

[14] Іван Патриляк, *Військова діяльність ОУН-Б у 1940–1942 роках* (Київ: КНУ ім. Т. Шевченка; Ін-т історії НАНУ, 2004), 322.

брала участь у їхніх убивствах. Згодом, відповідно до цих показів, ОУН почала соромитися такої політики і заперечувала свою причетність до вбивств, «однак у дійсності до останнього часу "провід" ОУН стоїть на позиціях антисемітизму». Там само йшлося про те, що в 1945 році Дмитро Маєвський, керівник референтури Центрального проводу ОУН, зауважив: «Добре сталося, що німці знищили євреїв, адже цим ОУН позбулася одних своїх ворогів». Іще один важливий діяч в керівництві ОУН, Ярослав Старух, за показами Порендовського, висловлював йому подібні думки восени 1946-го[15]. Тоді Старух командував загонами УПА на Закерзонні, території за новим східним кордоном Польщі, де проживало чимало українців[16].

* * *

На цьому контекстуальному фоні поглянемо на групу свідчень євреїв, зафіксованих у різний час і в різних місцях, де описано сплановані масові вбивства вояками УПА вцілілих євреїв у лісах Волині взимку 1943–1944 років. Спільною ниткою більшості розповідей є те, що УПА намагалася приспати настороженість євреїв і виманити їх зі схованок, аби потім убити.

Віра Щетинкова згадувала, як вона ховалася з іще 85 євреями неподалік Сарн, райцентру на Рівненщині, у середині січня 1944 року. «Бандерівці» викрили їхні криївки і вирішили знищити усіх євреїв, які там перебували. На думку Щетинкової, «бандерівці» хотіли позбутися свідків на випадок приходу радянців. Їхньою метою було зібрати євреїв, відвести їх до села Степаня Сарнівського району і там розстріляти. Вони оточили криївки й заходилися лаштувати кулемет, але євреї вибралися з них і розбіглися врізнобіч, перш ніж «бандерівці» привели кулемет в бойову готовність. Молоді євреї втекли, і «бандерівцям» лишилися тільки старі й скалічені. Вони сказали їм, що відведуть їх до Степаня, де ті отримають роботу. Кілька євреїв-утікачів погодилися піти до села, як наказа-

[15] Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 198 (15 лютого 1948).

[16] "Starukh, Yaroslav", in *Encyclopedia of Ukraine*, eds. Volodymyr Kubijovyc and Danylo Husar Struk, vol. 5 (Toronto: University of Toronto Press, 1993).

ли їм «бандерівці». Однак по дорозі вони зустріли лісоруба, члена протестантської громади штундистів[17] із Кузьмівки (до 1945 року це село називалося Казімєрка) того ж району, який порадив їм не йти до села. Він сказав, що для них уже викопали могили і дав пораду перечекати кілька днів до приходу радянців[18].

Пола Ясфі переховувалася разом з іншими євреями в лісах біля Антонівки Володимирецького району на Рівненщині (на півшляху між Рафалівкою та Сарнами), де озброєні українці частково вбили й частково вигнали польське населення. У покинутих поляками хатах багато євреїв знайшли собі притулок, а інші сховалися в лісі поблизу. Ясфі припускала, що восени 1943 року в навколишній місцевості перебувало кількасот єврейських біженців. Вони зав'язали контакти з «бандерівцями», які говорили їм, що не вбивають євреїв, тож уцілілі євреї цих теренів пішли до них працювати. Так тривало до початку січня 1944 року. 4 січня Пола дізналася, що всіх євреїв, які мешкали в колишніх польських оселях, вбили українці (коли це відбувалося, їй пощастило перебратися до іншої частини лісу). З кількома євреями вона сховалася в сіні у хліві. Наступного дня деякі українці прийшли шукати їх із вилами і ледь не знайшли. У хліві вона залишалася вісім днів. На її думку, «бандерівці» навмисно зібрали євреїв разом, аби вбити їх[19].

Схожу історію після війни було записано зі слів Дóби Меламед, єврейки, яка втекла до лісу з родиною з Тучинського гетто (Гощанський район Рівненської області):

«Улітку 1943-го бандерівці почали вбивати поляків [...] Ми дізналися, що неподалік містечка Антонівка, в селі Режиця[20] євреї [...] живуть вільно, що бандерівці оголосили, що не вбиватимуть євреїв, бо борються з нашим спільним ворогом. Ми пішли в Режицю. Там і справді двісті євреїв жили вільно, працювали на селян як кушніри, шевці і таке інше».

---

[17] Штундисти – християни-євангелісти, чия віра багато в чому подібна до баптистської.

[18] Shoah Foundation, interview 45238, Vera Shchetinkova. Протягом 1994–2002 рр. Фонд «Шоа» провів інтерв'ю з уцілілими євреями у багатьох країнах світу.

[19] Shoah Foundation, interview 37150, Pola Jasphy.

[20] Я не зміг із точністю з'ясувати, де розташоване це село.

На табір євреїв напали німці, і люди мусили перейти до Кудрянки, яка – якби село досі існувало – розташовувалася би в Березнівському районі Рівненської області.

«Будинки поляків стояли порожні. Потім бандерівці оголосили, що Англія та Америка, як їхні союзники, заборонили їм убивати євреїв, що вони дають євреям змогу зайняти будинки, покинуті поляками [...] У грудні 1943 року бандерівці знов почали реєструвати євреїв. Після реєстрації вони заявили, що якщо бодай один єврей утече, решту вони вб'ють [...] У грудні 1943-го один єврей загупав нам у шибку і крикнув: "Тікайте, бандерівці повбивали євреїв Антонівки". Ми повтікали до лісу. Ми послали лісника з'ясувати, що до чого. Він повернувся з новиною, що бандерівці повбивали усіх євреїв сокирами й ножами»[21].

Міна Ґрінзайд описала події, що ймовірно сталися на початку 1944 року в околицях Радивилова, райцентру на південному заході Рівненщини. Вона перебувала у групі з 376 євреїв, які домовилися з «бандерівцями» про те, що працюватимуть на них як кравці, шевці та кушніри. Час від часу «бандерівці» казали, що вони «переселяють» деяких робітників групами по двадцять-тридцять осіб. Насправді ж вони вбивали їх. Через три місяці з початкової групи євреїв живими лишилося тридцять чотири людини[22].

---

[21] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (надалі AŻIH), 301/397: 12–14. Більшість свідчень із цієї колекції було записано в Польщі у перші два роки після війни. Вбивство сокирами й ножами було для повстанців способом заощадити набої.

[22] AŻIH, 301/2888. Я покладаюся на польський переклад С. Армом й німецький переклад Францішкою Брудер цього їдишомовного свідчення [Franziska Bruder, *"Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!" Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN), 1929–1948* (Berlin: Metropol, 2007), 218–219. Переклад С. Арма існує лише в машинописі]. Згадану в цьому свідченні географічну назву «Крітнів» і Арм, і Брудер перекладають як *Krytniw*. Припускаю, що це Коритне Радивилівського р-ну. Міна Ґрінзайд стверджувала, що домовленості з «бандерівцями» було досягнуто в січні 1943 р. Це надто рано як на момент утворення українськими націоналістами трудового табору: на той час у них не було достатніх збройних сил; до того ж, аналогічні приклади стосуються пізніших місяців 1943 р. Припускаю, що вона мала на увазі січень 1944-го. Тоді вказаний

Схожу модель розвитку подій зафіксовано і в іншій місцевості – у лісах біля Озерян та Купичева Турійського району Волинської області. «Бандерівці» створили трудовий табір, в якому працювало сімдесят євреїв. Вони видали євреям із сусідніх криївок еквівалент німецьких *Kennkarte* (посвідок), що дозволяли їм безперешкодно покидати свої криївки для праці. Фактично ж «бандерівці» тричі робили напади на ці схованки, вбивши сімнадцятьох тамтешніх мешканців. Усі сімдесят євреїв, які працювали у трудовому таборі, теж загинули[23].

Соня Шерер переховувалася у лісах між Береським Рожищенського району та Хорохориним Луцького району на Волині. У своєму повоєнному свідченні вона розповіла, що в цих лісах «бандерівці» повісили на деревах оголошення із закликом до євреїв переходити до них і запевненнями в тому, що вони не завдадуть їм шкоди. «Була зима, було холодно – і вони прийшли до тих українців, до бандерівців, які постріляли їх»[24].

Іще один волинський єврей, Еміль Ґольдбартен, розповів, що багато євреїв ховалися у лісах в околицях Мізоча Здолбунівського району на Рівненщині. Німці остерігалися заходити в ліси через те, що там діяла УПА. (Штаб-квартира УПА розташовувалася неподалік у Дерманському монастирі.) Хоча УПА й вигнала німців, її бійці самотужки вбивали євреїв у тих лісах. У січні 1944 року три українські партизани захопили Ґольдбартена і привели його до хати, де дали переночувати. Вони сказали: «Ви – інтелігентна людина, будете працювати на нас». Але у своїх свідченнях Ґольдбартен стверджував, що то була брехня: вони вбивали всіх євреїв, яких ловили. У хаті, де він мав залишитися, була дівчинка, яка працювала в Ґольдбартена до війни. Вона спитала одного з упівців, що вони збираються робити з ним. Той відповів: «Ну що збираємося робити? Вб'ємо його». А дівчинка сказала: «Він був таким хорошим чо-

час цілком узгоджується з іншими подібними випадками. Коли йдеться про датування подій, свідчення та спогади можуть грішити неточністю.

[23] AŻIH, 301/1510, Bajla Fefer, 2–3.

[24] Shoah Foundation, interview 17221, Sonyah Sherer. Мовою інтерв'ю є іврит, але я отримав український переклад завдяки Михайлові Тяглому з Українського центру вивчення Голокосту.

ловіком, я в нього працювала, він до мене був приязним». Ґольдбартен сховався у соломі в сараї і чув як упівці, шукаючи його, спитали хазяйку: «Не бачила жида?» Та відповіла, що не бачила. Упівці встромляли вила в солому. Не маючи часу випорпати собі заглибину, Ґольдбартен скрутився калачиком. Упівець, який стояв над ним, усе встромляв і встромляв вила в солому, але так і не надибав цілі. «Холера, – сказав він, – куди він подівся?» Ґольдбартен вийшов зі схованки за два-три тижні потому, коли прийшла Червона армія[25].

Уже згаданий Арон Бабух рятувався по селах в околицях Володимира-Волинського і вижив головно завдяки зусиллям українських рятівників, які сховали його від «бандерівців». У лютому 1944 року в селі, де вони із дружиною ховалися у криївці, з'явилося чимало «бандерівців», тож залишатися в селі стало для них небезпечно. Якось, коли вони з другом пішли за дровами, їх перестріли «бандерівці», які спробували схопити їх і застрелити. «Бандерівці» знайшли криївку, де перебувало багато єврейських біженців, і всіх постріляли. Бабух стверджував, що «бандерівці» вбили сотні євреїв і що він сам став очевидцем їхніх звірств[26].

Спогади Якоба Бібера узгоджуються з багатьма подібними свідченнями. «Бульбівці», як він називає упівців, запропонували його двоюрідному братові створити гарбарню у Стубицькому лісі на захід від села Сьомаків. Український працедавець Бібера сказав йому: «Бачиш [...], вони не чіпають євреїв»[27]. Коли Бібер прийшов провідати свого брата, той розповів: «Бульбівці до мене добре ставляться [...], але [...] я їм не йму віри, бо серед них забагато вбивць, яким не потрібні свідки, якщо часи зміняться. Радянці перемагають у війні і швидко наближаються». Біберів брат також розповів йому про дівчинку-єврейку, яка прийшла на роботу до бульбівців у Стубицький ліс, а потім її знайшли в лісі застреленою[28]. У середині грудня 1943 року Бібер знову провідав брата. Той «сказав нам, що керує бригадою на гарбарні у бульбівців і вже отримав собі помічника.

[25] Ibid., interview 7722, Emil Goldbarten.

[26] Ibid., interview 26557, Aron Baboukh.

[27] Biber, *Survivors*, 137.

[28] Ibid., 139.

Він знову порадив нам бути вкрай обережними, бо деякі бульбівці досі вбивають виявлених євреїв»[29]. Трохи згодом подружжя Біберів зупинилося в іншій українській родині, у Павлюків. Одного разу, коли всі поралися по господарству, до їхньої хати зайшли кілька «бульбівців». Один із них, колишній офіцер Червоної армії, а тепер упівський командир, сказав Біберу: «Ще раз побачу тебе тут, уб'ю. Не хочу зараз залити Павлюкам підлогу твоєю брудною кров'ю»[30]. Біберового брата командир «бульбівців» упіймав у Чорноплесах, селі на заході від Сьомаків, і живцем здер шкіру з нього та з його помічника. Той самий командир убив останню вцілілу єврейку Чорноплесів. Вона благала його змилостивитися, бо опікувалася ним як дитиною, та він не знав жалю. Тоді ж «бульбівці» застрелили іще одного приятеля подружжя Біберів[31].

Тоді ж, у 1943 році, у селі Новинах (на той час Новини Чеські) Млинівського району Рівненської області живими ще лишалося близько двадцяти євреїв, коли вояк УПА, видавши себе за радянського партизана, заманив їх до лісу, нібито щоб вивести їх до партизанів, а насправді щоб їх убити[32].

Такі свідчення нечисленні, однак цього й не варто сподіватися. Оскільки в них розповідається про вбивства озброєними чоловіками беззахисних людей у лісах, навряд чи таких свідчень може бути багато. Як зазначив Омер Бартов:

«Із погляду історика, єдиною найважливішою перевагою використання свідчень є те, що вони роблять частиною історії події, які в іншому разі залишилися би цілком невідомими, адже їх немає у більш традиційних архівних документах, написаних здебільшого злочинцями або організаторами геноциду. Отже, особисті оповіді інколи можуть вберегти події від забуття»[33].

---

[29] Ibid., 145.

[30] Ibid., 145–146.

[31] Ibid., 151–152.

[32] Władysław Siemaszko and Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, 1 (Warsaw: Von Borowiecky, 2000): 91–92.

[33] Omer Bartov, "Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944," *East European Politics & Societies* 25.3 (August 2011): 487.

Це якраз той випадок. З огляду на контекст, кількість наявних свідчень вражає і вказує на те, що ці систематичні вбивства євреїв вочевидь були характерною ознакою Голокосту на Волині. Я не бачу підстав сумніватися в головному, про що вони розповідають.

Достовірність свідчень підтверджується географією зафіксованих ними подій. Усі вони стосуються Волині, краю, де сформувалася УПА-Північ на чолі із Дмитром Клячківським (також знаним як Клим Савур), одним із найзатятіших прибічників етнічних чисток у керівництві ОУН–УПА[34]. Ймовірно, чутки й неправдиві звіти могли охоплювати й ширшу, не настільки компактну територію. На Волині ж діяв підрозділ на чолі з Михайлом Колодзінським, зі звітів якого дізнаємося, що його бійці систематично вбивали євреїв у листопаді–грудні 1943 року[35].

Масове вбивство євреїв взимку 1943–1944 років знайшло відображення у звіті радянського Українського штабу партизанського руху, датованому 21 січня 1944 року: «За наявними в нашому розпорядженні офіційними документами "СБ" [служби безпеки] "УПА", націоналісти за прямими вказівками згори масово винищують польське та єврейське населення, а також українців, які при-

[34] "Витяг з протоколу допиту члена центрального проводу ОУН М. Степаняка", в *Літопис УПА*, нова серія, т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: Протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА*, ред. Олександр Іщук та Сергій Кокін (Київ: *Літопис УПА*, 2007), 89–93; "Витяг з протоколу допиту Михайла Степаняка від 25 серпня 1944 р. стосовно третьої конференції ОУН, що відбулася в лютому 1943 р.", в *Польща та Україна у 30-х – 40-х роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–44*, ч. 1 (Варшава; Київ: ДА СБУ та ін., 2005): 230; "Витяг із протоколу допиту Юрія Стельмащука від 28 лютого 1945 р.", там само, 442. Про територіальну й організаційну структуру УПА див.: Петро Содоль, Українська повстанча армія, 1943–49, довідник 2 (Нью-Йорк: Пролог, 1995): 159–191; також Петро Мірчук, *Українська повстанська армія*, 1942–1952 (Мюнхен: Cicero, 1953), 233–250.

[35] USHMM, RG-31.017M, Selected records from Rivne State Regional Archives (Ukraine), reel 1 = Державний архів Рівненської області (надалі ДАРО), ф. 30, оп. 2, спр. 89, арк. 7зв, 11зв. Докладніше див.: Іван-Павло Химка, "Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост", у цій книзі.

йняли католицьку віру або ж перебувають у родинних зв'язках з поляками». У звіті партизанського командування наведено цитату із трофейного звіту СБ УПА: «Раніше "СБ" видала наказ: усіх жидів неспеціалістів конспіративно знищити, щоб жиди і навіть наші люди не знали, а пускали пропаганду, що [вони] пішли до більшовиків»[36]. Іще один наказ бандерівської СБ ОУН на Волині, датований 11 березня 1944 року, вимагає: «Невідкладно ліквідувати комуністів і жидів». Інший наказ зобов'язує: «Знищувати енкаведистів, інформаторів, жидів і поляків»[37]. Підготовлений для керівництва КП(б)У звіт про ОУН–УПА за 1944 рік також повідомляє, що в рамках виконання чотирьох головних оперативних заходів УПА її вояки «здійснюють виловлювання й умертвіння єврейського населення»[38].

Виманювання євреїв зі схованок узимку 1943–1944 років для їхнього подальшого вбивства ще остаточно не проаналізоване в існуючій історіографії УПА та Голокосту. Про вбивство євреїв Антонівки-Кудрянки, як видається, згадувала Бетті Айзенштайн-Кешев в їдишомовному дослідженні історії волинських євреїв під час

[36] *Літопис УПА*, нова серія, т. 4: *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1943–1949*, упоряд. Анатолій Кентій та ін., кн. 1 (Київ: *Літопис УПА*, 2002): 125–126. Із контексту випливає, що наказ про таємну ліквідацію неспеціалістів було видано тоді, коли радянські війська наблизилися до євреїв настільки, що останні могли перебігти на їхній бік, отже, взимку 1943–1944 років.

[37] Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 293–294.

[38] USHMM, RG-31.026M, Selected records from former Archives of the Communist Party of Ukraine, reel 16 = Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 918, арк. 37. До трьох інших операцій належать: (1) масове вбивство поляків, які становили перешкоду для творення незалежної України, (2) масове вбивство радянських військовополонених, які переховувалися по селах та в лісах і (3) масове знищення радянського активу. Згідно з документом, масові вбивства виконувалися «за вказівкою німців». Хоча перелік операцій УПА доволі точний, не є правдою те, що німці на той час виявляли прихильність до знищення польського населення. Див.: Франк Ґольчевський, "Відтінки сірого: Роздуми про українсько-єврейські та німецько-українські стосунки в Галичині", у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандона та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 202.

Другої світової війни[39]. Про нього також писали Філіп Фрідман, Шмуель Спектор і Ґжеґож Мотика[40]. Фрідман вважав, що оцінки Айзенштайн-Кешев «недостатньо підтверджені документами» і «є сумнівними». Він вказав на те, що на УПА та на її єврейський табір у червні 1943 року напали німці: «Цілком можливо, що деякі єврейські мешканці табору залишилися позаду, потрапили до рук німців і були страчені». Український військовий історик-націоналіст Лев Шанковський теж доводив, що саме німці вбивали євреїв під час антипартизанських операцій у липні–серпні 1943 року. Позаяк Червона армія наближалася до Волині, УПА вже не могла захищати табори, тож вона розпустила євреїв, кинувши їх напризволяще[41].

А втім, скепсису Фрідмана і апології Шанковського суперечать два ключові аргументи. По-перше, свідчення про УПА і табори загалом стосуються періоду *після* літа 1943 року, коли мав відбутися згаданий німецький наступ; також з'явилося чимало інших свідчень ліквідації трудових таборів й виманювання євреїв з їхніх схованок, що вказує на певну вироблену практику упівців. По-друге, у нас немає свідчень євреїв, які вціліли у трудових таборах УПА і не бачили ліквідації цих таборів, як немає і свідчень тих уцілілих, які вказали б на причетність німців до ліквідації таборів УПА у критичний період зими 1943–1944 років.

---

[39] Philip Friedman, "Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation," in idem, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York: Conference on Jewish Social Studies; Jewish Publication Society of America, 1980), 189, 196 (note 18).

[40] Ibid., 189; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990), 272; Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 294. На одну із цих операцій вказувала і Франціška Брудер (див. вище прим. 22).

[41] Лев Шанковський, "Ініціативний комітет для створення Української головної визвольної ради: постання і дія в 1943–1944 рр. Спогад і коментар", у *Літопис УПА*, т 26: *Українська головна визвольна рада: Документи, офіційні публікації, матеріали*, упоряд. Євген Штендера, кн. 4 (Торонто; Львів: *Літопис УПА*, 2001): 59–60 (прим. 26). Дані Шанковського майже дослівно повторює Володимир В'ятрович "Бійці УПА-євреї гідно билися за незалежність України. Ми це пам'ятаємо", *Аррата*, 1 лютого 2008: https://bit.ly/2MQgkRR.

Жертвам Голокосту важко було точно визначити, хто має намір їх убити[42]. У свідченнях, наведених у цьому дослідженні, УПА як така не згадується; звичайним був термін «бандерівці», що позначав прибічників конкретного політичного спрямування, або «бульбівці», що позначав повстанську силу, створену Тарасом Бульбою-Боровцем. Тому, можливо, описані вбивства в лісах скоювали не регулярні підрозділи УПА, а лише спеціальні сили безпеки, приєднані до бандерівської ОУН (СБ ОУН). Така можливість узгоджується з думкою російського історика Олександра Дюкова про те, що «головний тягар боротьби проти євреїв та інших "небажаних елементів" ліг не на формування УПА, а на підпорядковану її командуванню номінально самостійну структуру – Службу безпеки ОУН»[43]. Це припущення просто неможливо підтвердити чи спростувати через брак даних. Як ми вже зазначали, відомо, що регулярний підрозділ УПА, курінь Михайла Колодзінського, систематично вбивав євреїв, але точно невідомо, чи був він причетний до ліквідації трудових таборів.

Але незалежно від того, які конкретні підрозділи українського націоналістичного повстанського руху було задіяно в ліквідаціях, вони використовували тактику, якої навчилися на німецькій службі під час знищення волинських євреїв. У своїй книзі «Перетворен-

[42] Раніше я аналізував свідчення з AŻIH, порівнюючи розповіді про львівський погром 1941 року з фотодокументами про ці події. Я не виявив розбіжності між свідченнями, фото- та кіноматеріалами. З цього я виснував, що свідчення досить точно передали досвід її авторки. Проте я зауважив, що вона не змогла розповісти докладно про погромників, які напали на неї. Див.: "Достовірність свідчення: Реляція Рузі Ваґнер про львівський погром влітку 1941 р.", у цій книзі. Крістофер Браунінґ теж зауважує, що свідчення вцілілих можуть мало що додати про підрозділ, який він вивчав – запасний поліцейський батальйон 101: «Приїхали невідомі люди, виконали своє криваве завдання й пішли. Насправді, рідко хто з уцілілих може пригадати бодай своєрідну зелену уніформу поліції порядку для ідентифікації типу підрозділу» [Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992), xviii].

[43] Александр Дюков, *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*. (Москва: Регнум, 2008), 73.

ня націй» Тімоті Снайдер описав роль української поліції у майбутньому проекті, вказавши на те, як вони скористалися з німецького вишколу у власній кампанії етнічних чисток польського населення:

«"Остаточне Розв'язання" вже навчило їх, що масові вбивства цивільного населення можна вчинити за умови чіткої організації та наявності в потрібний час людей, готових стріляти в чоловіків, жінок і дітей... Наступної весни, у березні–квітні 1943 р., фактично всі українські поліцаї залишили німецьку службу і приєдналися до українських партизанів Української повстанської армії (УПА) [...] Люди вчаться робити те, на що їх тренували, і добре виконують те, що вже багато разів проходили. Українські партизани, які масово винищували поляків у 1943 р., наслідували тактику, яку опанували під час участі в Голокості 1942 р.: ретельне попереднє планування та вибір місця, переконливе заспокоєння місцевого населення напередодні акцій, несподіване оточення поселень, а потім – знищення людей»[44].

Тактику, описану Снайдером щодо вбивства поляків, можна впізнати у випадках, описаних у вже наведених єврейських свідченнях. Німці безпосередньо залучали українську поліцію до операцій, в яких використовувалася хитромудра стратагема брехливого запевнення в тому, що вбивства євреїв завершилися. Наприклад, за даними українки, допитаної радянською Надзвичайною державною комісією з розслідування злочинів німецьких окупантів та їхніх пособників у листопаді 1944 року, для розстрілу євреїв у Тучині наприкінці 1942 року українські «поліцаї» влаштували на них облаву. Жінка на власні очі бачила два вози трупів, які двома днями пізніше проїхали через її поле. За тиждень після розстрілів, розповіла жінка, «німці оголосили, що "більше не розстрілюватимуть і не вбиватимуть євреїв"»[45]. Так колишні колаборанти вивчили урок майстрів кривавої практики. Можна впізнати німецькі методи в загальних рисах, тобто у створенні трудових таборів, у подробицях здійснення операції, у реєстрації євреїв, розміщенні оголошень і видачі *Kennkarten*. Більше того, колишні члени поліції

[44] Тімоті Снайдер, *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999* (Київ: Дух і Літера, 2012), 196–197.

[45] USHMM, RG-22.002M, reel 25 = ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 68, л. 31.

вже мали досвід пошуку єврейських схованок і криївок, що було типовим завданням, покладеним на них німцями.

Але чому українські повстанці-націоналісти вбивали євреїв після того, як покинули службу в німців? Національне повстання, що спалахнуло навесні 1943 року, було спрямоване не лише проти поляків, а й проти німців, а ті безжально воювали з УПА влітку 1943 року. Либонь, наближення радянців мотивувало УПА до тактичної співпраці з німцями, як це відбулося у травні 1944 року в Галичині; в останньому випадку співпраця включала в себе згоду УПА на ліквідацію «єврейських банд»[46]. Але ми не маємо, принаймні зараз, жодного документального підтвердження того, що те саме відбувалося на Волині.

Звичайно, у націоналістів був проект комплексної етнічної чистки, і усунення євреїв було одним із його пунктів. Але з конспекту занять із політичної підготовки в ОУН чи УПА, які пройшов волинянин Михайло Сменчак у 1943 році, випливає, що євреїв мали залишити на потім. Дванадцятий урок стосувався «наших відносин до національних меншин». Про євреїв у конспекті сказано: «Їх вважаємо агентами московського імперіалізму, колись царського, а тепер пролетарського. Но все ж таки треба раніше бити москалів, а потім жидів-недобитків»[47]. Це була послідовна лінія доктрини ОУН про те, що євреї були ворогами перш за все тому, що вони були агентами російського чи радянського імперіалізму; вони були ворогами другого щабля, а росіяни – ворогом першого щабля[48]. Незважаючи на це вчення, іноді ОУН було вигідно зосередитися на вбивстві євреїв замість інших цілей, які вони вважали важливішими. Глибоке залучення ОУН до антиєврейського насильства влітку 1941 року та її проникнення в українську допоміжну поліцію та *Schutzmannschaften* вписуються в цю картину. До того ж, ототожнення євреїв та радянських агентів хоча й відводило євреям як

[46] Ґольчевський, "Відтінки сірого", 202.

[47] USHMM, RG-31.017M, reel 1 = ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 82, арк. 36–37. Ще один примірник цього конспекту можна знайти в ДАРО, ф. 30, оп. 1, спр. 9, арк. 3. Я вдячний Вєславові Токарчуку за цю інформацію і надання копії відповідного аркуша.

[48] Див. мою статтю "Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба", в цій книзі, в оригіналі 223, 240.

таким другорядне значення, все ж було вкрай загрозливим. Врешті, це був головний аргумент погромників літа 1941 року. Це обґрунтування по-справжньому набуло сили взимку 1943–1944 років на Волині. Для українських націоналістів Радянський Союз був граничним злом, а німці – меншим злом; для євреїв граничним злом були німці, а радянці або меншим злом, або, для декого, – взагалі добром. Радянці несли євреям порятунок, а українським націоналістам – смерть. Їхні інтереси були діаметрально протилежними. Як відомо, тисячі євреїв приєдналися до радянських партизанів, смертельних ворогів УПА[49].

Крім того, УПА діяла в середовищі, де нещадне превентивне вбивство було нормою. Наприклад, у 1941 році, після німецького вторгнення НКВС ухвалив рішення вбити всіх політв'язнів, яких неможливо було евакуювати, щоб вони не запропонували своїх послуг німцям[50]. Боївки СБ ОУН на Волині вбивали колишніх радянських військовополонених, які працювали в домогосподарствах через побоювання, що колишні полонені можуть приєднатися до радянських партизанів[51]. Із просуванням радянських сил на Волинь взимку 1943–1944 років націоналістичні партизани вдалися до холоднокровного розрахунку: євреї, що переховувалися, могли стати корисними для радянців – або як бійці, або як майстри-ремісники, тож партизани розсудили, що краще, якщо євреї загинуть.

---

[49] Євреї, які служили в партизанських загонах, залишили свідчення з описами боїв проти УПА. Див., напр.: YIVO Archives, RG 104, Eyewitness Accounts of the Holocaust Period, series 1, Shlomo Katz: «У січні 1943 року відбулася перестрілка з групою з трьох тисяч бандерівців, що тривала хвилин десять. Бандерівці втекли, п'ятдесят з них потрапили в полон, близько 150 було вбито... [Пізніше 1943 р. біля с. Карпіфовки] ми мали бій з бандерівцями. Він тривав три години. Ми добули велику кількість боєприпасів, уніформи та харчів. Бандерівці втратили близько двохсот чол. А ще ми забрали 150 коней». У цій колекції подібних записів чимало.

[50] Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988), 144–186.

[51] Михайло Подворняк, *Вітер з Волині: Спогади* (Вінніпег: Т-во «Волинь», 1981), 186–187.

Іще два чинники могли набрати сили, коли йдеться про минуле повстанців на службі в німецькій поліції. Один тісно пов'язаний з уже згаданим розрахунком. Євреї могли б упізнати колишніх «поліцаїв» і дати свідчення про їхню співучасть у злочинах німців. Справді, приблизно в період радянського наступу радянський партизанський загін захопив Великі Межиричі Корецького району Рівненської області. Один партизан-єврей виказав своєму командирові 28 українських «поліцаїв», яких той негайно стратив[52]. Українські повстанці-націоналісти та колишні члени поліції мали всі підстави боятися того, що євреї почнуть співпрацювати з радянською владою після її відновлення, щоб покарати їх[53]. Вцілілі євреї Хайм і Яків Вакси після повернення радянської влади пішли на службу до НКВС, «щоби доконати українських нацистів». УПА вбила Хайма в 1944 році у селі Малинськ Березнівського району на Рівненщині[54].

Другий чинник, що стосується поліцейського досвіду повстанців, полягає в тому, що вони роками брали участь у вбивстві євреїв. Щоправда, більшість, чи принаймні чимало, розстрілів здійснили німці, однак українська поліція була в них співучасником. Люди пояснюють собі, чому вони скоювали вбивства, чому той, кого вони вбивають, заслуговує смерті[55]. За багато століть до цього римський історик Тацит дійшов важливого висновку, що пояснює рушійні сили геноциду: ми ненавидимо тих, кого скривдили[56], – теза, яку нещодавно розвинув Ян Ґросс у своєму дослідженні повоєн-

[52] Shoah Foundation, interview 1222, Samuel Honigman.

[53] Францішка Брудер (Bruder, *"Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!"*, 239) наводить приклади документів ОУН–УПА, що посилаються на співпрацю євреїв із репресивними органами СРСР незабаром після повернення радянської влади.

[54] Shoah Foundation, interview 13213, Mike Walsh. Цей та інші приклади помсти євреїв-партизан розглядаються у *Stephen Ejack*, "The Jewish Soviet Partisan as an Identity Construct", honors thesis (University of Alberta, 2011).

[55] Jacques Semelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (New York: Columbia University Press, 2007), 238–307.

[56] *"Proprium humani ingenii est odisse quem laeseris"* – «У природі людській ненавидіти кого кривдиш» (Tacitus, Agricola, 42).

ного антисемітизму в Польщі[57]. Що спонукало б колишніх членів поліції інакше думати про євреїв, яких вони вбивали, особливо після того, як вони заходилися вбивати іще й поляків? Для тих із них, які перетворилися на партизанів-націоналістів, вбивство євреїв не становило жодної моральної чи військової проблеми[58]. Тімоті Снайдер зауважив: «нацисти навчили українських поліцаїв не лише володіти зброєю, а й ненавидіти євреїв. Саме в СС молоді українські новобранці здобували антисемітський вишкіл власною мовою»[59]. Порівняльні характеристики підтверджують такий аналіз. Колишні члени «синьої поліції» (польської поліції на службі у німців), які долучилися до лав польської підпільної Армії Крайової, іноді із власної ініціативи влаштовували облави на євреїв і страчували їх[60]. Навіть колишні поліцейські, які перейшли до радянських партизанів, вряди-годи привносили до цього руху свою ворожість до євреїв[61]. У середовищі радянців антисемітизм не схвалювали, принаймні офіційно. Проте в УПА атмосфера була отруєна антисемітизмом і ксенофобією. У нашому розпорядженні є щоденник молодого українця з Волині, якого примусово мобілізували до УПА і який до того не служив у поліції, спочатку навіть не був антисемітом і полонофобом, але незабаром засвоїв погляди своїх бойових

---

[57] Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001), 97, 101; idem, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* (New York: Random House, 2006), 164, 248, 256.

[58] Варто зазначити, що в цей же період полювання на євреїв чи їхнє вбивство не становили моральної дилеми для значної частини польського селянства. Див.: Jan Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), особливо 82, 121–129.

[59] Снайдер, *Перетворення націй*, 196.

[60] Jan Grabowski, "Polish 'Blue' Police and the Jews in Hiding: The Rural Areas of the Cracow District, 1942–1945", доповідь на 12-й конференції "Lessons and Legacies" (Північно-Західний університет в Еванстоні, штат Іллінойс, 1–4 листопада 2012).

[61] Ejack, "The Jewish Soviet Partisan", 16–17 (автор цитує Shoah Foundation, interview 3754, William Laiwint, та interview 46178, Nathan Dinerman); Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans* (New York: Oxford University Press, 1993), 108.

побратимів[62]. Інакше кажучи, ворожість щодо євреїв, прищеплена під час служби в поліції, в середовищі націоналістичних повстанців нікуди не поділася.

Скільки євреїв вбили загони УПА та СБ ОУН в ході операцій зими 1943–1944 років? Діапазон оцінити важко, не кажучи вже про кількість. Численні оцінки на основі свідчень зазвичай відображають суб'єктивні припущення, а не точні, достеменні дані. Один уцілілий єврейський партизан припускав, що з Тучинського гетто до лісів та найближчого степу втекло три тисячі євреїв, з них війну пережили кількадесят. Решта загинула «в партизанських боях і під час нападів фашистсько-бандитських убивць»[63].

Свідчення, до яких зверталися Владислав і Ева Сємашки, вказують на те, що українські націоналісти вбили на Волині в 1941–1945 роках близько 1210 євреїв, 79 з яких відомі поіменно. Звісно, ці цифри охоплюють тривалий період та інші випадки вбивств, що виходять за межі проблематики цієї статті. Утім, Сємашки стверджують, що було вбито іще більше, хоча мені їхні аргументи не видаються переконливими[64]. Шмуель Спектор писав про «тисячі вцілілих [на Волині…] забитих українськими партизанами-націоналістами»[65]. Гжеґож Мотика теж оцінює загальну кількість вбитих УПА євреїв в діапазоні від однієї до двох тисяч, здебільшого на Волині[66].

Окрім того, серед дослідників існує консенсус щодо того, що українці в 1943–1945 роках вбили на Волині, імовірно, від 35 до 60 тисяч поляків. Основна відповідальність за ці вбивства лежить на УПА. У випадку з поляками УПА оточувала цілі села, заганяла

[62] John-Paul Himka, "Refleksje żołnierza Ukraińskiej Powstańczej Armii: Pamiętnik Ołeksandra Powszuka (1943–1944)", w *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Przykład ludobójstwa na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, ed. Bogusław Paź (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 179–190.

[63] AŻIH, 301/652, Melech Bakałczuk, 5.

[64] Siemaszko i Siemaszko, *Ludobójstwo*, t. 2: 1079–1080.

[65] Spector, *Holocaust of Volhynian Jews*, 256.

[66] Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 295–297.

їхніх мешканців до костьолів і спалювала дотла. Якщо їм вдалося вбити десятки тисяч людей, зосереджених у крупних поселеннях, важко уявити, що вони могли б убити стільки ж євреїв, яких було значно менше й які були розпорошені, ховалися під землею й шукали віддалені місцини.

Одначе й оцінка нижнього порогу загиблих у кілька тисяч теж проблематична. Розгляньмо випадок євреїв у лісах біля Свіржа Перемишлянського району на Львівщині, де п'ятсот євреїв уникли вірної смерті від рук «бандерівців» завдяки щасливому випадку: один із них попередив євреїв, і вони зуміли втекти до укріпленого села, де їх захистили озброєні поляки та євреї[67]. Задля безпеки євреї в лісі зазвичай трималися купи. У тих випадках, коли вони були достатньо сконцентровані, на рахунку УПА та СБ ОУН могла бути більша кількість жертв.

Позбувшись поляків і готуючись до наближення радянців, УПА ухвалила рішення розшукати вцілілих євреїв, які ще залишилися живими, і ліквідувати їх. Як і навчали їх німці, упівці запевняли євреїв, що не завдадуть їм шкоди, дадуть їм корисну роботу в таборі, а згодом знищували їх. Ці вбивства відбулися в той самий період, коли ОУН намагалася справити враження на західних союзників (що було типово також і для східноєвропейських колабораціоністських режимів). Неясно, чи була бодай дещиця початкової щирості в даних євреям обіцянках того, що справи змінилися і що їх більше не вбиватимуть, або ж націоналісти цинічно скористалися з логіки нової ситуації. Але очевидно, що в цей час було зроблено систематичні спроби позбутися вцілілих євреїв на Волині. Лише глибокі підозри окремих євреїв щодо «бандерівців» та деякі вкрай незграбні спроби вбити їх уможливили те, що ми бодай щось дізналися про ті масові вбивства у доволі ізольованих місцях.

* * *

Чому повстанці-націоналісти почали систематично вбивати євреїв? Сьогодні, мабуть, складно реконструювати антисемітсь-

[67] AŻIH, 301/808: 2–3. Див. також: Jerzy Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej* (Warszawa: Pax, 1989), 105–108.

ку логіку того отруйного часу нацистської окупації. Вояки УПА боролися за українську державу, яку вони воліли бачити не лише незалежною, а й населеною виключно українцями. Звіт військової округи «Заграва» у серпні 1943 року про ситуацію в районі міста Костополя на Рівненщині безстрасно повідомляє: «У районі немає національних меншин, за винятком кількох жидів, які віднедавна добровільно прийшли працювати на нас»[68]. Йшлося про район, в якому ще за кілька років до того проживало змішане населення. Українські повстанці з УПА мали чітке уявлення про те, якою має бути Україна, котру вони будують. Як зазначалося, постало питання цінного людського капіталу – гарбарів, ремісників, лікарів, які опинилися би в розпорядженні радянської влади. Знищуючи цих євреїв, вбивці з числа українців позбувалися свідків своїх попередніх злочинів. То були люди, які звикли вбивати євреїв і засвоїли «логічні підстави» скоєних ними убивств.

На час виникнення УПА навесні 1943 року більшість євреїв Галичини та Волині вже загинула. Ті з них, яких українські повстанці-націоналісти вбили взимку 1943–1944 років, становили невелику частку вцілілих. Можливо, загальна кількість євреїв, убитих в систематичних акціях, сягала кількох тисяч, хоча їх чисельність могла бути й більшою. Із загальної перспективи, ці смертоносні акції не набагато розширили масштаби Голокосту, але вони надзвичайно погіршували шанси євреїв на виживання.

[68] Цит. за Олександр Намозов, "Український повстанець Лейба Добровський?", *Віче Костопільщини*, 20 червня 2009 рр.

11. Пам'ять українців про Голокост: відображення знищення євреїв у спогадах, зібраних 1947 року

Уперше надруковано: "Ukrainian Memories of the Holocaust: The Destruction of Jews as Reflected in Memoirs Collected in 1947", *Canadian Slavonic Papers* 54.3–4 (September–December 2012): 427–442.

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

У 1947 році «Осередок української культури і освіти» у Вінніпезі провів конкурс спогадів. На нього було подано 64 спогади, більшість із яких донині зберігаються в архівах «Осередку»[1]. Вісім спогадів було втрачено або їх повернули авторам (у примітці подано перелік авторів)[2], зокрема один з інтригуючою назвою «Нотатки воєнного злочинця»[3]. Ці спогади є важливими джерелами української *Erfahrungsgeschichte*[4] XX ст. Мемуари охоплюють головні події першої половини XX ст. в Україні, зокрема українську визвольну боротьбу 1917–1920 років[5], радянські репресії[6], голод 1932–1933

[1] Осередок української культури і освіти (Вінніпег), Конкурс на спогади (надалі посилання на числа спогадів із цієї колекції). Я вдячний Оресту Мартиновичу за інформацію щодо існування цих текстів та Софії Качор за сприяння моєму дослідженню. Усі мемуари написано українською або російською мовами.

[2] Ч. 2: Юрій Фіала (псевдо – «Микола Левченко»); ч. 9: Микола Угрин-Безгрішний, "«Молода Громада» в Перемишлі"; ч. 13: Стефан Федорівський (псевдо – «Данило Мірщук»), "В обіймах смерти (Із щоденника учасника УПАрмії)"; ч. 34: А. Буравчук, "Prosperity (Спомин з проклятого минулого)"; ч. 44: Петро Качура, "Київ: Новелія" та "Петро: Поема"; ч. 47: Олексій Бойко, "Нотатник: У Крем'янецьких лісах (З дій УПА: Опис очевидця і учасника подій)"; ч. 60: Василь Стронський, "Мої спогади".

[3] Ч. 7: П. Плюйко (псевдо – «Поль Половецький»), "Записки Кріґсфербрехера".

[4] Історія досвіду (нім.). – *Прим. пер.*

[5] Ч. 4, 5, 18, 22, 42.

[6] Ч. 4, 5, 8, 11, 15, 16, 23, 27, 28, 36, 41, 49, 52, 54, 57.

років[7] та Другу світову війну. Для нашого дослідження важливе значення має остання група спогадів.

Загалом 25 спогадів стосуються досвіду України у Другій світовій війні[8]. Деякі з них не містять інформації про події в самій Україні, як, наприклад, мемуари деяких остарбайтерів і спогади про авіанальоти на Німеччину в останні дні війни. Я вивчив усі подані заявки, щоби з'ясувати, що вони повідомляли про Голокост. Бодай стислі згадки про нього є у 14 свідченнях[9], де міститься цілий масив інформації. На одному боці спектру помічаємо радше непряму згадку про Голокост у спогадах волинянина А. П'ясковського: «Аж ось ще одне нещастье, на нашу земленьку, це червона партизанка, більшовікі скінули парашутів узбройоніх вони зорганизували велику партизанку, забравши до червоної партизанкі, всіх поляків та жидів, замяст боротися з німцями, вони палили наші села, та грабували населеньня...»[10]. На іншому кінці спектру споминів зустрічаються описи долі євреїв у конкретних місцевостях.

Існують тисячі спогадів і свідчень євреїв, які пережили Голокост на території України. Найціннішими є колекція, зібрана Центральною єврейською історичною комісією[11] одразу по війні і збережена в архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві[12], та відеозаписи інтерв'ю, зроблені у 1994–1999 роках для проекту, ініційованого Стівеном Спілбергом, які зберігаються в Інституті Фонду «Шоа» при Університеті Південної Каліфорнії[13]. Друга колекція містить кілька інтерв'ю з українцями, які рятували євреїв. Десятки українських спогадів про Другу світову війну, в яких є згадки про Голокост, зібрав у 1980-х роках Українсько-канадський дослід-

[7] Ч. 4, 28, 43, 46, 49.

[8] Ч. 1, 4, 6, 11, 12, 15, 20, 23, 24, 27, 31, 33, 35, 36, 38, 40, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 56, 58, 61.

[9] Ч. 1, 12, 20, 23, 24, 27, 31, 40, 46, 48, 49, 53, 56, 58.

[10] Ч. 23, арк. 23–23 зв.

[11] Natalia Aleksiun, "The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–1947", *Polin* 20 (2008): 74–97.

[12] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (надалі AŻIH), zesp. 301–302.

[13] Добірку цих інтерв'ю покладено в основу фільму Сергія Буковського «Назви своє ім'я» (2006).

но-документаційний центр у Торонто. Нещодавно французький священик Патрік Дебуа із групою помічників об'їздив всю Україну, щоби взяти інтерв'ю з літніми свідками Голокосту[14]. Відеозаписи цих інтерв'ю зберігаються в організації «Яхад–Ін Унум» у Парижі. Мемуари про Голокост із конкурсу, проведеного «Осередком», хоча й нечисленні, є найбільш ранньою колекцією текстів про знищення євреїв, написаних українцями. Вони дають змогу поглянути на спектр ставлення українців до масових вбивств ізсередини.

Міра участі українців у Голокості та їхня пам'ять про Голокост уже давно стали суперечливими темами. Хоча українці оселялися в Північній Америці ще до Першої світової війни, іммігранти, які прибули туди після Другої світової, усе частіше задають тон у діаспорному суспільстві. Чимало з них відступили слідом за німецькою армією після початку радянського наступу в 1943 році чи капітулювали наприкінці війни у складі підрозділів Ваффен-СС. Тих, хто у різний спосіб співпрацював із німцями, було серед них пропорційно більше, ніж серед тих, хто залишився на території радянської України[15]. Починаючи з 1970-х років українці Північної Америки стали активно захищати своє ім'я й войовничо виступати проти зображення українців як затятих антисемітів і колаборантів під час Голокосту. Вузловими моментами дискусії стали телевізійний мінісеріал «Голокост» (1978)[16], в якому деяких українців було зображено як злочинців, а інших – як свідків, які сміються під час страти євреїв; тривалий судовий процес над охоронцем табору смерті Іваном (Джоном) Дем'янюком[17]; створення у 1985 році Комі-

[14] Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів: Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011).

[15] Про загальну політичну орієнтацію цієї української діаспори див.: Jon-Paul Himka, "A Central European Diaspora Under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America", *Austrian History Yearbook* 37 (2006): 17–31; Per A. Rudling, "Multiculturalism, Memory, and Ritualization: Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta", *Nationalities Papers* 39.5 (2011): 733–768 (див. також "Erratum", опублікований у наступному випуску цього часопису).

[16] Yaroslav Bilinsky, "Notes on the Study of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War", *Contact* 2– 3 (1980): 129–168.

[17] Sharfman G. "The Quest for Justice: The Reaction of the Ukrainian-American

сії Дешена для переслідування воєнних злочинців, які іммігрували до Канади[18], та одна із серій телефільму «60 хвилин» 1994 року, що мала назву «Потворне обличчя свободи» і оповідач про антисемітизм у незалежній Україні[19].

У радянській Україні дискурс щодо Голокосту був сильно приглушений, але після здобуття Україною незалежності розпочалися дискусії про пам'ять українців та їхню участь у згаданих подіях[20]. Дискусія була пов'язана з уславленням, особливо в Західній Україні, Організації українських націоналістів (ОУН) та її військового крила – Української повстанської армії (УПА). Для декого ці націоналісти 1930–1940-х були героями, але для тих, хто знав про їхню роль у Голокості, їх героїзація виглядала вкрай проблематично[21]. Ця дискусія сягнула кульмінації на початку 2010 року, коли наприкінці терміну своїх владних повноважень президент Віктор Ющенко підписав указ про нагородження званням Героя України Степана Бандери, лідера найбільшої фракції ОУН. Дискусію негайно підхопили за океаном. Конгрес українців Канади закликав канадський уряд призначити ветеранські пенсії живим членам ОУН і УПА[22]. Хоча новітні дослідження переконливо показують, що ОУН

Community to the John Demjanjuk Trials", *Journal of Genocide Research* 2.1 (2000): 65–87.

[18] *Ukraine During World War II: History and Its Aftermath: A Symposium*, ed. Yury Boshyk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986).

[19] Andrew Gregorovich, *Jews & Ukrainians: Analysis of the CBS 60 Minutes Program The Ugly Face of Freedom, October 23, 1994* (Toronto; Scranton: Forum, 1995). Це передрук із *Ukrainian Review* 91 (1994).

[20] Stefan Rohdewald, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania", *Forum for Modern Language Studies* 44.2 (2008): 173–184.

[21] Омер Бартов, *Стерті: Зникаючі слід євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010); Іван-Павло Химка, "Дискусії в Україні про причетність націоналістів до Голокосту", у цій книзі.

[22] *Страсті за Бандерою*, упоряд. Тарік Сиріл Амар, Ігор Балинський та Ярослав Грицак (Київ: Грані-Т, 2010); The *Ukraine List*, compil. Dominique Arel, 441 (16 February 2010): https://bit.ly/2IEjwBC та 442 (15 March 2010): https://bit.ly/2Ez65PF.

була антисемітською організацією, яка керувала погромами та проводила набір до української поліції на службі в німців (що стала головним знаряддям Голокосту в Україні)[23], переважна більшість преси української діаспори і більшість україномовної преси в самій Україні нехтують відповідними фактами.

Під час Голокосту на території сучасної України загинуло близько 1,5 мільйона євреїв[24]. У різних регіонах України Голокост відбувався по-різному. У Галичині та на Волині[25] український націоналізм був дуже сильним і вів до ідеологічно вмотивованої співпраці з німцями у вбивствах євреїв. Але і в інших регіонах німці були здатні залучити або примусити місцеве населення до участі у своїх операціях із реалізації геноциду. З Галичини, яка була частиною Генерал-губернаторства, євреїв депортували до табору смерті Белжець або розстрілювали там, де вони мешкали. У Райхскомісаріаті Україна, до якого належала більша частина України, включаючи Волинь, євреїв розстрілювали недалеко від місць їхнього проживання[26].

Найбільше жертв Голокосту було в західних областях України – у Галичині та на Волині, – адже небагатьом євреям вдалося евакуюватися за лінію фронту, на схід країни. Західні області було

---

[23] Серед найважливіших праць: Marco Carynnyk, "Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions About Jews, 1929–1947", *Nationalities Papers* 39.3 (2011): 315–352; Іван-Павло Химка, "Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба", у цій книзі; Gabriel N. Finder and Alexander V. Prusin, "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust", *East European Jewish Affairs* 34.2 (2004): 95–118; Per A. Rudling, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths* (Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, 2011).

[24] Найкращою книгою про Голокост на українських теренах є *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандона та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015).

[25] Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: R. Oldenbourg Verlag, 1997); Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990).

[26] Про Райхскомісаріат Україна див.: Карел Беркгоф, *Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: *Критика*, 2011).

окуповано в результаті раптового німецького наступу вже на початку липня 1941 року. Водночас велика частина України лише восени потрапила під контроль німців. Коли почали поширюватися новини про звірства нацистів та місцевих колабораціоністів, євреї зі східних областей почали втікати до радянського тилу. Українські Буковина та Трансністрія потрапили під румунську окупацію. Незважаючи на те, що винищення євреїв на цих територіях було не таким масштабним, як на решті України, румунські та німецькі військові підрозділи вбили сотні тисяч євреїв. Улітку 1941 року на Буковині українські націоналісти також страчували євреїв[27].

Таким є контекст, необхідний для вивчення того, як Голокост змальовували у спогадах, зібраних «Осередком» 1947 року. Найбільш детальне трактування цих подій з'являється у спогадах, написаних старим ветераном українського руху на Полтавщині Іваном Жигадлом[28]. Для того, щоб описати вбивство євреїв Лубен, йому знадобилося 1100 слів. Оскільки інформація про знищення євреїв у Лубнах є обмеженою[29], даний Жигадлом опис є важливим

[27] Vladimir Solonari, "Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8.4 (2007): 749–787; Іван Фостій, *Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.* (Чернівці: Обл. відділення Пошуково-видавн. агентства «Книга пам'яті України», 2005), 130–134.

[28] Ч. 1. Івана Жигадла (нар. 1876 – пом. наприк. 1950-х) було заарештовано радянською владою 1929 р. у зв'язку зі сфабрикованою справою «Спілки визволення України» і заслано до Казахстану. Він зміг повернутися до рідних Лубен пізніше, у 1930-х, і прожив там до лютого 1943 р. Помер у США.

[29] У дослідженні Голокосту на Полтавщині зазначається, що свідчення про події в Лубнах і навколишньому краї є «вкрай нечисленними» [Анатолій Мучник, *Євреї і Полтавщина: Історія... Імена... Долі* (Полтава: Оріяна, 2005), 22]. Окрім цього свідчення, є ще ті, які зібрала радянська Надзвичайна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Я мав змогу ознайомитися з ними в Меморіальному музею Голокосту у Вашингтоні (USHMM, RG 06.025*02, vol. 17, no. 21. Коротка згадка про розстріли в Лубнах є в німецьких документах [Александр Круглов, *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах* (Киев: Институт иудаики, 2002), 98, 109–110].

доповненням до того, що нам відомо. Оповідач пише про вбивство декількох тисяч євреїв 16 вересня 1942 року німцями, які за декілька днів до того опублікували оголошення про ранковий збір усіх євреїв на околиці Замостя з теплим одягом та триденним запасом їжі. Населення Лубен бачило євреїв, які йшли у напрямку села Замостя, але ніхто так і не побачив, як вони поверталися. Жигадло зміг пригадати імена деяких жертв: «...під час розправи загинула й 80-річна вдова Барського, популярного колись у Лубнях лікаря, що чимало добра зробив убогому населенню. Не стало й лагідного 70-річного вчителя Глозмана, що довгий час учителював, спершу як меламед, а потім – як викладач німецької мови»[30]. Коли до України поверталася радянська влада, Жигадло відступив разом із німецькими військами. Спочатку він опинився в Бересті (на той час Райхскомісаріат Україна, нині місто Брест у Білорусі). Він зауважив, що після знищення євреїв торгівля у Бресті перейшла до поляків:

«Єврейство, казали, було тут заможнє й мало добрі будинки й крамниці, бо торгівля в Бересті йшла жваво. Якщо не помиляюся, цифра євреїв, що загинули, була велика – трохи чи не 17000. Під час нашого перебування в Бересті в колишньому єврейському "гето" оселені були цигани – нарід, що до нього німці ставилися так само неприхильно. Трохи згодом їх було кудись вивезено, при чому люди гомоніли, що на них чекала така ж доля, як і євреїв»[31].

Інші два мемуаристи, Микола Баланчук і Федір Пігідо (псевдо – «Правобережний»), представили ґрунтовніші описи подій різанини в Бабиному Яру в Києві наприкінці вересня 1941 року[32].

Не дивно, що, як показують ці мемуари, спогади українців про Голокост суттєво відрізняються від повоєнних свідчень євреїв. В цілому перші стримано зображують співпрацю українців у пере-

[30] Ч. 1, арк. 18 зв.

[31] Ч. 1, арк. 37–37 зв.

[32] Ч. 48, арк. 23–25; ч. 49, арк. 89–93. Останній спогад, який і виграв конкурс, було опубліковано: Федір Пігідо-Правобережний, «*Велика вітчизняна війна*» (Вінніпег: *Новий шлях*, 1954). Опублікована версія мало чим різниться від рукопису, що зберігається в «Осередку»; фрагмент про євреїв можна знайти на с. 106–111. Існує також друге видання цієї книги. Пігідо народився на Київщині 1888 р., а помер неподалік Мюнхена 1962 р.

слідуванні й убивстві євреїв, чим різко відрізняються від спогадів євреїв, записаних одразу після війни, в яких часто описуються вчинені українцями індивідуальні чи групові антиєврейські дії[33].

Наприклад, спогади гуцульського ремісника Дмитра Якобчука містять інформацію про вбивства євреїв у Косові. Вони описують велику акцію 16–17 вересня, під час якої загинуло приблизно 2700 євреїв[34]. Ті ж самі події описано у свідченні вцілілого єврея Дж. Ґертнера (1945). Щоправда, Ґертнер датує ті події місяцем пізніше, 16–17 жовтня[35]. Але найбільш разючою відмінністю між цими двома свідченнями є те, кого вони ідентифікують як виконавців погрому. Якобчук писав, що в акції брали участь лише німці, а українці були рятівниками жертв, самі перебуваючи у великій небезпеці («де злапали християн котрі переховували жидів та давали жидам поживу то німці стріляли разом з жидами»). А проте, за даними Ґертнера, українці були такими ж злочинцями, як і німці, – іноді вони навіть діяли із власної ініціативи, радіючи тому, що євреїв не буде. Утім, він підтверджує факти допомоги євреям окремими українцями.

Винятком із загального правила замовчування є спогади Жигадла, які свідчать про доноси на євреїв німецькій владі, які робили українці:

«Серед здеморалізованої совєтським режимом "активної маси", що роками звикала "викривати" нелюбих владі людей, і тепер вибухла пошесть спрямованих до німецького командування доносів, що мали завданням указувати не тільки євреїв, які чудом захова-лися, а й осіб, що походили від мішаних шлюбів з євреями, навіть не в першому поколінні. Спонукали до цих доносів або помста, або

[33] AŻIH, zesp. 301/20, 45, 75, 86, 98, 134, 148, 176, 193, 196–198 і чимало інших.

[34] Ч. 20, записник 1 (без пагінації).

[35] AŻIH, zesp. 301/134, машинопис, арк. 5–11. Див. також: Jehoschua Gertner und Danek Gertner, *Der Untergang von Kosow und Zabie: Zwei Augenzeugenberichte einer Katastrophe* (Wien: Wiener Verlag, 1998), 47–72. Існує також переклад англійською: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), тут с. 66–98. Вся Якобчукова розповідь обертається довкола того, що сталося в ті дні і, схоже, спирається на щоденникові записи.

заздрість, або ж користолюбство [...] Ніхто з цих бідолашних людей не побачив більше світу»[36].

У двох інших спогадах розкривається – хоча й мимоволі – поведінка співучасників подій Голокосту. Один із них також стосується питання доносів. Еміля Прибитківська родом із Сянока втекла на захід під час наступу Червоної армії, опинившись у січні 1945 року в чеському селі[37]. У цей же час німці евакуювали радянських військовополонених, шістдесятьом із яких вдалося втекти. «По якомусь часі з лісів стали виходити полонені. Чехи, хотя й є дуже скупі, – їх однак вони одягали та годували». Чех, який прихистив Емілю Прибитківську, також забрав до себе одного з утікачів-військовополонених і сказав їй, що той був українцем. «Я була цікава з ним дещо поговорити, та яке було моє здивування коли він не то що українською, але і руську мову калічив, та ще й його вигляд зраджував його жидівське походження. Дивні його очі, пронизливі малі тепер, коли пригадаю "земляка" то мені моторошно стає. На тім і моє знайомство з ним закінчилося. Коли я сєдлякові виявила свої сумніви що до українського походження полоненого, то сєдляк казав: то неможливо, він є українець з Криму, у мене часто він здіймає хреста зі стіни і його цілує, ні він не є жид!»[38]. Її суперечка з чехом-господарем дорівнювала викриттю, що могло закінчитися стратою чоловіка, в якому вона бачила єврея, проте сама вона не вважала, що чинила неправильно або аморально.

Про інші подібні випадки дізнаємося зі спогадів Дмитра Ґонти, колишнього вояка петлюрівської армії, який пізніше оселився у Львові[39]. Під час війни він був однією із ключових фігур в українській друкарській справі у Львові. 30 червня 1941 року, у перший день німецької окупації, Дмитро взяв під свій контроль найбільшу в місті типографію і заходився друкувати листівки для українських організацій, зокрема листівку «Україна для українців», видану з ініціативи ОУН(б).

[36] Ч. 1, арк. 19.

[37] Пізніше вона оселилася в Онтаріо.

[38] Ч. 56, арк. 7–8.

[39] Я отримав інформацію щодо попереднього життя Ґонти від Марка Цариннка у його листі від 20 жовтня 2008 р.

Великий попит на друковані матеріали вимагав більше робочих рук. Ґонта послав деяких своїх друкарів за поповненням. «...За деякий час приводять з 10 чоловіка граждан, які у вересні 39 року цілували большевицькі танки та гармати, а їхні одновірці керували друкарським рухом у Галичині»[40]. Йшлося, звісно, про євреїв. Того ж дня, 30 червня 1941 року, міліція ОУН змушувала євреїв ексгумувати тіла тисяч в'язнів, вбитих НКВС. Це було початком сумнозвісного Львівського погрому. Зі спогадів Ґонти можна дізнатися, що деяких євреїв також примушували працювати у типографії, яку він захопив.

Багато спогадів українців, не лише ті, які згадують про Голокост, вказують, що в радянському апараті євреї посідали чільні місця – подібне твердження у спогадах галицьких євреїв практично не відображене.

Інженер Ґригорій Божок, родом із Чернігівщини, під час громадянської війни служив у Білій армії. Тоді ж його арештували й допитали в ЧК. Він згадував, що приміщення ЧК було так само добре вмебльоване, як і решта приміщень у царські часи. «Змінилися лише люди в уряді: замісць старих, замащених чорнилами, урядовців, стали молоді, елегантні – модерні люди з типовими обличчями й носами "Богом вибраного народу"»[41]. Іван Жигадло на початку свого опису вбивства лубенських євреїв подає начерк довоєнних українсько-єврейських відносин. Він згадує, що «з часів революції 1917 року єврейский нарід дав далеко більший за інші народи Совєтського Союзу відсоток відповідальних робітників партійців та службовців ЧК, ГПУ й НКВД, а вони, як відомо, найбільше заливали сала за шкіру всіх інших народів, тимчасом як єврейський нарід увесь час по революції користувався прихильністю й привілеями з боку совєтської влади»[42]. Колишній власник магазину електротоварів у Перемишлі, а в період війни чиновник цивільної адміністрації Перемиської округи Дмитро Дучинський зі власного досвіду знав, що «першими і найголовнійшими проповідниками і носіями наперед соціялізму а відтак комунізму так в Росії як і в Польщі – були жиди [...] Троцкий, Каганович [...] головно в

[40] Ч. 40, арк. 16.

[41] Ч. 11, арк. 55.

[42] Ч.1, арк. 18.

Н.К.В.Д. До війни, в Перемишлі і других містах жиди гремiяльно брали участь в І травневих походах, несли червоні фляги, промовляли і співали "інтернаціонал"».[43] Ніколай Іваненко, малоосвічений симпатик УПА, родом, ймовірно, з Кубані, залишив незвичні, написані російською, спогади про свою подорож із Німеччини до Радянського Союзу в 1947 році. У спогадах, вказуючи на «кремлевских жидовских диктаторов» і «господствие Еврейской раси», він абсолютно ототожнює «жидов» і комуністів. Він помічає на території СРСР ознаки опору – написи «Бей жидов, спасай Россию» на будинках і залізничних квитках[44].

Деякі українські мемуаристи, повторюючи типову історію про тісний зв'язок між євреями й комунізмом, також фіксують суперечливі відомості. Федір Пігідо, змальовуючи ситуацію в Києві, пише, що євреї підтримували радянську владу з більшим ентузіазмом, ніж будь-який інший народ у Радянському Союзі, і значно переважали в партійних інституціях – але напередодні війни антирадянські настрої поширилися й серед них. По суті, багато євреїв відмовлялися від евакуації, оскільки їм годі було уявити, що їхнє становище за Гітлера може бути ще гіршим, ніж за Сталіна[45]. Вчитель із Галичини Іван Боднарук[46] теж розповідав, що євреї відігравали важливу роль у підтримці радянського режиму. Він відзначає, що наслідком цього стало величезне поширення антисемітизму в Радянському Союзі, до якого було нещодавно приєднано Галичину. Росіяни, які приїздили до Галичини, скаржилися на привілейоване становище євреїв. «Вот, чорт твою мать! – сказав, прибувши туди, учитель-росіянин. – Куда пайдьош, русскій народ по тюрмах страждает, а євреї скрізь панують». Боднарук також переповідає популярний на той час анекдот про те, як євреї змінювали свої імена й отримували високі посади в апараті[47]. «Живучи під большевиками, кожен із

[43] Ч. 12, арк. 20.

[44] Ч. 64, арк. 9–10, 13–14, 20.

[45] Ч. 49, арк. 89–93; Пігідо-Правобережний, «*Велика вітчизняна війна*», 106–111.

[46] Боднарук народився 1903 р. в селі поблизу Бучача. В 1948 р. він оселився у Бразилії, а 1960 р. переїхав до Чикаго. Помер у 1990 р.

[47] «Послав Бог до большевицької Росії святого Луку, щоб він поглянув, що там твориться. Довго не вертався св. Лука, аж вкінці прийшла від нього записка такого змісту:

нас мав змогу переконатися, що антисемітизм зростає навіть серед партійців і комуністичної верхівки». Водночас автор вважав своїм обов'язком прокоментувати те, що він сам переказав: «Справедливість вимагає ствердити, що багато галицьких жидів-інтелігентів, навіть ті, що може колись і мріяли про большевицький рай, ставилися критично, а то й вороже, до большевицького режиму [...]. Мабуть, не дуже переборщимо, якщо скажемо, що майже вся жидівська інтелігенція в Галичині настроєна була до большевизму й комунізму вороже»[48].

У зібраних спогадах представлено цілий спектр ставлень українців до винищення євреїв. Найбільш співчутливою до євреїв була розповідь Жигадла. Він писав, що українці в Лубнах вітали німців у 1941 році із застереженнями, але без ворожості чи страху. Спочатку німці також діяли у проукраїнському дусі, але минуло зовсім небагато часу – і вони налаштували населення проти себе своїм жорстоким поводженням із військовополоненими, безжальною політикою в сільськогосподарській сфері, орієнтацією на російськомовне населення, свавільними арештами та вбивствами[49]. «Найдужче ж одвернули симпатії населення від німців і найбільше вразили його події 16 жовтня (1942 року), коли німці знищили мабуть кілька тисяч місцевої єврейської людности». Жигадло пригадував, як у день ліквідації поширилася чутка, що євреїв не депортують, а поведуть на страту. «Цій чутці майже ніхто не хотів вірити, думаючи, що це інсинуація, вигадка, придумана вороже настроєними проти нім-

"Сиджу в Чека!
Євангелист Лука".
Послав тоді Бог св. Іллю, кажучи до нього: "Ти проворніший від св. Луки, може тобі вдасться принести якісь вісті".
Але за кілька місяців прийшла з Совєтського Союзу від св. Іллі депеша:
"Сиджу і я!
Пророк Ілля".
Тоді порадили Богові послати на землю Мойсея. І ось незабаром прийшла від нього депеша такого змісту:
"Живий і здоров!
Комісар Петров"».

[48] Ч. 54, арк. 52–54.

[49] Ч. 1, арк. 12–17.

ців елементами. Та й важко було няти віри, щоб таке нечуване варварство, така звіряча жорстокість могла статися тепера, у середині 20-го віку. Але ж дійсних фактів приховати не сила, і правда потроху сплила на поверхню, жахом сповняючи людські душі»[50].

Найбільш негативно у своїх спогадах щодо євреїв як групи був налаштований Дучинський:

«На 60.000 населення Перемишля, жиди становили 45% населення. – Всі капіталісти: фабриканти, купці, промисловці, ремісники, адвокати, лікарі – це були жиди [...] Жиди коштом нашого селянина добре жили, смачно їли і гарно ходили повбирані [...]. На весні 1942 р. німці стали зганяти жидів до гета, яке створено в одній дільниці міста. Я мав богато знакомих і товаришів по фаху жидів, з якими жив в згоді і не мав ненависти. – Противно, мені жаль було дивитись, як щодня рано і вечір провадили їх до роботи і з роботи, зарослих, виголоднілих, дуже часто подавав знакомим хліба чи папіроса – це ж люди. – Як людей, мені їх було жаль, але як нації, яка стільки зла натворила мойому народові – ні!

На загал українці вспівчували з жидами, а наше селянство богато їх виратовало з неминучої смерти, не думаючи, як наражує себе і родину на небезпеку. – У одного селянина під Перемищлем поліція викрила криївку, в якій було 25 жидів і одна жидівка. Жидів зліквідовано, а селянина забрали до Осьвєнціма звідки вже не вернув»[51].

У багатьох спогадах убивства євреїв вписано до ширшого контексту нацистських планів геноциду. У кількох із них згадуються вбивства ромів[52]. Григорій Сова, родом звідкілясь між Києвом та Полтавою, писав: «На загальне наше щастя, в нашому районі не було жидів і цього кошмару їхнього знищення ми не бачили. За те в грудні місяці 1942 р. попало 5 сімей циган, в кількости 25 чоловік. Були немовлята. Всі вони були знищені жандармерією по наказу ґештапо»[53]. У деяких спогадах стверджується, що, попри пріори-

[50] Ч. 1, арк. 18–18 зв.

[51] Ч. 12, арк. 20–22.

[52] Ч. 1, арк. 37 зв.; ч. 49, арк. 89–93; Пігідо-Правобережний, «*Велика вітчизняна війна*», 106–111; ч. 54, арк. 54–193.

[53] Ч. 46, арк. 46–110.

тетність винищення євреїв, німці почали вбивати й українське (або слов'янське) населення[54].

Серед мемуарів є також вигаданий або белетризований нарис про радянського партизанського ватажка, який вбивав євреїв, щоб зібрати гроші для партизанського руху. Цей нарис написав Олексій Андрієнко, і йдеться в ньому про не встановлену місцевість у Побужжі, де стояла збудована ще турками фортеця: «В місті тоді, захопленому європейським наїздником – німецьким фашистом, тоненькими гадючками почали повзти перші страшні тривожні чутки: німці лаштуються впень винищувати жидівське населення, виконуючи заповіт божевільного фюрера». Також поширювалися чутки про підпільну комуністичну групу, що рятує євреїв, переховує їх, а потім переправляє літаком за лінію фронту. Нажахані євреї хапалися за ці чутки, як людина, що тоне, хапається за соломинку. Найвідоміші й найзаможніші місцеві євреї – директори банків і фабрик, їхні дружини та дочки – шукали лідера комуністичного підпілля, такого собі Бусигіна. Він обіцяв їм порятунок і закликав з'явитися з великими сумами грошей. Коли вони з'являлися, Бусигін розстрілював їх із пістолета і скидав трупи у підвали турецької фортеці. Німці, врешті-решт, про це дізналися і виявили там 130 трупів. Інші сімнадцять тіл вимило на берег Бугу[55]. Важко оцінити достовірність цієї розповіді. З одного боку, вона є художнім твором, на написання якого могли наштовхнути реалії того часу[56]. Із другого боку, метою нарису явно була дискредитація червоного партизанського руху як причетного до вбивства євреїв.

---

[54] Ч. 24; ч. 31, арк. 44; ч. 53, арк. 25–26; ч. 54, арк. 193.

[55] Ч. 58: Олексій Андрієнко, "Провокації Кремля на Україні" та "Людина понад законом", арк. 15–17.

[56] Отець Патрік Дебуа згадує випадок грабіжника і вбивці євреїв, який заманював їх до себе додому, начебто щоби переховати. Селянин розповів йому: «Он там, бачите, ліворуч, сучасний будинок. Він переховував там багатьох. І кожного разу вночі він їх убивав. Він душив їх подушками. І коли вони були мертвими, він їх грабував і перевозив їхні тіла до кар'єру, аби вони зникли» (Дебуа, *Хранитель спогадів,* 297).

* * *

Після огляду відомостей про Голокост в українських спогадах, зібраних 1947 року, необхідно сказати про них докладніше і підбити певні підсумки.

Цей комплекс спогадів є, наскільки мені відомо, найбільш ранньою колекцією українських мемуарів про Другу світову війну, найближчою в часі до подій Голокосту. Але ці спогади було написано не одразу по війні, тож вони не є настільки точними в описі подій, як свідчення євреїв, зібрані Центральною єврейською історичною комісією в 1945 році. До написання своїх спогадів більшість українських авторів уже встигла прожити приблизно два роки у таборах для переміщених осіб[57]. Табори були місцем інтенсивної взаємодії українських біженців та примусових робітників, місцем, де вони могли розповідати історії одне одному і спільно витворювати наративи. Переміщені особи добре знали, що за ними стежили з метою перевірки їхньої можливої участі у військових злочинах. У разі її виявлення їх могли відправити назад до Радянського Союзу, де на них чекав суд. Уже тоді українці стали колективною мішенню звинувачень у співучасті в Голокості і спростовували ці звинувачення у своїй пресі. Наприклад, у 1946–1947 роках узагальнення щодо антисемітизму українців та їхньої участі у вбивствах євреїв з'явилися у присвяченій концтаборам книзі Ойґена Коґона «Держава СС». Націоналіст Володимир Янів відповів на ці звинувачення в українській газеті для переміщених осіб, що виходила у Фюрті (Баварія)[58]. В 1946 році часопис, пов'язаний із мельниківською фракцією ОУН, писав: «В своїй звірячій ненависті до своїх політичних противників большевики намагаються прикласти до всіх тавро – фашист, бандит, військовий злочинець»[59]. Тому до того, як розглянуті нами спогади було написано, українці вже встигли зайняти оборонну пози-

[57] Див.: Anna Holian, "Anticommunism in the Streets: Refugee Politics in Cold War Germany", *Journal of Contemporary History* 45.1 (January 2010): 134–161.

[58] Володимир Янів, "За добре ім'я українського народу (До злобної характеристики Коґона в його книжці про німецькі концтабори)", *Час* (Фюрт), 18 травня 1947 р.

[59] "Армія генерала Андерса – «бандити і військові злочинці»", *За самостійність*, ч. 1.3–4 (1946): 27.

цію в питанні своєї поведінки щодо євреїв під час війни. Резонно припустити, що вона вплинула на зображення Голокосту авторами цих спогадів. Це, мабуть, пояснює, чому в майже половині спогадів про Другу світову війну взагалі не йдеться про долю євреїв, і чому ті спогади, які згадують про Голокост, майже нічого не розповідають про участь у ньому українців.

У багатьох спогадах особливо помітно замовчування убивств євреїв. Пітер Калинович, хоча й походив з-під Полтави, був пов'язаний із галицькими націоналістами, можливо, якийсь час був вояком УПА і, схоже, також служив у підпорядкованому німцям українському підрозділі. Він написав про масові розстріли німцями українців, а про розстріли євреїв не згадав зовсім[60]. Євстахій Мінчак був галичанином, членом чи симпатиком ОУН(б). Він розповів про враження українців від примусової праці в Німеччині, але нічого не сказав про євреїв[61]. Михайло Безталанний, ще один галичанин, завдяки вторгненню німців 1941 року ледве врятувався від влаштованого НКВС масового вбивства в'язнів у Самбірській тюрмі. Він написав про діяльність УПА, але про євреїв не промовився жодним словом[62]. Степан Миколин (псевдо «Орест Чорногірський») служив в українській поліції, а пізніше вступив до дивізії Ваффен-СС «Галичина». Він не лише не написав ані рядка про Голокост, а й оминув у своїх спогадах все, що було пов'язано з нацистською окупацією та Другою світовою війною загалом[63].

Та сама модель нехтування Голокостом і замовчування проблеми співучасті є типовою і для пізніших спогадів українців, які я переглядав. Найбільш кричущим фактом мовчання були кількасотсторінкові мемуари про війну, в яких колишній український поліцай зовсім не згадав про події Голокосту[64]. В досліджуваних спо-

[60] Ч. 4.

[61] Ч.6.

[62] Ч. 36.

[63] Ч. 63. Про його службу в українській допоміжній поліції та дивізії «Галичина» свідчить листівка, що зберігається у папці.

[64] Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр (надалі УКДДЦ), «Спомини», ч. 33, Іван П'ятка.

гадах 1947 року трапляються приклади, які свідчать про ті чи інші форми співучасті українців. Таких прикладів, як видається, менше в пізніших українських мемуарах, хоча їх можна зустріти й там. Наприклад, Петро Маслій, ветеран дивізії «Галичина», який опинився у Британії, писав у своїх спогадах про двох молодих єврейок, які переховувалися на околиці його села Лучинці (нині Рогатинський район Івано-Франківської області). Спочатку він зазначає, що не може сказати нічого про їхню подальшу долю, бо залишив село у червні 1944 року. Однак трохи згодом у своїх спогадах він пише: «Відносно кінцевої долі жидівок, то чув я, що в той час, коли вимордовувалось польських колоністів, які зіґнорували прохання, щоб залишати українські землі і повертатись до корінної Польщі, їх також замордовано і закопано на полях, де був колись чудовий гай. За це не ручаюсь, бо тільки чув»[65].

Зображення євреїв у мемуарах як агентів комунізму, зокрема залучених до роботи репресивних органів, було звичним для Східної Європи як до, так і під час та після війни. Такий образ євреїв і досі існує у свідомості української діаспори. Наведу лише два з-поміж численних прикладів. Орест Городиський у 1958 році закликав своїх співвітчизників-українців повстати проти ворожих наклепів («білих і червоних москалів, поляків і жидів»). Він радив їм прочитати книгу Вольфґанґа Бретольца «Я бачив як ти впала» (*Ich sah Sie stürzen*), де «жиди перші взяли масову участь в большевицькій міліції по містах і містечках; перші проводили арешти серед українців; були слідчими НКВД та кривавими катами в енкаведівських тюрмах»[66]. Нещодавно, у зв'язку з дискусією про Бандеру та ОУН, колишній президент Світового конгресу українців Аскольд Лозинський повторив думку про те, що відповідальність за радянські злочини проти українців та їхнє замовчування у підконтрольній їм пресі несуть переважно євреї[67]. У пострадянській, незалежній

[65] УКДДЦ, Спомини, ч. 51, лист П. Маслія до УКДДЦ, 29 січня 1991.

[66] Там само, ч. 7: О[рест] Город[иський], "Друга світова війна, українці і наша дивізія", *Вісті*, ч. 91 (1958), арк. 12 і 13.

[67] Askold S. Lozynskyj, 1) "Rewriting History: An Evidentiary Perspective", *Kyiv Post*, 16 February 2010: https://bit.ly/2GPdrk3; 2) "How Insensitive Bigots Continue to Play Ukrainians and Jews against Each Other", ibid., 8 November 2010: https://

Україні ідея «жидокомуни» знову відродилася в публічному дискурсі[68].

Мова більшості мемуарів 1947 року виражала жах і несприйняття скоєних німцями убивств євреїв. Мабуть, характерно, що текст, в якому такі почуття висловлено особливо виразно, написав Жигадло, літній чоловік (коли знищували лубенських євреїв, йому було близько 65 років), який народився не на заході Україні. Особистість цього ветерана українського руху формувалася у часопросторі, в якому український націоналізм не зазнавав впливу центральноєвропейських фашистських ідеологій. Навпаки, найбільш відверто брак співчуття до євреїв помітно у тексті на дванадцять років молодшого за нього галичанина Дучинського. Хоча Дучинський і відчував жаль до окремих євреїв і навіть допомагав їм, він різко стверджував, що у нього немає співчуття до них як групи, як «нації, яка стільки зла натворила мойому народові». Певно, цей випадок резонує з феноменом, описаним Яном Ґроссом у його книзі «Страх»: ненавидять тих, кого самі скривдили[69]. Дучинський служив волосним старостою в перемиській окружній адміністрації. На цій посаді він мав виконувати обов'язки, що позначилися на долі єврейського населення. У своїх мемуарах він пригадував, що на кінець 1943 року «по містах, містечках і селах повстало десятки тисяч українських склепів, міста прибрали український характер»[70]. Для цивільної адміністрації було звичною справою долучитися до передачі аріїзованої єврейської власності новим українським господарям. Більш того, Дучинський напевно заслужив у німців достатньо довіри, адже йому дозволили бути присутнім на страті євреїв «узбеками»[71]. Вірячи в те, що євреї як народ були погани-

bit.ly/2Xv7Zla; 3) "Anti-Semitism Charges Don't Stick Against Ukrainian Nationalist Group", ibid., 20 December 2010: https://bit.ly/2BWd1Vb.

[68] Див., напр.: Сергій Білокінь, "До питання про державу в державі", *Березіль*, № 2 (2004): 138–151.

[69] Jan T. Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* (New York: Random House, 2006), 164, 247–248, 256.

[70] Ч. 12, арк. 16–17.

[71] «Узбеки, були це кособоки громадяни Совєтского Союза рекрутовані з полонених, які творили окрему організацію при німецькій армії в німецьких одно-

ми, що вони були водночас і капіталістами, які експлуатували простих українців, і комуністами, які служили в НКВС, Дучинський виправдовував себе за те, що мусив рахуватися з антиєврейськими операціями, до яких сам міг бути причетний. А у власних очах він міг лишатися порядною людиною, адже ділився цигарками і хлібом зі своїми знайомими-євреями, яких було перетворено на рабів і які стояли на межі загибелі.

строях, вони були до помочи Гестапо. – Вони виконували екзекуцію на жидах (бачив на власні очі в Медиці), копали ями, засиповали і взагалі виконували секретні речі Гестапо [...], мордували з насолодою» (ч. 12, арк. 22–23). Так само, як стверджувалося, вони чинили й з українцями. Дучинському було зручно приписувати таку поведінку «азіатам».

12. Дискусії в Україні про причетність націоналістів до Голокосту

Уперше надруковано: "Debates in Ukraine over Nationalist Involvement in the Holocaust, 2004–2008", *Nationalities Papers* 39.3 (May 2011): 353–70.

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

Публічне обговорення Голокосту відбувалося в Україні доволі непомітно. Ніщо не нагадувало бурхливі дискусії в Польщі навколо подій у Єдвабному та Кельце. Історик Ярослав Грицак побачив появу українського різновиду німецької *Historikerstreit* (суперечки істориків), але в українському різновиді йшлося про міру відповідальності українців за різню поляків Волині[1], а не за знищення євреїв (Грицак, "Що нам робити", 27)[2]. Проте, особливо з часу «Помаранчевої революції» 2004 року, українські інтелектуали та політики покликалися на Голокост, тож навколо цієї теми сформувався неоднорідний спектр думок[3].

---

[1] Наприкінці зими – навесні 1943 року тисячі українських поліцаїв покинули німецьку службу і вступили до Української повстанської армії під керівництвом Організації українських націоналістів (бандерівська течія). Вони нападали на польські поселення на Волині та вбивали їхніх мешканців. Надалі, влітку того року, насильство заполонило й Галичину. Українські партизани-націоналісти та селяни «знищили не менш як 40 тисяч польських мирних жителів навесні та влітку 1943 року» (Snyder, 99).

[2] Грицак теж планував зробити доповідь на конференції в Італії в листопаді 2004 року, попередньо назвавши її «Перша українська *Historikerstreit*: академічні дискусії про Волинь 1943 року та їхній публічний вимір» ("ESF SCH Exploratory Workshop").

[3] Ця стаття ґрунтується на доповіді, початково написаній для конференції Асоціації єврейських досліджень, що відбулася 21–23 грудня 2008 року. Хоча я трохи переглянув і оновив цю статтю, як і раніше, вона зосереджується переважно на дискусіях, що точилися до 2009 року.

«"Шоа" у Львові»

Спогади покійного Євгена Наконечного про Шоа у Львові поклали початок дискусії про Голокост. Ці спогади було написано як відповідь «українофобам», котрі звинувачували українців у причетності до Голокосту. Справді, писав Наконечний, «якщо їм повірити, то не німці запланували, організували і здійснили "остаточне вирішення єврейського питання" (*Endlösung*), а самі українці, особливо з ненависної усім загарбникам Організації Українських Націоналістів (ОУН)» (Наконечний, 6). У спогадах Наконечний, зокрема, вів затяжну полеміку з історією переслідувань та опору львівських євреїв, описаною вцілілим євреєм з Ізраїлю Еліягу Йонесом. Книга Йонеса вперше з'явилася в 1950-х роках, однак Наконечний відповів на її російськомовне видання, опубліковане 1999 року (Ионес, 4)[4].

Євген Наконечний був популярною постаттю в середовищі української інтелігенції. Він працював бібліотекарем однієї з найкращих колекцій україніки у Львові (колишньої колекції Наукового товариства ім. Т. Шевченка). Всі, хто його знав, а серед них і я, вважали його чесною і порядною людиною[5]. Як і багато українців Галичини старшого покоління, за радянської влади він зазнав репресій. У 17 років Наконечного заарештували за приналежність до молодіжної групи ОУН, 1949–1955 роки він провів у ГУЛАГу. Його спогади про Голокост написані захоплююче, з ужитком багатої лексики дорадянського Львова. У своїй оповіді він так майстерно обрамлює епізоди, що мемуари читаються як збірка новел. Оповідь ведеться від імені хлопчика – у переданий у його спогадах період 1939–1943 років Наконечному було 8–12 років – тож читач співчуває цьому хлопчикові, коли той розповідає про свої пригоди на драматичному і трагічному тлі винищення львівських євреїв. Більше того, він пише зворушливо, симпатизуючи тяжкій долі євреїв і

[4] Йонес був примусовим робітником у Галичині, звідки втік у серпні 1943 р., приєднавшись до групи партизан, а потім до Червоної армії. Він перебрався до Ізраїлю в 1950 році. Його книга про Голокост у Львові також існує в англійському перекладі (Yones).

[5] Історик Василь Расевич охарактеризував Наконечного як «морально чесну людину, переконаного українського патріота» (Расевич).

оплакуючи їхню загибель[6]. Для українського читацького загалу це було щось досі небачене. Перші чотири роки Другої світової війни Наконечний жив у багатоквартирному будинку, в якому мешкали переважно євреї; він добре знав ці родини, а з їхніми дітьми товаришував. Його книга про них вирізнялася щирістю і авторитетно свідчила справжньою пам'яттю, пам'яттю очевидця.

Але багато з написаного в книзі суперечило і спогадам інших людей, і тогочасним документам, як архівним, так і оприлюдненим. Інколи його спогади просто суперечать здоровому глузду. Наприклад, у них описано німців, поляків і росіян здебільшого як лиходіїв, а багатьох євреїв – як таких, які співчували радянській владі. З цього випливало, що в ті складні і криваві часи лише українцям вдавалося поводитися здебільшого гідно й гуманно. Наконечний твердив, що жодна українська політична партія, включно з ОУН, не сповідувала антисемітизму. Достоту, прищепити його українському населенню прагнули лише чужинці-окупанти (Наконечний, 105). Злочинними виконавцями львівського погрому були переважно польські кримінальні елементи (там само, 112–113)[7]. Наконечний розповів, як вони з його найліпшим другом Йосале стали свідками того, як два погромники грабували будинок єврея. Погромники носили синьо-жовті пов'язки, намагаючись (на думку Наконечного, непереконливо) розмовляти українською, хоча вони були вочевидь поляками, замаскованими під українців (там само, 115). Кількість жертв погрому, писав Наконечний, українофобами була різко перебільшена (там само, 121). Свою думку він підтверджував тим, що вони з батьком спостерігали за порівняно невеликою кількістю поховальних процесій у наступні після насильства дні (там само). А втім, уже на наступній сторінці він зазначає, що згодом було вбито ще 20 євреїв, яких взагалі не поховали.

Як відверто українофобську вигадку Наконечний спростовував

[6] Пор.: «...Позаяк польське суспільство було неспроможне оплакати смерть своїх сусідів-євреїв, воно мало або позбутися їх, або жити в ганьбі» (Gross, 258).

[7] Майкл Шафір називав такий крок «відхильним запереченням». Він складається з «перенесення провини за [...] злочин [представників власної нації] на німців або на спілку між ними та традиційним "історичним ворогом"» (Shafir, 10 і наст., 95).

уявлення про хоча б якесь залучення ОУН до львівського погрому. Як доказ він наводив положення із програми ОУН від квітня 1941 року, написане за кілька місяців до того, як спалахнула німецько-радянська війна і стався погром:

«Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, усвідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог» (там само, 126–127).

Наконечний стверджував, що міф про український колабораціонізм інспіровано поляками (там само, 167). По правді, українського колабораціонізму не існувало, було лише індивідуальне «прислужництво» (там само, 143–144). Українську поліцію не залучали до страт як стрільців (там само, 244). Що стосується антипольських акцій УПА на Волині, то українці діяли, боронячи себе (там само, 238–239). Наконечний багато про що змовчав. Він, приміром, згадував про геббельсівську пропагандистську машину та її акцентування на єврейській відповідальності за скоєні НКВС вбивства у червні 1941-го (там само, 100), не згадавши, що відомі українці активно сприяли поширенню цієї думки[8].

Спогади Наконечного відображають його власну потребу в примиренні свого абсолютного жаху від убивства друзів і сусідів дитинства з його ж абсолютною відданістю українському націоналізмові. Результатом цього примирення стала неправда, добре вива-

[8] Після нападу німців на СРСР 22 червня 1941 року радянська влада планувала евакуювати політв'язнів на схід, щоб вони не змогли співпрацювати з німецькими окупантами, але забракло часу. Замість цього вони стратили багато тисяч в'язнів, щоби ті не потрапили до рук німців. Коли німці просувалися Західною Україною, вони наказували євреям витягати трупи з тюрем і братських могил, що слугувало приводом для початку антиєврейських погромів. Про вбивства НКВС див.: Романів та Федущак. Про зв'язок з погромами див.: Musial. Щодо українських репортажів див.: Himka, "Ethnicity and the Reporting".

жена і така, в яку сам він щиро вірив. Наконечний вважав, що слід ігнорувати як україномфобів тих, хто міг би засумніватися в його згладженій версії тих подій.

Полемічні мемуари Наконечного знайшли порівняно багато читачів, особливо в Західній Україні. Їхній перший наклад у 2004 році було розпродано, й видавці зрозуміли вигідність перевидання більшим накладом. Друге видання книги вийшло принаймні у двох різних версіях. Рецензію на книгу навіть розмістила популярна львівська газета «Поступ». То була, мабуть, єдина книга про Голокост, що отримала рецензію у подібному українському виданні.

Рецензія, написана популярним, нехай і скандальним, львівським письменником Юрієм Винничуком, показала, які погляди транслював у своїх спогадах Наконечний. «"Шоа у Львові", – писав Винничук, – розвінчує міф, який створили деякі польські і більшовицькі автори, про участь українців у винищенні євреїв». Те, що це міф, доводять «безліч свідчень про те, як українці рятували євреїв, часто ціною свого життя...» Міфом, продовжував він, є й те, що українська допоміжна поліція брала участь у стратах євреїв у Бабиному Яру. Але не є міфом «приголомшлива кількість євреїв у органах ЧК і НКВД»[9].

Більш вдумливим, хоча й суперечливим, виявився аналіз Жанни Ковби, яка також написала книгу про українсько-єврейські взаємини в Галичині у часи війни. Для своєї книги вона взяла інтерв'ю в Наконечного, а також використала короткі спогади, опубліковані ним у газеті ще до публікації «Шоа у Львові». Книга Ковби «Людяність у безодні пекла» була теж доволі апологетичною. На початку 2007 року вона написала рецензію на спогади Наконечного в журналі Українського центру вивчення історії Голокосту. Хоча Ковба радо відгукнулася на появу подібної літератури в Україні, вона все ж висловила деякі критичні зауваги.

[9] Надмірна присутність євреїв у радянських репресивних органах є лейтмотивом праць поборників націоналістичної спадщини. Він безпосередньо випливає з віри націоналістів у «жидобільшовизм». І справді, у середині 30-х років євреї складали приблизно 40% керівного складу НКВС. Одначе більшість із них зазнала чисток у 1937-му й наступних роках. До початку 40-х років єврейська частка там знизилася до 4–5% (Петров и Скоркин, 495; Weiner, 269, прим. 101).

Ковба вважала, що Наконечному вдалося оминути звинувачення євреїв як «радянських колаборантів»[10], але один випадок у викладі автора, схоже, тяжів до «міфологізації подій» саме в такому ключі (Ковба, "Рецензія", 137). За словами Наконечного, в 1941 році у магазинах радянського Львова напередодні Песаху з'явилася маца. Неєвреї, в тому числі й Наконечний, купували її з огляду на дешевизну і те, що вона була смачною. «Але мимоволі виникало питання, чому режим, що так гостро виступає проти християнських релігійних свят і обрядів, несподівано робить винятки для іудаїзму?» Згодом далекий родич Наконечного, «затятий польський патріот», дав цьому пояснення: «Нарешті совєтська влада скинула маску! Нарешті можна переконатися, що це жидівська держава!» Далі Наконечний зауважив, що такі ідеї набули поширення серед львівського простолюду, «особливо в польському середовищі» (Наконечний, 47–48). Хоча Ковба вважала недоречним переповідати цю байку, вона, здається, перейнялася інтересом Наконечного до перенесення, по можливості, антисемітських настроїв з українців на поляків.

Ковба цитує твердження Наконечного про те, що українські політичні партії, включно з ОУН, не мали провини за антисемітизм. Вона зазначила, що існувала «злива робіт», які перебільшували антисемітизм українських партій, «однак… якщо автор мав бажання довести інше – треба було навести серйозні докази» (Ковба, "Рецензія", 138). У рецензії вона також зауважує, що «з невідомих причин» Наконечний не прокоментував цілий спектр позицій, що їх обстоювали лідери ОУН стосовно «єврейського питання». Зокрема, вона наводить вислів Степана Ленкавського: «Відносно жидів, приймаємо всі методи, які підуть їм на винищення...» (там само, 143). Що стосується спроб автора перекласти звинувачення за львівський погром на польських люмпенів («шумовиння»), то вони, за її словами, «є знову таки міфом, в який хоче вірити автор» (там само, 140).

Спогади Наконечного, як пише Ковба, – це «фактично єдине видання українського автора, подібної тематики та жанру». «Також виникає питання, чому в діаспорі, де опинилося багато галичан,

[10] А втім, див.: Наконечний, 20–22, 93.

чогось подібного не було?» (там само, 143). У підсумку ставлення Ковби до спогадів Наконечного виявилося роздвоєним: в цілому прихильне, в деяких аспектах воно було критичним. В одному місці вона описала їх як «одночасно і націоналістичні, і об'єктивістсько-ліберальні»[11]. Ковба назвала їх об'єктивістсько-ліберальними, «бо Наконечний не обходить дражливих питань, не замовчує фактів негідної постави українців, не виправдовує і не засуджує. Його позиція відсторонена, політично незаангажована...» (там само, 142). Важко поєднати цю оцінку з тими серйозними недоліками, на які вказала сама Ковба. Її суперечлива оцінка відобразила її власні труднощі щодо примирення фактів (як вона їх розуміла) з її власними емоціями.

На сторінках ліберального київського часопису «Критика», у короткій рецензії, з'явилася набагато ґрунтовніша критика спогадів Наконечного. В ній ішлося про те, що їхній автор повинен був визнати антисемітську позицію ОУН на початку війни, участь української допоміжної поліції у стратах євреїв і цивільного населення в погромах «і ще багато прикрих фактів, які не перейдуть у царину вигадок лише тому, що автор спогадів про них не пам'ятає». Хоча рецензію було підписано ініціалами М. М., її написала Софія Грачова.

«Критика»

Це підводить нас до другої публічної дискусії, на яку варто звернути увагу. Вона розгорнулася на шпальтах «Критики», і її ініціювала Грачова. Перша дискусія – Наконечного проти «україножобів» – відбувалася на доволі низькому інтелектуальному рівні. Спогади Наконечного та їхня рецепція були симптомами труднощів, з якими зіткнулося посткомуністичне українське суспільство, осмислюючи Голокост. Друга дискусія відрізнялася вищим інтелектуальним рівнем, але вона теж виявила, хоча й з набагато більшою тонкістю, значну складність у розумінні Голокосту в Україні. Перша дискусія мала певний резонанс серед загалу, тоді як друга обмежилася «високочолим» виданням та, либонь, кількома тисячами читачів.

[11] Ця термінологія ґрунтується на: Грицак, "Українсько-єврейські стосунки".

Обговорення спричинила стаття, яку в квітні 2005 року подала до «Критики» Софія Грачова («Вони жили серед нас?»). Статтю надрукували невдовзі після «Помаранчевої революції», коли здавалося, що в Україні можливе все, включно з осмисленням Голокосту. Грачова була молодою історикинею, котра працювала в Києві асистенткою-дослідницею американського історика Омера Бартова. Її стаття повела фронтальний наступ на український етноцентризм, зокрема в історіографії. Грачова обережно стала на захист поєднання суспільної анґажованості та наукової об'єктивності. «Суто наукова мотивація професійних істориків», – переконувала Грачова, – «саме в цьому моменті може збігатися (не підкорятися, а саме збігатися) з певною суспільною місією» (Грачова, 22). Вона розуміла, що лише професійні історики мали кваліфікацію на перегляд спотвореної картини минулого українців. Особливе занепокоєння у неї викликав український етноцентризм щодо євреїв. Хоча, здавалося б, писала Грачова, єврейські проблеми в Україні сьогодні опинилися на марґінесі, насправді кількість антисемітських публікацій зростає. Багато хто запевняв її, що це лише марґінальне явище або експорт із Росії, котрий мав на меті дискредитувати українців в очах Заходу. Що стосується останнього, досить розповсюдженого пояснення, то Грачова стверджувала, що спроби перекласти відповідальність за ксенофобію на іноземців самі по собі є ксенофобською практикою.

Вона піддала критиці заклики до діалогу за взірцем українсько-польського історичного діалогу, який відбувся за кілька років до цього. Такий діалог передбачав створення довільних категорій «українські історики» та «єврейські історики». В основі такого «діалогу» містилося «ототожнення співрозмовника як "іншого". "Вони" звинувачують, "ми" обороняємося» (там само).

Грачова наголошувала на пам'яті, або радше на відсутності пам'яті, про погроми в Галичині влітку 1941 року. Сьогодні в Україні вшановують масові вбивства, скоєні НКВС напередодні погромів. Місце цих убивств у Золочеві є наразі музеєм. На його стендах, писала Грачова, «можна прочитати імена жертв, уривки зі спогадів їхніх родичів [...] однак написи цнотливо мовчать про те, що саме сталося в Золочеві *після* приходу німецьких військ», а саме про

«кривавий антиєврейський погром», в якому провідну роль відіграла пов'язана з бандерівським крилом ОУН група «Українська самооборона». Хоча подібні погроми відбулися по всій Галичині за активної участі українців, в сучасній українській колективній пам'яті їх не існує: «Навіть у тих місцях, що лише кілька десятиліть тому стали ареною жорстокого злочину, і навіть там, де кількість жертв сягала сотень і тисяч, сьогодні ніщо не нагадує ні про їх існування, ні, тим паче, про вчинки й особи злочинців» (там само, 23–24).

Далі Грачова глибше звертається до деяких репрезентативних українських текстів, ретельно виявляючи дискурсивні сліди етноцентризму. Почала вона з роботи двох істориків: Ярослава Грицака, директора Інституту історичних досліджень Львівського національного університету та професора історії в Центрально-європейському університеті в Будапешті, і вже знайомої нам Жанни Ковби, дослідниці з київського Інституту юдаїки. Грачова наводить кілька уривків із книги Ковби про Голокост у Галичині, де авторка міркує про «менталітети» різних народів у Галичині: українці любили землю, були поміркованими, консервативними й схильними до порядку; поляки традиційно були колонізаторами, войовничими й чванливими щодо інших народів; євреї були політичними ситуаціоністами й культивували окремішню ідентичність. Грачова зауважує: «Яких висновків можна дійти з таким методологічним інструментарієм, годі й говорити» (там само, 24). Вона була кращої думки про наукову діяльність Грицака, який мав авторитет одного з найбільш неупереджених українських істориків, а проте виявила тривожні тенденції і в нього. І Ковба, і Грицак засуджували погроми, але, на погляд Грачової, вони також намагалися марґіналізувати їх, применшити кількість жертв і звинуватити в погромах німців, а опосередковано й самих євреїв. «Обоє авторів визнають поширеність антисемітських настроїв серед тодішнього українського населення, але не розглядають їх як суттєвий чинник, що призвів до погромів» (там само). Обоє відчували потребу «врівноважити» свої розповіді про погроми розповідями про порятунок євреїв. Їм було легше повірити українським, а не єврейським спогадам. Грицак, як стверджувала Грачова, був занадто поміркованим у своїй критиці ОУН. Він звинуватив націоналістів у низькому рівні політичної культури і в тому,

що вони не видали прямої відозви із засудженням переслідувань й убивства євреїв. Таким чином, він недооцінив роль антисемітизму в поясненні дій та бездіяльності ОУН під час Голокосту. Замість побачити в антисемітизмі мотиваційний фактор погромів, Грицак побачив у них наслідок конкретної ситуації за радянської влади.

І Ковба, і Грицак, продовжувала Грачова, також поділяли євреїв на «хороших», які зберігали свою традиційну культуру та релігію, і «поганих», які асимілювалися і прихильно ставилися до комуністів. Вона стверджувала, що цей поділ «було продиктовано не так антикомуністичними почуттями, як несвідомим прагненням зберегти кордони й панівне становище власної уявленої спільноти, іншими словами – прихованою ксенофобією. Адже симпатія до «традиційного» єврейства означає неґативне ставлення до єврейської емансипації та несвідоме прагнення зберегти традиційний етнічний (та суспільний) поділ» (там само, 25). Вона виявила подібне ставлення й у творах івано-франківського письменника Юрія Андруховича, чиї ностальгійні відтворення колись багатокультурного Львова теж використовувалися для іншування і для панування. «Якщо традиційні євреї виглядають і поводяться "як слід", а отже, перебувають на безпечній дистанції, то асимільовані спричиняють лише прикрість: роблять, що забажають, виглядають і поводяться, як захочуть; мало того – ще й самі обирають власну ідентичність» (там само, 26). Крім того, Грачова помітила в цьому джерело стереотипу про єврейський комунізм («жидокомуну»):

«І чи не пояснюється поширення міту про єврея-комуніста тим фактом, що скасування дискримінаційних обмежень за радянської влади неєврейське населення сприйняло як загрозу власному панівному становищу? Чи не було однією з причин надзвичайної жорстокості погромників улітку 1941 року бажання залякати й принизити євреїв, "поставити їх на місце"»? (там само).

Скаржачись на відсутність дискусії з цих питань в українському суспільстві, Грачова завершила свою статтю так:

«Проте для мене немає жодного сумніву, що існує відповідальність громадянська – за те, що сьогодні кажуть і роблять наші співгромадяни. І якщо пам'яті жертв не вшановано, а злочинцям і надалі вклоняються як героям, за це відповідаємо ми всі, тому "ми

всі" маємо – через спільну дискусію, а не спільну мовчанку, домовитися про те, чим є наше минуле, й що можна, а чого не можна про нього публічно говорити» (там само, 24).

Це була, безперечно, найгостріша низка тез про Голокост та пам'ять про нього з усіх, які коли-небудь з'явилися в українському виданні. Вона стала приводом для жвавих та цікавих інтелектуальних дискусій.

У тому ж таки номері «Критики» було вміщено відповідь Ярослава Грицака («Що нам робити з нашою ксенофобією?»). Ясна річ, критика Грачової його болісно вразила. Одна зі стратегій захисту Грицака полягала в тому, що Грачова нібито зосередилася на його праці десятилітньої давності («Нарис історії України»), але відтоді він просунувся в розумінні згаданих подій. Грицак утримався від твердження, що написане ним іще в 1995 році, у свій час широко (і правильно) сприймалося як значний прорив української свідомості про роль українців у Голокості.

У своєму відгуку Грицак звинуватив Грачову в тому, що вона набагато глибше загрузла в національній парадигмі, отже, в етноцентризмі, ніж він сам. Він-бо відмовився від національної парадигми «не через брак патріотизму, а з усвідомлення, що такий спосіб історіописання залишає без пояснення надто багато сюжетів минулого та сучасного [...] Єдине, на що вона спроможна, – звести ці теми до дискусії навколо етнічної чистки й етноциду. І відмінності між істориками, в такому випадку, простежуватимуться між тими, хто звинувачує, і тими, хто захищається. Пані Софія Грачова, якщо їй це цікаво та подобається, може вступити в цю гру й пристати до тих, хто звинувачує. Але нехай не позиціонує мене при цьому як причетного до свого чи до чужого табору. Бо я в цю гру більше не граю. Вона видається мені малопродуктивною: набирати в ній бали дуже легко, а от результати сумнівні». (Грицак, "Що нам робити з нашою ксенофобією?", 28).

Він радив краще прослідкувати за дискусією між польськими та українськими істориками про «волинську різню», тобто про масові вбивства польського населення Волині українськими націоналістами у 1943–1944 роках. Обмін науковими матеріалами ви-

явив складність цього явища: його годі було редукувати лише до етнічної ненависті. Така редукція, як стверджував Грицак, дорівнювала би «автоматичному й некритичному прийняттю саме національної парадигми як єдиного можливого способу пояснення». Те саме стосується й українського голоду 1932–1933 років – було би спрощенням тлумачити «одну з найбільших людських трагедій у світовій історії як акт *лишень* етноциду». Дистанціювання від національної парадигми, однак, не означає «заперечення української вини чи потреби вибачитися перед сусідами за велику історичну кривду». Більше того, у дискусії про різню поляків «вододіл проходив не вздовж національної лінії, а впоперек неї». Поділ існував між тими, хто хотів просувати нормальний польсько-український публічний діалог, і тими, хто відчайдушно прагнув перешкодити йому (там само, 27).

Грицак запропонував кілька оригінальних зауваг про антисемітизм. Він вважав його універсальним явищем. «Із певною дозою полемічного перебільшення можу стверднти, що всі ми до тієї чи іншої міри потрафимо бути антисемітами та юдофобами». Одначе цікаво не це. Цікавим є те, «хто й що зі своєю ксенофобією робить»[12] (відповідь Грицака на статтю Грачової називалася «Що нам робити з нашою ксенофобією?»). «Хтось розуміє її як ірраціональне й ганебне почуття, а тому все життя силкується побороти його в собі. А хтось робить із нього цілу розвинуту політичну ідеологію або ж береться за сокиру, щоб пограбувати чи вбити сім'ю свого сусіда» (там само, 28).

Крім того, Грицак відповів на звинувачення Грачової в тому, що його критика націоналістів (а саме теза про те, що вони мали низький рівень політичної культури) була занадто слабкою. Він навів приклад того, що мав на увазі. Були окремі націоналісти, які рятували євреїв, тому що співчували їм як людським істотам, котрі переживали безпрецедентну катастрофу, але не існує ніяких доказів того, що якийсь націоналіст рятував їх, бо вважав євреїв співгромадянами. Ніхто в керівництві ОУН не наважився на мислення в термінах громадянства.

[12] Пізніше ці ідеї було розвинуто у Грицак, *Пророк у своїй вітчизні* (337–363).

Грицак закінчив свою відповідь, підтвердивши, що «мені симпатична та співзвучна позиція п. Софії Грачової». Однак з огляду на те, як Грачова представила суть справи, її публікація виявилася «фальстартом». «Пропоную їй зробити іще одну спробу» (там само, 28).

Мене, Івана-Павла Химку, теж запросили до участі у дискусії, ймовірно, через те, що Грачова у своїй рецензії згадала одну з моїх статей. Англійською я написав "Antisemitism, Dialogue, Self-Examination", і цю статтю переклали на українську мову («Антисемітизм, діалог, самопізнання»). Я народився і здобув освіту в США, хоча більшість свого життя провів у Канаді, працюючи професором української історії. У своїх заувагах до обговорюваної проблеми я обмежився тим, як сприймаються Голокост та єврейсько-українські взаємини у *Gedankenwelt* [інтелектуальному світі] української діаспори в Північній Америці[13]. Як і Грачова, я відмовився від ідеї «діалогу». У Північній Америці діалог зазнав краху – він був приречений на це від самого початку. Група, яка призначила себе «українцями», в основному долучилася до діалогу, керуючись двома цілями: 1) добитися від євреїв визнання, що український Голодомор був принаймні рівноцінним єврейському Голокосту[14], себто влаштувати принизливе змагання за невимовні страждання й перемогти у ньому, і 2) домогтися від євреїв припинення звинувачень українців в антисемітизмі та співучасті у Голокості. Це не були цілі, яких можна було би і варто було би досягти. Українці потребували

[13] Переважна більшість української зарубіжної діаспори з кінця 1940-х років та принаймні до 1970-х років складалася з осіб, які покинули Україну в роки Другої світової війни. Хоча деякі прибули до Німеччини під час війни як примусові робітники, ці «остарбайтери» ніколи не відігравали провідної ролі в українських громадах за кордоном. Натомість лідерами стали ті, хто відступав із німецькою армією на захід. Переважна більшість із них мали зв'язки з ОУН, служили в цивільній адміністрації в період німецької окупації та/або в дивізії Ваффен-СС «Галичина». Їхні діти, які зараз є лідерами діаспорної спільноти, сповідують переважно націоналістичний світогляд (Himka, "Central European Diaspora"). Див. також: Rossoliński-Liebe.

[14] Голодомор – це назва, якою багато українців послуговуються для позначення голоду 1932–1933 років. Про зв'язок між пам'яттю про Голодомор та пам'яттю про Голокост див.: Dietsch (111–146, 198–226).

не діалогу, а самопізнання. Речники цієї позиції були надто готові в усьому звинувачувати інших: німців – за Голокост, а росіян та євреїв – за радянські злочини. Таке ставлення виказувало психічну та моральну немічність.

Сергій Біленький, виходець з України, який на той час працював над дисертацією в університеті Торонто, теж долучився до дискусії. Він першим надрукував у «Критиці» заклик до діалогу, проти якого полемізувала Грачова. Біленький й далі обстоював ідею діалогу саме як стимулу для саморефлексії. Він теж розкритикував Грачову за ідеалізацію історичної науки. Біленький вважав такі питання, як історична пам'ять, ксенофобія, а також українсько-польські та українсько-єврейські відносини, надто складними, щоб дозволити «апелювання до істини й інших найвищих інстанцій». Крім того, він вважав, що битву потрібно вести не в царині історії, а в публічній сфері. Якби публічна сфера змінилася, змінилася би й історіографія. «Доки не буде відповідної реакції громадськості на побиття чорношкірого чи на акт вандалізму щодо синагоги, на те, що англійською зветься "hate crimes", доти годі очікувати на вилучення ксенофобських поглядів з історичних творів» (Біленький, 16).

Утім, із погляду Біленького, найскладнішим питанням, яке поставила Грачова, було питання про колективну моральну відповідальність. «Виглядає так, що історик мусить ідентифікувати себе з певною "своєю" спільнотою та з учинками її членів у минулому, а відтак, бути за них відповідальним. Така позиція заслуговує на пошану, але вона вимагає від історика поділяти якусь колективну або національну ідентичність – українця, білого чоловіка, чорної жінки, гея або комуніста – й такої ідентичности годі позбутися, бо вона, як тавро, випалене на тілі. Такий підхід виразно "ґетоїзує" історію…» Біленький стверджував, що історики мають утримуватися від включення власної ідентичності у свої дослідження та від ототожнення з героями власних наративів. В іншому разі, «що, наприклад, маю почувати я як продукт мішаних українсько-польських шлюбів і радянського російськомовного виховання – провину чи гнів?» (там само, 17). Біленький відповів і на публікацію Грицака. Грачова, нагадаємо, закінчила свою рецензію закликом з'ясувати, «що можна, а чого не можна сказати про [минуле], й що можна,

а чого не можна про нього публічно говорити». Грицак задавався питанням, що саме ми не могли би сказати публічно, тобто що лишилося б за межами обговорення. Для нього це виглядало так, ніби Грачова прагнула обмежити дискусію ще до її початку (Грачова, 8). Біленький розтлумачив, що мала на увазі Грачова: «Ясна річ, вільно дискутувати про будь-що, але не вільно публічно ображати пам'ять жертв і їхніх нащадків, натомість вихваляючи катів, особливо коли це робиться за сприяння або байдужості влади» (Біленький, 17).

Відповіла також й Жанна Ковба. Вона була єдиною учасницею дискусії, не зануреною в західні дослідження Голокосту та східноєвропейської історії, тож її відгук відображав цінності, більш поширені серед історичного істеблішменту України. Ковба зберегла міцну віру в силу емпіричного дослідження. Історик був зобов'язаний забути про свою національність, натомість пам'ятаючи, що історія є наукою. Вона процитувала Наталю Яковенко: «Історик є невільником джерела». Важливе завдання істориків, які вивчають згадані проблеми, – зібрати факти докупи. Як ми можемо правильно оцінити участь українців у погромах або оцінити вплив антисемітизму, якщо працюємо в інформаційному вакуумі? (Ковба, "У пошуках власної відповідальності", 19).

Пояснення Ковбою позицій українського націоналізму під час Голокосту полягало не так в антисемітизмі, як у «політизованому незнанні, низькому рівні політичної практики, безвідповідальності проводу [...], хуторянському страхові, пошуку ворога, бездержавності, традиційному протистоянні міста й села, наслідках заходів як польського й радянського урядів, і німецькій пропаганді...» (там само, 20).

До того ж, Ковба намагалася пояснити психологію замовчування Голокосту:

«Деякі представники старшого покоління Галичини, які пам'ятають війну, досі мають почуття вини, а то й страху за скоєне. Однак, не оплакавши всіх своїх невинно убитих, годі визнати власну вину та злочини. Українці ще не дійшли до того, щоб пам'ятати, як євреї, про погроми, як поляки – своїх героїв, і вже говорити про своїх злочинців-погромників» (21).

(Тут, на мою думку, Ковба сполучила явища з різних частин України. Галичани дійсно пам'ятають своїх жертв і героїв. Описані Ковбою труднощі в оплакуванні й пам'яті про жертви переважали в тій частині України, що належала до СРСР до 1939 року. Але там не встановлюють статуй українських націоналістів.)

Останнім з учасників обговорення був письменник із Торонто Марко Царинник, який зараз працює над книгою «Оскаженілі янголи» про погроми 1941 року. Царинник доклав неабияких зусиль для подолання інформаційної порожнечі, на яку нарікала Ковба. Як наслідок, його допис «Золочів мовчить» може скорегувати історичний фактаж попередніх статей, а також надати тим погромам набагато чіткішого й водночас тривожнішого образу. Царинник не лише мав для свого дослідження найбільшу кількість даних, а й вочевидь довше міркував на ці теми[15]. Тут я обмежуся лише кількома його тезами.

Деякі учасники дискусії вже торкалися питання про спогади та їхнє коректне використання. Царинник підтвердив висновок Грачової про те, що як Грицак, так і Ковба надали перевагу українській мемуаристиці (Царинник, "Золочів мовчить", 15–16), однак, крім цього, він закликав до більш продуманого використання спогадів істориками, котрі мають інтерес до цих травматичних тем. Кожен спогад, писав Царинник, це «витвір людського мислення» і тому «містить фантазії». Спогади слід розуміти як літературні тексти, а їхні тропи та метафори вимагають аналізу. Щоб послуговуватися спогадами, недостатньо бути «фактографом» – слід також бути «психоаналітиком». Той, хто використовує спогади, повинен не лише вслухатися в голос свідка, а й звертати увагу на його помилки та недомовки. «Чому ця людина конструює свою пам'ять, будує свою розповідь так, а не інакше? Чому вона мовчить про одне, побіжно згадує щось інше й розлого розповідає про щось третє?» (там само, 16).

Царинник також порушив питання про колективну відповідальність, покликаючись на думку Лєшека Колаковського, про те, що якщо ми вважатимемо націю духовною та моральною цілістю,

[15] Це випливає з тих суджень, які він висуває у своїй статті, хоча зазначу, що вже в 1984 році в журналі «Сучасність» Царинник розкритикував український антисемітизм доби Другої світової війни (Царинник, "Тільки і єсть у нас ворог").

тоді ми також повинні вірити і в колективну, і в індивідуальну відповідальність. «Почуття провини, – писав Царинник, – це спосіб зберегти зв'язок зі спільнотою» (там само, 17).

Царинник засудив спосіб меморіалізації минулого в сучасній Україні: про скоєні НКВС вбивства пам'ятають, а пам'ять про погроми витісняється.

«Наприкінці 1980-х Золочів заговорив про злочини, скоєні НКВС 1941 року. У вересні 1990 року золочів'яни відкрили пам'ятник на могилі, в якій поховані жертви більшовиків, із написом: «Галичанам – батькам, матерям, сестрам і братам, замордованим більшовицькими катами, за честь і вірність Батьківщині 1939 р. – 1941 р.». А в липні 1995 року, на місці, де в 1941 році євреї руками розгрібали розкладені останки, Золочів посвятив капличку. «Вона буде як пам'ятник полеглим, закатованим борцям за Українську державність, символ незалежності народу і шана нових поколінь», – писала місцева газета» (там само).

Царинник закінчив свою статтю подякою Софії Грачовій за те, що вона порушила зловісну мовчанку.

Так завершилася дискусія 2005 року. Вона лишається, принаймні на мій погляд, однією з інтелектуально найцікавіших дискусій, які відбулися в посткомуністичній Україні. Вражаюча особливість цієї події полягає в тому, що більшість її учасників були залучені до транснаціональної академічної культури: українські аспіранти в Північній Америці (Біленький, Грачова), канадці українського походження (Царинник, Химка) та український професор в англомовному університеті в Будапешті (Грицак). Тільки одна учасниця була винятком із тісного контакту з західною наукою – Жанна Ковба, а її допис показав найбільш консервативну позицію. Очевидно, що інтеграція української науки у світову спровокувала переосмислення минулого, переосмислення, яке є болісним і неоковирним. Мушу вказати й на те, що дискусія не була спонтанною. Софія Грачова самостійно написала ініціативну статтю. Вона була тим тягарем, який, на думку Грачової, їй слід було скинути з себе. Решта дописів, включно з моїм власним, стали відгуком на пропозицію відповідального редактора «Критики» Андрія Мокроусова[16].

[16] Інформація від Софії Грачової, 17 листопада 2007 р.

Своєрідна кода[17] до дискусії 2005 року з'явилася рік потому. Німецький вчений Вільфрид Їльґе, який пізніше зізнався у сильній емоційній прихильності до України (Їльґе, "Лист до редакції"), оприлюднив у «Критиці» статтю про історичне міфотворення в Україні. Окремий її розділ було присвячено «ексклюзії "інакшості"»: національним уявленням про історію та Голокост» (Їльґе, "Змагання жертв", 15–16). У статті він піддав критиці марґіналізацію Голокосту в українському тлумаченні історії, стверджуючи, що ця тема надто важлива, аби нею нехтувати й применшувати її значення. Їльґе зазначив, що лише нещодавно тема Голокосту увійшла до українських підручників та була віднесена до історії Європи, а не України, так начебто вона не стосувалась української історії[18]. Це вилучення призвело до глибокого незнання теми Голокосту в Україні і навіть ускладнило протидію найобурливішим стереотипам щодо українців як антисемітів. Їльґе також вказав на проблему вшанування ОУН, попри те, що відомо про її антисемітизм та співпрацю з німцями.

Роздуми Їльґе викликали бурхливу реакцію українського історика Ігоря Гирича. Він захищав українські підручники: годі чекати, що вони зможуть описати детально всі теми докладно. Гирич вважав антисемітизм ОУН–УПА перебільшеним, бо, зрештою, євреї брали участь у націоналістичному підпіллі. Відомі факти про «елементи ксенофобії» в ОУН–УПА не означають, що їхні учасники вдавалися до «крайніх форм нацистського знищення євреїв як нації». Німці, іще з часів Середньовіччя, були значно лютішими ксенофобами, ніж українці. Що стосується євреїв, то настав час «неупереджено та спокійно, без інвектив, підозр в антисемітизмі і взаємних звинувачень подивитися на причини такого негативного ставлення українців до євреїв» (Гирич, 28).

Пізніше, у 2010 році, на шпальтах «Критики» (та інших видань) розгорілися суміжні дискусії, які, щоправда, зосередилися не влас-

[17] Кода – термін, що вживається переважно в музиці та балеті для позначення додаткового розділу, пасажу наприкінці музичного твору. В цьому тексті його вжито у значенні останнього тексту до означеної дискусії. – *Прим. ред.*

[18] Цю тезу добре відображає важливе дослідження Йогана Дітча (Dietsch, 147–197).

не на Голокості, а довкола спадщини ОУН та постаті лідера однієї з її течій, Степана Бандери. Я не маю змоги розглянути ці дискусії[19] у даній статті, але варто зауважити, що тезі, яку висловив Гирич про те, що самі євреї спричинилися до ворожнечі з боку своїх сусідів-українців, судилося відіграти у пізніших дискусіях більш вагому роль.

Суперечка про Романа Шухевича

Подальше важливе обговорення теми Голокосту стосувалося оцінки постаті Романа Шухевича, командира Української повстанської армії (УПА) у 1943–1950 роках, офіцера підрозділу «Нахтіґаль», українського націоналістичного легіону на службі в німців в 1941 році, а роком пізніше офіцера 201-го батальйону *Schutzmannschaft*[20]. У травні 2007-го президент України видав указ про відзначення 100-річчя з дня народження Шухевича (30 червня 2007 року), а 12 жовтня Шухевичу було посмертно присвоєно звання Героя України ("Указ Президента"). Хоча офіційне визнання Шухевича викликало в Україні неоднозначну реакцію, в українських дискусіях тема Голокосту спершу майже не зачіпалася. Проблематика теми Голокосту була спочатку актуалізована поза межами країни. Федерація єврейських громад Росії засудила президента Віктора Ющенка за вшанування Шухевича. Посилаючись на указ про присвоєння Шухевичу звання Героя, Федерація заявила: «Очевидно, президент України відносить до "особистого внеску в боротьбу за незалежність України" також убивства євреїв і поляків, якими в масовому порядку займався Шухевич» ("Заявление ФЕОР").

Проблема набула більшої виразності, коли президент Ющенко у листопаді 2007 року відвідав Ізраїль. Під час його візиту до Яд

[19] Основна причина, з якої я утримуюся від їхнього обговорення, полягає в тому, що я сам був активним учасником цих дискусій, організованих та представлених читачам як «Критикою», так і багатьма іншими україно-, російсько-, польсько-, та англомовними форумами. В іншому місці я публікував свої особисті роздуми про дискусію 2010 року (Himka, "Interventions"). Більшість її матеріалів доступна у Амар, Балинський та Грицак.

[20] *Schutzmannschaften* були підрозділами, які використовувалися німцями для поліцейської та антипартизанської війни. Огляд українських *Schutzmannschaften* див. у Боляновський, 124–155. Див. далі прим. 25.

Вашем, голова ради музею Йосеф Лапід кинув виклик Ющенку, заявивши, що в музеї наявні документи, які викривають Шухевича як командира націоналістичних підрозділів, що в 1941 році вбили тисячі євреїв (Gaffney). Це була вказівка на позірну участь «Нахтіґалю» у львівському погромі, який відбувся невдовзі після захоплення міста німцями. У той час, коли спалахнула ця суперечка, консенсус провідних дослідників Голокосту полягав у тому, що цей підрозділ та його командир не несуть відповідальності за погром (див., наприклад, Golczewski, 162), хоча деякі погромники, ймовірно, належали до «Нахтіґалю». Очевидно, представник Яд Вашем не впорався з домашнім завданням. Лапід повторив своє звинувачення в ефірі німецького радіо (*Deutsche Welle*, 6 грудня 2007 р.), сказавши, що Яд Вашем володіє досьє, матеріали якого підтверджують участь Шухевича в масових вбивствах, що українці ніколи не вимагали цих документів, і якби вони це зробили, то, на думку Лапіда, Яд Вашем задовольнив би їхнє прохання ("В архіві").

Заява Яд Вашем спровокувала потужну й майже негайну реакцію в Україні. Володимир В'ятрович, молодий історик, який очолював Центр досліджень визвольного руху у Львові, автор апологетичної книги про єврейську політику ОУН (В'ятрович, "Ставлення ОУН")[21], 14 грудня 2007 року опублікував на «Українській правді» статтю «Легенда про Nachtigall». У ній він простежив витоки легенди про «Нахтіґаль» іще зі спільної кампанії Радянського Союзу та НДР із дискредитації Теодора Оберлендера у 1959–1960 роках. Оберлендер у 1941 році був німецьким офіцером зв'язку з «Нахтіґалем», а наприкінці 1950-х – міністром у західнонімецькому уряді Конрада Аденауера. Деякі докази, за допомогою яких радянський режим намагався пов'язати Оберлендера зі злочинами проти цивільного населення, виявилися сфальсифікованими.

Незабаром після виходу статті В'ятровича Київське товариство «Меморіал», спілка колишніх радянських політв'язнів, написало відкритого листа президентові Ющенку із проханням отримати з Яд Вашем документи, що нібито інкримінують Шухевича, і надіслати їх для експертизи до Служби безпеки України та Українського інституту національної пам'яті ("Звернення Київського «Меморіа-

[21] Критику цієї книги див.: Курило та Химка.

лу»"). Галя Койнаш із Харківської правозахисної групи тричі писала до Яд Вашем, аби дізнатись про досьє з матеріалами на Шухевича, але так і не одержала відповіді (Coynash, "Shukhevych Charges"). У грудні 2007 року Державний комітет архівів України та Український інститут національної пам'яті (УІНП) надіслали офіційні листи до Яд Вашем, вимагаючи дозволу на ознайомлення з досьє Шухевича, причому лист з УІНП пройшов через заступника міністра закордонних справ Ізраїлю. На жоден із листів не було надано відповіді. Від 27 лютого по 2 березня 2008 року українська урядова комісія відвідала Яд Вашем з метою вивчення питання про досьє. До комісії включили В'ятровича, призначеного у січні консультантом Служби безпеки України. Яд Вашем не зміг надати досьє на Шухевича та будь-яких достеменних доказів залучення «Нахтігалю» до львівського погрому ("В архіві"). Делегація повернулася до України із тріумфом і сповістила про свій успіх у медіа ("В архіві"; Coynash, "Shukhevych Charges"; "СБУ спростувала").

Кількома днями пізніше, 6 лютого 2008 року, В'ятрович та ще один історик, пов'язаний зі Службою безпеки України, Олександр Іщук, провели «громадські слухання», на яких представили нові документи про справу Шухевича[22]. В архівах Служби безпеки вони виявили докази того, що КДБ не зміг знайти жодного зв'язку між «Нахтіґалем» і львівським погромом, і що КДБ довелося готувати «свідків», котрі мали оприлюднити потрібні для КДБ спогади (В'ятрович, "Як творилася легенда"). Так завершилася справа «Нахтіґалю».

У той самий час, коли історики Служби безпеки розкрили нові докази фальсифікацій КДБ щодо «Нахтіґалю», вони перехитрили самих себе, повідомивши про ще один, раніше засекречений документ, який, за їхніми словами, доводив, що не лише Шухевич, а й загалом Організація українських націоналістів не несла відпо-

[22] У цей день на українському 5-му каналі було проведено прес-конференцію з даної теми. Відеоролик доступний на YouTube ("Бійці Шухевича"). Цю новину також поширили у пресі та в інтернеті (наприклад, "СБУ розсекретила документи"). Згідно з анонсом, громадські слухання було профінансовано Службою безпеки України та Українським інститутом національної пам'яті ("Звинувачення «Нахтіґалю»").

відальності за львівський погром. Вони розпіарили документ під назвою «До початку "Книги фактів"», як по суті хроніку діяльності ОУН із березня по вересень 1941 року. В документі зазначалося, що на початку липня гестапо запропонувало українським націоналістам вчинити триденний антиєврейський погром, причому німецька влада гарантувала невтручання. Націоналісти відмовилися. Цю інформацію було також оприлюднено у пресі, а посольство України в Канаді розповсюдило прес-реліз про неї[23].

Утім, оприлюднений Службою безпеки документ взагалі не був хронікою за 1941 рік, його було написано після війни. Мені вдалося отримати кілька сторінок документа з українського посольства, і там ясно зазначено, що німці тримали керівників ОУН «протягом всієї війни в тюрмах і концентраційних таборах». Я повідомив про це у статті, що з'явилася в *Kyiv Post* (Himka, "Be Wary")[24]. У цій же статті піднімалося питання про доцільність перетворення Шухевича на «Героя України» у світлі його ролі як командира УПА, що винищувала польських мирних жителів на Волині й Галичині у 1943–1944 роках, а також як офіцера 201-го батальйону *Schutzmannschaft*, що в 1942 році здійснював операції проти партизанів у Білорусі[25].

Інші автори теж піддали сумніву доцільність кампанії зі вшанування Шухевича. Галя Койнаш, яка спершу хвалила В'ятровича за розгляд справи про звинувачення «Нахтіґалю», переглянула своє ставлення до проблеми після публікації його інтерв'ю українському інформаційному агентству УНІАН. У ньому В'ятрович змалював ситуацію, в якій українська інтерпретація сучасної історії була недостатньо уніфікованою та втягнутою у вирішальний конфлікт – інформаційну війну з російською історичною інтерпретацією. На запитання, чи може він стверджувати, що Шухевич не вбивав цивільне населення, білорусів і поляків, В'ятрович ухилився від прямої відповіді, вказавши на те, що то була партизанська війна.

[23] Я отримав копію 22 березня 2008 р., у день виходу прес-релізу.

[24] Пізніше Марко Царинник також висловився про цю фальсифікацію (Рибаков).

[25] Надалі Пер Андерс Рудлінґ досліджував українські *Schutzmannschaften*, зокрема батальйон, у якому служив Шухевич, та їхню роль в антипартизанській війні та у злочинах проти цивільних осіб (Rudling, "Szkolenie w mordowaniu"; idem, "Nationalist Representations").

«З автоматом – він вояк, із сапкою – мирне населення. Коли його в сутичці вбивають, то він мирне чи немирне населення?» (Міщенко). Койнаш зрозуміла, що зауваги В'ятровича про Білорусь залишили питання без відповіді і що про поляків він узагалі не обмовився. У світлі випадку з Яд Вашем, писала Койнаш, нелегко повірити в додаткові звинувачення проти Шухевича, а втім, «може краще не одразу відкидати такі звинувачення, а ретельно, і по можливості спільно, їх розслідувати». Крім того, Койнаш поставила під сумнів «небажання [В'ятровича] визнати, що не всі люди, які не розуміють вибір Шухевича та його бійців, як у Нахтігалі, так і в УПА, перебувають під впливом "проросійських сил"». Койнаш завершила свої роздуми, побажанням «аби ми нарешті зняли всі захисні окуляри, які дозволяють бачити тільки частину картини. Вони ж прирікають нас на рефлекторні реакції на будь-які погляди, які не вписуються в наші ідеологічні схеми. Чи мають історики свою роль в цій інформаційній війні? Безумовно, й немалу: найефективніша наша зброя – це повна правда» (Койнаш, "Про Шухевича").

До дискусії приєднався й Тарік Сиріл Амар. Амар не українець, він має змішане німецько-туніське походження, а освіту здобув на Заході[26], проте оселився у Львові і на той час був науковим директором Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Амар написав відповідь на статтю про Шухевича, яку В'ятрович розмістив в національно-демократичній інтернет-газеті «Українська правда» (В'ятрович, "Роман Шухевич"). Амар надіслав свій відгук до «Української правди», де статтю погодилися прийняти за умови скорочення тексту. 21 травня Амар подав до редакції скорочену версію статті, і більше вони з ним не зв'язувалися. «Моїм першим наміром, – говорив він, – було почати пряму і відверту дискусію на сторінках "Української правди"», та це виявилося неможливим.

Натомість Амар оприлюднив свій відгук на ліберальному веб-сайті *Zaxid.net*. Він закликав В'ятровича дати відповідь на низку питань. У своїй статті В'ятрович заявив, що влада СРСР за неповні два роки вчинила репресії проти понад 1,2 млн. осіб, що перевищувало кількість репресованих німцями за чотири роки. Амар зауважив, що репресивні дії німців спричинили набагато більше смертей,

[26] В Оксфорді, Лондонській школі економіки та політичних наук і Прінстоні.

ніж дії радянського режиму. Більшості депортованих все-таки вдалося вижити, тоді як депортації євреїв до Белжеця й акції айнзацгруп призводили майже до стовідсоткової загибелі. Більше того, Амар вказав на те, що хоча В'ятрович і наполягав на невинуватості «Нахтіґалю» у львівському погромі, він не висвітлив антисемітської агітації та насильницьких дій з боку ОУН.

Вказуючи на брак доказів щодо діяльності Шухевича в Білорусі в 1942 році, В'ятрович апелював до принципу презумпції невинуватості. Амар відповів, що це логіка судочинства, тоді як історична наука керується іншими правилами. Необхідно враховувати контекст антипартизанської війни в Білорусі. Німці вважали вбивство цивільних осіб та облави на євреїв антипартизанськими операціями і регулярно звітували про них. Твердження В'ятровича про те, що підрозділ Шухевича боровся лише з диверсійними підрозділами НКВС, є «дивовижно наївним». Амар завершив свій допис тим самим, що й Койнаш, закликаючи до цілковитої щирості:

«Я вважаю цілком можливим те, що Роман Шухевич міг бути героєм. Водночас припускаю, що герой може помилятися, діяти аморально, щобільше, навіть чинити злочини. Тому обов'язком історика є дослідження реальної картини минулого, а не писання панегіриків. Не можна вибудувати історичну пам'ять на систематичному забуванні. Таку спробу можна зробити, і впродовж якогось часу вона може навіть виявитися успішною. Але раніше чи пізніше – горе країні, чия пам'ять в руках завзятих ідеологів» (Амар).

Нативістську відповідь, яка теж з'явилася на сайті *Zaxid.net*, написала Ірина Магдиш, членкиня редакційної колегії журналу «Ї». Хоча цей журнал має центральноєвропейську орієнтацію, Магдиш накинулася на Європейський Союз, особливо на Німеччину та німців. На її думку, німці намагалися перекласти провину за Голокост на східних європейців, особливо на українців: «Німці, виявляється, просто виконували наше замовлення». Більш того, писала вона, німці тісно пов'язані з Росією і зацікавлені в тому, щоб Україна не увійшла до Європейського Союзу. Прикріплення українцям ярлика ксенофобів та антисемітів полегшує їхнє усунення з Європи. Вона також висловила роздратування статтями, які критикували Шухевича, чітко маючи на увазі статтю Амара, хоча, можливо, вона також мала на думці допис Ільґе у «Критиці».

«Переконана, що якщо ми врешті доростемо до того, що будемо ставити пам'ятник митрополиту Андрею Шептицькому [найвідомішому українському рятівникові євреїв. – *Авт.*], то неодмінно з'явиться глибоке наукове європейське дослідження про те, чи варто пам'ятати про людину, яка "колаборувала" з нацистами і вітала прихід гітлерівців до Львова» (Магдиш).

Очікуване заключне зауваження до дискусії 2008 року надійшло від історика Ярослава Грицака. Також дописуючи для сайту *Zaxid.net*, Грицак пояснював, що вхідним квитком до Європи є визнання національної провини за Голокост. Всі європейські нації це зробили, українці ж пасуть задніх: «Україна хоче сісти в європейський поїзд – але "зайцем", не купуючи квитка» (Грицак, "Мовчання")[27].

Висновки

У цій статті я докладно розглянув найважливіші публічні дискусії про Голокост та участь у ньому українців, що відбулися в пострадянській Україні у 2004–2008 роках. Можна виокремити деякі цікаві особливості цього обговорення. По-перше, це була навдивовижу внутрішньоукраїнська дискусія[28]. Єврейська громада та єврейські дослідники в Україні в основному залишилися осторонь цих дебатів. Це не означає, що євреї не порушували питання про Голокост, але вони не хотіли брати участі в публічних дискусіях, вважаючи за краще провадити дослідження Голокосту, займатися його освітньою популяризацією та меморіалізацією. Їхні дослідження, як правило, оминали тему колаборації місцевого населення. Гадаю, у цьому відображено як застереження вразливої меншини, так і чутливість до почуттів українців. Крім того, це була дискусія, в якій не взяли участі й російськомовні українці. Українці в російськомовних регіонах, де є сильною Партія регіонів, зазвичай перебувають в опозиції до історичної спадщини ОУН та УПА. Фактично, у східних

[27] Багато в чому те саме показав німецький дослідник, який вивчає пам'ять про Голокост у пострадянських державах (Rohdewald, 181).

[28] Звісно, артикуляція пам'яті про Голокост відбувалася і в міжнародному контексті, особливо в контексті Європейського Союзу, що добре дослідив Родевальд. Крім того, існують міжнародні дослідження Голокосту в Україні, які мають вплив на українські дискусії.

регіонах України споруджують пам'ятники жертвам УПА[29]. Але ці жертви – не євреї, а східні українці, що загинули від рук націоналістів, коли працювали в Західній Україні після війни. Дискусія про Голокост ведеться українською та до певної міри англійською й німецькою мовами, але не російською. Вона зосереджена особливо на історії Голокосту в Західній Україні, де базувалися українські націоналісти. Триває осмислення складної спадщини ОУН та УПА. Є ті, хто хотів би спростити її, створивши бездоганне, світле минуле, та ті, хто хотів би лишити його заплутаним і важким.

По-друге, хоча дискусія передусім є внутрішньою, вона водночас є міжнародною. Її учасниками є українці, які мешкають в Україні, представники західних країн, які мешкають в Україні або тісно пов'язані з нею, представники західної української діаспори та українці, котрі недавно перебралися на Захід. Інтернет дозволив їм усім стати частиною єдиного дискурсу. Це правда, що існує напруження у питанні про те, хто може легітимно брати участь у цих дискусіях[30], але різноманітні учасники все одно продовжують цей дискурс в інтернеті та друкованих виданнях. Не слід переоцінювати важливості цих дискусій у виданнях, орієнтованих, зрештою, на інтелектуальну еліту, а проте вони дозволяють судити про погляди певних лідерів громадської думки.

---

[29] Такі пам'ятники споруджувалися місцевою владою, що на той час повністю перебувала в руках Партії регіонів (ПР), в рамках її версії історичної політики. Зокрема, встановлення пам'ятника «жертвам УПА» в Луганську було формально оплачене молодіжним крилом ПР, а відкривали його лідер парламентської фракції ПР Сергій Єфремов та депутат Державної думи РФ Константін Затулін. – *Прим. ред.*

[30] В інтернеті після відповіді Таріка Сиріла Амара В'ятровичу деякі коментарі звучали так: «П. Таріка особисто не знаю, але коли іноземець вивчає українську мову і їде працювати до Львова, а не в Бенілюкс, скажімо, то це треба респектувати»; «Хто він такий? Хай сидить собі за океаном і мовчить...»; «Ви далі будете ходити голими моголами і слухати гарвардських/оксфордських/варшавських чи кремлівських оракулів, які пояснюватимуть вам вашу історію»; «Хлопче, це наша земля й наша історія, ясно?»; «Я ще не читав, не маю часу. Читати не буду напевне, але що може нам розказати про нас чужинець, не більше, ніж я про його історію».

Бібліографія

Амар, Тарік Сиріл, "Роман Шухевич: Фантазія", *Zaxid.net*, 26 серпня 2008: https://bit.ly/2RZErU3.

Амар, Тарік Сиріл, Ігор Балинський та Ярослав Грицак, ред. *Страсті за Бандерою: Статті та есеї* (Київ: Грані-Т, 2010).

"Бійці Шухевича не робили погромів у 1941 році, – документи СБУ", *YouTube/5 канал*, 6 лютого 2008: https://bit.ly/2CU28CT.

Біленький, Сергій, "Минуле як утеча від сучасного", *Критика*, ч. 9 (2005): 16–17.

Боляновський, Андрій, *Українські військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945)* (Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 2003).

"В архіві ізраїльського меморіального комплексу «Яд Вашем» немає досьє на Романа Шухевича", *Служба безпеки України*, 4 лютого 2008: https://bit.ly/2G8fkYb.

Винничук, Юрій, "На Клепарові за рогатками...", *Поступ плюс*, 4 червня 2005: https://bit.ly/2RpsL7V.

В'ятрович, Володимир, "Легенда про Nachtigall", *Українська правда*, 14 грудня 2007: https://bit.ly/2HD3Luu.

_____ "Роман Шухевич: солдат", *Українська правда*, 2 травня 2008: https://bit.ly/2Tgcowo.

_____ *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: МС, 2006).

_____ "Як творилася легенда про Nachtigall", *Дзеркало тижня*, № 6 (16 лютого 2008): https://bit.ly/2TmflLl.

Гирич, Ігор, "Тріюмфи сильних", *Критика*, ч. 10 (2006): 26–28.

Грачова, Софія, "Вони жили серед нас?", *Критика*, ч. 9 (2005): 22–26.

Грицак, Ярослав, "Мовчання не по-європейськи", *Zaxid.net*, 1 грудня 2008: https://bit.ly/2CRaStu.

_____ *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття* (Київ: Генеза, 1996).

_____ *Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота, 1856–1886* (Київ: Критика, 2006).

_____ "Що нам робити з нашою ксенофобією?", *Критика*, ч. 9 (2005): 27–28.

_____ "Українсько-єврейські стосунки в постсовєтській українській історіографії". Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (Київ: Критика, 2004), 169–78.

"Заявление ФЕОР в связи с присвоением звания Героя Украины Роману Шухевичу", *Федерация еврейских общин России*, 18 октября 2007: https://bit.ly/2WvpW95.

"Звернення Київського «Меморіалу» до Президента України з приводу антиукраїнських дій Росії", *Меморіал*, 20 грудня 2007: https://bit.ly/2B9aeY9.

Ионес, Элияху, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства (1939–1944)* (Москва; Иерусалим: Российская библиотека Холокоста, 1999).

Їльґе, Вільфрид, "Змагання жертв", *Критика*, ч. 10 (2006): 14–17.

_____ "Лист до редакції", *Критика*, ч. 10 (2006): 28.

Ковба, Жанна, *Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Бібліотека Ін-ту юдаїки, 1998).

_____ "Рецензія на книгу Є. Наконечного «"Шоа" у Львові»", *Голокост і сучасність*, № 1 (2007): 131–43.

_____ "У пошуках власної відповідальності", Критика, ч. 9 (2005): 19–21.

Койнаш, Галя, "Про Шухевича, Нахтігаль і роль сучасних істориків в інформаційній війні", *УНІАН*, 2 квітня 2008: https://bit.ly/2FUQcEV.

Курило, Тарас, та Іван Химка, "Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича", *Україна модерна*, ч. 13 (2008): 252–265.

Магдиш, Ірина, "То хто замовив «Критику» і «Галицьку жидівську кнайпу»?", *Zaxid.net*, 31 жовтня 2008: https://bit.ly/2UsvrUq.

Міщенко, Маша, "Працівник СБУ: ми їздили в Ізраїль побачити досьє проти Шухевича – а його просто не існує", *УНІАН*, 25 березня 2008: https://bit.ly/2TlAVjA.

Наконечний, Євген, *«Шоа» у Львові*, 2-ге вид. (Львів: Піраміда, 2006).

Петров, Никита, и Константин Скоркин, *Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник* (Москва: О-во «Мемориал», 1999).

Расевич, Василь, "Львівський погром", *Zaxid.net*, 14 серпня 2008: https://bit.ly/2S8WruA.

Рибаков, Дмитро, "Марко Царинник: Історична напівправда гірша за одверту брехню", *LB.ua*, 5 листопада 2009: https://bit.ly/2sTYi8s.

Романів, Олег та Інна Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941* (Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002).

"СБУ розсекретила документи про ОУН та розстріл євреїв у Львові", *Газета по-українськи*, 11 лютого 2008: https://bit.ly/2D2bXPt.

"СБУ спростувала Яд Вашем щодо Шухевича", *BBC Ukrainian*, 4 лютого 2008: https://bit.ly/2HEqAOt.

"Указ Президента України № 965/2007 «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України»", 12 жовтня 2007: https://bit.ly/2BaDxK6.

Химка, Іван, "Антисемітизм, діялог, самопізнання", *Критика*, ч. 9 (2005): 18.

Царинник, Марко, "Золочів мовчить", *Критика*, ч. 9 (2005): 14–17.

_____ "Тільки і єсть у нас ворог – наше серце", *Сучасність*, ч. 10 (1984): 91–99.

Coynash, Halya, "Shukhevych Charges a Phantom of Soviet Propaganda Needing Closure", *Kyiv Post*, 12 March 2008: https://bit.ly/2GeHGjF.

Dietsch, Johan, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund: Lund University, 2006).

"ESF SCH Exploratory Workshop: 'The Re-Integration of Ukraine in Europe: A Historical, Historiographical and Political Urgent Issue', Gargnano, Italy, 17–21 November 2004": https://bit.ly/2FWCm56.

Gaffney, Sean, "Ukraine President Defends National Hero", *Associated Press*, 15 November 2008.

Golczewski, Frank, "Die Kollaboration in der Ukraine", in Christoph Dieckmann, Babette Quinkert, und Tatjana Tönsmeyer, Hrsg., *Kooperation und Verbrechen: Formen der "Kollaboration" im östlichen Europa, 1939–1945* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2003), 151–182.

Gross, Jan Tomasz, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* (New York: Random House, 2006).

Himka, John-Paul, "A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America", *Austrian History Yearbook* 37 (2006): 17–31.

_____ "Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons", *Kyiv Post*, 27 Mar. 2008: https://bit.ly/2TmMQNV.

_____ "Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the

NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation", in Omer Bartov and Eric D. Weitz, eds., *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 378–398.

_____ "Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History", in Alexei Miller and Maria Lipman, eds., *The Convolutions of Historical Politics* (Budapest; New York: Central European University Press, 2012), 211–238.

Musial, Bogdan, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000).

Rohdewald, Stefan, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania", *Forum for Modern Language Studies* 44.2 (2008): 173–184.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz, "Celebrating Fascism and War Criminality in Edmonton: The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada." *Kakanien Revisited* 12 (2010): 1–16.

Rudling, Per Anders, "Nationalist Representations of the History of the OUN" (лекція, прочитана 6 жовтня 2010 р. в Центрі польських та європейських студій Національного університету «Києво-Могилянська академія»).

_____ "Szkolenie w mordowaniu: *Schutzmannschaft* Battalion 201 i *Hauptmann* Roman Szuchewycz na Białorusi 1942 roku", w Bogusław Paź, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Przykład ludobójstwa na kresach południowej Polski w latach 1939–1946* (Kraków: Aureus, 2015), 191–212.

Shafir, Michael, *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe* (Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem; Vidal Sassoon International Center for the Study of Anti-Semitism, 2002).

Snyder, Timothy, "To Resolve the Ukrainian Question Once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947", *Journal of Cold War Studies* 1.2 (1999): 86–120.

Weiner, Amir, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2001).

13. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні

Доповідь на щорічному з'їзді Американської асоціації перспективних славістичних досліджень (Новий Орлеан, США, 15–18 листопада 2008). Надруковано: "The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine", in *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*, eds. John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013), 626–661.

Авторизований переклад українською Роксолани Свято та Юлії Кислої опубліковано на інтернет-ресурсі *Україна модерна*, 16 січня 2014: https://bit.ly/2EolrGF.

Напередодні Другої світової війни більша частина того, що нині є Україною, належала до Української Радянської Соціалістичної Республіки. Це було державне утворення, яке мало контролювало власні справи, особливо після посилення централізації за часів Сталіна. Хоча у 1920-х роках більшовики підтримували розвиток української мови та культури в республіці, у 1930-ті стався відхід від українізації, а також відбулися арешти, вигнання та знищення українських письменників, митців та інших діячів культури. У процесі колективізації на Українську республіку було накладено надзвичайно великі норми постачання зернових. Коли представники місцевої влади, відповідальні за збір зерна, побачили, що спалахує голод, вони сподівалися, що вимоги буде знижено. Сталін зрозумів їхню відмову зібрати все зерно як націоналістичний опір: він провів масову чистку української партії і дав наказ безжально експропріювати їжу по селах, аби досягти визначених показників. Наслідком став голод, від якого в 1932–1933 роках померло приблизно три з половиною мільйони жителів Української республіки. І хоч голод спалахнув у всіх регіонах Радянського Союзу, які спеціалізувалися на вирощуванні зерна, найвищими показники смертності були в

Україні та в заселених українцями регіонах Кубані (Російська республіка). З 1988 року українці почали вживати термін «Голодомор» на позначення голоду 1932–33 років, і він посідає важливе місце в українських історичних наративах. Чималий спалах політичних убивств стався також 1937 року як частина «Великого терору», що позначився на всьому Радянському Союзі[1].

У довоєнний та воєнний періоди Крим не був частиною України, як це є нині, а належав Росії. Інші частини теперішньої України було приєднано до Української РСР під час Другої світової війни. Польщі належала чимала територія, яку пізніше анексував Радянський Союз (а саме регіони Галичини, або ж Східної Галичини, та Волині). Галицькі українці після Першої світової війни вели запеклу боротьбу з поляками, не бажаючи віддавати Галичину Польщі.

У міжвоєнний період представники польської влади майже нічого не робили для того, щоби піти назустріч українському населенню, і водночас часто робили багато чого, щоб відштовхнути його від себе. Польська політика підживлювала дедалі радикальніший націоналізм, що 1929 року набув інституційної форми у вигляді Організації українських націоналістів (ОУН). ОУН долучалася до терористичних акцій проти польських посадовців, а також проти українців, які шукали компромісу з польським урядом. Також ОУН підпадала під дедалі сильніший вплив центральноєвропейських праворадикальних рухів, зокрема італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. 1940 року ОУН розпалася на два крила: одне, яке було молодшим і мало вплив у Галичині, очолив Степан Бандера, а друге, старше, впливове в еміграції та на Буковині, – Андрій Мельник.

Після того, як Німеччина, по суті, завдала нищівного удару Польщі, Червона армія вторглася в Галичину та на Волинь (17 вересня 1939 року), і ці території було приєднано до Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вони залишалися під радянською владою до нападу Німеччини на СРСР влітку 1941 року. Радянський Союз відвоював їх улітку 1944-го. Повторне встанов-

[1] Найкращий сучасний огляд української історії XX століття представлено у Сергій Єкельчик, *Історія України: народження модерної нації* (Київ: Laurus, 2011).

лення радянської влади було складним, оскільки вона наштовхнулася на збройний опір Української повстанської армії (УПА); повстанський рух не вдавалося придушити аж до початку 1950-х років. Меншими українськими територіями, що до війни не входили до складу радянської України, були Закарпаття та Північна Буковина. Закарпаття було приєднано до Чехословаччини після Першої світової війни, але після розчленування Чехословаччини в березні 1939 року воно відійшло до Угорщини. Після того, як Червона армія встановила контроль над Угорщиною, Закарпаття перейшло до СРСР. Північна Буковина була частиною Румунії, аж доки Сталін не відібрав її в короля Кароля у червні 1940-го. Румуни відвоювали ці території після німецького нападу на Радянський Союз, який повернув їх собі 1944-го.

Територіальна конфігурація була не менш заплутаною й під час самої війни. Угорщині належало Закарпаття, а Румунії – північна Буковина. Також Румунія окупувала чималий шмат території на півночі Одеської області, який вона називала Трансністрією. Німці окупували решту України, запровадивши на її теренах різні форми адміністративно-територіального устрою. У серпні 1941 року Галичину під назвою Дистрикт Галичина (*Distrikt Galizien*) було приєднано до Генерал-губернаторства («охвістя» колишньої Польщі). Волинь і більшу частину радянської України в межах, що існували до 1939 року, було включено до складу Райхскомісаріату Україна[2]. Крим і найсхідніші частини України, включно з Харковом, ніколи не входили до складу Райхскомісаріату, а залишалися під безпосереднім військовим управлінням. Розпорошені між різними адміністраціями, українці не мали спільного досвіду війни. У незалежній посткомуністичній Україні населення й надалі залишається регіонально розділеним політикою пам'яті щодо Другої світової війни. Розбіжності існують навіть у назвах. Дехто з українців апелює до «Другої світової війни», початок якій поклало німецьке вторгнення до Польщі у 1939 році, інші ж – до «Великої Вітчизняної війни», що почалася 1941-го з нападу Німеччини на Радянський Союз.

[2] Карел Беркгоф, *Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: *Критика*, 2011).

Загальна кількість населення, що проживало на території України напередодні війни, становила 41,2 мільйона осіб[3]. Більшість його становили етнічні українці, але численними були також росіяни, поляки, євреї та інші національності. Частка євреїв серед місцевого населення на заході України була порівняно вищою (тут вони становили до 10% населення), ніж на сході. У багатьох західноукраїнських містечках євреї становили від третини до половини населення. На заході євреї мешкали і по селах. Загалом нараховувалося приблизно 2,5 мільйона людей, яких німецькі загарбники могли вважати євреями. До мільйона з них після німецького нападу було евакуйовано на схід. І близько 1,5 мільйона євреїв було вбито під час Голокосту[4].

Більшість загиблих в Україні євреїв було розстріляно та поховано в ярах і братських могилах. Виконавцями розстрілів були передусім так звані айнзацгрупи (*Einsatzgruppen*) *C* і *D*, румунські загони, а також німецька та українська поліція. Для втаємничення розстрілів зусиль майже не докладалося, тож чимало неєвреїв ставали добровільними чи вимушеними свідками винищення людей або бачили свіжі масові поховання. Крім того, із Західної України євреїв депортували до таборів смерті Аушвіца, Белжеця та інших.

Щоб зрозуміти рецепцію Голокосту в посткомуністичній Україні, особливо важливо враховувати те, як неєврейське населення України (а надто етнічні українці) ставилося до євреїв під час Шоа. У дослідженнях Голокосту склалася практика організації знання за допомогою таких категорій, як жертва, виконавець злочину та очевидець, а також колаборація, порятунок і спротив. Що більше науковці досліджують деталі того, як відбувався Голокост у Східній Європі, то більше вони усвідомлюють, наскільки нечіткими є ці категорії, точніше, наскільки неадекватними є такі спроби упорядкування заплутаного й динамічного минулого. Скажімо, солдатові

[3] Jacques Vallin, France Mesle, Serguei Adamets, and Serhii Pirozhkov, "A New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s", *Population Studies* 56.3 (November 2002): 257.

[4] В оцінках чисельності євреїв я спирався, хоч і з модифікаціями у випадку Закарпаття та Криму, на Dieter Pohl, "Holocaust", in *Encyclopedia of Ukraine*: https://bit.ly/2UMrQR2.

Червоної армії, який страждав від знущань та недоїдання в німецькому таборі для військовополонених, спостерігаючи, як один за одним гинуть його товариші, могли запропонувати шанс на виживання, якщо він погодиться піти на службу до німців як охоронець трудового табору, концтабору або табору смерті. За таких обставин учорашня жертва могла стати страшним злочинцем. Але були також рідкісні випадки, коли така особа могла з часом перетворитися на рятівника, який забезпечував зброєю єврейський рух опору і згодом втікав разом із євреями, порятункові яких він сприяв[5]. Під час погрому в Бориславі в липні 1941 року українська міліція знищила багато євреїв, проте декілька з тих, хто вижив, завдячували життям саме українським міліціонерам[6]. Рятівники теж могли змінити своє ставлення до справи порятунку. Вони могли почати з переховування євреїв, але, нажахані можливими наслідками, могли і здати їх поліції, або ж, сповнившись жадоби до власності євреїв, убити їх власноруч.

Назагал євреї, які вижили, згадують про етнічних українців як про ворожих щодо себе. Чимало з них зберегли сильні антиукраїнські почуття внаслідок свого воєнного досвіду, навіть якщо насправді українці були їхніми рятівниками[7]. Мабуть, певною мірою це відображає єврейський стереотип жорстоких українських селян, та більшою мірою, мабуть, є відповіддю євреїв на глибоке відчуття зрадженості: вони розуміли, що надто багато їхніх українських сусідів готові були мовчки прийняти факт їхнього винищення або й навіть брати участь у ньому. За підрахунками Дітера Поля, науковця, який чимало знає про Голокост в Україні, від тридцяти

[5] John-Paul Himka, "Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors", *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency*, ed. Jonathan Frankel (New York: Oxford University Press, 1997), 174.

[6] Vladimir Melamed, "Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context", *East European Jewish Affairs* 37.2 (August 2007): 235.

[7] Шимон Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945* (Київ: Дух і Літера, 2007), 203, 205, а також Daniel Mendelsohn, *The Lost: A Search for Six of Six Million* (New York: HarperCollins, 2006), 145, 456.

до сорока тисяч українців брали участь у вбивстві євреїв[8]. Також були й ті – і їх було чимало, – хто ніколи не вбивав безпосередньо, але в той чи той спосіб прислужилися цьому процесові. Багатьом етнічним українцям винищення євреїв принесло вигоду.

Першу хвиля вбивств, у якій брали участь етнічні українці, складали погроми, скоєні влітку 1941-го, одразу після нападу німців на Радянський Союз. По містах і містечках Західної України (а також західної Білорусі та балтійських республік) натовпи грабували, принижували, били та вбивали євреїв. Неєврейське містечкове населення Західної України складалося із суміші поляків та українців, і представники обох національностей були причетні до насильства. Проте українці вели тут перед. Міліцейські загони та січові організації бандерівського крила ОУН відзначалися активністю у погромах, але до них долучалися й інші, зокрема професійні злочинці та «шукачі пригод». У містах домінували агресивні настрої, зумовлені щойно розкритими шокуючими радянськими злочинами.

Не маючи змоги евакуювати всіх ув'язнених зі Львова, Золочева та інших міст, НКВС убивало політичних в'язнів, щоб унеможливити їхню допомогу німцям. Тисячі тіл було знайдено в підвалах тюрем НКВС та інших місцях по всій Західній Україні. Німці та українські міліціонери зганяли євреїв і змушували їх складати в ряди розкладені тіла, аби всі їх бачили і чули запах. Неєвреїв проводили повз ці жахливі місця під приводом того, що ті можуть розпізнати своїх родичів. Це був контекст, у якому під'юджувалося насилля супроти євреїв. Дехто з тих, хто впізнавав серед померлих тіла своїх рідних, усю свою злість спрямовував на євреїв, змушених проводити ексгумацію. У цих міських погромах було вбито сотні або й тисячі євреїв. Це було вбивство на близькій відстані, до того ж часто підігріте алкоголем.

Жертв радянського терору рідко виявляли по селах, але погроми траплялися й там. І хоча вони здебільшого не були такими показово-насильницькими, як той, що трапився в Єдвабному, все ж і вони часто призводили до загибелі людей. Часом убивства організову-

[8] Dieter Pohl, "Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden", in *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Hrsg. Gerhard Paul (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 219.

вали збройні утворення бандерівської ОУН. Втім, інші теж убивали євреїв і забирали їхні ковдри, коштовності, провізію, збираючи запаси на злиденні роки, які, як вони усвідомлювали, прийдуть із початком війни. Погромники вселялися в домівки мертвих євреїв. Таких інцидентів трапилося щонайменше кількадесят (якщо не кількасот). Чимало євреїв із сіл тікали до найближчих міст, шукаючи захисту (й навпаки). Тих, хто залишався в сільській місцевості після перших випадків насилля, згодом систематично зганяла німецька та українська поліція, поміщаючи до гетто, звідки їх пізніше вивозили на розстріл або ж відправляли до таборів смерті. Після цих «акцій» оселі євреїв грабували, а будівлі розподіляли між місцевими мешканцями. Зникнення євреїв із сіл відображало довготривалу мету українського національного руху в Галичині[9].

Молоді чоловіки зі зброєю становили загрозу єврейському населенню в Україні під час Голокосту. ОУН організовувала міліцейські загони в багатьох місцевостях, а її члени проникали до української допоміжної поліції та *Schutzmannschaften* («охоронну поліцію». – *Прим. пер.*), заснованих німцями[10].

З погляду ОУН, поліція давала українцям змогу отримати зброю і здобути підготовку. Звісно, було чимало тих, хто долучався до поліції з неідеологічних причин, але їх теж могли індоктринувати у процесі їхньої служби. Охочих долучитися до поліції не бракувало, і, за підрахунками Дітера Поля, сто тисяч українців служили в допоміжній поліції або пожежних бригадах[11]. Українську поліцію

[9] John-Paul Himka, "Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century", in *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, eds. Peter J. Potichnyj and Howard Aster (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), 111–158; Максим Гон, "Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю)", *Голокост і сучасність*, № 1 (2005): 12–16.

[10] Martin Dean, *Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944* (New York: St. Martin's Press, 2000), 74–75; Gabriel N. Finder and Alexander V. Prusin, "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust", *East European Jewish Affairs* 34.2 (Winter 2004): 95–118.

[11] Pohl, "Ukrainische Hilfskräfte", 211.

постійно використовували, щоби зганяти, а часом і розстрілювати євреїв. Існувала своєрідна ротація кадрів між поліцією й міліцейськими загонами, з одного боку, та озброєними націоналістичними підрозділами – з другого. Скажімо, націоналістичні легіони на німецькій службі, «Роланд» і «Нахтіґаль», було розформовано наприкінці 1941 року і включено до батальйону *Schutzmannschaft* 201, який залучали до антипартизанських акцій у Білорусі. Роман Шухевич, колишній український офіцер найвищого рангу в «Нахтіґалі», також залишився офіцером у батальйоні. Навесні 1943 року він став командиром збройних сил ОУН, а наприкінці 1943-го – головнокомандувачем УПА. Військовий хребет УПА на час її утворення навесні 1943 року формувався з тисяч колишніх поліцейських, які щойно залишили німецьку службу. 1942 року вони долучилися до винищення євреїв Волині. Цей досвід виявився корисним для проекту етнічної чистки УПА, спрямованого проти поляків Волині[12].

Офіцер «Роланду» Євген Побігущий також служив як офіцер і у 201-му батальйоні в Білорусі, і в дивізії СС «Галичина», створеній німцями навесні 1943 року. Участь різних українських націоналістичних формувань у вбивстві євреїв залишається контроверсійною темою через безліч суперечливих свідчень і втручання різних політичних чинників. УПА регулярно вбивала євреїв під час винищення поляків у Волині та Галичині, а взимку 1943–1944 років на Волині систематично вистежувала та вбивала тих, кому вдалося вижити, а потім робила те саме в Галичині у 1944–1945 роках. І хоча може здатися, що український підрозділ СС був глибоко втягнутий у Голокост, насправді сама дивізія «Галичина» відігравала дуже маргінальну роль. (Разом із тим, чимало колишніх членів допоміжної поліції приєдналися до дивізії.) Час від часу членів дивізії використовували в менших антиєврейських акціях, і, ймовірно, вони також брали участь у ліквідації єврейських партизанів[13].

---

[12] Тімоті Снайдер, *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999* (Київ: Дух і Літера, 2012), 197–198.

[13] Навіть напередодні падіння Берліна у статті, опублікованій у газеті дивізії «Галичина», стверджувалося: «В Україні створено карний експедиційний полк, що складається виключно з жидів. Метою полку є карати мешканців українських міст і сіл за те, що вони брати участь у масових розстрілах жидів. В дійсності

Крім чоловіків зі зброєю, небезпечними були й люди, «озброєні перами». Німці розпочали неймовірно потужну пропаганду для створення такої атмосфери, в якій вбивство євреїв було би прийнятним. Вони залучили чимало представників української інтелігенції, щоб ті писали про євреїв як про відповідальних за більшовицькі злочини, експлуататорів українського народу, порушників моралі та змовників, себто подавали євреїв як страшного ворога, якого треба знищити. Серед цих антисемітських пропагандистів було чимало чоловіків і жінок, які здобули визнання як у довоєнному українському житті, так і в українській діаспорі після війни. Не всі, кого спонукали долучитися до цієї пропаганди, на це погоджувалися, але тих, хто погодився, було досить, щоб отруїти моральну атмосферу в українській публічній сфері[14].

Пам'ятаючи про все згадане, важливо також усвідомлювати, що були й ті українці, які чинили спротив убивствам євреїв і рятували їх[15]. Покаранням за такий вчинок була смерть, тож часом жертвами

жиди всякими способами намагаються своїми грабежами довести населення України до крайньої нужди та голодної смерті» ("Жидівські карні експедиції", *До бою!*, ч. 2 (28 квітня 1945).

[14] Henry Abramson, "'This Is the Way It Was!': Textual and Iconographic Images of Jews in the Nazi-Sponsored Ukrainian Press of Distrikt Galizien", in *Why Didn't the Press Shout? American and International Journalism during the Holocaust*, ed. Robert Moses Shapiro (Jersey City, NJ: Yeshiva University Press, 2003), 537–556; Іван-Павло Химка, «Краківські вісті» про євреїв (1943 рік): причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни, у цій книзі; John-Paul Himka, Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation, in *Shatterzone of Empires: Identity and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 378–398.

[15] Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*, 3-тє вид. (Київ: Дух і Літера, 2009); Frank Golczewski, "Die Revision eines Klischees: Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer", in *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, Bd. 2, Hrsg. Wolfgang Benz und Juliane Wetzel (Berlin: Metropol, 1998), 9–82; Shimon Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi, Ukrainians and Jews during and after the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 5.1 (January 1990): 39–51.

ставали цілі сім'ї. Порятунок був водночас складним і небезпечним. У більшості випадків його необхідно було тримати в таємниці від сусідів по селу або ж по будинку, а зберегти таємницю було непросто. Дехто з етнічних українців рятував євреїв із християнського милосердя. Найвідомішим випадком був порятунок десятків євреїв (головним чином, дітей), здійснений главою греко-католицької церкви митрополитом Андреєм Шептицьким, а також його братом, отцем Климентієм[16]. Дехто рятував євреїв із дружніх почуттів, із любові, з елементарного співчуття. Ці люди не мали змоги врятувати багатьох.

Антисемітизм не зник одразу по війні. Хоча нам не відомі такі ж великі за кількістю жертв погроми, як у Кельце, значно поширена ворожість (*diffused antagonism*) до вцілілих євреїв, яку Ян Ґросс приписував Польщі, існувала і в Україні. Зокрема, близькою до погрому була атмосфера в Києві 1944 року, коли евакуйовані євреї, повернувшись, претендували на свої помешкання.

Погроми спалахнули у Дніпропетровську влітку 1944 року, а також в Києві у вересні 1945 року, а в червні 1945-го НКВС розслідував чутки у Львові про євреїв, які начебто здійснювали ритуальні вбивства дітей у синагозі[17]. Ситуація з євреями була особливо складною в Західній Україні, де повстанська боротьба УПА тривала роками після повторного встановлення радянського режиму.

Під час війни радянські медіа часом згадували про особливу долю євреїв[18]. Та протягом наступних сорока років комуністичного режиму в Україні дискусію про Голокост було переважно придушено, хоч і було чимало такого, що вимагало суспільної рефлексії. Радянська влада не бажала виокремлювати єврейський Голокост із загальних

[16] Ibidem.

[17] "Special Report on Manifestations of Antisemitism in Ukraine", in *Documents on Ukrainian Jewish Identity and Emigration, 1944–1990*, ed. Vladimir Khanin (London: Frank Cass, 2003), 41–58; Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 192; Михаил Мицель, *Общины иудейского вероисповедания в Украине: Киев, Львов, 1945–1981 гг.* (Киев: Сфера, 1998), 154–155.

[18] Karel C. Berkhoff, "'Total Annihilation of the Jewish Population': The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10.1 (Winter 2009): 61–105.

страждань радянських громадян. Також СРСР не хотів робити набутком громадськості факти про міру колаборації радянського населення з німецькими окупантами. Залишилося дуже мало місцевих євреїв, особливо в Західній Україні, тож не було кому наполягати на обговоренні їхніх страждань. Висловлення особливого занепокоєння долею євреїв під час війни могло бути потрактуване як «сіонізм» і призвести до неприємних наслідків. Чимало повоєнних комуністичних чиновників походило з народу і поділяло антиєврейські упередження. Етнічні росіяни та українці зайняли ті ніші в міському просторі та професіях, які раніше заповнювали євреї. Вони не хотіли порушувати питань Голокосту, наслідком якого, як і після винищення та переселення поляків, було їхнє соціальне вивищення. Отже, Голокост великою мірою розчинився в загальній пам'яті про війну, повстанський рух і його придушення та ті звірства, що відбувалися під час цього.

Винятком із загальної політики замовчування були спроби радянської влади дискредитувати українських націоналістів зарубіжної діаспори. Багато українців, які приїхали до Північної Америки та Австралії після Другої світової війни, мали зв'язок із націоналістичним табором і/або якоюсь мірою долучилися до співпраці з німцями. Радянські пропагандисти та їхні українські союзники в комуністичних рухах Північної Америки ініціювали кампанії проти воєнних злочинців, які проживали у Сполучених Штатах і Канаді. Особливою активністю відзначилися, зокрема, український американець Майк Ганусяк (*Mike Hanusiak*), під іменем якого з'явився памфлет *"Lest We Forget"* («Аби ми не забули», 1973 та подальші видання), та український публіцист, який друкувався під ім'ям Валерій Стиркул (*Valerii Styrkul*), автор численних праць 1980-х років із назвами на кшталт *"We Accuse" («Ми звинувачуємо»)*, *"Lackeys", («Лакеї»)* чи *"The SS Werewolves"* (*«Перевертні СС»*). Ці праці з'являлися англійською і були розраховані на закордонну аудиторію. Представники радянської влади надсилали матеріали комуністам українського походження в Північній Америці, щоб ті допомогли їм у кампанії публічного висвітлення націоналістичних злочинів під час Другої світової війни[19].

[19] У моїй колекції є фотографії та фотокопії документів та витягів із україномовної преси часів нацистської окупації, які з СРСР надсилали Петрові Кравчуку, лідеру Українського комуністичного руху в Канаді.

Радянські органи безпеки також поширювали перелік осіб, що їх вони визначали як українських військових злочинців, які проживають у США чи Канаді. Цю інформацію підхоплювали і некомуністичні «мисливці на нацистів», спричиняючи низку слухань і судів проти українців, звинувачених у приховуванні кримінального минулого на німецькій службі. Цю пропагандистську кампанію було спрямовано майже виключно на аудиторію поза Радянським Союзом. У Радянському Союзі в цей же час наголос робили на «антисіонізмі».

В Україні обмеження щодо дискусії про Голокост почали знімати з реформами Горбачова, які в Україні стали відчутними після Чорнобильської ядерної катастрофи у квітні 1986 року. На 1989 рік у країні почалася своєрідна національно-демократична революція. Хоч багато хто остерігався насильства на етнічному ґрунті в Україні, нічого такого не сталося. Після провалу антидемократичного перевороту в серпні 1991 року Україна проголосила незалежність від Радянського Союзу (24 серпня), після чого з великою перевагою голосів підтвердила своє рішення на референдумі (1 грудня). Вільна, або ж порівняно вільна, преса уможливила публічну дискусію щодо минулого країни. Протягом наступних років Голокост почав виринати із забуття, та українське суспільство ще має усвідомити весь його жах. Є чимало перешкод для цілковитого розкриття цієї теми. Серед них – досить сильно відчутна тенденція (переважно на заході та в центрі країни) засуджувати радянські злочини більш відкрито, ніж нацистські, та глорифікувати українських націоналістів воєнного та повоєнного часу. Наративи Голодомору 1932–1933 років і масових репресій у Західній Україні під радянським режимом змагаються з наративом Голокосту; часом їх використовують, щоб виправдати ворожість націоналістів до євреїв у воєнний період. Авжеж, важко вклонятися ОУН та УПА й водночас зблизька, чесно і зі співчуттям розглядати Голокост в Україні.

Суспільні дискусії довкола теми Голокосту після 1989 року

Хоча дискусії довкола Голокосту ніде не були такими ж частими та гострими, як у сусідній Польщі, деякі схеми, які можна було побачити там, проглядалися і в Україні. Зокрема, існує полярна

опозиція, яку можна було б означити як «традиціоналізм *vs* оновлення». Це протиставлення позначається не лише на історіографії Голокосту в Україні, а й, загальніше, на історіографії сучасної України. Георгій Касьянов чудово описав цю ситуацію:

«Вибудовується досить цікава за формою і не надто цікава за змістом лінія взаємодії між двома підходами до української історії. Один підхід полягає в тому, що українську історію можна подати поза ідеологічними конструктами і поза стандартною патріотичною риторикою "національної" історіографії. Інший вимагає суворої відповідности її канонам, передусім у тих випадках, коли йдеться про "святе". Один намагається говорити мовою науки, другий – мовою ідеологічних стандартів. З одного боку, бачимо ставлення до історії як до змагання текстів, дискурсів та версій, із другого – ставлення до неї як до засобу виховання та досягнення прикінцевої істини. Обидва підходи існують і цілком мирно співіснують у відкритих плюралістичних системах або ж вступають у конфлікт в системах закритих чи перехідних»[20].

Касьянов не характеризує помічену ним відмінність як розкол між традиціоналістами та їхніми опонентами. І справді, цей розрив є надто складним, щоби будь-яка схема могла всебічно його осягнути. Хтось може визначити цей розкол як розкол між «націоналістами» та «лібералами» або між «нативістами» та «космополітами». Традиціоналісти зазвичай не знають європейських мов і мають дуже приблизне уявлення про західну науку. Вони покладаються на україномовні джерела та на методології, які можна б означити як націоналістичні та пострадянські. Антитрадиціоналісти цитують англо- та німецькомовну літературу і мають певний досвід у закордонних університетах; дехто з антитрадиціоналістів емігрував до Північної Америки або ж народився уже там. Тут я зосереджуся на дихотомії невинної, «святої» нації традиціоналістів і складного, незручного наративу їхніх опонентів.

Традиціоналісти зображують незаплямовану, чи майже незаплямовану, націю, вільну від гріха, – або, принаймні, «вільнішу» від гріха за її агресивних сусідів. Цікавим прикладом традиціоналістської декларації невинності є спогади покійного Євгена Наконеч-

[20] Георгій Касьянов, "Déjà vu!", *Критика*, ч. 3 (2007): 22–21.

ного. Наконечний написав спогади про Голокост у Львові з метою заперечити звинувачення польських та єврейських «українофобів» у тому, що, мовляв, ОУН зокрема та українці загалом були причетними до Голокосту[21]. Ця праця гідна уваги з кількох причин. Найважливішим моментом, на якому тут варто наголосити, є те, що автор щиро оплакує вбивство львівських євреїв. Наконечний жив поряд із євреями, і його друзі дитинства та сусіди загинули під час Шоа. Наскільки я знаю, немає жодної іншої праці в белетристиці або історіографії українською мовою (як традиціоналістської, так і антитрадиціоналістської), яка б так оплакувала вбивство євреїв, як це зроблено в цій книжці. Я наголошую на цьому, позаяк ключове речення у книзі «Страх» Яна Гросса звучить так: «Доки польське суспільство не було здатним оплакувати смерті своїх єврейських сусідів, воно мусило або вичистити їх, або жити в безчесті»[22]. Отже, здатність Наконечного до скорботи означала, що він не є всього лише черговим традиціоналістом.

І все ж таки у своїх спогадах він жодним чином не допускає можливості того, що ОУН у будь-який спосіб або будь-коли могла бути причетною до винищення євреїв. Також він не міг визнати того, що ОУН хоч якимось чином була антисемітською. Скажімо, він заперечував саму можливість того, що ОУН була причетна до смертельних погромів 1941 року. Його аргументація частково спиралася на резолюцію ОУН від квітня 1941 року, яку він цитує:

«Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як

[21] Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 2-ге вид. (Львів: Піраміда, 2006), 6. Традиціоналісти стверджують, що звинувачення українців та українських націоналістів у причетності до Голокосту є проявами українофобії. Прихильники оновлення, натомість, схильні вважати, що традиціоналістські аргументи відгонять ксенофобією.

[22] Jan T. Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* (New York: Random House, 2006), 258.

підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог»[23].

Наконечний не бачив нічого антисемітського в цій резолюції. Як він написав в іншому місці своїх спогадів: «Українські політичні кола Галичини постійно ставилися до євреїв із винятковим розумінням. Не було жодної української політичної партії, яка б проповідувала антисемітизм, у тому числі й ОУН»[24]. Натомість він прочитував резолюцію, де заперечувалися антиєврейські погроми, як доказ того, що ОУН не могла бути причетною до погромів, які відбулися декілька місяців потому, після початку радянсько-німецької війни. Це точнісінько таке саме прочитання, яке можна знайти в іншого провідного представника традиціоналістської лінії, історика Володимира В'ятровича[25].

Наконечний у позитивному ключі писав про українську міліцію у Львові, організовану ОУН, а пізніше ліквідовану гестапо і замінену українською допоміжною поліцією[26]. Він не допускав, що ті, хто служив у міліції, могли долучатися до погромів (хоча саме так зазвичай уважають дослідники Голокосту). Схожим чином і В'ятрович стверджував, що жодне джерело не доводить участі міліції ОУН у Львівському погромі[27]. Існують свідчення очевидців, які описують учасників Львівського погрому, згадуючи характерні для них синьо-жовті пов'язки націоналістичної міліції. Ані Наконечний, ані В'ятрович не беруть цих свідчень до уваги. У своїх мемуарах Наконечний докладно розповідає, що справді бачив, як погромники грабували єврейський дім у Львові. І хоч ті й носили синьо-жовті пов'язки, розмовляли вони ламаною українською з безсумнівно польським акцентом. Власне, він робив висновок, що це були просто польські злочинці, які використовували погром як привід для грабунку будинків. На думку Наконечного, саме це й

[23] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 126.

[24] Там само, 105.

[25] Володимир В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: МС, 2006), 54–55.

[26] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 173.

[27] В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв*, 15.

були головні виконавці львівських погромів, – польські бандити, а не українці і, тим паче, не члени ОУН[28].

Загалом, як уважає Наконечний, росіяни, поляки й навіть євреї поводилися під час війни негідно, але українська нація залишалася незаплямованою. Інші, сусідні нації змушені жити з темним минулим – але не українці.

Найважливішим текстом прибічників оновлення стала стаття Софії Грачової, опублікована в ліберальному часописі «Критика» 2005 року[29]. Грачова – молода українська дослідниця історії, яка працювала науковою асистенткою американського історика Голокосту Омера Бартова; згодом вона вступила на докторську програму Гарвардського університету. Свою новаторську статтю вона написала після Помаранчевої революції, керована водночас сподіванням і застереженням: сподіванням на те, що тепер можна відверто порушувати раніше табуйовані теми, а застереженням – від того, щоби ксенофобський український націоналізм не зростав у силі. У своїй статті вона зосередилася передусім на антиєврейських погромах червня–липня 1941 року, які вона назвала «прикладом не тільки однієї з найчорніших сторінок української історії, але й однією з її найбіліших плям». Грачова без вагань писала про «поширеність антисемітських настроїв серед тодішнього населення». Вона не применшувала участі українців, зокрема ОУН, у Золочівському погромі, під час якого було винищено сотні євреїв: «При цьому погромі "відзначилися" не лише представники різних підрозділів німецької армії, але й місцеве неєврейське населення (за браком вогнепальної зброї воно використовувало вила, сокири й окуті залізом палиці) та, зокрема, члени загону так званої "Української самооборони", організатором якого був місцевий осередок ОУН».

Грачова не вважала, що є підстави боятися такої відкритості. «[Я]к нашим сучасникам може завдати шкоди знання про те, що сталося понад шістдесят років тому? Яким чином українському національному проектові зашкодить визнання провини УПА в етнічних чистках проти поляків або публікація антисемітських доку-

[28] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 112–115.

[29] Софія Грачова, "Вони жили серед нас", *Критика*, ч. 4 (2005): 22–26.

ментів, що походять із середовища ОУН? Хіба на цьому тримається українська ідентичність? Хіба поблякне від такого визнання світлий ідеал української національної держави?» Подібно закликає вона і до нюансованішого бачення митрополита Андрея Шептицького, який урятував багатьох євреїв під час Голокосту, але водночас висловлював погляди, що були антисемітськими. Вона висловила переконання, що вивчення та оприлюднення всього спектру ставлення Шептицького до євреїв «в жоден спосіб не применшить героїзму вчинків цього діяча, а тільки уможливить краще розуміння його позиції в контексті конкретного історичного часу. Іншими словами, це дало би змогу сприймати Шептицького як історичну особу, а не позачасову модель для ідентифікації».

Цей антитрадиціоналістський імпульс до розкриття усього темного минулого великою мірою виправданий етичними аргументами. Антитрадиціоналісти вбачають у проясненні темного минулого спосіб боротьби з дедалі сильнішим антисемітизмом і формами заперечення Голокосту в Україні. Свій історичний ревізіонізм вони пов'язують також із питанням чесності. Як написала Грачова: «Ставлення керівництва ОУН до антиєврейської політики нацистів та участь рядових членів цієї організації в її запровадженні вимагає *ретельного й чесного* дослідження» (курсив мій). Замовчування цих питань є зневагою до жертв націоналістів. Та особливо кричущим є те, що поки жертв стирають із пам'яті, «злочинцям і надалі вклоняються як героям». На місці Дрогобицького гетто, з болем зауважує авторка, стоїть пам'ятник Степану Бандері[30].

«Критика» запропонувала і мені, з-поміж інших, відповісти Грачовій. Я скористався нагодою розширити аргументацію з точки зору моралі, хоч і обмежив свої ремарки ситуацією в українській діаспорі: «Я гадаю, що мораль у тому, як ми ставимося до інших. Натомість у діяспорі часто стикаємося з протилежною тенденцією: мораль у тому, як інші ставляться до нас. Оце і є той етноцентризм, який так влучно діагностувала Софія Грачова, – атавізм націоналістичної ідеології 1930–1940-х років, що висміювала християнську

[30] Більше на цю тему див.: Омер Бартов, *Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України, Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010).

мораль як прояв слабкости. Ми в діяспорі плекаємо найменшу образу та кривди, приписувані росіянам, полякам чи євреям, але самі ніколи не вдаємося до іспиту совісти. Як наслідок, ми затрималися у своєму духовому зростанні»[31]. Сергій Біленький також долучився до дискусії і розширив моральний аспект проблеми, заперечивши припущення, що історична дискусія є вторинною, а головною справою нинішнього дня є боротьба із загальною ксенофобією сучасних українців[32].

Традиціоналісти витрачають менше часу на етичну аргументацію для підтвердження своєї позиції, адже джерела моральних труднощів вони розміщують поза своєю нацією, розуміючи їх радше як насамперед політичні, а не етичні.

Для Наконечного це були «різні україножоби», – ті, хто складав байки про участь українців у Голокості. Для них антиукраїнська ідеологія важливіша за історичну правду[33]. В'ятрович у своєму інтерв'ю доволі недвозначно звинуватив Росію: «Історична пам'ять – це арена інформаційної війни [...] Росія веде проти нас інформаційну війну»[34]. Те, що антисемітизм мав місце в Україні, було, на думку Наконечного, справою рук іноземних загарбників, покликаною відвернути «гнів уярмленого, приниженого народу від його справжніх гнобителів»[35]. Грачова натомість наполягала на тому, що ксенофобію та антисемітизм належить розуміти як «нашу власну» проблему, а не щось «накинуте ззовні»[36].

З позиції традиціоналістів, ті представники нації, які ставлять під сумнів характер націоналістів, є зрадниками та ворогами. Як Наконечний, так і В'ятрович вказували на комуністів та інших, які потрапили під вплив радянських стереотипів, як на тих, хто заці-

[31] Іван Химка, "Антисемітизм, діялог, самопізнання", у цій книзі.

[32] Сергій Біленький, "Минуле як утеча від сучасного", *Критика*, ч. 5 (2005): 16–17.

[33] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 6–7.

[34] Маша Міщенко, "Працівник СБУ: ми їздили в Ізраїль побачити досьє проти Шухевича – а його просто не існує", *УНІАН*, 25 березня 2008: https://bit.ly/2TlAVjA.

[35] Наконечний, *«Шоа» у Львові*, 105.

[36] Софія Грачова, "Вони жили серед нас?"

кавлений у знеславленні ОУН та УПА. Підсумовуючи, традиціоналісти прагнуть захистити репутацію нації та заперечити уявлення про те, що українці також причетні до винищення євреїв під час Другої світової війни. Зокрема, вони хочуть захистити репутацію ОУН та УПА. Їм важко уявити складний наратив, що включатиме також і темні плями та тіні; вони прагнуть сяйливого минулого для своєї нації. Прихильники оновлення хочуть ризикнути і створити складніший наратив. Вони розглядають чесне осмислення Голокосту як завдання, що стоїть перед українськими дослідниками та інтелектуалами.

Прихильники оновлення працюють у страшенно неприязному середовищі. В Україні за часів президентства Ющенка (2005–2010 років) діячів ОУН і УПА було перетворено на національних героїв, а установи під контролем президента, зокрема Служба безпеки України та Український інститут національної пам'яті, активно заперечували причетність українських націоналістів до Голокосту, аж до свідомого введення в оману громадськості[37]. Історичний істеблішмент в Україні є доволі традиціоналістським за світоглядом, тож бути прихильником оновлення легше в Північній Америці та європейських університетах. Консерватизм українського наукового середовища загалом (і не лише в питанні Голокосту) є причиною, з якої молоді українські гуманітарії виїздять з України за кордон. Прогресивніші науковці, які залишаються в Україні, покладаються переважно на фінансування та оцінки із Заходу, адже, на їхню думку, робити кар'єру в рідних академічних структурах досить непросто.

Голокост в освітній системі

За радянських часів у навчальних планах не було місця для Голокосту. Наприкінці радянської епохи, а також у перші роки незалежної України школярам принагідно розповідали про особливу долю євреїв під час Другої світової війни, але лише в 1993/94 навчально-

[37] Дмитро Рибаков, "Марко Царинник: Історична напівправда гірша за одверту брехню", *LB.ua*, 5 листопада 2009: https://bit.ly/2WlzH9Q; John-Paul Himka, "Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons", *Kyiv Post*, 27 March 2008.

му році Міністерство освіти офіційно включило тему Голокосту до навчального плану[38]. Станом на 1996 рік курс історії України мав містити уроки про німецьку окупацію України, а курс світової історії – уроки про Голокост європейського єврейства. Ці теми спершу було розраховано на учнів середніх шкіл десятого класу, а згодом перенесено на одинадцятий рік навчання. Нормативна база 1996 року не приносила особливих плодів десь аж до 2000 року, коли з'явилися нові підручники, у яких Голокост було інтегровано до історичного наративу. Утім, аналіз головних підручників, проведений Йоганом Дітчем (*Johan Dietsch*), засвідчив тенденцію уникнення теми Голокосту в історії України, тоді як у курсі світової історії його трактували як те, що відбувалося в Німеччині та Польщі. Про історію Голокосту на українських територіях не було сказано майже нічого[39]. Щоб виправити таку ситуацію, директор Українського центру вивчення історії Голокосту в Києві опублікував стосторінковий ілюстрований текст, спеціально присвячений Голокосту в Україні й розрахований на учнів десятого та одинадцятого класів[40].

Вивчення Голокосту не було надто ефективним і на рівні старшої школи. Олена Іванова використала дискурсивний аналіз, щоб дослідити знання учнів старших класів Харкова про Голокост, а також їхнє ставлення до нього. Її висновок був таким: «Попри дуже скупу, фрагментарну і навіть спотворену інформацію в деяких підручниках із історії, більшість студентів знали про Голокост. Але їхні знання були поверховими, хоча і з сильним домішком емоцій»[41].

Ситуація по університетах не набагато краща. 2000 року Міністерство освіти та науки дало дозвіл на викладання спеціального

[38] Анатолій Подольський, "Викладання Голокосту: альтернативи і перспективи", в *Еврейская история и культура в Украине: Материалы конф. (Киев, 8–9 декабря 1994 г.)*: https://bit.ly/2GoBg26.

[39] Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund: Media Tryck; Lund University, 2006).

[40] Анатолій Подольський, *Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник для учнів 10–11 кл. середніх загальноосв. закладів України* (Київ: Сфера, 2007).

[41] Elena Ivanova, "Ukrainian High School Students' Understanding of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 18.3 (Winter 2004): 417.

курсу з історії Голокосту. Його слухали на історичних факультетах університетів у Чернівцях, Донецьку, Харкові, Києві, Львові, Луцьку, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Запоріжжі тощо[42]. Іванова знову дослідила знання студентів про Голокост, цього разу у Львові, Харкові та Полтаві. Її висновок такий: «Загалом зміст колективної пам'яті студентів про Голокост дуже вбогий, не надто інформативний і доволі чужий для них»[43].

Україна не є членом Цільової групи з питань міжнародної співпраці у викладанні, увічненні пам'яті та дослідженні Голокосту (*Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research*). І все ж дві місцеві структури працюють над покращенням стану освіти в питаннях Голокосту у країні. Це – Український центр вивчення Голокосту в Києві та Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» у Дніпропетровську (нині м. Дніпро. – *Прим. ред.*). Обидва центри започаткували курси для підвищення рівня знань викладачів і, крім того, від 2006 року вони залучали українських вчителів до участі в педагогічно-методологічних семінарах у Яд Вашем. Шведське посольство профінансувало спільний семінар зі Львівським національним університетом імені Івана Франка, присвячений викладанню Голокосту[44].

Починаючи із 2003 року, школярі зі всієї України відвідували гостьову експозицію нідерландського Музею Анни Франк, при якій

---

[42] Анатолий Подольский, "Проблемы изучения и преподавания истории Холокоста в современной Украине", *Український центр вивчення історії Голокосту*: https://bit.ly/2MXRqQk; Рудольф Мирский, "Преподавание проблемы Холокоста в высшей школе Украины: предварительные рефлексии", *Єврейський світ: Альманах* (Київ, 2000): 77–81; Олег Козырев, "Преподавание темы «Холокост» в Николаевском государственном педагогическом университете", *Шестые Запорожские еврейские чтения* (Запорожье: Диво, 2002), 45–48; Елена Латышева, "Курс «История Холокоста» в Таврическом национальном университете им. В. И. Вернадского", *Десятые Запорожские еврейские чтения* (11–12 мая 2006 г.) (Запорожье: Запорожский нац. ун-т, 2006), 106–109.

[43] Olena Ivanova, "Collective Memory of the Holocaust and National Identity of the Students Youth in Ukraine" (доповідь, представлена на III щорічному Данилівському дослідницькому семінарі із сучасних українських студій, 2007).

[44] Dietsch, *Making Sense of Suffering*, 197 (note 504).

діяла додаткова виставка, присвячена єврейським дітям, загиблим в Україні під час Голокосту[45]. Сотні дітей працювали екскурсоводами на цій експозиції[46].

Наукове дослідження Голокосту

Перші наукові публікації про Голокост з'явилися в Україні 1991 року, але дослідження на цю тему досі залишаються маргінальними. Дуже нечисленні науковці, що є українцями за етнічним походженням, виявляють інтерес до цієї теми, хоч і пишуть чимало про Другу світову війну і, зокрема (зазвичай схвально), про націоналістів. Більшість науковців, які досліджують Голокост, самі мають єврейське походження. Голокост є настільки периферійним щодо мейнстримної української історіографії, що том на тисячу сторінок, присвячений політичній історії України XX – початку XXI століть і підготований двома інститутами Національної академії наук України, не вважає за потрібне згадати про нього[47].

Численні загальні огляди Голокосту в Україні, які було опубліковано, є радше пролегоменою до вивчення Голокосту, аніж підсумками широких досліджень. Загалом в Україні з'явилося декілька документальних збірників про Голокост в Україні, а також кілька збірників матеріалів конференцій, спеціально присвячених Голокосту або близьким темам. Крім того, з'явилося кілька загальних довідкових видань[48].

---

[45] Юлія Смілянська, Анатолій Подольський та Михайло Тяглий, *Єврейські діти України – жертви Голокосту: Каталог додаткової експозиції з історії Голокосту на теренах України, яка є частиною виставки «Анна Франк: Урок історії»* (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2007).

[46] Євген Кравс, "Музей Анни Франк у Львові", *День*, 17 листопада 2004: https://bit.ly/2tl1HwV; "Группа украинских экскурсоводов в музее «Дом Анны Франк» в Амстердаме", *Український центр вивчення історії Голокосту*: https://bit.ly/2SFHUqx.

[47] Анатолій Подольський, "Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів", *Голокост і сучасність*, № 1 (2009): 49–50.

[48] Александр Круглов: 1) *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг.: Хроника событий* (Могилев-Подольский, 1997); 2) *Катастрофа украинского еврейства 1941–1941 гг.: Энцикл. справочник* (Харьков: Каравe-

Більшість праць про Голокост в Україні зосередилася на тому, що відбувалося в окремих регіонах. Два найбільші з регіональної точки зору корпуси текстів стосуються Голокосту в Західній Україні, де був сильним український націоналістичний рух, а також убивства євреїв у Бабиному Яру на околицях Києва. Яків Хоніґсман написав огляд книжкового обсягу про винищення євреїв у Галичині, на Буковині та Закарпатті[49], а також менші монографії на окремі теми. Ілля Левітас, голова Єврейської ради України, опублікував чимало матеріалів про Бабин Яр, а Віталій Нахманович і Тетяна Євстаф'єва зібрали товстий збірник документів і матеріалів; планувалося видати п'ять таких томів, але з'явився лише один, опублікований 2004 року[50].

Інші дослідники зосередилися на окремих регіонах, – зокрема, Михайло Тяглий (Крим), Юрій Ляховицький (Харків), Максим Гон (Рівненська область) і Фаїна Винокурова (Вінницька область).

Спогади про Голокост почали інтенсивно публікувати наприкінці 1990-х років. Борис Забарко, історик і один з уцілілих, особливо активно оприлюднював збірники спогадів, які з'явилися також у німецькому та англійському перекладах[51]. Інші важливі спогади

лла, 2001); 3) *Хроника Холокоста в Украине, 1941–1944 гг.* (Днепропетровск, Запорожье: Ткума, 2004).

[49] Яков Хонигсман, *Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг.* (Львов, 1998).

[50] *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы*, кн. 1: *Историческая топография. Хронология событий*, сост. Татьяна Евстафьева и Виталий Нахманович (Киев: Внешторгиздат, 2004).

[51] *Живыми остались только мы: Свидетельства и документы*, ред.-сост. Борис Забарко (Киев: Задруга, 2000). Ця книжка слугувала основою для німецьких видань: Boris Zabarko, *Überleben im Schatten des Todes: Holocaust in der Ukraine: Zeugnisse und Dokumente* (Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, Historisches Forschungszentrum, 2004); *"Nur wir haben überlebt": Holocaust in der Ukraine: Zeugnisse und Dokumente*, Hrsg. Boris Zabarko (Köln: Dittrich, 2004). Англомовне видання: *Holocaust in the Ukraine*, ed. Boris Zabarko (London: Vallentine Mitchell, 2005). Також *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свидетельства и документы*, ред.-сост. Борис Забарко, кн. 1–3 (Киев: Дух і Літера, 2006–2007). Про

включають мемуари вже згаданого Євгена Наконечного, а також Бориса Арсена, вцілілого єврея із Західної України, який був дуже критично налаштованим щодо українських націоналістів[52].

Деякі недавні зовнішні поштовхи можуть стимулювати більший науковий інтерес і спонукати до подальших досліджень. Французький католицький священик отець Патрік Дюбуа мандрував Україною, збираючи свідчення очевидців Голокосту[53]. На початку жовтня 2007 року Центр передових досліджень Голокосту (*Center for Advanced Holocaust Studies*) при Меморіальному музеї Голокосту (USHMM) у Вашингтоні провів у паризькій Сорбонні конференцію про Голокост в Україні. У ній взяли участь деякі науковці з України[54]. Тиждень потому USHMM, спільно з Чернівецьким національним університетом, провів конференцію про Голокост у Трансністрії та на Буковині[55]. Місце проведення конференції – місто Чернівці – було багатим культурним центром, особливо для євреїв, у перші тридцять років XX століття, і позаяк багато вцілілих євреїв із Трансністрії та Буковини оселилися тут після повторної радянської окупації 1944-го, у той рік євреї становили там понад 40% населення[56].

В Україні чотири інституції займаються дослідженням Голокосту. Дві з них розташовані в Києві: Український центр вивчення історії Голокосту, очолюваний Анатолієм Подольським, і Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Центр юдаїки) на чолі з Леонідом Фінбергом[57]. Обидві інституції

Забарка та його дослідження див.: Олександр Каневський, "Життя і смерть в епоху Голокосту", *Дзеркало тижня*, № 4 (3–9 лютого 2007): 52.

[52] Борис Арсен, *Моя гірка правда: Я і Голокост на Прикарпатті* (Надвірна, 2004).

[53] Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів: Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011).

[54] Angela Charlton, "New Light Shed on Holocaust in Ukraine", *Associated Press*, 3 October 2007; Omer Bartov, "Finding – or Erasing – Ukraine's Jews?", *Haaretz*, 12 October 2007: https://bit.ly/2SB6jh1.

[55] Програма конференції доступна за адресою: https://bit.ly/2RZrbtK.

[56] Svetlana Frunchak, "Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi?", *East European Politics and Societies* 24.3 (Summer 2010): 441.

[57] *Український центр вивчення історії Голокосту*: http://holocaust.kiev.ua/; Центр юдаїки: http://judaicacenter.kiev.ua/.

мають свої видання і виступають організаторами конференцій та семінарів. Звісно, Центр юдаїки має ширший мандат, ніж Центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ). УЦВІГ – громадська організація з дуже обмеженою урядовою підтримкою, що тісно співпрацює з голландськими партнерами, зокрема з «Будинком Анни Франк», а також підтримує зв'язки з Яд Вашем та USHMM. Центр видає фаховий часопис «Голокост і сучасність», де з'являються публікації українською та російською мовами. Двома іншими інституціями в Україні є інститут «Ткума» («Відродження») у Дніпропетровську та Харківський музей Голокосту[58].

Інститут «Ткума» як наукова установа активніший за Харківський музей Голокосту. Він, як і УЦВІГ у Києві, влаштовує конференції та семінари. Існує певне суперництво між центрами в Києві та Дніпропетровську, що почасти зумовлено і відмінністю в профілях: київський центр є передусім україномовним, тоді як «Ткума» використовує переважно російську мову; інститут «Ткума» також глибше за УЦВІГ занурений у життя місцевої єврейської громади.

Голокост у культурі

Голокост майже не фігурував в українській культурній продукції. Втім, два твори все ж можна виокремити: ораторію «Каддиш-реквієм "Бабин Яр"» і фільм «Назви своє ім'я». Ораторію в семи частинах «Каддиш-реквієм "Бабин Яр"» написав композитор Євген Станкович, а лібрето до неї створив поет Дмитро Павличко. Прем'єра ораторії відбулася в Києві наприкінці 1991 року й була приурочена до шістдесятої річниці масового винищення євреїв у Бабиному Яру. Це дуже сильний музичний твір[59]. Перероблений варіант ораторії було вперше виконано в Києві 23 червня 2006 року[60].

Крах комунізму звільнив українську кіноіндустрію від ідеоло-

[58] Інститут «Ткума»: http://tkuma.dp.ua/; Харківський музей Голокосту: http://holocaustmuseum.kharkov.ua/.

[59] Мені випала честь бути на виконанні ораторії в той час. Див. відгуки: https://bit.ly/2SupPwd. На жаль, запис ораторії не було випущено.

[60] Олександр Красюк, "Музичний пам'ятник «Бабин Яр»", *Без цензури*, 29 червня 2006.

гічних обмежень, які переслідували її з 1930-х років, та водночас це означало кінець великих державних субсидій та конкуренцію з голлівудською продукцією. Як наслідок, в українському кінематографі почався відносний застій. Але один документальний фільм про Голокост усе-таки з'явився. Це – «Назви своє ім'я», який зрежисував Сергій Буковський, виробив Інститут візуальної історії та освіти Фонду «Шоа» (*Shoah Foundation Institute for Visual History and Education*) при Університеті Південної Каліфорнії, а презентували відомий американський режисер Стівен Спілберг та український мільярдер Віктор Пінчук[61]. Чималу частину фільму становлять відеосвідчення вцілілих євреїв та рятівників, зібрані протягом 1994–1999 років Інститутом Фонду «Шоа». Крім того, режисер взяв інтерв'ю в кількох молодих жінок, які розшифровували свідчення, і відвідав Бабин Яр.

Прем'єра фільму відбулася в Києві 18 жовтня 2006 року за присутності президента Ющенка, Спілберга та інших чиновників і знаменитостей, а на телебаченні його продемонстрували 8 травня 2007 року[62]. Надалі «Назви своє ім'я» показували в середніх школах України. Відгуки української преси на фільм були позитивними[63]. Молодий українець, який допомагав у створенні фільму, Михайло Тяглий був настільки вражений своїм досвідом, що після цього переключився з дослідження середньовічної історії мистецтва на історію Голокосту[64]. Відтоді в нього вже з'явилася низка публікацій про історію Голокосту в Криму; також він виконує функції редактора наукового часопису «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі», який виходить від 2005 року.

Звісно, є й інші випадки, коли Голокост з'являється в культурі. Скажімо, український рок-гурт «Вій» включив до свого альбо-

[61] Я хочу висловити подяку Інституту візуальної історії за надання доступу до цього фільму.

[62] Див. офіційний сайт фільму http://spellyourname.org/.

[63] Ольга Стельмашевська, "Перший прийшов... Підсумки візиту", *Дзеркало тижня*, № 40 (21–27 жовтня 2006): 17; Дмитро Десятерик, "Назви свою долю", *Українська правда*, 22 жовтня 2006: https://bit.ly/2RVrSUU; "У Києві відбувся перегляд фільму про Голокост", *Свобода*, № 43 (Джерсі-Сіті, 27 жовтня 2006): 5.

[64] Повідомлено Михайлом Тяглим у розмові з автором (28 жовтня 2008).

му «Хата скраю села» «Пісню про жидів», за текстом якої в когось «скотилася сльоза / За розіп'ятого Христа», вона злилася з «кров'ю вбитого жида», покотилася до ніг Христа, і він, засмучений, пішов «довгим шляхом в нікуди», тим, яким ішли євреї.

Проекти меморіалізації

Найважливішим місцем Голокосту в Україні є Бабин Яр – яр у колишньому передмісті Києва, де 29–30 вересня 1941 року було розстріляно 33 771 єврей. Припускають, що протягом війни в яру було вбито понад сто тисяч людей, у тому числі чимало неєвреїв. І хоча радянська влада неохоче вшановувала вбивства у Бабиному Яру загалом і розстріли євреїв зокрема, існував чималий громадський тиск, щоб це відбувалося. 1959 року письменник Віктор Некрасов виступив проти планів перетворити місце на парк та футбольний стадіон. Поет Євген Євтушенко написав поему про Бабин Яр (1961), що починалася словами «*Над Бабьим Яром памятников нет*». Шостакович включив цей поетичний текст у свою Тринадцяту симфонію, а Анатолій Кузнєцов зумів 1966 року видати сильний «роман-документ» про Бабин Яр, хоч і в цензурованій версії. Протягом усіх 1960-х років інтелектуали різних національностей збиралися на цьому місці в річницю масового знищення євреїв[65]. Український літературний критик Іван Дзюба, згодом ув'язнений радянською владою, а ще пізніше – міністр культури в незалежній Україні, виголосив там 1966 року промову, в якій назвав те, що сталося в Бабиному Яру, загальною трагедією всього людства, та насамперед і найбільшою мірою – трагедією єврейського та українського народів[66].

1965 року влада оголосила конкурс на проект пам'ятника на цьому місці, але його не встановлювали і не відкривали аж до 1976

[65] Zvi Gitelman, "Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union", in *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Zvi Gitelman (Bloomington: Indiana University Press, 1997), 20.

[66] Іван Дзюба, "Виступ у Бабиному Яру 29 вересня 1966 р. (у 25-у річницю розстрілу в Бабиному Яру", в *Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Збірник матеріалів*, упоряд. В'ячеслав Чорновіл, 3-тє вид. (Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1968), 303–308.

року. Коли пам'ятник все ж відкрили, текст на ньому не згадував конкретно про єврейських жертв Бабиного Яру. На ньому був такий напис: «Тут у 1941–1945 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених».

Після проголошення Україною незалежності 29 вересня 1991 року було відкрито новий пам'ятник – бронзовий монумент у формі менори. Відтоді також поставили кілька хрестів для вшанування пам'яті українських націоналістів і священиків, убитих німцями[67]. Новий бронзовий пам'ятник, який відсилав до документального роману Кузнєцова, було відкрито 29 вересня 2009 року. Тоді ж було відновлено дерев'яний хрест – пам'ятник жертвам серед членів ОУН (за декілька місяців до того над ним учинили акт вандалізму)[68].

Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт», який відновив свою діяльність в Україні в 1990-х роках, із 2000 року долучився до планів побудови меморіального комплексу, що мав включити єврейський общинний центр, у Бабиному Яру. Українська єврейська спільнота сприйняла це рішення по-різному, адже дехто вважав, що не належить розбивати парк і створювати общинний центр на місці масового поховання. Згодом втручання українських громадських діячів-неєвреїв перервало плани «Джойнту». Вони виступили проти того, щоб Бабин Яр вшановували як передусім єврейське місце пам'яті[69]. Суперечки між євреями та неєвреями щодо Бабиного Яру нагадують те, що відбувалося у процесі меморіалізації Аушвіцу, а саме дискусії про те, чи можна використовувати там християнську символіку, і про баланс у меморіалізації жертв єврейського та неєврейського походження. Львівський письменник Юрій Винничук висловив погляд національно

[67] Татьяна Евстафьева, "К истории установления памятника в Бабьем Яру", *Еврейский обозреватель*, № 11 (июнь 2002): https://bit.ly/2E8mWbS.

[68] "Жертвам Бабиного Яру відкрили в Києві пам'ятник", *NEWSru.ua*, 29 вересня 2009: https://bit.ly/2N2rV0o.

[69] Rachel Zuckerman, "Plan for Community Center near Babi Yar Raises Ire", *Jewish Daily Forward*, 19 September 2003: https://bit.ly/2SNDe1R; Aleksandr Burakovskiy, "Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization of the Jewish Tragedy at Babi Yar", *Nationalities Papers* 39.3 (2011): 371–389.

орієнтованих українців: «Значно більше загинуло українців і росіян, а тому євреї не мають жодних прав на приватизацію Бабиного Яру і побудову меморіалу, присвяченого лише одній нації»[70].

Уряд України профінансував масштабні заходи із вшанування жертв Бабиного Яру. По-перше, 1991 року, у п'ятдесяті роковини розстрілу, спікер українського парламенту Леонід Кравчук, який от-от мав стати першим президентом України, виступив на велелюдному мітингу, в якому взяли участь і гості з-за кордону, зокрема і з Ізраїлю. Він заявив: «Це був геноцид, і провина за нього лежить не тільки на фашистах, а й на тих, хто своєчасно не зупинив убивць. Частину її ми беремо на себе. [...] Казати слова покаяння ніколи не легко, але ми робимо це, бо це дуже важливо, особливо для самих українців, щоб ми визнали власні помилки»[71]. Під час цього вшанування на головній вулиці Києва, Хрещатику, було організовано виставку, присвячену євреям – героям Радянського Союзу[72].

В шістдесяту річницю, яку відзначали 2001 року, за кілька тижнів після атаки на Світовий торговельний центр у Нью-Йорку, президент Леонід Кучма інтерпретував убивства в Бабиному Яру як прояв тероризму, який досі не зник від часів нацистів[73]. Офіційне вшанування пам'яті в Бабиному Яру триває. 27 вересня 2006 року президенти України, Ізраїлю, Хорватії та Чорногорії поклали квіти до пам'ятного знаку в шістдесят п'яті роковини масового розстрілу. 2007 року президент Ющенко, після хвилини мовчання на

[70] Юрій Винничук, "На Клепарові за рогатками...", *Поступ*, 4 червня 2005: https://bit.ly/2TIppiw.

[71] "Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року", *Голос України*, 8 жовтня 1991. Перелік заходів, запланованих тоді українською владою, див. у Кабінет Міністрів України, постанова "Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру", 10 вересня 1991: https://bit.ly/2ByHEQi.

[72] Илья Альтман, "Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы", *Неприкосновенный запас*, № 2–3 (2005): https://bit.ly/2GFjKWL.

[73] "Звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди 60-річчя трагедії Бабиного Яру", *Офіційне інтернет-представництво Президента України*, 29 вересня 2001: https://bit.ly/2Goo6Ca.

вшанування всіх жертв, поклав квіти до хреста, зведеного у пам'ять про членів ОУН, яких було тут розстріляно[74].

Єврейська рада України збирала імена євреїв-жертв і рятівників Бабиного Яру. Вони видали списки як перших (з іменами, відомостями про вік та адресами), так і других. Є великі пам'ятники жертвам Голокосту в кількох інших головних українських містах: Донецьку, Львові, Харкові та Одесі, а також менші пам'ятники та місця пам'яті по всій Україні. Жменька старших уцілілих жертв щороку зустрічаються на якомусь із місць винищення, щоби вшанувати пам'ять своїх рідних, які тут загинули. Вони не знають, що буде з цими місцями і їхніми спогадами, коли їх не стане[75].

Особливо проблемним випадком є колишня Галичина, де місцеве населення споруджувало пам'ятники жертвам убивств НКВС 1941 року, не згадуючи водночас про єврейських жертв пізніших погромів. Крім того, членів ОУН та УПА тут вшановують як героїв, не беручи до уваги темної сторони їхньої спадщини. Синагоги та інші пам'ятки єврейської культури швидко руйнуються по всьому регіону. Ігнорування та стирання з пам'яті єврейської спадщини почалося в радянський період.

Меморіали Голокосту зазнали актів вандалізму по всій Україні: у Житомирі (2002), Іванкові (Київська область, 2002), Києві (Бабин Яр, 2003 та 2006), Львові (2006), Севастополі (2006, двічі), Феодосії (Автономна Республіка Крим, 2006), Одесі (2007), Олександрії (Луганська область, 2007)[76]. Деякі місця Голокосту поставлено під

[74] "Президент вшанував пам'ять жертв Бабиного Яру", *Офіційне інтернет-представництво Президента України*, 29 вересня 2007: https://bit.ly/2GGorPV.

[75] Rebecca Golbert, "Holocaust Memorialization in Ukraine", in *Making Holocaust Memory*, eds. Gabriel Finder et al. (Oxford: Littmann Library of Jewish Civilization, 2008), 222–243; idem, "Holocaust Sites in Ukraine: Pechora and the Politics of Memorialization", *Holocaust and Genocide Studies* 18.2 (January 2004): 205–233.

[76] "На Украине разрушен памятник жертвам Холокоста", *Jewish.ru*, 23 декабря 2002: https://bit.ly/2BxOPlA; "Надругательство над памятью продолжается", *Агентство еврейских новостей*, 19 июня 2006: https://bit.ly/2TObVBJ; "Облито білою фарбою пам'ятник жертвам Голокосту", *РІСУ*, 7 листопада 2006: https://bit.ly/2tkp8Xe; "Вандализм на еврейском кладбище", *Вікна-Одеса*, 23 февраля

загрозу комерційною експансією; скажімо, єврейські лідери виступили проти побудови торговельного центру на місці масових поховань в Одесі[77].

Є скромний музей Голокосту в Харкові[78] та музей у Дніпропетровську, пов'язаний з Інститутом «Ткума». Існував намір побудувати музей у Бабиному Яру – як частина нереалізованого плану «Джойнту», про який ішлося вище. Голокост узагалі не фігурує в Національному музеї історії України у Києві, який в усьому іншому є повністю дерадянізованим[79]. Національний музей Великої Вітчизняної війни (нині Національний музей історії України у Другій світовій війні. – *Ред.*) має дві виставкові галереї, присвячені «нацистському окупаційному режиму, режиму терору та грабунку в Україні». Коли я відвідав музей 1976 року, про винищення євреїв тут не було жодної згадки. Відтоді я в музеї не був, але побачив, що офіційний веб-сайт музею не використовує слова «єврей» в описі своєї експозиції (на сьогодні тему Голокосту представлено в експозиціях обох згаданих музеїв. – *Ред.*)[80]. Проте 2001 року музей та Єврейська рада України спільно організували виставку в Бабиному Яру[81].

2007: https://bit.ly/2BzeEaW; "Знову дали про себе знати вандали", *ХайВей*, 15 березня 2007: https://bit.ly/2RYJU8P; Венді Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України, Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010), 241.

[77] Olga Bondaruk, "Ukrainian Jews Want Graves Building Halted", *Associated Press*, 23 July 2008.

[78] Лариса Воловик, "Мемориальная и просветительская деятельность по Катастрофе на опыте работы Харьковского музея Холокоста", в *Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: рефлексії на межі століть: Матеріали конф.* (Київ: Інститут юдаїки, 2000), 316–323.

[79] Dmitry Shlapentokh, "Remaking History in a Kiev Museum", *Moscow Times*, 4 October 2007: https://bit.ly/2SMM63L.

[80] Національний музей історії України у Другій світовій війні: http://warmuseum.kiev.ua/.

[81] Wilfried Jilge, "Competing Victimhoods – Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II", in *Shared History, Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, eds. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 103–131.

Український інститут національної пам'яті, створений 2006 року, провів низку конференцій та дискусій у форматі «круглих столів» з історії України у Другій світовій війні, але жодну з них не було присвячено долі євреїв або інших національних меншин в Україні[82]. Головний інтерес Інституту становить Голодомор 1932–1933 років. Він працює на міжнародне визнання Голодомору геноцидом та оперує завищеною кількістю жертв (10 мільйонів), хоча дослідники вважають, що йдеться про чверть чи третину від названої кількості. Іншим головним інтересом цієї установи є «національно-визвольний рух», і він підтримує тенденційний, відбілений образ ОУН та УПА[83]. Інститут не включає Голокост у національну пам'ять, за винятком того, що заперечує участь у ньому українських націоналістів[84].

Діаспорні наративи

Я докладно писав про українську діаспору та Голокост в інших текстах[85], тож тут лише коротко спинюся на найголовніших момен-

[82] Протягом 2016–2018 рр. Інститут національної пам'яті виступав співорганізатором конференцій і дискусій, присвячених геноциду євреїв та ромів, брав участь у створенні мультимедійного інтерактивного проекту про Бабин Яр (http://memory.kby.kiev.ua/), а також представив матеріали про Голокост і його увічнення на своєму сайті. – *Прим. ред.*

[83] Ці судження потребують уточнень з огляду на час їхнього опублікування (вперше – у 2013 р.). За президентства В. Януковича Інститут національної пам'яті очолював Валерій Солдатенко, колишній завідувач кафедри історичного досвіду КПРС Київської вищої партійної школи, член Компартії України аж до вступу на посаду директора Інституту. Солдатенко публічно відкидав тезу про Голодомор як цілеспрямований акт убивства українського населення і наполягав на тому, що внаслідок голоду померло від 2,5 до 3,5 млн. людей. Він засуджував присвоєння звання Героя України С. Бандері й Р. Шухевичу та надмірну увагу до ОУН і УПА в цілому, а також виступав за вшанування постатей М. Скрипника, О. Шумського та інших українських націонал-комуністів. – *Прим. ред.*

[84] Щодо акцентів, які керівництво Інституту розставляє в останні роки, див., напр., Богдана Костюк, "«Надзвичайно важливо представляти Голокост як інтегральну частину української історії» – В'ятрович", *Радіо Свобода*, 29 вересня 2017: https://bit.ly/2C6XqSM. – *Прим. ред.*

[85] Іван-Павло Химка, "Воєнні злочини: біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діаспори", у цій книзі; John-Paul Himka, "A Central

тах. Більшість тих, хто вважає себе частиною українських громад Канади, Сполучених Штатів, Британії та Австралії, є нащадками людей, які емігрували після Другої світової війни і переважно походять із Галичини. Самих емігрантів диспропорційно відбирали з українців, які в той чи той спосіб перебували на німецькій службі під час війни, і переважно ці люди мали націоналістичний світогляд. У їхній колективній пам'яті Голокост майже не фігурує. Винятки становлять ситуації, коли їх звинувачували у співпраці з німцями, і тоді, захищаючись, вони вступали в дискусії, пов'язані з Голокостом. У такі моменти вони ідентифікували себе – як для ширшої публіки, так і української громади – як борців за свободу і проти нацистів, і проти радянської влади. Значно важче це було зробити членам дивізії СС «Галичина», та вони наполягали на своєму суб'єктивному погляді, стверджуючи, що вступили на німецьку службу лише після того, коли стало зрозуміло, що Німеччина програє війну, що вони зробили це, маючи на меті отримання воєнної підготовки для того, щоб згодом боротися за незалежну Україну, і що вони спрямовували свою зброю лише проти Червоної армії та партизанів-комуністів, а не проти будь-кого з цивільного населення. Члени ОУН та УПА взагалі заперечували участь у Голокості та стверджували, що вбивство польського цивільного населення було розплатою за польські звірства.

Їхні діти в цілому дотримувалися тих самих позицій. Їм було важче в кількох аспектах. Їх ростили в західних суспільствах, і на них впливало відродження інтересу до Голокосту наприкінці 1970-х років. Вони розуміли, що Голокост став об'єктом інтенсивної моральної рефлексії в суспільствах, у яких вони жили. Їх боляче зачепило те, що українців зобразили співучасниками та прихильниками винищення євреїв у епохальному телевізійному мінісеріалі «Голокост» (1978). Вони відчували, що репутацію їхніх батьків було заплямовано. Їхні батьки принесли такі жертви заради України та пройшли стільки труднощів, щоб реалізувати себе в Америці: для них вони були героями, а не злочинцями, як їх хтось назвав. Ба більше, мірою того, як єврейська спільнота в тих західних краї-

European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America", *Austrian History Yearbook* 37 (2006): 17–31.

нах, де активізувався інтерес до Голокосту, лобіювала рішення про притягнення до правосуддя нацистських воєнних злочинців, частина українців старшого віку опинилася під підозрою та зіткнулася з перспективою депортації. Найвідомішим випадком стала історія автомеханіка із Клівленда Івана (Джона) Дем'янюка. Арешти підозрюваних у воєнних злочинах вплинули й на інші східноєвропейські іммігрантські спільноти, але не всі відреагували так само. Скажімо, меноніти з України та Росії, яких затримували за обвинуваченнями у вчиненні воєнних злочинів, не отримували публічної підтримки від своєї громади. Натомість в українській громаді лідери, преса та організації надавали підтримку тим, проти кого висувалися обвинувачення. Пошук воєнних злочинців серед українців покоління їхніх батьків видавався їм полюванням на відьом, спричиненим антиукраїнськими упередженнями та радянськими інтригами. Питання воєнних злочинів відчутно вплинуло на зростання взаємної озлобленості між українською та єврейською діаспорами, а також на підтримку наративу жертовності в українській закордонній спільноті.

За останні роки в українській діаспорі можна було простежити три тенденції. (1) Представники мейнстриму, які контролюють друковані медіа та керують великими українськими організаціями, заперечують масову участь українців у Голокості. Вони стверджують, що подібні закиди, як і звинувачення українців у антисемітизмі, є лише проявами єврейської українофобії. Вони вважають, що українську участь у Голокості не порівняти з єврейською причетністю до сталінських злочинів проти українства. ОУН залишається значною політичною та культурною силою в діаспорі, а УПА пам'ятають лише за її боротьбу проти двох тоталітарних режимів за незалежну Україну. (2) Існують крайні екстремісти, активні переважно в інтернеті, які заперечують або применшують Голокост і підтримують чимало інших типово антисемітських ідей (скажімо, про те, що євреї контролюють пресу, політику та економіку). (3) Існує невелика ліберальна меншість, сформована інтелектуалами та професіоналами середнього віку, народженими на Заході, а також молодших людей, які народилися в Україні та здобували післядипломну освіту на Заході. Діаспорні медіа здебільшого не дають їм слова.

Ставлення українських євреїв до подій

Останній радянський перепис населення, проведений 1989 року, нарахував 487 000 євреїв в Україні[86]. Єдиний перепис за часів незалежності, проведений 2001 року, зафіксував лише 103 600 євреїв – менш ніж чверть від показника 1989-го[87]. Чисельність євреїв в Україні постійно зменшувалася з часів Другої світової війни внаслідок низької народжуваності, мішаних шлюбів та еміграції, зокрема після 1971 року. Стрімке зменшення кількості євреїв після падіння комунізму було наслідком збільшення можливостей для еміграції, а також скасування графи «національність» у паспорті: національність тепер була справою радше суб'єктивного вибору, а не юридичного успадкування.

Єврейська громада в Україні аж ніяк не є об'єднаною та монолітною. Було чимало гострих суперечок щодо лідерства, особливо між головним рабином Яковом Дов Блайхом і бізнесменом Вадимом Рабіновичем, а також між головою Єврейської ради України Іллею Левітасом та його суперником Йосифом Зісельсом[88]. Більшість євреїв, як і більшість мешканців України, послуговуються російською в своїй щоденній діяльності[89], а деякі євреї стверджують, що члени

[86] Henry Abramson, "Shouldering the Burdens of History: The Ukrainian-Jewish Encounter since Independence", in *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives*, ed. Wsevolod W. Isajiw (Toronto: Canadian Scholars' Press, 2003), 204.

[87] Державний комітет статистики України, "Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Національний склад населення": https://bit.ly/2STEjVI.

[88] Abramson, "Shouldering the Burdens", 208–209; Aleksandr Burakovskiy, "Key Characteristics and Transformation of Jewish-Ukrainian Relations during the Period of Ukraine's Independence, 1991–2008", *Nationalism and Ethnic Politics* 15.1 (January 2009): 109–132.

[89] Під час всеукраїнського дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, соціологічною групою «Рейтинг», Центром "Socis" та Центром Разумкова у березні 2017 р., 50,5% опитаних заявили, що у побуті розмовляють переважно українською мовою, 24% – і українською, і російською, ще 24% – здебільшого російською [див.: Ігор Гринів та Мирослав Чех, "Національне питання: Україна як Європа", *Дзеркало тижня*, № 23 (17 червня 2017): https://bit.ly/2NKYIrh]. – *Прим. ред.*

єврейської меншини в Україні є російськомовною меншиною. І все ж існують групи україномовних і виразно україномфільських євреїв.

Звісно, серед українських євреїв існують різні погляди на проблему Голокосту в Україні. За моїми враженнями, більшість воліє вшановувати пам'ять жертв Голокосту, не порушуючи питання українського колаборціонізму. Чимало з них відчували дискомфорт протягом останніх років через зростання кількості антисемітських публікацій та акцій, а також через рішучу кампанію президента Ющенка з реабілітації ОУН та УПА без урахування їхньої ролі в Голокості. Рівень, до якого вони можуть виражати своє відчуття дискомфорту, залежить від того, де вони проживають: у Києві, на більш націоналістично орієнтованому заході або ж у більш пострадянських регіонах сходу та півдня.

Хоча лідери єврейської спільноти в Україні співпрацювали зі Світовою єврейською реституційною організацією, щоб досягти згоди з українським урядом стосовно реституції колишньої власності єврейської громади, досі це не дало жодних результатів[90]. В Україні вирішення питання реституції ускладнюється тим, що величезний обсяг власності різного типу було націоналізовано за часів комунізму.

Заперечення Голокосту та антисемітизм

Почасти заперечення Голокосту та антисемітизм в Україні є спадком комуністичного режиму, під час якого не могло (або майже не могло) бути дискусій про особливу єврейську трагедію за часів нацистської окупації, тоді як держава підтримувала антисемітський дискурс, злегка завуальований під «антисіонізм». І справді, сучасний організований антисемітизм в Україні має зв'язки з мусульманськими державами, вороже налаштованими щодо Ізраїлю. Проте заперечення Голокосту та антисемітизму, крім того, сягає корінням західноукраїнського антикомуністичного націоналізму,

[90] Иосиф Зисельс, "К вопросу о еврейской собственности в Украине (попытка представления темы)", в *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини: Матеріали IX міжнар. наук. конф, 28–30 серпня 2001 р.*: https://bit.ly/2IabYGB; "Визит делегации Всемирной еврейской реституционной организации в Киев", *Евреи Евразии*, 16 марта 2007: https://bit.ly/2S10G7p.

пронизаного тим, що Майкл Шафір назвав «відхильним запереченням» (*deflective negationism*). Ідеться про те, що згадані націоналісти не заперечують Голокосту як такого, а лише не приймають твердження про участь своєї нації в його реалізації[91]. Ба більше, західноукраїнському відгалуженню націоналізму від початку був притаманний антисемітизм, особливо звинувачення євреїв у злочинах комуністичного режиму.

Відродження стереотипів «жидокомунізму» знайшло підтримку серед сучасної української наукової спільноти[92], а також в українській владі. У липні 2008 року Служба безпеки України опублікувала в інтернеті перелік дев'ятнадцяти злочинців, винних у Голодоморі 1932–1933 років. Вісім із них були відомі своїм єврейським походженням. Це був довільний і водночас навмисний вибір. Головні рішення щодо Голодомору приймало троє осіб: Сталін, Лазар Каганович і В'ячеслав Молотов. Їхні накази імплементувала ціла низка осіб в адміністративному та партійному апаратах. Сюди належали посадові особи в репресивних органах, але також і чиновники зі сфери економічного планування та інших галузей радянської системи. Вони включали посадовців, наближених до верхівки радянської влади, як-от Анастаса Мікояна, а також посадовців на республіканському, обласному та районному рівнях та багатьох місцевих виконавців на сільському рівні. Класифікувати всіх причетних до скоєння злочину за національністю було б неможливо. Тож список Служби безпеки, в якому 40% становили євреї, не був репрезентативним[93]. Ба більше, згідно з усталеною практикою східноєвропей-

[91] Michael Shafir, *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe* (Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, 2002), 10.

[92] Сергій Білокінь, "До питання про державу в державі", *Березіль*, ч. 2 (2004): 138–151.

[93] Варто враховувати, що СБУ формувала список на підставі документів зі власного відомчого архіву (колишнього архіву КДБ республіки), які, зрозуміло, підтверджували відповідальність саме працівників радянських репресивних органів. У зв'язку із цим 17 із 19 прізвищ у списку належали чільним функціонерам ОДПУ СРСР та ДПУ Української СРР, зокрема керівним працівникам цен-

ського націоналістичного та антисемітського дискурсів, поряд зі слов'янськими іменами обвинувачених, які вони використовували як партійні службовці, у дужках було подано єврейські імена, які вони отримали при народженні[94].

Найбільша організація, що пропагує антисемітизм, дивним чином є також найбільшим приватним вищим навчальним закладом Україні, – це Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП). Певний час вона мала чудові зв'язки з чільними постатями в українській владі, але мірою того, як МАУП здобувала лиху славу, ці особи відмовлялися її підтримувати. Винятком став Левко Лук'яненко, колишній дисидент за радянського режиму, посол України в Канаді (1992–1993) та депутат українського парламенту аж до свого виходу на пенсію 2007 року. Лук'яненко усно й письмово висловив чимало антисемітських тверджень, зокрема, покладаючи на євреїв відповідальність за Голодомор. Попри його обурливі антиєврейські вислови, президент Ющенко 2005 року присвоїв йому звання Героя України[95].

Опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 2006 року, досліджувало рівень ксенофобії серед населення України. Воно підтвердило, що ксенофобія зростає у кризові періоди, як-от під час Помаранчевої революції 2004 року, а потім виявляє тенденцію до зниження до певного рівня. Немає нічого несподіваного в тому, що, за результатами опитування, старші особи, селяни, а також менш освічені люди схильні проявляти вищий за представників інших категорій населення рівень ксенофобії. Опитування встановило індекс соціальної дистанції від 1,91 до 2,36 до східних слов'ян (українців, росіян та білорусів), євреї ж ішли одра-

---

трального апарату та обласних відділів, чиї підписи на документах потенційно можна було використати як доказ у суді. – *Прим. ред.*

[94] "Список партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УСРР, а також документів, що стали організаційно-правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору-Геноциду та репресій", *Служба безпеки України*, 18 липня 2008: https://bit.ly/2UU9RZ5.

[95] Per Anders Rudling, "Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence, and Ideology", *Canadian Slavonic Papers*, 48.1–2 (March–June 2006): 81–118.

зу після них, – 3,25. Американці мали індекс 4,32; поляки – 4,61; «негри» (так в результатах опитування) – 5,58; і «цигани» (так там само) – 5,85[96]. Найсильніший рівень антисемітизму спостерігався в західній частині країни. Скажімо, 40% західноукраїнських респондентів соціологічного дослідження, проведеного у 2002–2003 роках, вірили, що Бог покарав євреїв за розпинання Христа (порівняно з 20% у Східній Україні)[97]. Українська греко-католицька церква, найбільша релігійна організація в Західній Україні, не виявляє відкритого антисемітизму на публічному рівні, але є тісно пов'язаною з українським націоналізмом[98] і постійно бере участь у вшануванні пам'яті УПА. Вочевидь, у всіх церковних групах є антисемітська облямівка, яка голосно заявляє про себе в дискусійних групах в інтернеті[99]. Крім того, часом релігія може поєднуватися з екстре-

---

[96] Володимир Паніотто, "Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2006 рр." (табл. 2), прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології, 9 листопада 2006: https://bit.ly/2DAKa8T.

[97] Natalia Zajcewa, "Stosunki narodowościowe na Ukrainie: ujęcie regionalne", w *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie: Raport z badań*, ed. Ireneusz Krzemiński (Warszawa: Scholar, 2004), 241. [Видається, що ці дані відобразили більший масштаб поширення саме *релігійного* антисемітизму в тих областях, де релігійність населення загалом є вищою. Вони могли й не корелювати з регіональною картиною поширення інших, «світських» форм антисемітизму. – *Прим. ред.*].

[98] Певний зв'язок із націоналізмом характерний для багатьох релігійних організацій, які базуються на національно-територіальному принципі. Із цієї точки зору Українська греко-католицька церква істотно не відрізняється від великої кількості церков як східного, так і західного обряду в Центральній та Східній Європі. Водночас саме УГКЦ належить неоціненна роль у просуванні ідей примирення та міжнаціонального діалогу, зокрема між українцями та євреями, у незалежній Україні. – *Прим. ред.*

[99] «Бо євреї – це суцільне прокляття, народ, який відрікся Бога і який був усиновлений Сатаною. Діти диявола, гадюче поріддя... Треба молитися, щоби війни проти Ізраїля не припинялися, адже основна мета становлення незалежності Ізраїлю – відбудова III Храму Соломона, у якому засяде антихрист і проголосить себе богом» (*Офіційний форум Української греко-католицької церкви*, 19 січня 2009: https://bit.ly/2E6BgBm). [Анонімний автор цього допису підкріпив його посиланням на російський православно-націоналістичний сайт «Русское небо». – *Прим. ред.*].

мальними проявами ксенофобії та антисемітизму, як-от у ситуації зі священиком, який навчав дитину, що «москалі і жиди розіп'яли Христа»[100].

Підтримка президентом Ющенком «відхильного заперечення» та антисемітські відтінки діяльності СБУ створили перешкоди на шляху України до Європи. І навпаки, – низька ймовірність приєднання до Європейського Союзу призвела до зростання нативізму в Україні. Україні й досі належить подолати довгий шлях перед тим, як вона досягне такої перспективи осмислення Голокосту, яка була б суголосною перспективі інших частин Європи.

[100] Sophia Senyk, "More Notes about a Very Sick Church" (рукопис, вересень 2000), 7.

14. Про книгу Омера Бартова «Стерті»

Виступ на «круглому столі» з нагоди виходу книги О. Бартова, організованому часописом *Nationalities Papers*. Надруковано в тексті "Book Symposium: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* by Omer Bartov", *Nationalities Papers* 38.2 (2010): 292–295.

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

У вступі Омер Бартов ставить питання: «Як повернути і злочинцям, і жертвам їхню людську сутність, і водночас не відкинути чи затерти жорстокість вчинку?» (28)[1]. А у своїх прикінцевих міркуваннях він пише, у тому ж руслі, що ми маємо розібратися з минулим, щоб відновити як його «істинну трагедію», так і його «усю славу» (220). У дусі цих цитат я почну з того, що, на мій погляд, є найважливішим у книзі Бартова, а потім запропоную дві групи змішаних почуттів.

У цій книзі найважливішим є те, що Бартов дуже добре на локально-регіональному рівні документує міру уславлення Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), як і міру, до якої забуті їхні злочини й жертви. За останні кілька років ми наблизилися до нової стадії, на якій те саме парне поєднання героїчної меморіалізації та амнезії, коли йдеться про злочини, просувається президентом України Віктором Ющенком, а також створеним ним Українським інститутом національної пам'яті, та Службою безпеки України. Те, що спершу, коли Бартов провадив своє дослідження, було регіональною проблемою, тепер стало проблемою національною. Нині, певна річ, за уславленням націоналістів і применшенням їхніх злочинів діє іще потужніший

[1] Тут і далі цитати й посилання на сторінки подано відповідно до перекладу Сергія Коломійця: Омер Бартов, *Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010). – *Прим. пер.*

апарат для формування громадської думки, ніж той, що його Бартов описує у «Стертих»[2].

Прибічники ОУН і УПА схильні презентувати їх як опонентів двох тоталітаризмів – німецького й радянського. Проте, з 1941 до 1944 року чимало зусиль цих організацій було фактично присвячено проектові очищення України від людей, що не були етнічними українцями. І під час цього процесу вони вбили надзвичайно багато людей. Вони точно вбили десятки тисяч поляків; вбили багатьох євреїв; вони вбивали росіян, а також місцевих німців і чехів. Окрім того, вони вбивали тих, хто викладав польську або російську мови, священиків «неправильної» церковної орієнтації та політичних опонентів різного ґатунку. Вони брали участь у масштабному «трансформативному проекті», а разом із ним з'явилася потреба підкорити власній волі населення свого краю для забезпечення його підтримки.

Як і у випадку будь-якого повстання, ці наміри обернулися величезним насильством. Одного разу я прочитав, як під час В'єтнамської війни [1965–1975 років. – *Прим. пер.*] американці зробили щеплення дітлахам одного із сіл; наступного дня бійці В'єтконґу прийшли в село і повідрубували дітям руки. Я не можу поручитися за достеменність цього конкретного випадку, але так діють повстанські рухи, і наш український повстанський рух також діяв так само. ОУН та УПА вбивали своїх опонентів; вони вбивали комуністів і тих, хто змирився з їхньою владою – таких було приблизно 30 тисяч осіб, половина з яких були селянами, головами колгоспів, членами їхніх родин тощо. Тож є багато злочинів, про які не згадують.

У «Стертих» Омер Бартов пропонує поміркувати над тим, що «першоджерела колективної жорстокості однозначно лежать у пригнобленні пам'яті та невірному тлумаченні минулого» (213). Пригноблена пам'ять, звісно, є не просто небезпечним першоджерелом насильства – вона є його подовженням.

[2] Ющенко поклав початок новій політиці в історичній царині у червні 2007 р., видавши указ про відзначення столітньої річниці з дня народження головного командира УПА Романа Шухевича. На випущеній із цієї нагоди поштовій марці містилося зображення прапора й символіки ОУН. За кілька місяців по тому Шухевичу було посмертно присвоєно звання Героя України.

На мою думку, існує дві причини того, чому ця пам'ять є подовженням насильства. Перша причина пов'язана з визнанням. Скоєні злочини не можна скасувати. Єдине, що можна зробити шляхом відшкодування – визнати жертви, попросити вибачення у жертв та їхніх спільнот і зробити крок до примирення. Це все, що можливо зробити. Та коли не здійснюють навіть цього безнадійно непомірного вчинку, тоді наслідком такого нехтування є подовження злочину.

Друга причина того, що пригнічення пам'яті є подовженням насильства, полягає в тому, що воно уможливлює підживлення ідеології насильства. Дехто твердить, що теперішні шанувальники спадщини УПА не відроджують антисемітизму або жорсткої ксенофобії, а всього лише шукають собі героїв, як і в будь-якій країні. Проте неможливо просто винести за дужки питання про кримінальну відповідальність, адже рано чи пізно ви доходите того самого аргументу і того самого виправдання, яким послуговувалися націоналісти, скоюючи свої злочини. Це якраз і відбувається останнім часом в Україні. Так, наприклад, головним речником Служби безпеки України є 30-літній історик і націоналіст Володимир В'ятрович, котрий був енергійним апологетом історичної репутації ОУН і УПА. У березні 2008-го в інтерв'ю пресі він захищав реабілітацію керівника УПА Романа Шухевича. На запитання, чи певен він, що Шухевич не вбивав польське й білоруське цивільне населення, В'ятрович відповів, що в умовах партизанської війни важко відрізнити мирне цивільне населення від комбатантів. Вдень вони можуть працювати як пересічні селяни, а вночі взяти до рук зброю й напасти на село. «З автоматом – він вояк, із сапкою – мирне населення. Коли його в сутичці вбивають, то він мирне чи немирне населення?»[3]. Така відповідь означала виправдання масових убивств, вчинених загонами під командуванням Шухевича як у Білорусі, так і на Волині. Ясна річ, таку логіку можна розширити, віднісши до «ворожих елементів» жінок і дітей, які потенційно підтримують потенційно не дуже мирне населення, яке націоналісти збиралися вбити.

[3] Маша Міщенко, "Працівник СБУ: ми їздили в Ізраїль побачити досьє проти Шухевича – а його просто не існує", *УНІАН*, 25 березня 2008: https://bit.ly/2TlAVjA.

Омерова книжка дає хід дуже потужній справі проти того, що наразі відбувається в Україні на національному рівні, показуючи, як історична пам'ять грубо стирається на рівні буденному.

Як я вже зазначав, я маю дві групи змішаних почуттів, які я називатиму «ситуативно змішаними почуттями». Перша пов'язана з документальним засвідченням убивств євреїв, скоєних ОУН і УПА. Мене не влаштовує, що в тексті Омера це задокументовано нечітко. Деякі з моїх друзів – а це дослідники, чиї думки про ОУН і УПА подібні до Омерових і моїх, – кажуть: «йой, Бартов використовує Вікіпедію і не цитує те або інше, і йому варто було би піти до архівів» і т. п. Я розумію, що книжка Бартова – це розлоге есе у формі подорожніх нотаток, я приймаю й заохочую таку її форму. Та все ж, я неодноразово помічав, що коли висувають звинувачення, недостатньо ретельно сформульовані й недостатньо підтверджені, поборники націоналістичної спадщини в Україні та в українській діаспорі налягають на недоліки, щоб виграти у пропаганді. Вони кажуть: «що ж, погляньте – вони звинувачують нас, а в них самих немає доказів».

З іншого боку – ось чому я називаю свої змішані почуття «ситуативними» – я сам опиняюся у становищі Омера, коли працюю над статтею із заголовком «Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні». Мені доручено було почати її з опису Голокосту в Україні і з прикладів локальної співучасті в ньому. Тепер же я думаю, що маю досить добре уявлення про те, що сталося. Але я не можу повністю документально підкріпити його або вдовольнитися цим уявленням, адже дещо з подій, що, як мені зрозуміло, мали місце, походять радше з непрямих доказів чи з аргументів за аналогією з тим, що відбулося деінде. Отож я не в змозі довести все те, про що мушу сказати. І вважаю, що це не тільки прикро, а й симптоматично для пригнобленої пам'яті, що Бартов не спроможний покликатися на монографії для окремих випадків убивств, позаяк таких монографій іще не існує. Справді, існують деякі наукові розвідки, як-от чудовий огляд Голокосту в Галичині, зроблений Дітером Полем. А втім, праця Поля ґрунтується здебільшого на німецьких документах, а ми досі потребуємо досліджень, що були б засновані на більшому розмаїтті джерел, зокрема на свідченнях вцілілих

і фотодоказах, і включали б порівняльний аналіз і контекстуальні чинники. Тож ситуацію, що створила недостатньо удокументований наратив Омера про співучасть українських націоналістів у Голокості, неважко зрозуміти.

Друга група змішаних почуттів є складнішою. Важко, украй важко зрозуміти точку зору «Іншого» й співпереживати «Іншому». Самою темою Омерової книжки є, зрештою, жалюгідна нездатність сучасної української Галичини стати на позицію вбитих євреїв, відчути жах і провину або навіть втрату від того, що євреїв масово вбивали. Але, крім того, видається, що його книжка не вповні співпереживає ситуації тих, хто не спроможний оплакати або не здатен пам'ятати.

Є кілька фрагментів, які, на мій погляд, виявляють психологічний опір щодо «Іншого», з яким сам Омер бореться у книзі. Стисло характеризуючи свою тему, він пише, що його покоління в Ізраїлі асоціювало польську мову з «сильними язичниками, що п'ють горілку, руки яких замарані кров'ю євреїв» (26). Розділ про рідне містечко своєї матері він завершує зображенням того, як по обіді він виїздив із нього: «...прояснилось небо і сонце осяяло м'яким післяобіднім світлом головний майдан і все іще красиву, хоч і занедбану, міську адміністрацію». Він описує міський краєвид, ніби побачив його з того місця, де колись стояла синагога, а також похоронну процесію, що прямувала в бік ринку. «На кузові вантажівки везли труну. Попереду процесії йшло два чоловіки із прапорами: синьо-жовтим національним прапором України та червоно-чорним стягом УПА. Український Бучач показав усього себе» (161). Це звужує розповідь про український Бучач до різанини, влаштованої націоналістами. Але розповідь є набагато складнішою і набагато болючішою, щоби слухати її, отож кінцевий підсумок цього літературного прийому полягає в тому, щоб відповісти на глухоту «Іншого» власною глухотою. Є й інший фрагмент, про Гусятин, де Бартов вдається до протиставлення між «елегантною будівлею» старої синагоги і «бездарним», «пофарбованим у яскраві кольори» радянським пам'ятником із «примітивними постатями». Порівняння штовхає його до висновку, що, «незважаючи на всі гучні заяви, цивілізація, схоже, недалеко пройшла у своєму розвитку впродовж

цих трьох століть із моменту спорудження синагоги» (133). Українці чутливі до таких порівнянь. Минуло не так багато часу, відколи більшість із них прибули із сіл, тож вони легко ображаються, коли хтось має на увазі, що вони нібито менш цивілізовані за інших. І в усіх наведених прикладах Омер непомітно наголошує на перевазі групи, з якою ототожнює себе, щодо тієї групи, яка, на його думку, створює «Іншого», якого так важко збагнути.

Є ще й інші речі, які слід взяти до уваги, намагаючись зрозуміти психологію, що сформувалася в галицьких українців унаслідок пригноблення пам'яті про вбивства націоналістами євреїв під час війни і прийняття націоналістичних версій історії та пам'яті. Наприклад, окремі особи могли не бути втягнутими ні у що конкретно, але партизани-націоналісти приходили в їхній дім і просили нагодувати їх; їх годували, бо цьому не існувало хорошої альтернативи. За таку допомогу люди могли відбути в ГУЛАГу 12 років. Тож тут є складнощі, які потребують певного доповнення розповіді.

15. Як міркувати про складне: роздуми про книгу Деніела Мендельсона «Втрачені»[1]

Виступ на семінарі "World War II in Ukraine: Collective Memory in the Light of History", організованому Канадським інститутом українських студій та історичним факультетом Альбертського університету (Едмонтон, 29 листопада 2006).

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

У своїй рецензії на «Втрачених» у *The New York Review of Books* поет Чарльз Сімік обіцяв читачеві, що читання книги буде «якнайзахопливішим»[2]. Він мав на увазі, що вона читається як інтелектуальний детектив, який описує пошук Деніелом Мендельсоном правди про долю шести його родичів, вбитих під час Голокосту. Мало-помалу, коли ближче до кінця книжки з'являються найдраматичніші відкриття, Мендельсон наближається до розплутання «таємниці їхнього зникнення». Ця оповідь захопила й мене. Але не вона спонукала мене засісти за книжку й «проковтнути» її майже відразу. Ні, до цього спонукав паралельний наратив. Цей інший наратив вгадувався раніше, хоча формально проявився на с. 100:

> «"Німці були лихими", – звик казати мені дідусь, коли описував – від чийого імені, з яких джерел, з яких чуток, цього я не знаю і сказати не можу – те, що сталося з болехівськими євреями під час Другої світової війни. – "Поляки були гірші. Та найгіршими були українці". За місяць до своєї поїздки в Україну... я стояв в очікуванні візи у задушливому вестибюлі українського консульства на

[1] Daniel Mendelsohn, *The Lost: A Search for Six of Six Million* (New York: HarperCollins, 2006). Усі посилання в тексті статті зроблено на це видання.

[2] Charles Simic, "Back to the Beginning", The *New York Review of Books* 53.15 (5 October 2006).

> Східній Сорок дев'ятій вулиці у Нью-Йорку і, стоячи в черзі, обводив поглядом людей, які перебували біля мене та жваво, часто з роздратуванням, розмовляли між собою українською; вони кричали на самотнього службовця по той бік куленепробивного скла, і рядок "найгіршими були українці" знов і знов проносився в моїй голові, набуваючи власного ритму».

Коли ми дочитуємо розповідь Мендельсона до цього місця, ми вже знаємо, що в його дослідженнях йому чимало допоміг молодий українець на ім'я Алекс Дунай, який надіслав йому понад сто фотокопій документів про історію його родини (с. 64). Ми також довідалися, що дідусь, який розповів Мендельсону, що українці були найгіршими, виїхав із Болехова до Америки в 1920 році і, як зазначалося, мало що знав про те, що сталося з нещасними членами сім'ї Мендельсона.

Невдовзі Мендельсон поїхав в Україну зі своїми братами та сестрами, зокрема із братом Метом – зробленими ним промовистими фотографіями рясніє вся книжка. По приїзді в Болехів Мендельсон почув, як Дунай розмовляє українською з місцевим мешканцем: «І поки він говорив українською, єдиним, що мені чулося, були слова "найгіршими були українці"» (с. 116). І все ж, коли Мендельсона запросили в дім Ніни, співрозмовниці Дуная, його здивували дідові слова. Дунай справив приємне враження на сім'ю Мендельсона, члени якої «були захоплені його теплотою і природною привітністю». У той час як Ніна частувала їх та пригощала «Радянським шампанським» і «Нескафе», її чоловік грав для них на піаніно різні мелодії, зокрема «Хаву Наґілу» та "Yesterday". Коли Ніна «в метушінні вибігала з кімнати, ми із братами та сестрами перекидалися поглядами, і було ясно, що всі ми думали про одне й те саме: *деякі українці не такі вже й погані*» (с. 118).

З цього моменту сюжет мене глибоко затягнув. Я хотів побачити, що наприкінці книжки Мендельсон дізнається про те, як українці поводилися під час Голокосту і як він засудить їх. Я почувався причетним до цієї справи і як історик, що працює над цією темою, і як українець. Як історик я знав, яких результатів слід очікувати від Мендельсонового дослідження поведінки українців. Як українець я сподівався, що, хай там як, він не засудить нас усіх одним гамузом.

Читаючи далі книжку, я помічав, що рівень зацікавленості Мендельсона цими проблемами збігався з моїм власним.

Мендельсон поринув в українську історію та історію Голокосту[3], і можна відчути, що він краще за інших авторів ознайомлений із нюансами ситуацій, які описує. Звісно, деякі аспекти повсякденного пострадянського життя спантеличують його – як-от особливий статус «Нескафе»[4] або існування «Радянського шампанського»[5]. Однак він швидко вчиться і не є надто упередженим. На початку книги він, схоже, заперечує український статус Львова: «Я досі не можу не думати про [це місто] як про Львув, а інколи навіть як про Лемберґ, але ніколи не думаю про нього як про Львів» (с. 114). Але із плином оповіді він позбувається упереджень щодо сучасного українського міста. Мендельсон перебуває в ньому разом із подругою, знавцем класичної філології Фромою Цейтлін, яка була його професором у Принстоні. Їхня розмова переходить на

> «дивовижне багатство довоєнної культури цього міста, в якому уживалися євреї, поляки, австрійці та українці; в якому українські священики регулярно обідали в ресторанах, відомих стравами з фаршированої риби, поруч із польськими чиновниками та єврейськими комерсантами. Тепер місто цілком *однорідне*, сказала Фрома дещо сумовито, ба навіть із відтінком докору, позираючи на стрункіх і доволі вродливих українських білявок, які йшли буль-

[3] Він згадує (с. 111) про книгу Карела Беркгофа *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (укр. пер.: *Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: *Критика*, 2011).

[4] У Ніни: «Потім вона зробила кожному з нас по філіжанці "Нескафе", що однозначно вважалося справжнім частуванням. "Це велика честь", – сказав нам Алекс, кинувши в наш бік попереджувальний погляд. Мет, що сидів біля мене, пробубонів, що не любить "Нескафе". Ми з Ендрю стисли зуби й одночасно сказали йому: "Пий кляту каву, Мете"» (с. 118).

[5] Вцілілий у Голокості з Болехова, в якого Мендельсон брав інтерв'ю, майже рік під час війни працював на заводі з виробництва «Радянського шампанського» в Ташкенті. «Завод із виробництва "Радянського шампанського" в Ташкенті? – сміючись, вигукнули ми одночасно з Метом. А чом би й ні? Ми пили "Радянське шампанське" у Нініній тісній вітальні... і взагалі не вірили в існування "Радянського шампанського"» (с. 425).

> варом, проминаючи будівлі у стилі боз-ар та сецесіон, збудовані австрійцями сто років тому. Я глянув на неї і розбишакувато промовив, що знаю: це нагадує країну, в якій живуть лише євреї. Вона кинула погляд на мене, і я зробив іще один ковток українського пива під назвою "Львівське"» (с. 340).

Трохи згодом Мендельсон зайшов у давнє місце зустрічі математиків знаменитої Львівської школи – «Шотландську кав'ярню». Він ділиться роздумами: «Ну що ж, я був у "Шотландській кав'ярні" у Львові. Можна було би сказати, що воно таке саме, але інше; це теж один зі способів описати теперішній Львів, про який – з його реконструкцією, новобудовами і зростанням туризму – можна сказати, що він водночас і старий, і новий, що він *постає зі власного попелу*, принаймні в певному сенсі, принаймні тоді, коли ще лишається попіл, з якого можна постати знов» (с. 460).

Маючи докторат із класичної філології, Мендельсон переплітає свою розповідь з роздумами про Книгу Буття. Це сповільнює темп його оповіді, що може додати читачеві нетерплячості, але повільніший перебіг заохочує до вдумливого читання. Уривки із Книги Буття обережно підібрано відповідно до тематики кожного розділу книжки. Коли Мендельсон починає дискутувати про єврейсько-українські стосунки, він паралельно міркує про історію Каїна та Авеля. Він також згадує про конфлікти із власними братами. Адже він вбачає братів в українцях і євреях: «кревні брати..., які виросли поруч і надто добре знають одне одного, одні мусять працювати на землі, інші же, здавалося б, навпаки, щасливчики, обрані долею, які мають змогу бродити туди-сюди зі своїм (здавалося б) постійно зростаючим багатством» (с. 109). Його вражає трагічне переплетіння взаємин між ними:

> «євреї, бездержавні, політично вразливі, залежні від польських аристократів, які володіли цими містами і на яких багато євреїв змушені були працювати управлінцями та лихварями задля їхньої безпеки, і українці, які в більшості були землеробами й посідали найнижчий рівень економічної піраміди – народ, чия історія багато в чому іронічно була неначе дзеркальним відображенням чи, либонь, негативним образом історії євреїв: народ без національної держави, вразливий, пригноблений жорстокими панами того чи

іншого ґатунку – польськими графами, радянськими комісарами. Саме через це на диво точне відображення в середині XX століття фактично розрослося з жахливою логікою грецької трагедії, з ідею про те, що те, що добре для однієї із цих двох груп, які століттями жили поруч в містечках, було погано для іншої. Коли в 1939-му, в рамках пакту Молотова–Ріббентропа, німці поступилися східною частиною Польщі (яку вони щойно захопили) на користь Радянського Союзу, місцеві євреї зраділи, знаючи, що їх звільнено від німців; проте українці, затято націоналістичний і гордий народ, страждали під радянською владою, що, як завжди, намагалася знищити українську незалежність – і самих українців... Тому чудодійний порятунок євреїв східної Польщі в 1939 році обернувся катастрофою для тамтешніх українців. І навпаки, коли Гітлер через два роки зрадив пакт Молотова–Ріббентропа і вдерся в ту частину східної Польщі, яку віддав Сталіну, це, ясна річ, стало катастрофою для євреїв і благословенням для українців, які зраділи приходу нацистів, адже звільнились від радянських гнобителів. Цікаво поміркувати про те, що дві групи людей, які довгий час проживали поруч, могли бути настільки різними, могли страждати й радіти таким різним, а насправді протилежним, поворотам долі» (с. 120).

Мендельсон стверджує, що близькість, інтимність стосунків двох груп може сприяти поясненню того великого насильства, яке вирвалося назовні під час війни. «Існує припущення, – пише Мендельсон, – скоріше загальне і, мабуть, оптимістичне, що вбивати близьких тобі людей набагато важче, ніж людей абсолютно сторонніх. Але я не настільки впевнений в цьому» (с. 130). У зв'язку із цим він міркує про Боснію. Крім того, він знає, що більшість убивств скоюють проти близьких, а не проти чужинців. Мендельсон знову і знову повертається до свого спостереження про те, що напередодні війни всі учасники конфліктів говорять про добрі взаємини (напр., с. 255–256, 500).

Усі українці, з якими зустрічався Мендельсон під час подорожі, виражали співчуття до страждань євреїв під час Голокосту і розповідали, що українці хотіли допомогти їм[6]. Однак ці твердження не

[6] Ізраїльський історик Шимон Редліх, який пережив Голокост, працював над проектом з усної історії, який був більш академічним за книжку Мендельсо-

переконали його. Ось опис його зустрічі з Петром, літнім українцем із Болехова:

> «Він теж одразу впізнав наше прізвище і теж став розповідати. Про те, що, наприклад, будь-кого, хто намагався допомогти євреям, розстрілювали; про це ми, звісно, знали – нам розказали Ніна й Марія, а Ніна, певно, нагадала про це Ользі, щойно ми заговорили з нею... Петро розказав нам, що коли він намагався набрати кількох євреїв для роботи на лісопилці, німці стали йому погрожувати. "Тобі справді потрібні євреї? – згадує він їхні слова. – Тобі справді потрібні неприємності?" І коли він сказав це, я вагався між тим, щоби повірити йому, між бажанням повірити у відкритість та товариськість, які всі зустрінуті нами в подорожі українці виявляли до нас, знаючи, що ми були євреями, знаючи, що ми шукали і що ми могли знайти в минулому – і намаганням бути безстороннім, намаганням пам'ятати, що ці двоє та й усі інші казали про те, як багато українців намагалися або, принаймні, хотіли допомогти євреям; навіть коли ми сиділи навпроти цих людей, як сиділи навпроти інших, які теж гостинно й навіть щедро нас прийняли в себе вдома, як ми сиділи навпроти Марії та Ніни, – нас не полишало відчуття, що всі вони розповідали нам історії з якимось попереднім задумом» (с. 128–129).

Пізніше один вцілілий єврей із Болехова сказав Мендельсону, щоб той «не вірив Петрові, який, можливо, переконував сам себе... в тому, що намагався допомогти євреям, але це було малоймовірно; і порадив нам не намагатися марно встановити меморіал загиблим на місці масового поховання, бо камінь понівечать, а будівельні матеріали розкрадуть. Також він спитав нас, чи помітили ми відсутність згадок про міських євреїв у маленькому музеї Болехова» (с. 145)[7].

на, але тематично пов'язаним із нею. Він брав інтерв'ю в поляків, українців і вцілілих євреїв із Бережан: «Майже всі українські оповідачі заявили, що українське населення ставилося до євреїв дружньо і співчутливо»; «Існує велике розходження між тим, що насправді відбувалося, і поширеною серед українців з Бережан і навколишніх сіл думкою стосовно ставлення українців до євреїв» [Шимон Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945*, 2-ге вид. (Київ: Дух і Літера, 2007), 202, 197].

[7] Про відсутність пам'яті про євреїв в теперішній Західній Україні див.: Омер Бартов, *Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини у сучасній Україні* (Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2010).

У книзі Мендельсона згадуються й інші випадки порятунку та спроби порятунку євреїв українцями. Ходила чутка, походження якої не було з'ясовано під час Мендельсонового дослідження, що українці, брати Бабії, створили партизанський загін, до якого приймали євреїв (с. 148). Одному з уцілілих болехівських євреїв, якого Мендельсон розшукав в Австралії, український селянин допоміг утекти перед початком ліквідацій (с. 175). Сусідка цього чоловіка врятувалася завдяки українці, яка переконала німців відпустити її (с. 207). Інша вціліла покликала Клару (яка тепер змінила ім'я на Анна) повернутися до Болехова, «щоби вшанувати пам'ять українського священика, який врятував їй життя, давши підроблені документи про хрещення» (с. 295)[8]. Вона та її сім'я пізніше жили у криївці, спеціально збудованій для них під сараєм чоловіком, який був «наполовину поляк, наполовину українець» (с. 366, 377). Українець, водій вантажівки, який працював на родину, чию історію вивчав Мендельсон, зробив схованку в баку для пального у своїй вантажівці; він використовував його для провезення євреїв у безпечне місце (с. 470). У Болехові літний чоловік розповів Мендельсону таку історію: «Українець на прізвище Медвідь переховував у себе єврейську родину. Їх викрили, нацисти прийшли і вбили не тільки його, Медведя, та всю його родину, повісивши усіх включно з малолітніми дітьми – вбили всіх в околиці, хто мав прізвище Медвідь» (с. 466).

Одначе були й ті, хто відмовлявся рятувати. Мендельсон наводить свідчення, написане у 1946 році вцілілою на ймення Матильда Ґелернтер. Під час неймовірно жорстокої другої «акції» знищення в Болехові, вона, її дворічна дитина та її батько «побігли до будинку українця, якого ми знали і який одного разу сказав, що впустить нас. Але він нас не впустив» (с. 227). Дослідження Мендельсона показало йому численні приклади як байдужості, так і співучасті українців під час убивств євреїв.

Деякі українці із цікавістю спостерігали за тією садистською забавою, з якою нацисти заганяли євреїв у клуб «Католицького дому». За словами одного з уцілілих, «навколо будинку зібрався великий натовп українців, вони висовували голови, щоб заглянути

[8] Пізніше його названо польським ксьондзом (с. 390).

всередину» (с. 207)[9]. Дехто пішов іще далі і допомагав німцям розпізнавати євреїв (с. 198). Інші використали нацистську окупацію для участі в жорстоких погромах та грабежах (с. 195–197, 209). Інформанти Мендельсона постійно згадують про українську поліцію, що допомагала німцям в зачистках гетто та стратах, часто називаючи її просто «українці» (див., напр., с. 227–228).

Найскладніше для мене було читати вже згадані свідчення Матильди Ґелернтер. Я наведу уривки, які, на мій погляд, приголомшують найдужче:

> «Німці та українці особливо полювали на дітей. Вони брали дітей за ноги й розбивали їхні голови об край тротуару, у цей же час сміялися й намагалися вбити їх одним ударом. Інші кидали дітей з висоти першого поверху, допоки від ударів об цегляну бруківку від них лишалося криваве місиво. Гестапівці вихвалялися тим, що вбили 600 дітей, а українець Матовецький (із Роздолів поблизу Жидачева) гордо казав, що сам убив 96 євреїв, здебільшого дітей...
>
> Жахливий епізод стався з пані Ґрінберґ. Українці й німці, які увірвалися в її будинок, побачили, що вона народжує. Плач і благання присутніх спостерігачів не допомогли, її забрали з будинку в нічній сорочці та потягли на площу перед ратушею. Там, коли в неї почалися перейми, її витягли на смітник у дворі ратуші, де стояв натовп українців, які жартували й спостерігали, як болісно вона народжує. Потім вона народила. Немовля негайно вирвали в неї з рук разом із пуповиною і кинули на землю – дитину розтоптав натовп, а вона стояла на ногах і кров лилася з неї разом із закривавленими частками плаценти, і так вона простояла кілька годин,

[9] У натовпі був хлопчик, в якого Мендельсон пізніше взяв інтерв'ю (с. 207, 471). Шимон Редліх розповів мені, що його нажахала ця допитливість свідків. «Вбивство мого батька, – сказав він, – було для них виставою: дехто навіть спостерігав у бінокль за масовою стратою в Бережанах». У своїй книзі він згадує про випадок Олександра Паньківа, дев'ятилітнього хлопчика, якого помилково прийняли за єврея і ледь не застрелили німці: «Кількома тижнями пізніше під час іншої акції Олександр з іншими хлопцями, поляками й українцями, побіг до пагорба Сторожиська дивитися на страти. Коли я запитав його, як він міг дивитися на це після того, як нещодавно сам мало не був застрелений, Паньків несподівано зауважив: "Це було цікаво"»; «Для нього, як і для інших поляків і українців у Бережанах, страти в Окопиську були спектаклем і видовищем» (Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах*, 185, 203).

> прихилившись до стіни ратуші, після чого разом з іншими людьми пішла на вокзал, де їх загнали у вагон потяга, який відправили у Белжець» (с. 227–228).

Як розцінити таку криваву оргію? І що можна подумати про істот, які поводяться так?

Мендельсон ухиляється від простого пояснення, але я ризикну навести кілька думок про це. У самому тексті вже є певне пояснення. Я не навів цитат, але Ґелернтер каже, що в час, коли гестапівці та українці відпочивали від своєї пекельної праці, вони пили знайдений у погребі вишневий бренді. З іншого дослідження про Голокост відомо, що алкоголь часто підживлював масштабні вбивства[10]. Далі, в наведених уривках є розрізнення, зроблене автором між «натовпом українців», які жартували, глузували й розтоптали немовля, та «спостерігачами», які плакали і благали поліцаїв відпустити пані Ґрінберґ. Через величезний жах описаного цей нюанс міг легко вислизнути з уваги читача: одні поводилися так, а інші – інакше.

На початку вересня 1942 року деякі люди мали свободу чинити з іншими так, як їм заманеться. І описане Ґелернтер є результатом їхнього вибору. Я вже казав про це в іншій публікації, але слід повторити: «За нормальних історичних обставин осіб з активними садистськими схильностями суспільство витіснило б як кримінальних елементів, а приховані схильності так би прихованими й залишилися... Але нацистська окупація українських територій перемістила криміналітет із задвірків суспільства до його центру, неймовірно підсиливши найгірші людські риси»[11].

---

[10] Я пригадую сумнозвісну різанину в Ломазах, описану Крістофером Браунінґом: «Хіві, як і Ґнаде й офіцер СС, зазвичай із пляшкою в руці, приходили вже дуже напідпитку. Поки обер-лейтенант Ґнаде стріляв із пістолета, стоячи на краю викопаної ями, постійно ризикуючи звалитися в могилу, офіцер СД [так в оригіналі] зліз в неї як хіві і стріляв уже там, бо був настільки п'яним, що не міг встояти на краю ями... Кількість стрільців неухильно зменшувалася, позаяк хіві один за одним провалювалися у п'яний ступор» [Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992), 83].

[11] Іван-Павло Химка, "Націоналізм без Бога", у цій книзі, 121 с.

Такі жахіття, як ті, про які згадує Ґелернтер, під час Другої світової війни були типовими; їх скоювали не тільки українці, а й представники інших народів. Такі жахіття скоювали не лише в Європі і не лише у 1940-х роках. Але ширший контекст не дає змоги закрити очі на історичну специфіку того, що під час Голокосту деякі українці вчинили в Болехові та по інших містечках Західної України.

Мендельсон також згадує про ці спірні питання. Для нього відправною точкою проблеми є протиставлення українців, яких він зустрічає під час подорожі, й тих, про кого він дізнається; суперечність у колективній пам'яті вцілілих, суперечність у їхніх оцінках поведінки групи «українці» та окремих українців, які не вписувалися у груповий портрет. Я вважаю, що те, що каже Мендельсон, є важливим.

По-перше, він зазвичай обережний у виявленні відмінностей і використовує слово «деякі», наприклад, у реченні: «українці... нарешті позбулися поляків та євреїв, котрі, як деякі з українців завжди відчували, гнобили їх» (с. 137). Він помічає, що більшість уцілілих, яких він інтерв'ював, взагалі були пристрасними у своїх оцінках. Вони мали дуже негативне ставлення до українців в цілому[12]: «Це небажання вірити в те, що в українцях було хоч щось добре, дуже вразило мене своєю ірраціональністю.., адже усіх вцілілих, із якими я розмовляв, врятували українці. Я не казав їм цього тоді, та

[12] Один вцілілий єврей, який повернувся до Бережан як турист у 1998 р., поділився враженнями з Редліхом. «"Що ж до моїх почуттів до українців, то я відчуваю себе страшенно далеким від них, тому навряд чи відчуваю щось. Я автоматично не довіряю і недолюблюю старших із них". Що ж до молодших, то Манек сухо прокоментував: "Я ніколи не обговорював з ними єврейських питань, крім одного разу, у Бережанах, коли 21-річна репортерка спитала мене, чому я тут. Я просто сказав їй: "Я хотів би ніколи сюди не повертатися". Потім я просто пішов, бо відчув, що обговорювати з ними Шоа (Катастрофу) було б безнадійно і принизливо по відношенню до тих людей, яких було знищено"». Інший вцілілий, якого переховували кілька польських родин, сказав Редліху: «Я ненавиджу всіх поляків». Редліх пояснює подібне ставлення так: «Кілька вцілілих бережанських євреїв і ті з них, хто до війни емігрував і чиї родини було вбито, назавжди залишилися травмованими Голокостом. Багато з них відчувають гнів не тільки до німецьких злочинців, але й до своїх сусідів, українців і поляків». Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах*, 234, 39, 205.

мені здається, що євреям більше за інших варто уникати спонтанних звинувачень на адресу цілих народів» (с. 456).

Мендельсон відчуває, що різниця в їхньому та його власному сприйнятті полягає в тому, що «вони [вцілілі], а не я, були свідками чистої, майже звіриної жорстокості, жахливої настільки, що, як уже згадувалося, були випадки, коли навіть нацисти мусили приборкувати українців. Вони бачили це – не я, і я ніколи не побачу нічого подібного. Тим не менш...» (с. 456). «Тим не менш». Мендельсон може сказати «тим не менш», тому що його погляд не було зранено тими картинами, які бачили вцілілі. Він пише:

> «Мені важко повірити, що звірства українців проти євреїв в 1942 році є більш природнім виявом українського характеру, ніж, скажімо, те, що звірства сербів проти боснійських мусульман в 1992 році були природнім виявом певних особливостей національного характеру сербів. Тож я, може й наївно, не хочу звинувачувати загалом "українців", хоча знаю, що багато українців вчиняли звірства» (с. 454).

Розмірковуючи про історію Содому і Гомори із Книги Буття і, особливо, про стурбованість Авраама тим, що Бог карає деяких невинних разом зі злочинцями, Мендельсон ставить питання: «Допоки є хоч один праведний житель у грішній країні, чи можна казати, що винен весь народ?» (с. 469).

Далі, ближче до кінця книжки, Мендельсон дедалі більше наполягає на індивідуальній, а не колективній відповідальності. Фрома Цейтлін допомагає йому побачити, «що Голокост настільки значний, виміри його настільки гігантські, настільки величезні, що його легко уявити як певний механізм. Дещо анонімне. Але все, що сталося, сталося тому, що хтось приймав рішення. Натиснути на гачок, повернути перемикач, закрити двері вагону для худоби, заховати, зрадити» (с. 479). Розповідь про Авраамове жертвоприношення, Авраамову готовність підкоритися волі Бога і вбити свого власного сина Ісаака спонукає Мендельсона задуматися над тим, що будь-які дії содомітів були «не настільки жахливими», як те, чого попросив в Авраама Бог. Ця історія із Книги Буття викликає останнє, підсумкове Мендельсонове осяяння:

> «Вона [ця історія] змальовує те, що я врешті почав бачити як надзвичайно точне зображення поведінки людей у немислимо екстремальних умовах. Можна сказати, що це розмите зображення, образ чогось, що лишається врешті абсолютно непізнаваним і повністю таємничим: що дехто просто обирає чинити зло, а дехто – чинити добро, навіть коли і ті, й ті знають, що їхній вибір вимагатиме жахливих жертв» (с. 493).

Я не впевнений, що колективну відповідальність як таку можна відкинути. Якщо допустити національну гордість, має бути і місце для національного сорому. У 1940-х роках існували українські організації й рухи, що несуть певну відповідальність за те, що сталось з євреями в усіх болеховах Галичини. Але Мендельсон повністю має рацію, коли відмовляється від думки про те, що винен весь народ, що насильство проти євреїв випливало із природної сутності українців. Крім того, він слушно, іноді з часткою пафосу, пише про радянські злочини проти українців, особливо про голод 1932–1933 років (с. 455–456, 460, 474–475, 486); важливо відкинути дихотомію, згідно з якою казати про злочини комуністів означає релятивізувати злочини нацистів – і навпаки. І все ж Мендельсон підходить небезпечно близько до прийняття інструменталізованої версії наративу про голод, який висувають галицька діаспора та націоналісти в Україні[13]. До того ж, я думаю, що він оптимістичний у своєму бажанні повірити в те, що антисемітизм більше не є силою в сучасній Україні (с. 455). Якби ж то так було[14].

[13] Див.: Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering*: Holodomor and Holocaust in Ukrainian Historical Culture (Lund: Lund University, 2006). У кількох статтях я проаналізував інструменталізацію голоду в діаспорі: "A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America," *Austrian History Yearbook* 37 (2006): 17–31; "Воєнні злочини: Біла пляма у колективній пам'яті північноамериканської української діаспори", у цій книзі, "Victim Cinema: *Between Hitler and Stalin: Ukraine in World War II – The Untold Story", in A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, eds. Georgiy Kasianov and Philipp Ther (Budapest; New York: Central European University Press, 2009), 211–224.

[14] Див.: Per Anders Rudling, "Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology", *Canadian Slavonic Papers* 48.1–2 (March–June 2006): 81–118.

Хоча я не можу дійти повної згоди з Мендельсоном щодо декількох питань, я багато чим завдячую його книзі. Вона допомагає мені зрозуміти, як жити зі складним національним минулим. Ключ полягає в тому, щоби проводити розрізнення і завжди мати на думці вживання слів «деякі» і «тим не менш».

16. Переораний терен

Уперше надруковано: "Introduction: A Reconfigured Terrain", in *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, eds. Michael David-Fox, Peter Holquist, and Alexander M. Martin (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 1–4.

Авторизований переклад В'ячеслава Циби.

Цю книгу[1] починає тонкий, прискіпливий до дражливих тем аналіз праці Яна Ґросса «Сусіди»[2] та спровокованої нею дискусії, зроблений Марсі Шор[3]. Саме з нього нам і варто розпочати, адже ця, за словами Владіміра Солонаря, «невелика книжечка» сповістила про початок нового етапу в історіографії, видатними зразками якого є зібрані у цьому томі статті. У новій історіографії відбулося кілька змін. Однією з найбільш разючих є те, що дослідження Голокосту й дослідження Східної Європи нарешті інтелектуально перетнулися. Надто довгий час знищенням східноєвропейських євреїв дослідники умовно нехтували або воно вивчалося лише фахівцями з історії Голокосту, яким бракувало глибокого занурення в місцеві мови, культурні традиції та історичні контексти цього регіону. Рауль Гільберґ у своїй авторитетній, незамінній та новаторській книзі «Знищення європейських євреїв» не послуговувався джерелами й дослідницькою літературою, написаними східноєвропейськими мовами, і показав погану обізнаність з історією Східної

[1] Йдеться про книжку *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, ed. Michael David-Fox, Peter Holquist, and Alexander M. Martin (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), вступом до якої є ця стаття І. Химки. – *Прим. ред.*

[2] Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001).

[3] Marci Shore, "Conversing with Ghosts: Jedwabne, Żydokomuna, and Totalitarianism", in *The Holocaust in the East*, 5–28.

Європи навіть попри те, що, як нагадав нам Тімоті Снайдер, понад 4 мільйони із 5,4 мільйонів убитих євреїв походили з порівняно невеликої території у Східній Європі, яку він охрестив «кривавими землями»[4]. У книзі Крістофера Браунінґа «Звичайні чоловіки», що стала іншою важливою віхою в історіографії Голокосту, простежується винищувальна діяльність одного з німецьких резервних поліцейських батальйонів, який розстрілював і конвоював до таборів смерті десятки тисяч євреїв[5]. Усі описані у книзі Браунінга операції відбувалися в Польщі, однак у «Звичайних чоловіках» він не використовував польськомовних джерел та літератури і, до того ж, не розглядав подій із внутрішньопольської перспективи. Я згадую про це не для того, щоб піддати критиці величезні досягнення названих авторів, а лише для прояснення історіографічного контексту, в якому з'явилися «Сусіди» Ґросса.

Цю книгу написала людина, яка до цього досліджувала історію Польщі XX століття, але не Голокосту. Ґросс, як і автори цього видання, був знавцем Східної Європи. Він знав мови, історію, суспільний контекст, політику цього регіону. Він прийшов до вивчення Голокосту зі східноєвропейських студій, а не до Східної Європи з досліджень Голокосту. «Сусіди» стали проривом, майже зміною парадигми. Стаття Шор висвітлює й контекстуалізує особисту еволюцію Ґросса у напрямку проблематики Голокосту. Важливо усвідомити, що подібна еволюція, що була почасти викликана працею Ґросса, а почасти стала реакцією на імпульси, під дію яких підпав він сам, справила вплив на цілу галузь, чи навіть на дві галузі – на дослідження Східної Європи і на дослідження Голокосту. І обидві зазнали змін.

Іншим наслідком виходу «Сусідів» (і ми це бачимо, зокрема, у розділі, написаному Солонарем) стало привернення уваги до участі місцевого населення в насильстві проти євреїв. Книга «Звичайні чоловіки» уперше відкрила для нас світ пересічного злочинця: не

[4] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961); Тімоті Снайдер, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним* (Київ: Грані-Т, 2011), 393.

[5] Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992).

світ Адольфа Айхмана чи Франца Штанґля, а непримітних «поліцаїв», які страчували людей і доправляли їх до місця страти лише тому, що це була їхня робота. Гросс зняв ще одну завісу з теми Голокосту, коли звернув увагу на залучення східних європейців до масових убивств та грабунків літа 1941 року, що відбулися відразу після німецького вторгнення до СРСР. Про такі випадки було відомо дуже давно зі свідчень та спогадів вцілілих євреїв, але вони не ставали об'єктом детального наукового дослідження. Проте після публікації «Сусідів» у 2001 році з'явилося чимало розвідок про подібні акти насильства, що брали за відправну точку події в Єдвабному, описані Ґроссом у його напрочуд невеликій книжці[6]. Те, що багато питань про тодішнє насильство лишаються без відповіді, помітно навіть із розбіжностей у поглядах Солонаря та Діани Думітру на склад людності, що брала участь у масових убивствах літа 1941-го[7]. Тим не менш, обидва дослідники доходять згоди в тому, що тодішні напади на євреїв у Бессарабії не було спричинено їхньою роботою в радянських органах влади. (Див. також міркування Шор про цей «тривожний мотив».)

Іншим трендом, започаткованим книгою «Сусіди», стало ширше використання і визнання свідчень вцілілих для вивчення історії Шоа. Як показує Шор, Ґросса (ще до появи в нього інтересу до Го-

[6] Див., напр.: Dieter Pohl, "Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda", in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 305–313; Christoph Mick, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians, and Jews in Lviv under Soviet and Jewish Occupation, 1939–1944", *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (2011): 336–363; Wendy Lower, "Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons", *Journal of Genocide Research* 13, no. 3 (2011): 217–246; Іван-Павло Химка, "Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба", у цій книзі; Kai Struve, "Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941", *Polin* 24 (2012): 257–74.

[7] Пор.: Vladimir Solonari, "Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941", in *The Holocaust in the East*, 51–82; Diana Dumitru, "An Analysis of Soviet Postwar Investigation and Trial Documents and Their Relevance for Holocaust Studies", ibid., 142–157.

локосту) завжди цікавили «джерела вкрай особистого характеру» і «досвід звичайних людей». Найважливішим джерелом для «Сусідів» слугувало свідчення одного вцілілого єврея, який залишив письмовий опис убивств у Єдвабному. Це свідчення було одним із тисяч, зібраних одразу після війни Центральною єврейською історичною комісією; зараз воно зберігається в архівах Єврейського історичного інституту у Варшаві[8]. Ці та подібні джерела були завжди доступні дослідникам Голокосту, хоча ті, на превеликий жаль, ними належною мірою не користувалися. Ґросс дав цим матеріалам нове життя – і тепер вони справляють вагомий вплив на історіографію Голокосту у Східній Європи[9]. Крім того, для написання «Сусідів» він залучив дражливі матеріали попереднього слідства й судових процесів, що не були доступні дослідникам до 1989 року. Але ці нові доступні архівні дані у праці самого Ґросса не відіграли тієї ролі, яку вони почали відігравати загалом у новій східноєвропейській історіографії Голокосту.

Важливість і складність роботи із джерелами, що стали доступними після падіння комунізму, ясно простежуються у статтях цієї збірки. Шор зачіпає ключову проблему, торкаючись використання Ґроссом матеріалів допитів, які проводила таємна поліція. Наскільки можна довіряти свідченням, даним під тиском? Щоб дізнатися про насильство проти євреїв у Бессарабії влітку 1941 року, Солонар послуговується даними радянських трибуналів для суду над воєнними злочинцями, а також документами Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників. Крім того, на початку своєї статті він пояснює, в чому полягають труднощі з використанням цих матеріалів як джерел і те, як він зі свого досвіду їх оцінює. До цього видання включено два важливі джерелознавчі дослідження: проведене Думітру перехресне порівняння матеріалів судів над воєнними злочинцями з іншими джерелами, що підтверджує їхнє

[8] Natalia Aleksiun, "The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–1947", *Polin* 20 (2008): 74–97.

[9] Див., напр.: Omer Bartov, "Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944", *East European Politics and Societies* 25, no. 3 (2011): 486–511.

значення для вивчення Голокосту на локальному рівні, та дослідження Марини Сорокіної[10] щодо витоків Надзвичайної державної комісії та політики, що стояла за її діяльністю.

Стаття Сорокіної, мабуть, є не так джерелознавчим дослідженням, як осмисленням радянської відповіді на німецьке вторгнення і Голокост. Стаття Думітру також документує аспекти радянської відповіді на вбивства єврейського населення. Ця відповідь і становить осердя пропонованої книги. Гарві Ашер[11] переходить від незацікавленості Сталіна в порятунку нещасних бранців Аушвіцу до викриття причин, що стояли за незначним, як видається, інтересом до долі євреїв із радянського боку в 1939–1945 роках. Хоча і стверджуючи, що свою роль відіграла наявність «внутрішнього антисемітизму», він також наголошує на впливі інших факторів. Карел Беркгоф[12] ретельно описує те, як тема Голокосту розкривалася в радянських ЗМІ, і доходить радше не висновку, а низки заплутаних моментів, які необхідно брати до уваги[8]. Найбільш хвилюючою є стаття Таріка Сиріла Амара[13]. Розглядаючи дискурс про Голокост у Західній Україні, зокрема у Львові, у період радянської влади, він виявляє «неповне мовчання», яке дозволяло визнання факту Голокосту, але не того, що він мав якесь непересічне значення: було самоочевидним, що євреїв винищували масово, – всі про це знали, але це не було суттєвим.

Зі спостережень Амара ми можемо зрозуміти, на який запеклий опір наразилися у посткомуністичній Європі праця Гросса та інші дослідження про локальну участь населення. Мешканці Єдвабного не потребували книжки Гросса для того, щоб дізнатися про варварські події кінця червня 1941 року. Вони й так усе знали, але ті події перебували на маргінесі їхньої свідомості, і, окрім нерішуче проведеного післявоєнного судового процесу, ніхто не піднімав шуму

[10] Marina Sorokina, "People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR", in *The Holocaust in the East,* 118–141.

[11] Harvey Asher, "The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz", ibid., 29–50.

[12] Karel C. Berkhoff, "'Total Annihilation of the Jewish Population': The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45", ibid., 83–117.

[13] Tarik Cyril Amar, "A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory", ibid., 158–184.

навколо кривавої події. На територіях, здобутих СРСР за пактом Молотова–Ріббентропа, старші люди були очевидцями Голокосту, а дехто навіть взяв участь в антиєврейському насильстві літа 1941 року. Але «неповне мовчання» у радянському і польському комуністичному дискурсі заспокоїло їх, бо хоча ті події і сталися, вони не мали великого значення і не вимагали пригадування. Точка зору про те, що вбивцями були лише «німецько-фашистські загарбники», і вбивали вони не так євреїв, як «мирних радянських громадян», була зручною і для режиму, і для населення[14]. Нова історіографія, що проливає світло на темне минуле, кинула цій байдужості болісний виклик, відкривши нову сторінку у вивченні Голокосту. Зібрані у цій книзі статті теж зіграли свою роль у перегляді звичних поглядів на його історію.

[14] Як корисний додаток до ретельного дослідження Беркгофа див.: Maxim D. Shrayer, "Jewish-Russian Poets Bearing Witness to the Shoah, 1941–1946: Textual Evidence and Preliminary Conclusions", in *Studies in Slavic Languages and Literatures (ICCEES CONGRESS Stockholm 2010 Papers and Contributions)*, ed. Stefano Garzonio (Bologna: PECOB, 2012), 59–119.

17. Музей-меморіал «Тюрма на Лонцького»: приклад посткомуністичного заперечення Голокосту

В основі статті лежить доповідь, представлена на семінарі "Russian and Ukrainian Nationalism: Entangled History" (Інститут Гаррімана Колумбійського університету, 22–23 квітня 2013). Надруковано: "The Lontsky Street Prison Memorial Museum An Example of Post-Communist Holocaust Negationism", in *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism: A Comnaz Analysis*, eds. Klas-Göran Karlsson, Johan Stenfeldt, and Ulf Zander (Lanham etc.: Lexington Books, 2015): 137–166.

Переклад українською Максима Казакова опубліковано у *Спільне: Журнал соціальної критики*, 1 травня 2018: https://bit.ly/2XAQgiK.

Колишня львівська в'язниця, яка працювала десятиріччями і де, серед інших, утримувалися й політичні в'язні, тепер є Національним музеєм-меморіалом жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»[1]. Цю будівлю було зведено як казарми для жандармерії в 1889–1890 роках, коли Львів (також відомий як *Lemberg* та *Lwów*) ще був столицею коронної землі Галичина у складі Габсбурзької монархії[2]. Після розпаду Австро-Угорщини, в 1918–1920 роках, коли Львів став частиною відновленої Польської держави, приміщення

[1] Як завжди, я дуже вдячний за допомогу в моїй роботі іншим науковцям, які займаються цією тематикою та ділилися зі мною своїми матеріалами. Особливо хочеться подякувати Перу Андерсу Рудлінґу. Також я в боргу перед Христею Хом'як і Евою Химкою, які читали чернетки статті та своїми проникливими коментарями допомогли її покращити. Крім цього, я висловлюю подяку Йохану Дітчу, який прокоментував мою доповідь на семінарі Інституту Гаррімана у квітня 2013 р.; інші учасники семінару також висловили цінні зауваження. Утім, за всі інтерпретації, запропоновані в цьому тексті, несу відповідальність лише я.

[2] Загальну інформацію з історії в'язниці та музею я запозичив зі стендів, які сфотографував під час візиту до музею 3 червня 2010 р., а також із веб-сайту цього закладу (http://lonckoho.lviv.ua/) станом на 1 квітня 2010 р.

перебудували під в'язницю. Протягом польського періоду (1918–1939) тут утримували деяких відомих політв'язнів, у тому числі членів праворадикальної Організації українських націоналістів (ОУН) та Комуністичної партії Західної України.

Історія в'язниці на вулиці Лонцького в роки Другої світової війни жорстока та заплутана; у цій статті я намагатимуся прояснити її, щоби продемонструвати, наскільки однобоку та політично заангажовану версію представляє сучасний музей. Якщо коротко, в'язниця, як і все місто Львів, опинилася під радянською владою у вересні 1939 року та перебувала під нею до червня 1941 року. Апогеєм жорстокого поводження із в'язнями на Лонцького та в інших тюрмах Львова, типового для сталінських місць позбавлення волі, став жахливий злочин червня 1941 року, наприкінці радянського контролю над цими в'язницями. В умовах наступу Вермахту підпорядковане НКВС тюремне начальство, не маючи змоги швидко евакуювати утримуваних осіб, знищило політв'язнів, щоб запобігти їхній гіпотетичній співпраці з ворогом. Стенди повідомляють відвідувачам музею, що протягом останніх днів червня 1941 року у Львові радянська влада позбавила життя 1681 особу в тюрмі на Лонцького, 971 – на вулиці Замарстинівській, 739 – у «Бригідках». Ці злочини, відомі як вбивства НКВС, нині перебувають сьогодні у фокусі музею-меморіалу.

Коли в липні 1944 року радянські війська зайняли Львів, тюрма на Лонцького знову стала місцем утримання та допитів політичних в'язнів. У цей час ОУН та її збройна сила, Українська повстанська армія (УПА), відчайдушно боролися проти відновлення в Західній Україні радянського режиму, а на їхнє придушення було кинуто величезні сили (Motyka 2006; Statiev 2010). Тепер тюрма на Лонцького стала важливим протиповстанським інструментом. Протягом 1944–1953 років тут утримували багатьох активістів ОУН і УПА, зокрема таких помітних діячів, як Михайло Сорока та Любомир Полюга. А в 1960–1980-х роках у її стінах побували відомі українські дисиденти, зокрема В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Богдан і Михайло Горині, Ігор та Ірина Калинці.

Найсуперечливішою частиною репрезентації музеєм-меморіалом історії є висвітлення періоду між двома радянськими ерами,

тобто часу німецької окупації – після першої радянської окупації 1939–1941 років і до повторного завоювання цих теренів СРСР у 1944 році. На початку трирічного періоду німецького контролю над в'язницею тут відбувся кривавий перехід від радянського до нацистського насильства. Музейна експозиція говорить про роки нацистської окупації мимохідь, і та дещиця, яку вона повідомляє, стосується поневірянь членів ОУН. З інформації, запропонованої відвідувачам, нічого не можна дізнатися про репресії проти євреїв, які відбувалися в тюрмі на Лонцького в роки війни, хоча веб-сайт музею все ж таки дещо про це говорить. Найважливішим є те, що музей прославляє ОУН, зовсім не згадуючи про афілійовану з ОУН міліцію, яка в липні 1941 року брала найактивнішу участь у катуваннях і вбивствах євреїв прямо на території тюрми на Лонцького, як і в інших в'язницях Львова. Отже, музей є місцем, де стерто пам'ять про євреїв та злочини українських націоналістів проти євреїв. Цим він вписується в ширший тренд у Західній Україні, де націоналісти мали значний вплив (Bartov 2007). Музей-меморіал на Лонцького є особливо потужним прикладом такої комбінації пам'яті та забуття, локацією, де місцеві й іноземні відвідувачі занурюються в історичний наратив, сплетений з фальші. Це місце є втіленням того, що Міхаель Шафір називає «відхильним запереченням» (*deflective negationism*), яке «переносить провину за скоєння злочинів на членів інших націй або мінімізує участь власної нації в їхньому скоєнні до рівня незначних "відхилень"» (Shafir 2002: 10).

Підтримка на регіональному рівні та патронаж українського уряду поряд зі взаємно зміцнювальним союзом музею та ОУН у північноамериканській діаспорі – усе це разом уможливило таку репрезентацію історії, що розходилася з фаховими висновками істориків. Діаспорні націоналісти використали свої зв'язки та впливи на місцеві українські наукові заклади, канадських політиків і ЗМІ, щоб ретранслювати меседж музею на Лонцького та надати «відхильному запереченню» Голокосту респектабельного вигляду.

Перш ніж описати та проаналізувати ідейне наповнення музею-меморіалу та місце останнього в ширших структурах, варто сказати декілька слів про те, як саме в'язниця перетворилася на музей. Пропозиція створити на базі в'язниці музей-меморіал з'явилася

2005 року, після Помаранчевої революції, що привела до влади в Україні Віктора Ющенка. Під час своєї президентської каденції (2005–2010) Ющенко просував історичну політику в націоналістичному дусі, що включала два основні елементи:

1) кампанія в Україні та світі за визнання голоду 1932–1933 років (Голодомору) геноцидом українського народу;

2) глорифікація українських націоналістів, а саме членів ОУН і УПА, як героїв України (Jilge 2007; Rohdewald 2008; Cantorovich 2012; Kasianov 2008; Касьянов 2010).

Обидва ці елементи були за своєю сутністю антикомуністичними й обидва містили ксенофобські нотки. Починаючи з весни 2006 року президент Ющенко здійснював свою історичну політику відверто та інтенсивно. Того року він заснував Український інститут національної пам'яті, а наступного – посмертно присвоїв звання Героя України діячеві ОУН, головнокомандувачу УПА Роману Шухевичу. Президентський указ про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій від 12 жовтня 2006 року, як оповідають стенди музею, став поштовхом до перетворення в'язниці на місце комеморації та суспільної просвіти. Ініціативу підтримали у Львівській міській раді, Львівській облраді та Службі безпеки України (СБУ). Ці органи разом із Центром досліджень визвольного руху (ЦДВР) – дослідницькою організацією націоналістичного спрямування – та «відомими громадськими діячами» створили відповідну робочу групу.

У 2006 році ЦДВР підготував фотовиставку, присвячену 65-й річниці масових розстрілів політв'язнів у Західній Україні влітку 1941 року. На чотирьох стендах було представлено фотографії та документи з цієї тематики. Протягом наступних років, за інформацією на стендах, Центр «провів ґрунтовне дослідження історії тюрми», збирав спогади і свідчення колишніх в'язнів, а також артефакти цього періоду.

2006 року в'язницю вперше відкрили для відвідування громадськістю. Там відслужили панахиду і встановили на зовнішньому подвір'ї хрест. У 2008 році публіка вперше отримала змогу відвідати камери й місця розстрілів. Того ж року Служба безпеки України передала в'язницю та прилеглі території під майбутній музей. Його

було відкрито в червні 2009 року; експозицію підготували Центр досліджень визвольного руху та СБУ. Як повідомляє веб-сайт музею, 2010 року там побувало 8 799 осіб, 2011-го – 15 733, 2012-го – 16 277. Але вже у 2013 році відвідуваність впала (П'єцух 2013).

Опис музею, наведений нижче, відображає його у стані, яким я побачив його і зафіксував на фотокамеру під час відвідин 3 червня 2010 року. Також я зміг використати деяку додаткову інформацію[3].

Вбивства НКВС

Убивства НКВС практично невідомі в англомовному світі – ані широкій публіці, ані навіть освіченій громадськості[4]. Стислий і точний опис цих вбивств з'явився на сторінках бестселера Тімоті Снайдера «Криваві землі»: «Німецьке вторгнення спонукало НКВД розстріляти близько 9 817 ув'язнених польських громадян, щоб не дати їм змогу потрапити до німців. Улітку 1941 року, по прибутті в західні землі Радянського Союзу, німці знайшли в'язниці НКВД, що повнилися свіжими трупами» (Снайдер 2011: 206). Утім, книжка Снайдера містить описи дуже багатьох убивств і звірств, скоєних нацистами та радянською владою, тому досить малоймовірно, щоб читач звернув увагу саме на цей епізод.

Попри громадську необізнаність, існує солідна джерельна база та наукова література, що стосується вбивств НКВС. Улітку 1941 року, одразу після виявлення трупів у в'язницях, німецька адміністрація відкрила справу про військові злочини (De Zayas and Rabus 1980: 214–227). Преса окупованих територій, Німеччини та деяких інших країн детально висвітлювала тему страт у тюрмі на Лонцького та в Західній Україні загалом у річищі пропагандистської війни проти «жидобільшовизму» (Himka 2013: 382–383). Тіла жертв можна було побачити в кінохроніці; їх також фільмували й фотографували німецькі військові як для службових, так і для приватних цілей. Після Другої світової війни на Заході опублікували мемуари

[3] Автор знову відвідав музей у вересні 2017 р., щоби пересвідчитися, що засадничих змін в експозиції, порівняно з її станом у 2010 р., не відбулося.

[4] У міжчассі побачила світ англомовна книжка про ці вбивства: Kiebuzinski and Motyl 2017.

українських емігрантів, які згадували, що вони побачили після відкриття німцями в'язниць або про те, як самі там сиділи (Рудницька 1958: 389–492; Пролог 1960)[5]. Ці мемуари супроводжувалися передруками статей української преси літа 1941 року, з яких, однак, розважливо прибрали антисемітські фрази.

За два роки після проголошення незалежності України було видано збірник, куди, зокрема, увійшли спогади свідків убивств 1941 року та чимала добірка статей тогочасної української преси; цим разом у статтях зберегли антисемітські пасажі, які редакція не супроводила жодним коментарем (Сливка 1993)[6]. Частину матеріалів для наступного документального видання 2002 року було запозичено з попередніх збірників, але до них було додано багато нових документів із фондів винуватців злочину – НКВС та інших органів радянської влади. Воно також містило досить повні (наскільки їх вдалося реконструювати) списки жертв бійні, влаштованої НКВС. Перші два розділи являли собою огляд історії цих масових убивств (Романів та Федущак 2002). У 1995 році з'явився подібний збірник документів польською мовою, до якого увійшли списки жертв, спогади поляків–свідків тих подій і документи НКВС (Popiński, Kokurin і Gurjanow 1995). А ще 1988 року Ян Ґросс видав працю, де на основі польських свідчень писав про вбивства в'язнів (Gross 1988: 144–186). Ця книга – «Революція з-за кордону» – помітно відрізняється від усіх інших вищезгаданих праць, адже її автор мав на меті насамперед аналіз соціології взаємодії між тоталітарним режимом і щойно завойованим суспільством. Дослідження радянської державності на східних теренах знищеної Другої Речі Посполитої було своєрідним продовженням іншої праці Ґросса, присвяченої історії польського соціуму під нацистською окупацією. Вбивства НКВС стали предметом студій Богдана Мусяла, виданих німецькою та

[5] Ігуменя монастиря сестер Студиток Олена Вітер згадує про те, як у травні 1941 р. працівники НКВС допитували її в тюрмі на Лонцького (Рудницька 1958: 403).

[6] У збірнику вказано організації, задіяні в цьому проекті: Інститут українознавства Національної академії наук України (НАНУ), Львівське відділення Інституту археографії НАНУ, Всеукраїнське братство вояків УПА та Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих. Львівську обласну державну адміністрацію названо «спонсором книги».

польською мовами (Musial 2000; Musiał 2002). Монографія Мусяла є найґрунтовнішою працею з цього питання, але суперечливу реакцію викликало те, як у ній було зображено роль і долю євреїв напередодні й на самому початку німецького вторгнення (Pohl 2001; Rudling 2005).

Усі джерела, зокрема внутрішні звіти НКВС про розстріли, ясно вказують: тисячі в'язнів було знищено в львівських тюрмах наприкінці червня – на початку липня 1941 року, і зробили це саме співробітники НКВС. Утім, довгий час радянська сторона не визнавала своєї відповідальності за вбивства, звинувачуючи в них німців: Катинь стала найвідомішим прикладом такої поведінки, але це також стосувалося й ексгумації жертв НКВС у Вінниці (Paperno 2001; Korzen 1959)[7]. Збираючи інформацію про німецькі військові злочини на теренах Західної України, радянська влада змушувала свідків, які згадували про вбивства НКВС, приписувати їх німецьким окупантам. Прикладом цього, екстраординарним через особу інформанта, можуть слугувати свідчення, які 30 січня 1946 року дав Комісії з історії Великої Вітчизняної війни Філіп Фрідман, один із перших дослідників Голокосту. Як Фрідман пізніше визнає на сторінках своєї праці, присвяченої українсько-єврейським відносинам у роки нацистської окупації, він добре знав, що «українських рядових бійців та лідерів вбили більшовики у в'язницях напередодні свого відступу» (Friedman 1980: 183, 198). Але в записі свідчень Фрідмана перед комісією наведено зовсім іншу історію: після вступу німецьких військ до Львова 30 червня 1941 року нацисти зігнали євреїв до в'язниці, розстріляли їх та понівечили трупи, щоб на «впізнанні» заявити, нібито це трупи політв'язнів, убитих НКВС, і таким чином розбурхати ненависть проти комуністів та створити привід для подальших атак на євреїв (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 295, арк. 2)[8].

[7] У Korzen 1959 наведено заяву німецького офіцера про те, що тіла, ексгумовані окупантами у Вінниці 1943 р., належали євреям, убитим СС та українською міліцією. Насправді це були політичні в'язні, знищені радянськими органами держбезпеки наприкінці 1930-х. Редактори "Yad Vashem Studies", певно, не дуже добре розуміли, що саме вони надрукували.

[8] Хочу подякувати Олександрові Мельнику за те, що допоміг мені отримати доступ до цього документу.

Інший випадок змішання нацистських і радянських злочинів було пов'язано з виставкою на тему військових злочинів Вермахту на Східному фронті. Ця виставка мандрувала Німеччиною в оригінальному вигляді в 1995–1999 роках, а потім, видозмінена, – у 2001–2004 роках. Однією з причин внесення змін до змісту експозиції стали представлені там фотографії трупів жертв НКВС – себто злочинів радянської влади, а не Вермахту. Богдан Мусял тоді вщент розкритикував «Виставку про Вермахт» (*Wehrmachtsausstellung*) у статті «Картинки з виставки» (Musial 1999). Але в цьому випадку він дещо перестарався. Інші науковці зауважили, що на деяких фото, що стали об'єктом критики Мусяла, було зображено аж ніяк не політв'язнів-жертв НКВС, а саме євреїв, яких спочатку змусили ексгумувати трупи, а після того – стратили (Boll 2002: 61–99, 275–283). Одну з найвідоміших спірних фотографій було зроблено на подвір'ї тюрми на Лонцького (Химка 2011б)[9], але ані її, ані жодного іншого фото цього штибу в меморіальному музеї не побачиш.

Музейна експозиція тюрми на Лонцького, звісно, записує масові вбивства кінця червня 1941 року на рахунок НКВС. Ці вбивства перебувають у фокусі музею-меморіалу, але там уміщено не так і багато супровідного тексту щодо них. Натомість музей немовби залишає своїм відвідувачам можливість самостійно дійти висновків, відштовхуючись від побаченого на стендах. На останніх показано багато фотографій родичів і друзів, що переглядають трупи в пошуках своїх близьких. На одному з таких фото – жінка, яка застигла в горі та потрясінні, упізнавши одного з небіжчиків. Це фото продубльоване у вигляді плакату в людський зріст. Заднє тло затемнене, щоб підкреслити перекошене від страждання обличчя жінки. На плакаті також вказано найбільші місця розстрілів НКВС та кількість їхніх жертв: 29 – у Городку, 749 – у Золочеві (в'язниця № 3), приблизно 1000 – у Дрогобичі, ще приблизно стільки ж – у Добромилі, 200 – у Комарні тощо. Утім, основною формою подання інформації про розстріли є вирізки з тогочасних українських газет. Вони займають декілька стін музею та містять детальні репортажі

[9] У попередній праці (Химка 2011б) я помилково ідентифікував місце походження фото як «Бригідки», а не тюрму на Лонцького. Фото належить до колекції Девіда Лі Престона.

з довгими переліками імен жертв і страхітливими описами тортур, які вони могли пережити перед смертю. Головна проблема, що виникає у зв'язку з цими вирізками – це те, як вони етнізують жертв і виконавців убивств НКВС[10].

Газетні вирізки створюють враження, начебто практично всі жертви НКВС були українцями, та зовсім не згадують жертв єврейського походження. У цьому плані вирізки посилюють загальну тональність, що панує в музеї. За словами постдокторанта кембриджського проекту «Пам'ять на війні» (*Memory at War*) Уіллема Блекера (*Uilleam Blacker*), який недавно відвідав тюрму на Лонцького: «Музей показує страждання й боротьбу українців. Експозиція майже не згадує слова "єврей", тоді як поляки з'являються в контексті досить сумнівного з історичного погляду порівняння – як одна зі сторін трикутника поганих "окупантів", поруч із нацистами та совітами» (Blacker 2013)[11]. Директорка львівського Центру міської історії Центрально-Східної Європи Софія Дяк зауважила, що музей-меморіал «робить акцент на українському стражданні, але не помічає польського та єврейського страждання» (Бриман 2013). Насправді ж жертвами розстрілів НКВС стали й євреї, зокрема сіоністи, та поляки.

Хоч власне музейна експозиція нічого не повідомляє про жертв-неукраїнців, веб-сайт установи, який, ймовірно, має вищу відвідуваність, ніж сам музей, – справляє з цього погляду набагато краще враження. На веб-сайті можна дізнатися, що національний склад убитих у червні 1941 року був такий: 67% українців, 23% поляків, 7% євреїв, 2% росіян та 1% представників інших національностей. Також на сайті наведено цифри, які демонструють вельми змішаний національний склад осіб, заарештованих радянськими внутрішніми органами в період із вересня 1939 до червня 1941

[10] Односторонній етнізації описуваних вбивств, так само як і вбивств у Вінниці, присвячена інша моя стаття (Himka 2013: 378–398).

[11] На відкритті музею тогочасний голова СБУ Валентин Наливайченко виступив із промовою, з якої випливало, що він ототожнює режим міжвоєнної Польщі з нацистами й більшовиками. Це викликало шквал обурення в польських ЗМІ (Амар 2009). Хочу подякувати Перу Андерсу Рудлінґу за те, що звернув мою увагу на статтю Амара.

року. Крім цього, таку інформацію повідомляють відвідувачам музею-меморіалу гіди – принаймні останнім часом. Американський професор і відомий піаніст Артур Ґрін, який побував там у серпні 2013 року, відзначив: гід «повторив кілька разів для вірності, що серед ув'язнених були не лише українці, а й поляки та євреї»[12].

Комеморативний дискурс убивств НКВС у різних локаціях Львова має свої особливості. Так, пам'ятник жертвам комуністичних репресій на вул. Бандери, відзначений українським тризубом, не містить жодних вказівок на наявність серед жертв неукраїнців. Проте пам'ятник на вул. Замарстинівській, присвячений власне жертвам вбивств НКВС, ясно відсилає до різних національностей – українців, поляків та євреїв – і містить на собі український тризуб, польського орла та єврейську зірку Давида.

Набагато гіршою є ситуація з етнізацією злочинців у вирізках газет, виставлених у музеї. Злочинців у них ідентифіковано як євреїв. Коментарі щодо цього практично відсутні як у самому музеї, так і на його веб-сайті[13]. Професор Університету Торонто Джеффрі Копстін відвідав цю установу в 2011 році[14]. Дізнавшись, що директор музею-меморіалу на Лонцького, Руслан Забілий, виступатиме наступного року в його університеті, Копстін написав мені: «Це місце буквально було увішане оунівською антисемітською пропагандою (газети ОУН-б вкривають стіни) без жодного кураторського коментаря. Це дуже засмутило мене, коли я торік побував там»[15]. Хоч ці газети формально не належали ОУН(б), але саме бан-

[12] Артур Ґрін повідомив про це в електронному листі автору від 8 серпня 2013 р.

[13] Коли першу версію цього дослідження було представлено в Інституті Гаррімана (Колумбійський університет), історик Володимир В'ятрович заявив, що в експозиції були наведені певні відомості, які контекстуалізували газетні вирізки. Я попросив В'ятровича надіслати мені їхній текст, але нічого не отримав. Повторно відвідавши музей у вересні 2017 р., я констатував, що жодної контекстуалізації там немає.

[14] Професор Копстайн досліджує погроми 1941 р. (Kopstein and Wittenberg 2010). Він виступав із доповіддю про погроми 1941-го в Західній Україні на конференції «Життя і смерть євреїв у Радянському Союзі під час Другої світової війни», що відбулася в Університеті Торонто 24–25 березня 2012 р.

[15] Електронний лист від 2 жовтня 2012 р.

дерівська фракція ОУН домінувала тоді на Галичині та Волині й задавала газетам тон; водночас треба мати на увазі, що значна частка відповідальності за те, як саме українські газети описували вбивства НКВС, лишається на німецьких нацистах, які курували колабораціоністську пресу. Той сорт термінології, який було використано для позначення вбивць із НКВС, добре знайомий будь-кому, хто колись читав пропагандистські матеріали Третього райху: «жидівсько-большевицька зграя» (Сливка 1993: 49)[16], «жидівські запроданці» (Сливка 1993: 56), «большевицько-жидівські кати» (Сливка 1993: 58) та «жидівсько-комуністичні кати» (Сливка 1993: 87). Описуючи життя під радянською владою, що передувало трагедії, одна з газет повідомляє: у вересні 1940 року, коли НКВС затримав когось із патріотично налаштованих українців, «стрийські жиди з радості потирали руки і тішилися його арештом». А суддя, який виніс вирок українському патріотові, начебто також брав участь у масових розстрілах в'язнів. Його ідентифіковано як єврея – Мойсея Берковича Гентельмана (Сливка 1993: 71–72). Інша газета розповідає про ситуацію в Чорткові, де після початку німецько-радянської війни НКВС заарештував багатьох українців на підставі доносу «місцевих жидівських комуністів». «Для повноти образу треба ще зазначити, що по втечі з Чорткову НКВД жидівсько-комуністичні боївки ще три дні гуляли по місті, стріляючи до невинного населення й сіючи жах наліво й направо» (Сливка 1993: 87–88). Ще одна газета пише, що у Чернівцях «жиди розпаношилися до неможливості. До місяця–двох вони створили цілу сітку, й ГПУ мало в списках коло 300 тисяч "підозрілих", головно українців...» (Сливка 1993: 96). Ці вияви єврейсько-комуністичного стереотипу, що відбивають як панівну ідеологію нацистських окупантів, так і власний антисемітизм українських націоналістів тієї епохи (Kurylo 2014)[17], конче потребують контекстуалізації та дистанціювання з боку організаторів експозиції.

[16] Цифри в дужках вказують на сторінки у «Літописі нескореної України» (Сливка 1993). Я подаю не всі антисемітські вислови у газетних вирізках, виставлених у музеї.

[17] Про образ єврейського комунізму див.: Michlic 2005.

Львівський погром

Емоції, викликані виявленням тіл жертв НКВС, допомогли у підбурюванні жорстокого єврейського погрому, що спалахнув у Львові 1 липня 1941 року. Однією з основних локацій погрому стала тюрма на Лонцького та навколишня територія – але музей не містив жодних згадок про це аж до відкриття в його стінах спеціальної виставки «Шоа у Львові», приуроченої до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту 27 січня 2013 року (веб-сайт). На той момент однобока репрезентація історії музеєм на Лонцького вже стала об'єктом критики в Україні та поза її межами[18].

Зупинімося трохи на історіографії погрому. Він був одним із найбільш разючих епізодів у хвилі погромів, що прокотилася від Балтії до Бессарабії влітку 1941 року слідом за наступом німецьких військ, тому фігурував уже в найперших публікаціях з історії Голокосту (Friedman 1947: 7–8). На жаль, наукове вивчення Львівського погрому було відкинуто назад у 1959–1960 роках, коли СРСР вирішив скористатися ним задля дискредитації західнонімецького уряду Конрада Аденауера. Міністр ФРН у справах біженців Теодор Оберлендер під час війни служив зв'язковим із батальйоном ОУН (б) на німецькій службі – «Нахтіґалем». КДБ сфабрикував документи та зібрав неправдиві свідчення, щоби звинуватити «Нахтіґаль» у Львівському погромі. Ця прив'язка батальйону до погрому у Львові виявилася корисною для радянської сторони ще й тим, що командир «Нахтіґалю», Роман Шухевич, пізніше був командувачем антирадянських повстанців. Сфальшований характер свідчень про «Нахтіґаль» був очевидним для багатьох від самого початку, а 2008 року маніпуляції КДБ було викрито в деталях (СБУ 2008; В'ятрович 2008). Водночас цілком можна припустити, що окремі бійці батальйону брали участь у Львівському погромі. І є всі підстави стверджувати, що батальйон чинив масові вбивства євреїв після прибуття зі Львова до Вінниці (Rudling 2011a: 8–9). Але у львівському погромі «Нахтіґаль» не був провідним актором.

[18] Проблему відсутності інформації про погром та інші питання репрезентації історії музеєм порушила ще в серпні 2009 р. директорка Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові (Амар 2009).

Хоча деякі гідні уваги дослідження Львівського погрому побачили світ ще до 2000 року (Plum 1965; Zbikowski 1993)[19], саме цей рік став своєрідним переломним моментом. Тоді польською мовою було опубліковано працю Яна Ґросса про погром у Єдвабному, а через рік вийшов її переклад англійською (Gross 2001) – і це знаменувало початок нової історіографічної ери відразу в багатьох аспектах. Ця монографія не лише започаткувала інтенсивне вивчення локального насильства літа 1941 року (Zbikowski 2002)[20], а й довела необхідність залучення свідчень жертв до студій Голокосту. Не можна сказати, що свідчення тих, хто вижив, цілковито ігнорувалися попередньою історіографією, але класична література про Голокост уникала подібних джерел та спиралася на документи, створені нацистами. Це стосується таких видатних і заслужено впливових праць, як «Банальність зла» Ханни Арендт та «Звичайна людина» Крістофера Браунінґа, а також незамінного і новаторського «Знищення євреїв Європи» Рауля Гілберґа. Те саме можна сказати і про піонера студій Голокосту на Галичині – Дітера Поля, який працював у щойно відкритих радянських архівах (Pohl 1997). Крім цього, «Сусіди» Ґросса були першою тематичною монографією, написаною фахівцем зі східноєвропейських студій, а не Голокосту, Третього райху або ж історії Європи – це дозволило застосувати фахове знання місцевої історії та мов для кращого розуміння Голокосту (Shore 2005; Химка 2014).

Проблеми, порушені Ґроссом 2000 року, через деякий час просочилися і в український суспільний дискурс та академічну науку. 2005 року київський часопис «Критика», створений за лекалами "New York Review of Books", надав на своїх сторінках місце для дискусії про роль українців у погромах[21]. Невдовзі Дітер Поль

[19] Звіт Гюнтера Плума зберігається в архіві Інституту сучасної історії (Institut für Zeitgeschichte, Gutachten 3547). Копію надав авторові Марко Царинник. Копію цього машинопису також можна знайти в архіві Миколи Лебедя, який зберігається в Українському науковому інституті Гарвардського університету (box 1, file 3). Звіт Плума особливо важливий тим, що вже ідентифікує оунівську міліцію як головного виконавця Львівського погрому.

[20] Ця праця являє собою детальний опис погрому в околицях Єдвабного, складений польським Інститутом національної пам'яті у відповідь на книжку Ґросса.

[21] Автор статті резюмував та контекстуалізував ці дискусії в Химка 2011a.

опублікував статтю, у якій закликав колег включити до своїх дослідницьких програм вивчення погромів у Західній Україні (Pohl 2007). Але щонайменше від 2010 року історичні дослідження цих питань здійснювалися в напруженій та поляризованій політичній атмосфері. «Лебединою піснею» Віктора Ющенка стало надання в січні 2010 року – незадовго до завершення його президентської каденції – посмертного звання Героя України Степану Бандері, у роки війни лідеру найбільшої фракції ОУН. Після того президент закликав українців називати вулиці, площі та школи на честь ОУН та її діячів. Наступний президент впроваджував протилежну історичну політику: трохи більше ніж за місяць після вступу на посаду Віктора Януковича Донецький окружний адміністративний суд позбавив Бандеру звання Героя. Ющенкова глорифікація Бандери та ОУН знайшла відгук у Канаді: в лютому 2010 року Конгрес українців Канади, у якому домінують члени та симпатики сучасної канадської ОУН(б), звернувся до офіційної Оттави із проханням визнати ОУН та її збройне крило, УПА, учасниками руху Опору. Це дозволило б тим, хто входив до цих організацій у роки війни, користуватися пільгами для ветеранів від канадського уряду. Науковці, які вивчали участь ОУН у погромах 1941 року та роль ОУН в етнічних чистках польського населення Волині, посилаючись на історичні джерела, виступали проти глорифікації ОУН Ющенком та Конгресом українців Канади (Амар 2010; Arel 2010; Snyder 2010a; Himka 2010).

У новому тисячолітті побачило світ чимало ґрунтовних наукових робіт, присвячених погромам у Львові та Західній Україні, але у цьому напрямку ще лишається чимало роботи. Відкриття радянських архівів дало дослідникам доступ до документів ОУН, захоплених свого часу радянськими органами. Завдяки цим документам стало ясно, що ще до 1941 року ОУН бачила майбутню Україну очищеною від етнічних меншин, зокрема від євреїв (Carynnyk 2011). Наприклад, військова доктрина ОУН, написана Михайлом Колодзинським 1938 року, яку ретельно штудіював весь керівний склад організації, говорить: «З і пів міліона Жидів не виріжемо під час повстання [...] чим більше загине Жидів під час повстання, тим буде краще для української держави» (Зайцев 2013). Більша

частина наукової літератури стосувалося власне історії погромів у Львові чи деінде (Heer 2001a; Heer 2001b; Musial 2000; Фостій 2005; Bechtel 2005; Solonari 2007; Химка 2008; Круглов 2010: 32–341; Mick 2010: 471–476; Rossoliński-Liebe 2011; Mick 2011; Lower 2011; Химка 2011б; Mędykowski 2011; Struve 2012; Prusin 2013; Struve 2013; Struve 2015)[22].

Завдяки цим дослідженням було чітко встановлено два моменти, що безпосередньо стосуються репрезентації історії в музеї-меморіалі на Лонцького. По-перше, тюрма на Лонцького була однією з головних локацій погрому. Його перебіг нині дуже добре відомий. Починаючи від 30 червня і протягом перших днів липня євреїв зганяли сюди та змушували ексгумувати трупи, мити й викладати їх для впізнання населенням. Умови роботи були жахливими – з тілами, що розкладалися, треба було мати справу голими руками та без респіраторів, якими в цей час користувалися, щоб не чути смороду, деякі німці. Під час цього євреїв били[23].

Натовп погромників почав збиратися біля в'язниць, адже тут було сконцентровано євреїв. Леон Берк, якого привели на вулицю Лонцького в день погрому 1 липня, згадував:

«Коли я повзав навколішки на подвір'ї, я побачив справа стіну – високу та голу, викладену з темної цегли; до цієї стіни натовп українців відтискав із побоями євреїв. Мені перехопило дихання, не вистачало повітря. Нападки, побиття і крики тривали цілий день. Це був сонячний, красивий день. Було дуже спекотно. На паркані сиділи, немов стерв'ятники, українці, які кричали: "Смерть євреям! Смерть капіталістам! Смерть комуністам! Ви хотіли Сталіна, зараз ви його отримаєте!" У нас летіли камені, палки та дубинки. Щоразу, коли натовп атакував, нас відштовхували до стіни і ми наче намагалися просочитися крізь неї. Тоді ми присідали, стікаючи кров'ю, змучені болем. Усе це тривало майже цілий день» (Berk 1995).

Не встановлену кількість євреїв, пригнаних на ексгумацію, було вбито поблизу в'язниці.

[22] Найкращий і найдетальніший розбір див. у Struve 2015.

[23] Фото з колекції Девіда Лі Престона. Розповідь єврейки про пережите нею особисто на подвір'ї тюрми на Лонцького 1 липня 1941 р. можна знайти в Melamed 2007: 233.

Крім Львівського погрому, ще одна помітна подія в історії Голокосту сталася на подвір'ї тюрми на Лонцького в так звані «дні Петлюри», 25–26 липня 1941 року. Тоді євреїв було звезено на Лонцького, де їх годинами били, а після у вантажівках відвезли на околиці міста і стратили. Внаслідок цієї акції загинула понад тисяча євреїв. Фахівці з історії Голокосту в Україні вже встигли реконструювати загальний перебіг подій на основі свідчень тих, хто вижив, але ґрунтовне наукове дослідження, у якому використано як різноманітні документи, так і мемуари й усні оповіді, побачило світ зовсім недавно (Струве 2013; Struve 2015). І Львівський погром, і «дні Петлюри» мають бути невіддільною частиною історії, яку згадують у музеї-меморіалі на Лонцького. Так, нинішня виставка «Шоа у Львові» надає деяку інформацію про погром (але мовчить про «дні Петлюри»), дещо можна знайти й на веб-сайті музею. Але точність і об'єктивність цієї інформації видається вельми проблематичною – у світлі другого моменту, з'ясованого завдяки науковим студіям з історії погрому.

Цей другий момент полягає в тому, що оунівська міліція була відповідальною за затримання євреїв, яких потім спрямовували до тюрми[24]. Це стало зрозумілим із багатьох різних описів тих, хто пережив погром або був його свідком. Не збереглося жодних записів, складених самою міліцією в перші дні німецької окупації. Відомо, що вже за кілька днів після погрому міліція зганяла євреїв до місця, де їх потім страчувала айнзацгрупа (Химка 2011б; Struve 2015), а трьома тижнями пізніше влаштовувала облави на євреїв і мордувала їх у «дні Петлюри». Відомо також, що багато міліціонерів згодом вступило до української допоміжної поліції, що перебувала на службі в німців, а саме ця поліція стала основним інструментом винищення єврейського населення Львова та Галичини (Finder and Prusin 2004).

Усе це добре відомо та задокументовано, але ніяк не відображено в музеї-меморіалі на Лонцького – ані в його експозиції, ані на веб-сайті. На одному з чотирьох стендів, що складають виставку про Шоа, зазначено, що погроми було спровоковано німецькою

[24] Про оунівську міліцію див.: Патриляк 2004; Rich 2014.

адміністрацією та пропагандою окупантів[25]. Мейлах Шейхет, який читав лекцію на відкритті виставки про Шоа, висловився із цього приводу ще виразніше: «Погроми у Львові були сплановані айнзанцгрупою, нав'язані німецькою пропагандою» (Шейхет, 2013а). Утім, веб-сайт музею уникає говорити про пряму відповідальність німців за погроми: «Німецька влада, яка тільки встановлювалася, на проведення антиєврейських погромів закривала очі. Попри все погроми євреїв були їй вигідними»[26]. Встановити точну частку провини німців у хвилі погромів, що прокотилися західними теренами атакованого ними СРСР – складне завдання не лише для музею, а й загалом для дослідників насильства літа 1941 року.

Музей визначає основних виконавців погрому як міський натовп, «шумовиння» або ж кримінальні елементи – це стандартна позиція тих, хто заперечує причетність українських націоналістів до Львівського погрому (Химка 2011б). Канадський письменник Ларрі Варварук (*Larry Warwaruk*) описав свої відвідини музею в травні 2011 року. Директор Руслан Забілий особисто проводив екскурсію для гостя та його дружини. «Я запитав його про вбивства євреїв, що сталися після втечі НКВС від наступу німців влітку 1941 року, тоді коли НКВС, втікаючи, вбивали ув'язнених українських націоналістів. Він відповів, що НКВС, залишаючи в'язницю, випустили кримінальних злочинців та дали їм настанову вбивати євреїв, а львівські українські націоналісти не мали жодного стосунку до різанини львівських євреїв»[27]. Дуже схожий сенс має текст на одному зі стендів виставки про Шоа: «Учасником погромів був кримінальний елемент міста, звільнений із тюрем в останні дні перебування радянської влади». Таке пояснення перетворює злочин нацистів і українських націоналістів на черговий радянський злочин.

На веб-сайті музею можна знайти більш нейтральне пояснення погрому: «Масові погроми, про які говориться чимало в пресі, у мі-

[25] Дякую Сергію Куделі, який надіслав мені фото та звіт із виставки 7 лютого 2013 р. Його батько відвідав музей за кілька днів до цього.

[26] "Історія в'язниці/Німецька окупація (1941–1944)", *Тюрма на Лонцького*: https://bit.ly/2EMi6RL.

[27] Електронний лист Ларрі Варварука від 14 листопада 2012 р.

сті проходили спонтанно. Вони не мали ані організаторів, українців чи поляків, ані якогось національного спрямування. Це був, на нашу думку, хаос і анархія у прифронтовому місті». У своїй лекції на відкритті виставки Шейхет заявив: німецька присутність і німецька пропаганда «вмотивувала деякі маргінальні елементи. Однак навіть перед тими елементами вони несуть відповідальність» (Шейхет 2013b). Шейхет також висловив переконання, що ОУН нічого не могла вдіяти з погромом у Львові, тоді як протилежні твердження – то антиукраїнська, радянська чи німецька, пропаганда, що має на меті перекласти відповідальність на українців. Дехто, мовляв, діє «ніби на замовлення з метою вибілення нацизму і звинувачення лише українців, які також важко постраждали від нацизму» (Шейхет 2013a).

На одному зі стендів виставки про Шоа стверджується: «Нацистська адміністрація звернулася до провідника К[райової] Е[кзекутиви] ОУН Івана Климіва – "Легенди" з пропозицією брати участь у погромах, але Климів наказав усім структурам ОУН ігнорувати подібні пропозиції та категорично заборонив брати участь у погромах». Ця інформація походить із так званої «Книги фактів». Останню складено у формі хроніки; під 4–7 липня вона повідомляє, що гестапо звернулося до «українських кіл» Львова із пропозицією організувати триденний погром, таку собі розправу над євреями. Гестапівці переконували українців, що німецька влада, поліцейська й військова, не втручатиметься.

«Керівні чинники ОУН, довідавшись про те, подали до відома членам, що це є німецька провокація, щоби скомпрометувати українців погромами, щоби дати претекст німецькій поліції до вмішування і роблення порядку, і найважніше – щоби відтягнути увагу й енергію українського загалу від політичних проблем боротьби за державну самостійність, на слизьку дорогу анархії, злочинів і грабіжництва. [...] Тільки завдяки рішучій поставі кадрів ОУН не дійшло в перших днях по уступленню більшовиків до масового вирізання жидів у Львові та в інших українських містах, мимо величезної хвилі обурення, яке викликало вимордування большевиками 80 тисяч українських політичних в'язнів і мимо численних

провокацій німецького гештапа, щоб кинути українців до вирізання жидів».

У цьому пасажі не згадано окремо Івана Климіва, але він з'являється в цьому ж документі трохи нижче – як лідер опору німцям, що нібито мав місце в першій половині липня 1941 року[28].

Цей документ мав би повністю очистити ОУН(б) від звинувачень у причетності до погрому. Але сама «Книга фактів» є облудною. У лютому 2008 року СБУ розпочала потужну кампанію, аби довести: ОУН та УПА не були причетні до вбивств євреїв, а навпаки – рятували їх. Серед документів, представлених тоді на підтримку цієї тези, була і «Книга фактів». Володимир В'ятрович, на той час радник голови СБУ з науково-дослідної роботи, писав, що остання «є по суті хронікою діяльності ОУН протягом березня–вересня 1941 року» (*Служба безпеки України* 2008; В'ятрович 2008; *Посольство України в Канаді* 2008). Насправді її було укладено незабаром після завершення Другої світової війни. Це можна ясно зрозуміти із самого її тексту, де йдеться про те, що лідерів ОУН було заарештовано гестапо, і вони утримувалися «*протягом цілої війни* (курсив мій. – *І. Х.*) в тюрмах і концентраційних таборах». Тобто це – зовсім не хроніка у вузькому сенсі, а повоєнна кодифікація історії, що походила від самої ОУН, іншими словами – ревізія реальної історії. І ця ревізія зайшла так далеко, що у «Книзі» стверджується, начебто на всій території Україні під час нацистської окупації не відбувалося жодних погромів. Ба більше, цей ревізіоністський текст може бути пов'язаний зі свідомим рішенням ОУН, ухваленим тоді, коли стала очевидною майбутня поразка Німеччини у війні – підготувати альтернативні джерела про ставлення організації до євреїв у роки німецької окупації. Оунівський документ із позначкою «цілком таємно» від 27 жовтня 1943 року наказував підготувати «списи, які стверджували б, що протижидівські погроми і ліквідації переводили самі німці, без співучасті і допомоги укр. поліції...» (Carynnyk 2011: 345–346; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 43, арк. 9). Отже, «Книга фактів» двічі відіграла дезінформаційну роль: спочатку в руках оунівських пропагандистів, а через

[28] Посольство України в Канаді надіслало мені скани трьох перших сторінок «Книги фактів».

60 років – Служби безпеки України, яка впроваджувала Ющенкову історичну політику. Сфальшованість «Книги» було викрито незабаром після того, як СБУ презентувала її публіці (Himka 2008; Рибаков 2009; Himka 2011). Попри це, цю удавану хроніку й далі використовують у своїх цілях адепти «відхильного заперечення» в середовищі північноамериканської української діаспори та, вочевидь, серед керівників музею на Лонцького[29].

Уіллем Блекер, чию критику музею на Лонцького я наводив вище, вбачає в музейній репрезентації не «відхильне заперечення», а дещо менш суттєве: «В основі мотивації, яка стоїть за наративом тюрми Лонцького – не умисне викривлення Голокосту як таке, як дехто вважає; це радше параноїдальна налаштованість на те, щоби в жодному разі не підважувати чистоту української жертовності – що виключає відкритість у питаннях ролі українських націоналістів у Голокості. Звісно, це досить тонка різниця, яку багато спостерігачів взагалі не визнаватимуть» (Blaker 2013). Тут варто зробити два зауваження. По-перше, «відхильне заперечення» майже ніколи не буває вмотивоване бажанням викривити Голокост як такий. Наприклад, в Австрії вдаються до нього через те, що переймаються репутацією своєї країни, її образом «першої жертви нацизму» та добрим іменем своїх батьків і дідів, які воювали на боці Німеччини у Другій світовій війні (Uhl 2011). Схожі мотиви підживлюють викривлення та заперечення Голокосту всіх різновидів, в Європі зокрема. Ба більше, якщо розвинути аргумент Блекера, то і про екс-президента Ірану Махмуда Ахмадінежада можна сказати, що він не заперечував Голокосту, а лише виступав як опонент Ізраїлю та Заходу. Абстрактні категорії, як-от «відхильне заперечення», існують не у якомусь чистому вигляді, а лише в конкретних формах. По-друге, якщо Блекер визнає «закритість» музею в питаннях «ролі українських націоналістів у Голокості», то глорифікації музеєм цих же українських націоналістів він наче й не помічає.

[29] М. Левицький пише: «Напередодні німецького вторгнення радянський НКВД, у якому євреї були непропорційно представлені, влаштував вбивства від 4 до 8 тисяч цивільних в'язнів...». Проте на момент скоєння вбивств літа 1941 р. євреї в НКВС непропорційно представлені не були.

Глорифікація ОУН

Тривале мовчання музею про Львівський погром, а згодом його викривлена репрезентація й запекле заперечення причетності оунівців до погрому попри консенсус, що існує в міжнародній спільноти дослідників Голокосту – усе це випливає з намагання прославити ОУН та звеличити її мартиролог.

Музейний стенд інформує відвідувачів про те, що під час польського періоду в історії тюрми, а саме 1936 року, тут було ув'язнено верхівку ОУН у Галичині: Степана Бандеру (пізніше провідника фракції ОУН його імені), Ярослава Стецька (майбутнього голову ефемерного українського уряду, проголошеного у Львові 30 червня 1941 року, запеклого антисеміта) (Berkhoff and Carynnyk 1999), Миколу Лебедя (міністра державної безпеки в уряді Стецька, а згодом фактичного голову ОУН(б) у воєнні роки), Катерину Зарицьку (кур'єрку командувача УПА Романа Шухевича та очільницю Українського Червоного хреста протягом Другої світової війни). На стенді зображено портрети цих лідерів ОУН.

Інший стенд, присвячений історії в'язниці в період «перших совітів», містить біографію та портрет Дмитра Клячківського. Його заарештували в 1940 році та тримали на Лонцького перед відправленням на етап. Але Клячківський примудрився втекти під час транспортування. Біографічна довідка зазначає: «1943 р. – Головний командир УПА. Загинув у бою з відділами НКВД в 1945 р.». Але нічого не сказано про те, що саме Клячківський стояв на чолі моторошної кампанії етнічних чисток польського населення Волині.

Ще один стенд говорить про історію тюрми на Лонцького в період нацистської окупації: «Під час нацистської окупації (1941–1944) на Лонцького було організовано слідчу в'язницю гестапо. У перші дні окупації у Львові у в'язниці дислокувалися айнзацгрупи СД (служби безпеки). У цей період в'язні страждали не лише від голоду та знущань слідчих, а й від епідемій тифу. Головною мішенню для гестапо були члени ОУН, масові арешти яких почалися наприкінці 1941 року». Вельми сумнівно, що члени ОУН були «головною мішенню» гестапо, але беззаперечною правдою є те, що відносини між німцями та ОУН погіршилися восени 1941 року і

що окупанти досить суворо обходилися із затриманими лідерами ОУН. Навесні 1943 року УПА розпочала повстання проти німців, досягши нових домовленостей із ними в 1944 році під час просування Червоної армії на захід України. Історія взаємовідносин Третього райху та ОУН(б) непроста й заплутана, але музей цілком справедливо вказує на ув'язнення та мордування членів ОУН у тюрмі на Лонцького. Найзнаменитіша оунівська жертва цього періоду – Іван Климів, згаданий вище в контексті так званої «Книги фактів». Біографічна довідка, наведена поруч із його портретом, розповідає: «Іван Климів (1909–1942). Член ОУН. Крайовий провідник ОУН на Західних українських землях у 1940–1941 рр. Міністр Українського державного правління Я. Стецька. Загинув у в'язниці на Лонцького під час допиту 4 грудня 1942 року». Але тут нічого не сказано про день Львівського погрому, коли Іван Климів випустив прокламацію, вимагаючи запровадити колективну відповідальність та закликаючи знищувати поляків, росіян, угорців та євреїв (Carynnyk 2011)[30].

Підхід до історії, представлений у музеї «Тюрма на Лонцького», помітно суперечить тим інтелектуальним, політичним і моральним цінностям, що поширені в сучасних Північній Америці, Австралазії[31] та Західній Європі, але подібні трактування минулого часто можна зустріти в посткомуністичній Європі. У Румунії, наприклад, досі поширена героїзація маршала Йона Антонеску, очільника Румунії в роки війни – попри його добре задокументовану роль у вбивстві сотень тисяч євреїв. У Словаччині схожа ситуація з монсеньйором Йозефом Тисою. Прихильники обох «національних лідерів» переконані, що Антонеску й Тиса радше рятували, ніж знищували євреїв. У цих двох країнах та в Хорватії

[30] Марко Царинник створив експресивний історичний портрет І. Климіва – націоналіста-фанатика й ксенофоба. Вчений навіть висловив припущення, що Климів міг бути з'єднувальною ланкою між німцями та ОУН у справі організації Львівського погрому та інших проявів антисемітського насильства початку липня 1941 р. (Carynnyk 2008).

[31] Поширена в англомовних країнах назва регіону, що охоплює Австралію, Нову Зеландію та сусідні з ними острови Тихого океану. – *Прим. ред.*

можна побачити ревізіоністське ставлення до місцевих аналогів ОУН – легіонерів Архангела Михайла, гвардійців Глинки та уставшів[32]. Музей на Лонцького – це лише симптом набагато ширшої проблеми.

Антракт: затримання директора музею Руслана Забілого

На початку 2010 року Віктор Янукович замінив Віктора Ющенка на посаді президента України – й історична політика пережила розворот на 180 градусів, унаслідок чого музей на Лонцького лишився без свого потужного патронажу. Ба більше, правління Януковича, у порівнянні з будь-ким із його попередників, набуло найавторитарніших форм, аж до ув'язнення лідерів опозиції. 8 вересня 2010 року СБУ, яка тепер змінила політичну орієнтацію, затримала директора музею на Лонцького, Руслана Забілого. Після 14-годинного допиту СБУ конфіскувала два жорстких диски з історичними документами та звинуватила директора у підготовці до розголошення державної таємниці.

Вчені різних країн світу відразу відреагували на це. Серед публічних промовців і підписантів петиції проти цього арешту було чимало науковців, які докорінно не погоджувалися з тією історичною політикою, адептом якої був Руслан Забілий, але всі вони наполягали на необхідності захистити свободу думки[33]. Водночас націоналістичні активісти української діаспори збагнули, що справу Забілого – порушення прав людини, що виглядало як чергове підтвердження добре знайомого наративу про українців як націю-жертву – можна ефективно використати для легітимації тієї версії історії, уособленням якої є музей Забілого. Таку легітимаційну кампанію, зокрема, було успішно проведено в канадському політикумі.

[32] Дослідження за окремими країнами, а також два синтетичних й інтерпретативних есе можна знайти в Himka and Michlic 2013.

[33] Серед цих вчених були, зокрема, Тарік Сиріл Амар, Омер Бартов, Карел Берккоф, Джеффрі Бурдс, Марко Царинник, Софія Грачова, Девід Марплс, Джеред Макбрайд, Йоанна Міхліц, Пер Андерс Рудлінґ і Тімоті Снайдер (Feduschak 2010; Snyder 2010b; *Kyiv Post* 2010).

Музей і канадська політика

Тут слід стисло змалювати загальне тло. Були часи, коли прямі політичні спадкоємці бандерівської фракції ОУН не так явно домінували в північноамериканській українській діаспорі, але сьогодні в організованій українській спільноті ця політична течія є беззаперечно панівною. Президентом Конгресу українців Канади (КУК) є Павло Ґрод, один із керівників канадського відгалуження бандерівської Спілки української молоді (СУМ)[34]. Скарбник КУК, Володимир Длугош, також є вихідцем із СУМ. Із шести членів виконавчого комітету КУК двоє (Сергій Касьянчук та Олег Романишин) побували на посаді президента Ліги українців Канади – ще однієї відомої бандерівської організації (*Ukrainian Canadian Congress* 2010). Як уже зазначалося, після того, як президент Ющенко проголосив Бандеру та ОУН загалом героями, КУК звернувся до канадського уряду із проханням визнати ОУН та УПА учасниками руху Опору та надати їм ветеранські пільги. Хоч КУК і претендує на представництво усіх 1,25 млн. українців Канади, більшість осіб українського походження, які долучилися до звернення, мали дуже обмежені контакти з організованою українською громадою або не мали жодних. По суті, саме скорочення членства в організованій громаді дозволило активній меншості, себто бандерівцям, консолідувати владу над нею[35]. Нехай організована українська громада насправді не нараховує заявлених 1,25 млн. осіб, але вона досі може ефективно збирати кошти, виділяти працівників для проведення кампаній та забезпечувати голоси на виборах. Особливо це стосується великих міст – Торонто, Едмонтона й Вінніпега.

Організована українська діаспора намагається підтримувати зв'язки з усіма канадськими партіями та здійснювати вплив на них, але насамперед співпрацює з Консервативною партією (раніше – з її попередницями, відомими під різними назвами). Офіційна політика багатокультурності, запроваджена в 1971 році та підтвердже-

[34] У 2018 році Павло Ґрод став президентом Світового конгресу українців. – *Прим. ред.*

[35] Сучасна українська діаспора потребує ретельнішого дослідження. Для початку можна ознайомитися із Satzewich 2002 (на сьогодні вже застаріле); Himka 2006; Rudling 2011b.

на Актом про мультикультуралізм 1988 року, вивела етнічну політику на загальнонаціональну арену. Нинішній уряд консерваторів, очолюваний прем'єр-міністром Стівеном Гарпером[36], перебуває при владі завдяки, між іншим, політичним союзам з етнічними громадами. За словами добре обізнаного аналітика, консервативне Міністерство закордонних справ працює над «залученням голосів етнічних меншин». «Останнім часом міністерство носиться з ідеєю "громадян світу", новою політичною аджендою, згідно з якою Оттава залучатиме експертів-експатів і діаспорян задля просування канадських інтересів у царинах торгівлі, культури й розвитку за кордоном» (Carment 2013)[37]. Дійсно, голова КУК Павло Ґрод потрапив до списку топ-80 осіб, які впливають на зовнішню політику Канади; у цьому переліку «діаспорних груп і представників НДО» його ім'я стояло відразу після Шимона Фогеля, очільника Центру Ізраїлю та єврейських справ (Shane and Foster 2013). Отже, така ситуація дозволила ОУН(б) здійснювати непропорційно великий вплив на канадську політику. Невдовзі після допиту Забілого прем'єр-міністр Гарпер здійснив візит до України. 26 жовтня 2010 року він відвідав музей-меморіал на Лонцького та зустрівся там із Забілим. Це мало стати для президента Януковича прозорим натяком: Канада незадоволена наступом на свободу слова. Репортер "Globe and Mail" (Торонто) коментував: «Важко зрозуміти, чи переймається пан Янукович посланням, яке йому міг надіслати пан Гарпер. Але українканадці точно переймаються, а вони складають важливий електоральний блок у Преріях»[38] (Ibbitson 2010). До делегації прем'єра входило кілька осіб, які посідали керівні посади в різних бандерівських організаціях. Окрім президента КУК Павла Ґрода, це були Іванна Баран, Тарас Подільський, Борис Потапенко та Ліза Шимко. Редактор "Ukrainian News", відомий поборник

[36] Стівен Гарпер керував урядом Канади у 2006–2015 рр. – *Прим. ред.*

[37] Кармент є співробітником міністерств оборони та зовнішніх справ Канади, а також редактором "Canadian Foreign Policy Journal", що виходить при Карлтонському університеті. Про залежність зовнішньої політики уряду Гарпера від етнічних електоральних блоків див. також Simpson 2013.

[38] Канадські прерії охоплюють частини провінцій Альберта, Саскачеван і Манітоба. – *Прим. ред.*

непричетності ОУН до Голокосту Марко Левицький також супроводжував делегацію, маючи кращий за журналістів усіх провідних медіа доступ до прем'єр-міністра та всіх заходів цього турне. Гірку іронію можна побачити у словах, які Стівен Гарпер записав у книзі відгуків музею на Лонцького: «Дуже важливо, щоб жахливі речі, які сталися тут, не були забуті й не могли повторитися» (Podilsky 2010).

Візит прем'єр-міністра Канади до музею приголомшив дослідників історії та пам'яті Голокосту в Україні, адже, як згодом підсумував Омер Бартов, означав «легітимізацію викривленої репрезентації минулого, очищеного від участі в геноциді та етнічних чистках» (Bartov 2013: 690). Декілька вчених, зокрема й автор цієї статті, зв'язалися з репортером "PostMedia" Пітером О'Нілом, який висвітлював турне прем'єр-міністра для 4,1 млн. читачів цього агентства новин, та пояснили контекст ситуації з музеєм. У результаті О'Ніл написав текст, опублікований у "National Post", "Edmonton Journal", "Montreal Gazette" та інших газетах. Журналіст заявив, що вчені звернули його увагу «на побиття, знущання та вбивства євреїв Львова українцями, яких заохочували нацисти, у дні відступу радянських сил під натиском Гітлера на початку літа 1941 року. У в'язниці євреїв змусили ексгумувати та очищати понівечені трупи, що вже розкладалися». О'Ніл, зокрема, процитував провідного фахівця з історії Львівського погрому: «Німецький вчений Кай Штруве, який відвідав музей торік, сказав, що радянське вбивство ув'язнених було "жахливим злочином", який варто визнавати і пам'ятати. "Але коли це робитиметься в такий однобокий та вибірковий спосіб, це не буде добром навіть для українських жертв цього злочину"»[39].

Статтю О'Ніла різко розкритикував один із найповажніших американських бандерівців – екс-президент Світового конгресу

[39] Я давав О'Нілу поради щодо статті, опублікованої на сайті "Edmonton Journal" 5 листопада 2010 р. За деякий час стаття зникла з публічного доступу (це стандартна практика "PostMedia" – більшість статей переходить у платний доступ за три місяці). Проте її копія залишилася на веб-сайті заперечувача Голокосту Вілла Зузака (*Will Zuzak*), який виставив її як зразок «українофобії» в мас-медіа (O'Neil 2010b).

українців Аскольд Лозинський. Цікаво, що О'Ніл попередньо консультувався з історичних питань із Лозинським, до якого журналіста спрямував Конгрес українців Канади (O'Neil 2010a). Ця критика на адресу О'Ніла з'явилася на сторінках газети для експатів "Kyiv Post". Там Лозинський стверджував, начебто «мейнстримні канадські медіа» не передруковували цю статтю, а робили це виключно газети мережі "PostMedia". «"PostMedia" – це реорганізована "CanWest Global"», – писав він, а «"CanWest Global" була заснована та контрольована канадсько-єврейською родиною, Асперами». Лозинський вважав, що ця стаття О'Ніла разом зі ще однією, у якій розповідалося про перебільшення прем'єр-міністром чисельності українських жертв голоду 1932–1933 років, являють собою «надмірну реакцію єврейських ЗМІ», яку українці можуть сприйняти як «захисну тактику для самозбереження, оскільки статистично непропорційно велику частину виконавців Голодомору становили євреї, і так само євреї становили переважну більшість радянських поплічників у 1939–1941 рр., протягом двох років радянської влади в Західній Україні». На завершення екс-президент назвав тих, «хто контролює єврейську пресу в Канаді», «фанатичними і нечутливими» (Lozynskyj 2010). Зустріч прем'єр-міністра Гарпера та директора музею Забілого 26 жовтня 2010 року не стала останньою. На завершення лекційного туру Канадою, спонсорованого канадськими бандерівцями[40], Забілий знову потрапив на прийом до прем'єр-міністра (19 жовтня 2012 року). Виступаючи перед канадською делегацією, що незабаром мала спостерігати за виборами в Україні, Гарпер вихваляв сміливість Забілого та роль його музею у збереженні історичної пам'яті. Коротку промову прем'єр-міністр Гарпер закінчив гаслом бандерівського руху: «Слава Україні!» (*Prime Minister of Canada* 2013; Potapenko 2012)[41].

[40] До Північної Америки Забілого привіз консорціум, що діє під назвою «Канадська конференція в підтримку України» (*Canadian Conference in Support of Ukraine*). Це низка бандерівських організацій: Ліга українців Канади, її сестринська організація – Ліга українських жінок Канади, молодіжна СУМ, Товариство колишніх вояків УПА, газета «Гомін України»/"Ukrainian Echo".

[41] Щодо гасла «Слава Україні»: «На своїй другій конференції (квітень 1941) ОУН(б) також запровадила фашистське вітання – підняття правої руки "в право-скіс

Під час свого турне Канадою Забілий зустрівся і з багатьма іншими помітними канадськими політиками. Скажімо, провідний активіст-бандерівець з Едмонтона Ігор Брода відвів Забілого до приймальні виборчого округу депутатки парламенту від лівої Нової демократичної партії, Лінди Дункан. Водночас Дункан уже зустрічалася із Забілим, коли навесні 2012 року відвідала Україну в складі парламентської правозахисної комісії. До Забілого депутатку привів київський студент, її парламентський інтерн, сказавши, що її дід воював в УПА. На цей раз Дункан та Забілий розмовляли півтори години, а Брода перекладав. Дункан пообіцяла відвідати Забілого, коли приїде спостерігати за виборами в Україні (*Гомін України* 2013).

8 грудня 2011 року музей також відвідав посол Канади в Україні Трой Лулашник. У книзі відгуків він залишив запис: «Для того, щоб ми пам'ятали трагедію та героїзм України» (*Тюрма на Лонцького* 2011).

Міністр громадянства, міграції та багатокультурності в уряді Гарпера, Джейсон Кенні, побував у музеї на Лонцького 1 березня 2013 року. Здається, він навіть не мав уявлення, що цей музей не лише розкриває минуле, а й водночас заперечує його (*Центр досліджень визвольного руху* 2013). Третього березня, коли міністр ще перебував в Україні, Українське канадське товариство громадянських свобод (*Ukrainian Canadian Civil Liberties Association*)[42] розмістило такий твіт: «@kenneyjason у разючій триденній подорожі Україною. Сподіваємося, що Ви віддасте шану українським борцям за свободу з ОУН, яких вбивали нацисти, совіти та їхні поплічники». Того ж дня Кенні відповів: «@UCCLA Я так і зробив, напр. у музеї "Тюрма на Лонцького", де сотні українських націоналістів прийняли торту-

вище висоти вершка голови" разом зі словами "Слава Україні!" та відповіддю "Героям слава!"» (Rossoliński-Liebe 2011: 89). Фото цієї зустрічі спочатку з'явилося на веб-сайті канцелярії прем'єр-міністра Канади, але наразі там відсутнє.

[42] Цю Асоціацію була створено свого часу для захисту канадських українців, звинувачених у воєнних злочинах. Асоціація прославляє ОУН та стояла на чолі кампанії, спрямованої проти постійної виставки про Голокост у щойно відкритому Канадському музеї прав людини у Вінніпезі (Moses 2012; Ball and Rudling 2014). Див. також: Spivak 2011.

ри та смерть». Один із безлічі іронічних смислів, породжених цим неумисним поєднанням правозахисної спрямованості та наративу заперечення злочинів, полягав у тому, що своїм візитом до України міністр взагалі-то намагався «підштовхнути» її вперед у питаннях осмислення минулого, пов'язаного з Голокостом. Напередодні, 2 березня, Кенні написав: «Місцева влада встановила великі хрести на місцях масових поховань у Самборі, але, на жаль, без згадки близько 2000 євреїв, похованих там. Канада заохочує Самбір виправити цю помилку, так само як ми заохочуємо Україну загалом здійснювати серйозні заходи у сфері комеморації, просвіти та досліджень про Голокост».

Назад у майбутнє?

Певно, кожна нація має такі важкі сторінки минулого, які потрібно інтегрувати до її історичної свідомості. І саме це стає мірою її інтелектуальної, політичної та моральної зрілості – наскільки нація здатна відкрито й чесно міркувати та говорити про темні сторони історичної спадщини, як-то буде завоювання сусідніх країн, знищення та виселення аборигенів, ліквідація етнічних меншин, бомбардування цивільного населення, вбивства євреїв, організація голоду або ж масовий політичний терор. Досягнення такої зрілості є вкрай непростою справою для посткомуністичної Європи, особливо для пострадянської Європи і ще більшою мірою – для тих територій, які пережили і нацистську, і радянську окупації, для «Кривавих земель», як їх визначає Тімоті Снайдер. Україна є осердям цих «Кривавих земель». Та частина України, яка входила до складу СРСР до 1939 року, лише починає серйозне осмислення своєї надскладної історії доби комунізму. А Західна Україна, особливо Галичина, перебуває в аналогічних стосунках з історією доби, коли тут панував націоналізм оунівського зразка, зокрема під час нацистської окупації.

Нині Західна Україна стоїть перед вибором. Можна пройти через болісний процес вивчення своєї складної історії та поступово привчити себе жити з тими суперечливими емоціями і думками, що виникають у процесі вивчення. Це шлях уперед, у майбутнє. Або ж можна відкладати самоусвідомлення, заперечувати його не-

обхідність та капітулювати перед минулим, а відтак залишитися відсталими у своєму розвитку, замурованими в ідеях і духовному світі 1930–1940-х років, затиснутими в націоналістичній нетолерантності, ксенофобії, антисемітизмі та цензурі. Музей на Лонцького та лідери організованої української громади у Північній Америці обрали другий варіант. Вони взаємно посилюють одне одного за співучасті необізнаних ключових фігур канадського політикуму та уряду. Музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» вводить світову громадськість в оману щодо подій літа 1941 року у Львові, представляючи однобоку картину комуністичних злочинів і замовчуючи знання про учасників погромів і масових убивств євреїв у околицях в'язниці на Лонцького та деінде. Ці злочини скоїли адепти націоналістичного руху, але музей глорифікує націоналістів, а їхні прямі політичні спадкоємці в заокеанській діаспорі мають безпосередній інтерес у замовчуванні. Я сподіваюся, що моя стаття допоможе тій частині канадського політикуму, яка це толерувала чи навіть сприяла цьому, переоцінити ситуацію. Відомі канадці, які відвідували музей і вихваляли його, тепер мусять допомогти йому переглянути те, як він репрезентує історію Голокосту. Шлях уперед пролягає через визнання всього, що відбулося у в'язниці на Лонцького в липні 1941 року, та утримання від звеличення злочинців.

Бібліографія

Arel, D. (compil.), 2010, *The Ukraine List* 441–442.

Ball, K. and Rudling, P. A., 2014, "The Underbelly of Canadian Multiculturalism: Holocaust Obfuscation and Envy in the Debate about Canadian Museum for Human Rights", *Holocaust Studies,* 20: 33–80.

Bartov, O., 2007, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton, NJ; Oxford: Princeton University Press).

Bartov, O., 2013, "Conclusion", in *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*, eds. J.-P. Himka and J. Michlic (Lincoln, NE: University of Nebraska Press).

Bechtel, D., 2005, "De Jedwabne à Zolotchiv: Pogromes locaux en Galicie, juin–juillet 1941", *Cultures d'Europe Centrale* 5: 69–92.

Berk, L., 1995, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, interview 1339.

Berkhoff, K. C. and Carynnyk, M., 1999, "The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 *Zhyttiepys*", *Harvard Ukrainian Studies* 23: 149–184.

Blacker, U., 2013, "The Prison on Lonts'kyi Street: Memory Dialogue or Memory Monologue?", *Current Politics in Ukraine*, 4 January: https://bit.ly/2NDEZcS.

Boll, B., 2002, "Złoczów, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past", in *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, ed. O. Bartov (New York: New Press).

Cantorovich, I., 2012, "Honoring the Collaborators – The Ukrainian Case", *Kantor Program Papers*, June: https://bit.ly/2Xza6ei.

Carment, D., 2013. "It's about Ethnic Votes, Not Church and State", *Globe and Mail,* 21 February.

Carynnyk, M., 2008, "'Jews, Poles, and Other Scum': Ruda Różaniecka, Monday, 30 June 1941", paper presented at the Fourth Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukrainian Studies, University of Ottawa, 23–25 October.

Carynnyk, M., 2011. "Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947", *Nationalities Papers* 39: 315–352.

De Zayas, A. M. and Rabus, W., 1980, *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939–1945* (Lincoln, NE; London: University of Nebraska Press).

Feduschak, N., 2010, "Harassment of Historian Raises Censorship Fears", *Kyiv Post*, 17 September: https://bit.ly/2tPY4iM.

Finder, G. N. and Prusin, A. V., 2004, "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust", *East European Jewish Affairs* 34: 95–118.

Friedman, P., 1947, *Zagłada Żydów lwowskich w okresie okupacji niemieckiej* (Monachium: W-wo Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce).

Friedman, P., 1980, "Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation», in idem, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York: Conference on Jewish Social Studies; Jewish Publication Society of America).

Gross, J. T., 1988, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ; Oxford: Princeton University Press).

Gross, J. T., 2001, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press).

Heer, H., 2001, "Einübung in den Holocaust: Lemberg Juni/Juli 1941", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 49: 409–427.

Heer, H., 2001, "Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für den Judenmord", in *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Hrsg. W. Wette und G. R. Ueberschär (Darmstadt: Primus).

Himka, J.-P. and Michlic, J. (eds.), 2013, *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe* (Lincoln, NE: University of Nebraska Press).

Himka, J.-P., 2006, "A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America", *Austrian History Yearbook* 37: 17–31.

Himka, J.-P., 2008, "Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons", *Kyiv Post*, 27 March: https://bit.ly/2EJ2WwH.

Himka, J.-P., 2010, "The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Unwelcome Elements of an Identity Project", *Ab Imperio* 4: 83–101.

Himka, J.-P., 2011, "Falsifying World War II History in Ukraine", *Kyiv Post*, 9 May: https://bit.ly/2Vwz3oL.

Himka, J.-P., 2013, "Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivski visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation", in *Shatterzone*

of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands, eds. O. Bartov and E. D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press), 378–398.

Ibbitson, J., 2010, "Stephen Harper Stresses Freedom in Ukraine", *Globe and Mail*, 25 October: https://bit.ly/2IP341K.

Jilge, W., 2007, "Competing Victimhoods – Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II", *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, eds. E. A. Cole et al. (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag), 103–131.

Kasianov, G., 2008, "Revisiting the Great Famine of 1932–1933: Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine after 1991)", in *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1999*, ed. M. Kopecek (Budapest: Central European University Press), 197–219.

Kiebuzinski, K. and Motyl, A. (eds.), 2017, *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook* (Amsterdam: Amsterdam University Press).

Kopstein, J. S. and Wittenberg, J., 2010, "Deadly Communities: Local Political Milieus and the Persecution of Jews in Occupied Poland", *Comparative Political Studies* 20: 1–25.

Korzen, M., 1959, "The Extermination of Two Ukrainian Jewish Communities: Testimony of a German Army Officer", *Yad Vashem Studies*, 303–320.

Kurylo, T., 2014, "The 'Jewish Question' in the Ukrainian Nationalist Discourse of the Inter-War Period", *Polin* 26: 233–258.

Kyiv Post, 2010, "Petition by Historians in Response to Detention of Their Colleague Ruslan Zabilyi", 15 September: https://bit.ly/2C2dOE2.

Levytsky, M., 2010, "Ukrainian Nationalists Played No Part in Massacre of 4,000 Jews", *Edmonton Journal*, 9 February: https://bit.ly/2HjaKqL.

Levytsky, M., 2011, "Open Letter Villifies Freedom Fighters, Minimizes Holodomor", *Kyiv Post*, 6 May: https://bit.ly/2GVUBbl.

Lower, W., 2011, "Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons", *Journal of Genocide Research* 13: 217–246.

Lozynskyj, A. S., 2010, "How Insensitive Bigots Continue to Play Ukrainians and Jews against Each Other", *Kyiv Post*, 8 November: https://bit.ly/2XJkZKG.

Mędykowski, W., 2011, *W cieniu gigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN).

Melamed, M., 2007, "Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context", *East European Jewish Affairs* 37: 217–248.

Michlic, J. B., 2005, "Żydokomuna – Anti-Jewish Images and Political Tropes in Modern Poland", *Simon Dubnow Institute Yearbook* 4: 303–329.

Mick, C., 2010, *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914–1947* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag).

Mick, C., 2011, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–1944", *Journal of Contemporary History* 46: 336–363.

Moses, A. D., 2012, "The Canadian Museum for Human Rights: The 'Uniqueness of the Holocaust' and the Question of Genocide", *Journal of Genocide Research* 14: 215–238.

Motyka, G., 2006, *Ukraińska partyzantka, 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; RYTM).

Musial, B., 1999, "Bilder einer Ausstellung: Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung 'Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944'", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47: 563–591.

Musial, B., 2000, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen).

Musiał, B., 2002, *"Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!": Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku* (Warszawa: Fronda).

O'Neil, P., 2010a, "My Role in a Dark Conspiracy", *Canada.com*, 10 November: https://bit.ly/2VC4BK7.

O'Neil, P., 2010b, "Ukrainian Museum Toured by Harper Shows 'One-Sided' History of Atrocities, Critics Say", *Canada.com*, 5 November: https://bit.ly/2BYIOoo.

Paperno, I., 2001, "Exhuming the Bodies of Soviet Terror", *Representations* 75: 89–118.

Plum, G., 1965, [звіт щодо причетності ОУН до погромів 1941 р.], Institut für Zeitgeschichte, 3547.

Podilsky, T., 2010, "Honour to Visit Ukraine with PM", *Edmonton Journal,* 31 October.

Pohl, D., 1997, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: R. Oldenbourg Verlag).

Pohl, D., 2001, [рец. на] B. Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*, *H-Soz-Kult*, 30. April: https://bit.ly/2HcF7yT.

Pohl, D., 2007, "Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda", in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, eds. E. Barkan et al. (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 305–313.

Popiński, K., Kokurin, A. i Gurjanow, A., 1995, *Drogi śmierci: Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warszawa: Karta).

Potapenko, B., 2012, "Ruslan Zabily Tours N. American Universities, Visits Ukrainian Communities, Meets with Government Leaders", *Ukrainian Echo*, 11 November: https://bit.ly/2Hf7AE3.

Prime Minister of Canada, 2013, "PM Delivers Remarks to Election Ukraine Mission Canada": https://pm.gc.ca/eng!media.asp?id=5319 (недоступне посилання).

Prusin, A., 2013, "A 'Zone of Violence': The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914–1915 and 1941", in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. O. Bartov and E. D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press), 362–377.

Rich, D. A., 2014, "Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942", *Canadian-American Slavic Studies* 48, 271–287.

Rohdewald, S., 2008, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania, *Forum for Modern Language Studies* 44, 173–184.

Rossoliński-Liebe, G., 2011, "The 'Ukrainian National Revolution' of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12: 83–114.

Rudling, P. A., 2005, "Bogdan Musial and the Question of Jewish Responsibility for the Pogroms in Lviv in the Summer of 1941", *East European Jewish Affair* 35: 69–89.

Rudling, P. A., 2011, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths* (Pittsburgh: Center for Russian & East European Studies; University Center for International Studies, University of Pittsburgh).

Rudling, P. A., 2011, "Multiculturalism, Memory, and Ritualization: Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta", *Nationalities Papers* 39: 733–768.

Satzewich, V., 2002, *The Ukrainian Diaspora* (London; New York: Routledge).

Shafir, M., 2002, *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe* (Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism).

Shane, K. and Foster, A., 2013, "The Top 80 Influencing Canadian Foreign Policy", *Embassy,* 6 March: https://bit.ly/2C4uZoo.

Shore, M., 2005, "Conversing with Ghosts: Jedwabne, Żydokomuna, and Totalitarianism", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6: 345–374.

Simpson, J., 2013. "This Commonwealth 'Principle' Is Naked Self-Interest", *Globe and Mail,* 9 October.

Snyder, T., 2010a, "A Fascist Hero in Democratic Kiev", *New York Review of Books* Blog, 24 February: https://bit.ly/2SFxR0z.

Snyder, T., 2010b, "Who's Afraid of Ukrainian History?", *New York Review of Books* Blog, 21 September: https://bit.ly/2EJ3NgU.

Solonari, V., 2007, "Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8: 749–789.

Spivak, R., 2011, "Does This Postcard Suggest Jews Are Pigs?", *Winnipeg Jewish Review,* 13 April: https://bit.ly/2EHTeKL.

Statiev, A., 2010, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).

Struve, K., 2012, "Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941", *Polin* 24: 257–274.

Struve, K., 2013, "Tremors in the Shatterzone of Empires: Eastern Galicia in Summer 1941", in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands,* eds. O. Bartov and E. D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press), 463–484.

Struve, K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015).

Uhl, H., 2011, "Of Heroes and Victims: World War II and Austrian Memory", *Austrian History Yearbook* 42: 185–200.

Ukrainian Canadian Congress, 2010, "2010–2013 Executive Committee": https://bit.ly/2TfsfPA.

Żbikowski, A., 1993, "Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941", in *The Holocaust in the Soviet Union:*

Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945, eds. L. Dobroszycki and J. S. Gurock (Armonk etc.: M. E. Sharpe), 173–179.

Żbikowski, A., 2002, "Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskiem i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych", w *Wokół Jedwabnego*, red. P. Machcewicz i K. Persak, 1 (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej): 159–271.

Амар, Т. С., 2009, "Лонцького: пам'ять про тюрму чи ув'язнена пам'ять?", *Zaxid.net*, 3 серпня: https://bit.ly/2UgNwVz.

Амар, Т. С., Балинський, І. та Грицак, Я. (ред.), 2010, *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т).

Бриман, Ш., 2013, "Львов: еврейский узел", *День*, 21 мая: https://bit.ly/2Ha9ru2.

В'ятрович, В., 2008, "Як творилася легенда про Nachtigall", *Дзеркало тижня*, № 6 (16 лютого): https://bit.ly/2TmflLl.

Гомін України, 2013, "Поїздка Руслана Забілого до Едмонтона та Калгарі", 13 січня.

Зайцев, О., 2013, "Дефіляда в Москві та Варшаві: «Воєнна доктрина українських націоналістів» Михайла Колодзінського", *Україна модерна*, 27 листопада: https://bit.ly/2Ue7IaG.

Касьянов, Г., 2010, *Danse macabre: Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* (Київ: Наш час).

Круглов, А., 2010, "Погромы в Восточной Галиции летом 1941 г.: организаторы, участники, масштабы и последствия", в *Война на уничтожение: Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы: Материалы междунар. науч. конф.*, сост. А. Дюков и О. Орленко (Москва: Историческая память), 324–341.

Патриляк, І., 2004, *Військова діяльність ОУН-Б у 1940–1942 роках* (Київ: КНУ ім. Т. Шевченка; Ін-т історії України НАНУ).

П'єцух, М., 2013, "Музей страху в «нічному» форматі: Репортаж з Ночі музеїв", *Історична правда*, 27 травня: https://bit.ly/2UjEcjK.

Посольство України в Канаді, 2008, "Документи СБУ спростовують звинувачення проти батальйону «Нахтігаль»": https://bit.ly/2tPCKdv.

Пролог, 1960, *Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року* (Нью-Йорк).

Рибаков, Д., 2009, "Марко Царинник: історична напівправда гірша за одверту брехню", *LB.ua,* 5 листопада: https://bit.ly/2EvagdP.

Романів, О. та Федущак, І., 2002, *Західноукраїнська трагедія 1941* (Нью-Йорк, Львів: Наук. т-во ім. Шевченка; Фундація Укр. вільного ун-ту в США).

Рудницька, М. (ред.), 1958, *Західня Україна під большевиками, IX.1939–VI.1941* (Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка; Укр. вільна академія наук).

Сливка, Ю. (ред.), 1993, *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади,* кн. 1 (Львів: Просвіта).

Служба безпеки України, 2008, прес-реліз "У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання «Звинувачення проти "Нахтігалю" – історична правда чи політичні технології»", 6 лютого: https://bit.ly/2WtHfHI.

Снайдер, Т., 2011, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним* (Київ: Грані-Т).

Струве, К., 2013, "Команда особого назначения «Львов», украинская милиция и «Дни Петлюры»", в *Проблеми історії Голокосту,* № 6: 102–124.

Тюрма на Лонцького, 2011, "Трой Лулашник в «Тюрмі на Лонцького»", 8 грудня: https://bit.ly/2SI7U0e.

Фостій, І., 2005, *Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.* (Чернівці: Книга пам'яті України).

Химка, І.-П., [2008], "Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р.", у цій книзі.

Химка І.-П., [2011а], "Дискусії в Україні про причетність націоналістів до Голокосту", у цій книзі.

Химка І.-П., [2011б], "Львівський погром 1941 року: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба", у цій книзі.

Химка І.-П., [2014], "Переораний терен", у цій книзі.

Центр досліджень визвольного руху, 2013, "Міністр багатокультурності Канади відвідає місця пам'яті злочинів тоталітаризму": https://bit.ly/2Vz7j2K.

Шейхет, М., 2013, "Голокост: день пам'яті чи боротьби із ревізіонізмом?", *iPress,* ч. 1 (30 січня): https://bit.ly/2UlVfBS; ч. 2 (31 січня): https://bit.ly/2H1Wh2W.

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА» ПРЕДСТАВЛЯЄ

Цолін, Дмитро. Арамейська мова біблійних текстів і Таргума Онкелоса. Підручник. – К.: Дух і Літера, 2017. – 392 с. (Серія «Бібліотека юдаїки») ISBN 978-966-378-447-2

Ця книга є практичним підручником із вивчення арамейської мови Біблії та Таргума Онкелоса. Вона містить не лише необхідні теоретичні знання з фонології, морфології та синтаксису, а й вправи, які допоможуть краще засвоїти вивчений матеріал. Наприкінці кожного розділу запропоновано екскурс в історичну граматику, в якому показано зміни граматичних форм порівняно з іншими семітськими мовами. Підручник зацікавить студентів та викладачів, а також усіх, хто вивчає арамейську мову.

Амос Оз, Фанія Оз-Зальцберґер. Євреї і слова. Пер. з англ. Ярослави Стріхи. – К.: Дух і Літера, 2017. – 224 с. (Серія «Бібліотека юдаїки») ISBN 978-966-378-513-4

Письменник та історик, батько й донька мандрують сторінками єврейської історії у пошуках відповіді на запитання: чому слова настільки важливі для євреїв? На їхню думку, слова складають живий ланцюг, який простягається від Авраама до всіх наступних поколінь. Обговорюючи багато важливих тем, зокрема тяглість єврейської вченості, час і позачасся, єврейський індивідуалізм, жіночі голоси в літературі, світську єврейську ідентичність, автори показують, що спадкоємність і традиція залежать від записаних слів і постійного діалогу між поколіннями.

Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Пер. з англ. Антона Котенка, Олександра Надтоки – К.: Дух і Літера, 2017. – 320 с.: з іл. ISBN 978-966-378-533-2

Після краху Російської імперії українці та євреї, подолавши взаємні протиріччя, разом працювали над створенням Міністерства єврейських справ у рамках нової Української держави. Цей сміливий експеримент тривав зовсім недовго – допоки існувала сама незалежна Українська Народна Республіка. Генрі Абрамсон досліджує цей складний період українсько-єврейської історії, показує як складалися міжетнічні стосунки за часів різних українських урядів. Особливу увагу приділено постаті Симона Петлюри і його ставленню до євреїв.

Єврейська культурна спадщина України. Матеріали міжнародної наукової конференції «Збереження та популяризація єврейської культурної спадщини України», Київ, 26–27 жовтня 2016 року. – К.: Дух і Літера, 2018. – 168 с. (Серія «Бібліотека юдаїки). ISBN 978-966-378-592-9

У збірнику статей «Єврейська культурна спадщина України» представлені матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася в Києві 26–27 жовтня 2016 року. Тематичне охоплення статей дуже різноманітне: від арт-юдаїки в музеях України до матеріалів про єврейський театр; від осмислення унікального феномена «єврейська література на Буковині» до реконструкції «єврейської топоніміки» Харкова. Окремо представлені документи з історії діяльності єврейських організацій, а також описана дитяча література на їдиші. Автори статей приділяють особливу увагу вирішенню проблеми музеєфікації єврейської культурно-історичної спадщини України: збереженню та реставрації унікальних пам'яток архітектури, формуванню електронних архівів. Хронологічно матеріали збірника охоплюють період XIX–XX ст.

Господи, Ти відкриєш уста мої... Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською. – К.: Дух і Літера, 2017. – 392 с., 24 с. іл. ISBN 978-966-378-503-5

Йосиф Зісельс – громадський діяч, співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин (Ваад) України, Голова Генеральної ради Євроазіатського єврейського конгресу, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України. В радянські часи – учасник дисидентського та правозахисного руху, член Української Гельсінської групи, політв'язень.

У бесідах із відомою польською журналісткою Ізою Хруслінською Йосиф Зісельс розповідає про свій життєвий шлях, боротьбу за права людини в СРСР, відновлення єврейських общин у незалежній Україні, українсько-єврейські взаємини, проблеми новітньої історії та сучасної політики.

Кіяновська Маріанна. Бабин Яр. Голосами. – К.: Дух і Літера, 2017. – 112 с. ISBN 978-966-378-531-8

Вірші Маріанни Кіяновської присвячені пам'яті Бабиного Яру. Маріанна Кіяновська – поетка, перекладач, літературознавець, член Асоціації українських письменників та Національної Спілки письменників України. У книзі використані ескізи Ади Рибачук та Володимира Мельниченка для проекту пам'ятника жертвам Бабиного Яру, роботу художника Зіновія Толкачова «Талескотен», серії «Майданек», 1944 р., а також фотографія Дмитра Пейсахова з циклу «Бабин Яр».

Ольга Рапай-Маркіш: життя і творчість. – К.: Дух і Літера, 2018. – 152 с. ISBN 978-966-378-563-9

Книга про скульпторку Ольгу Рапай-Маркіш (1929–2012), одну з найвідоміших постатей в царині української керамики, розповідає про неї та її творчість. Донька розстріляного у справі Єврейського антифашистського комітету поета і драматурга Переца Маркіша і репресованої як «член родини зрадника Батьківщини» філолога Зінаїди Йоффе, падчерка розстріляного за «український націоналізм» мовознавця і перекладача Бориса Ткаченка, Ольга сама пережила заслання і поразку в правах. Вона розділила трагічну долю безлічі своїх сучасників. Сам світ її робіт у дивний спосіб суперечить її біографії, ніби кидає їй виклик – і водночас є невіддільним від її долі.

Дебора Фоґель. Акації квітнуть. Монтажі / Пер. з пол. Юрка Прохаська. – К.: Дух і Літера, 2018. – 80 с. ISBN 978-966-378-565-3

Збірка есеїв, «монтажі», як її називала Дебора Фоґель, постала не тільки з листувань (сьогодні зниклих) із Бруно Шульцом, але і з її власних, оригінальних естетичних теорій. Фоґель захоплювалась конструктивізмом у живописі та модернізмом у літературі, але глибоко в душі залишилась митцем-ліриком. Своїм текстам вона старалась надати рис газетного репортажу, композиції, складеної з окремих швидких знимків, таких, що наче не зазнали відбору. Її герої, навмисно схематичні і схожі на манекенів, гуляють вулицями вигаданого, геометричного міста, яке нагадує то Париж, а то Львів.

Шевченко Тарас. Кобзар. Вибрані твори: видання-білінгва / пер. їдишем Давида Гофштейна. – К.: Дух і Літера, 2018. – 424 с., (8+8) с. іл. ISBN 978-966-378-643-8

Ця книга є виданням-білінгвою вибраних творів з «Кобзаря» Тараса Шевченка. Усі вміщені тут переклади їдишем були зроблені впродовж 1920–1930-х років відомим єврейським поетом Давидом Гофштейном (1889–1952). Книга проілюстрована малюнками «бойчукіста» Василя Седляра (1899–1937), якими було оформлено унікальне видання «Кобзаря» 1931 р.

Леонід Фінберг. Про різне і трохи про себе. – К.: Дух і Літера, 2018. – 388 с. ISBN 978-966-378-613-1

Леонід Фінберг – соціолог, громадський діяч, головний редактор видавництва «Дух і Літера», директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, член Виконавчої ради Українського центру Міжнародного ПЕН-Клубу.

Книжка вміщує, у формі інтерв'ю, розповідь Леоніда Фінберга про власну видавничу та менеджерську діяльність, його статті й експертні опитування про актуальні явища української та єврейської історії, а також самвидавний документ – дослідження про правову культуру радянського суспільства на прикладі обговорення «брежнєвської» Конституції 1977 року. А за всім тим, найголовніше – свідчення різних етапів самоусвідомлення й міркувань про культуру, історію та сучасність

Сторінки єврейської історії України: навчальний посібник для учнів ліцеїв. Упор. Наталія Риндюк, Тетяна Бородіна. – К.: Дух і Літера, 2018. – 296 с., іл. ISBN 978-966-378-583-7

У навчальному посібнику узагальнено праці українських, європейських, американських та ізраїльських вчених, які досліджують історію Східної Європи та України зокрема. Єврейська історія на теренах сучасної України представлена від перших відомостей про єврейську присутність – перших століть нової ери – до наших днів. Особливу увагу приділено історії з XVIII ст., а найбільш докладно викладено історію XX ст. Оскільки історія кожної країни складається із історій усіх народів, що її населяють, цей посібник представляє єврейську історію саме як частину загальної історії України.

Сторінки єврейського мистецтва України: навчальний посібник для учнів ліцеїв. Упор. Наталія Риндюк, Наталія Бакуліна та Анна Уманська – К.: Дух і Літера, 2018. – 256 с., 88 с. іл. ISBN 978-966-378-608-7

Навчальний посібник розгортає сторінки світу єврейської культурної та мистецької спадщини на теренах України, релігійно-філософський зміст юдейської традиції, який є підґрунтям сучасної єврейської мистецької практики, і детально розглядає еволюцію єврейського мистецтва від його традиційних форм до сьогодення. Розділи у виданні представлені «залами» умовного музею єврейського мистецтва.

Скіра Юрій. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост: монографія. – К.: Дух і Літера, 2019. – 272 с. (Сер. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії») ISBN 978-966-378-665-1

У монографії розглядається діяльність монахів Студійського Уставу щодо порятунку євреїв під час Голокосту на території Львівської архієпархії Греко-Католицької Церкви. Автор дає відповіді на різноманітні запитання, пов'язані з переховуванням; відображає мотиви, методи та ризики обох сторін акції; розвінчує міфи, які склалися через недостатні знання попередніх дослідників щодо умов та можливостей рятівників і місцевості. Монографія відновлює історичну правду та формує комплексне бачення участі студитів у рятувальній акції, яка відбулася з ініціативи їхнього архімандрита митрополита Андрея Шептицького та зберегла життя кільком сотням дорослих і дітей.

Усі права застережено. Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання книг просимо звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
вул. Сковороди, 7, Київ, 04070, Україна
Телефони: **+38 (044) 425-60-20,**
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: **duh-i-litera@ukr.net** – відділ продажу
litera@ukma.kiev.ua – видавництво
Сайт та інтернет-книгарня: **www.duh-i-litera.com**

Надаємо послуги «Книга-поштою»

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua,
site: www.burago.com.ua

Іван-Павло Химка – канадський історик українського походження, професор-емерит історії Східної Європи Альбертського університету.

Досліджує історію України XIX та XX століть. Лауреат премії Фундації Антоновичів 1988 року за дослідження «Галицькі селяни і український національний рух у XIX ст.». Був співредактором з історії III–V томів англомовної «Енциклопедії українознавства».

Сьогодні Іван-Павло Химка відомий як дослідник історії Голокосту на українських землях.

ISBN 978-966-378-671-1